

Tóth Valéria

**Névrendszertani vizsgálatok
a korai ómagyar korban
(Abaúj és Bars vármegye)**

Debrecen, 2001

A Magyar Névarchívum Kiadványai 6.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Megjelenését támogatta az Országos Tudományos Kutatási Alap
(T 023700 és T 034216), a Debreceni Egyetem BTK Doktori Tanácsa,
valamint Tépe község önkormányzata.

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Lektorálta:
Juhász Dezső

© Tóth Valéria, 2001

ISBN 963 472 615 1

Tartalom

Előszó

I. Az Árpád-kor helynévadása

1. A szórványok mint a névkutatás forrásai
2. Előzmények: a helynévadás a honfoglalás előtt
3. Tudománytörténeti áttekintés
 - 3.1. Településnevek
 - 3.2. Víznevek
 - 3.3. Határnevek
 - 3.4. Tájnevek

II. A helynevek mint a magyar nyelv általános történetének forrásai

A korai ómagyar kor nyelvének hangtani arculata

1. Bevezetés
2. Magánhangzó-változások
 - 2.1. Nyíltabbá válás
 - 2.2. Labializáció
 - 2.3. Két nyílt szótagos tendencia
 - 2.4. Hangrenddel kapcsolatos változások
 - 2.5. Diftongusok monoftongizációja
3. Mássalhangzó-változások
 - 3.1. Asszociációs változások
 - 3.2. Mássalhangzó-torlódások és feloldásaik
 - 3.3. Hiátustöltők kiesése
 - 3.4. Inetimologikus mássalhangzók betoldódása
 - 3.5. Affrikáció
 - 3.6. Gemináció
 - 3.7. Zöngésülés és zöngétlenedés
 - 3.8. Depalatalizáció
 - 3.9. Szórványos hangváltozások
 - 3.10. Hanghelyettesítés

III. Névrendszertani vizsgálatok

1. Elméleti alapvetés: a helynevek rendszerszerűsége
2. A helynevek nyelvi-névrendszertani elemzése
 - A. Szerkezeti elemzés
 - a. Funkcionális-szemantikai vizsgálat
 1. Földrajzi köznévi névrészek
 2. Megnevező szerepű névrészek
 3. A névrész kifejezi a hely sajátosságát
 - 3.1. A hely tulajdonságára utaló névrészek
 - 3.2. A hely külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek
 - 3.3. A hely más helyhez való viszonyát kifejező névrészek
 - 3.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek
 - b. A funkcionális névtípusok kronológiája
 - B. Keletkezéstörténeti vizsgálat
 1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek
 - 1.1. Jelzős szerkezetből alakult helynevek
 - 1.1.1. Minőségjelzős szerkezetek
 - 1.1.2. Mennyiségjelzős szerkezetek
 - 1.1.3. Birtokos jelzős szerkezetek
 - 1.2. Mellérendelő szerkezetből alakult helynevek

- 2. Morfematikai szerkesztéssel alakult helynevek
 - 3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett helynevek
 - 3.1. Jelentéshasadás
 - 3.2. Metonimikus névátvitellel keletkezett helynevek
 - 3.3. Névköltöztetéssel alkotott helynevek
 - 4. Szerkezeti változással alakult helynevek
 - 4.1. Ellipszis
 - 4.2. Redukció
 - 4.3. Kiegészülés
 - 4.4. Bővülés
 - 4.5. Deetimologizáció
 - 4.6. Népetimológia
 - 5. Névátvétel
 - A keletkezéstörténeti kategóriák kronológiai jellemzői
 - 3. Névföldrajzi vizsgálatok a korai ómagyar korban
- Irodalom

Előszó

1. A magyar helynevek történetének egyik legfeldolgozottabb időszaka az Árpád-kor, a korai ómagyar kor. Alig találunk névkutatót, aki ne tett volna hosszabb-rövidebb kirándulásokat ezen a területen: voltak, akiket egy-egy jellegzetes név vagy éppen névfajta vonzott, mások inkább szélesebb horizontról, összefoglaló szándékkal tartottak szemlét a régi magyar helynevek körében.

Sajátos ellentmondás ugyanakkor, hogy olyan átfogó munkákkal, amelyek hangsúlyozottan rendszertani megközelítést alkalmaznak, azaz amelyek az egyes neveket mint egy nagyobb rendszer elemeit szemlélnék és vizsgálnák, s e vizsgálatok révén a szisztéma fő összefüggéseit kívánnák bemutatni, az utóbbi fél évszázad szakirodalmában nemigen találkozunk. Kevés olyan tudományos munka született e témában, amelyben kiemelt hangsúlyt kapnak a nevek vagy a névrendszer területi vonatkozásai, azaz a névkutatás névföldrajzi összetevője. Még ritkábban készültek olyan dolgozatok, amelyek valamennyi névfajta feldolgozásának szándékával íródtak.

2. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén néhány éve pályázati támogatással számítógépes névtani adatbázis kiépítése indult meg. A Magyar Névarchívum olyan elektronikus gyűjtemény (<http://nevarchivum.klte.hu>), amelyben az egyik legfőbb részterületet a korai ómagyar kori oklevelek százezres nagyságrendű helynévállományának - egyre szélesebb bázisokra épülő - feldolgozása képezi. Ennek előmunkálatoként indítottuk meg a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (HA.) sorozatunkat, melyben a korszak kevésbé kutatott névfajta, a nem települést jelölő helyneveket (pl. víz-, hegy-, erdő-, határneveket) tesszük közzé vármegyék szerinti elrendezésben, térképmellékletekkel és különféle mutatókkal ellátva. A névtörténeti adatbázis kiépítésében, valamint a HA. munkálataiban magam is aktívan részt vettem, amit jeleznek ilyen irányú publikációim is. Ezek az előzetes munkák erősítették meg bennem azt a gondolatot, hogy a történeti névanyagnak átfogó, teljességre törő feldolgozására feltétlenül szükség van. Arra persze aligha vállalkozhat bárki is, hogy a magyar nyelvterület, a történelmi Magyarország egész helynévállományát vizsgálat tárgyává tegye, de a kisebb területek névrendszerének feltérképezése elvezethet majdan egy nagy, összező szintézis megalkotásához.

Mindenféle helynévvizsgálat területi háttérének megválasztása nagy körültekintést igényel. Számomra az egyik terület kijelölése szinte magától adódott: a betűrendben első helyen álló Abaúj vármegye sűrű településhálózata, gazdag korai helynévanyaga révén - az adott időkeretek között - a legjobb viszonyokat teremtheti bármely névtörténeti analízishez. Lényeges szempontnak tekintettem továbbá, hogy az általam végzett névelemzés magába foglalhassa egy jelentős aspektus, az összehasonlító-kontrasztív vizsgálat lehetőségét is. Egy ilyenfajta összevetéshez a legalkalmasabb területnek Bars vármegyét ítéltm: földrajzi, területi hasonlósága, névsűrűségi és etnikai viszonyai az egyezések és a különbségek olyan egyensúlyát biztosították, amely előzetes felméréseim alapján megfelelő terepet ígért az elemzés eredményes elvégzéséhez. Kiindulópontom JUHÁSZ DEZSŐ megfogalmazásával állt összhangban, aki szerint „A hasonló nyelven kívüli tényezők ugyanis lehetővé teszik azt, hogy a nyelv síkján megjelenő különbségeket jórészt nyelvi eredetűnek tételezzük föl, illetve ilyen alapon magyarázzuk.” (2000: 130).

3. Dolgozatom Abaúj és Bars vármegye t e l j e s Árpád-kori helynévanyagának feldolgozásán alapul. Alapvető forrásul GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkája szolgált, de áttekin tettem és az adatbázisba beemeltem az e munka megjelenését követően napvilágot látott

forráskiadványok adatait is. Az adatbázis mára egységes szempontú történeti-etimológiai szótárrá állt össze, és 2001 őszén meg is jelent. Doktori értekezésemben ennek a névanyagnak a rendszerszerű nyelvi feldolgozását végzem el. A rendszervizsgálatokhoz az alapot a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell képezi (1993), melynek konkrét névanyagon való alkalmazására a korábbiakban már történtek kísérletek,¹ s ezek eredményessége jelzi a történeti névkincs vizsgálatára való alkalmasságát is. Mindemellett dolgozatomat e modell próbájának is tekintem.

4. Munkám I. fejezetének három alfejezetében az Árpád-kor helynévadását tekintem át: a névkutatás forrásait, a szórványokat, a honfoglalás előtti (magyar és Kárpát-medencei) helynévadást, illetve önálló tudománytörténeti fejezetben a történeti névkutatásban közvetlen előzményül szolgáló szakmunkákat mutatom be.

A II. fejezetben a helynevekről mint a nyelv általános történetének forrásairól szólok, ám ezek köréből (azaz a szűkebb értelemben vett névtanon valójában kívül eső területek közül) csupán egyet emelek ki, azt, amelynek története a helynévi szórványok segítségével a legjobban vizsgálható: a hangtant, a hangtörténetet.

A III. fejezet dolgozatom központi része: a helynevek névrendszertani leírását tartalmazza. Szempontom e fejezet megírásában az volt, hogy többféle nézőpontból, belső összefüggéseiben, kapcsolataiban (úgy is mondhatnám: egységében és különbözőségében) láttassam a két vármegye helynévallományát. A nevek szerkezeti és keletkezéstörténeti leírása mellett egy másik lényeges aspektus, a területiség is helyet kapott a névföldrajzi vizsgálatban. Szükségesnek tartottam továbbá - mintegy a névvizsgálat bevezetőjeként - rövid rendszertani összefoglalásban vázolni elképzeléseimet a helynevek rendszerszerűségéről.

5. Disszertációm elkészítéséhez színvonalas szakmai támogatást kaptam a Debreceni Egyetem magyar nyelvtudományi doktori programjának oktatóitól, illetve a Soros Alapítvány biztosította egyéves ösztöndíj is jelentősen hozzájárult munkám befejezéséhez. Az értekezés végleges szövegének kialakításában pedig opponenseimnek, Bíró Ferencnek és a lektori feladatokat is magára vállaló Juhász Dezsőnek, valamint a témát mindvégig figyelemmel kísérő és javaslataival munkámat irányító Hoffmann Istvánnak tartozom köszönettel.

¹ Hogy közülük csak a könyvnyi méretű összefoglalásokat említsem: BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY (1998) Győr, PÓCZOS RITA (2001) pedig Bodrog és Borsod vármegyék településneveinek nyelvi elemzését végezte el.

I. Az Árpád-kor helynévadása

1. A szórványok mint a névkutatás forrásai

1. Minden nyelvi, s ezen belül névtani vizsgálatához helyhez és időhöz biztosan köthető forrásanyagra van szükség. E téren különösen nagy gondban és bizonytalanságban vagyunk az ómagyar kornak, s különösképpen a korai szakaszának nyelvével kapcsolatban.

1.1. A honfoglalás utáni századokban nyelvelméink közül legnagyobb számban az oklevelekben fellelhető szórványok fordulnak elő, amelyek így számuknál és részben korai jelentkezésükénél fogva az Árpád-kor nyelvi állapotának vizsgálatában igen becses ismeretekkel szolgálnak. A szórványemlékek elsősorban helyneveket és személynéveket tartalmaznak, ám ezek sok esetben közszavakból keletkeztek, így nemcsak a névadásnak, hanem a közszókincsnek is fontos emlékei: közszavaink igen jelentős részének első előfordulásait is a szórványemlékek adják (vö. BÁRCZI 1966: 81-4, illetve lásd még BENKŐ 1982: 392). A magyar nyelvtörténet számára tehát a XI-XII., sőt a XIII-XIV. századi tulajdonnevek nélkülözhetetlen források: elemzésükből derülhet ugyanis leginkább fény e korok bizonyos nyelvtörténeti jelenségeire. A későbbi időkben a tulajdonnevek nyelvtörténeti forrásértéke (a szövegek megjelenésével) csökken ugyan, de nem szűnik meg, s bizonyos szempontokból (például a névtörténet szempontjából) változatlan (vö. KÁZMÉR 1970a: 60). A tulajdonnevek nyelvtörténeti fontosságának gondolata jól tükröződik a XX. század elején megjelent Magyar Oklevél-szótár gyakorlatában is: e munka ugyanis a közszoói elemeket tartalmazó tulajdonneveket nagy számban felvette adatállományába - igaz, csupán töredékesen és kevés információval (pl. lokalizálás nélkül) közölve azokat.

1.2. A tulajdonnevek körében a nyelvtörténeti hasznosíthatóság szempontjából külön kell választani a személy- és helynevek csoportját. Mindkettő nagyon lényeges forrásanyag lehet, de a helynevekben „még a személynéveknél is jobban megmutatkozik a hagyományozódó, időtálló jelleg” (MNYT. 384). A magyar nyelvudományban már MELICH is hangsúlyozta azt a mai napig is érvényes megállapítást, amely a helynevek és a személynévek közötti alapvető különbségről szól: míg a helynevek helyhez kötöttek, ezért becsesek az illető hely történetére vonatkozóan, addig a személynévek leginkább művelődési hatások eredményei, azaz jórészt a kulturális kapcsolatok változása mérhető rajtuk (vö. MELICH 1906: 49, illetve erről ld. még 1925-29: 36 stb.). Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN tekintette át a személynévek és a helynevek történeti rendszertani különbözőségét (1996a). A személynévek rendszere HOFFMANN szerint elsősorban kulturális-társadalmi meghatározottságú szisztéma, azaz a személynévek rendszerbeli változása főleg nyelven kívüli tényezők következménye. A helynevek módosulása viszont sokkal inkább nyelvi tényezők által alakított jelenség, s így az ómagyar nyelv vizsgálatában elmélyülni szándékozó kutató számára a nyelvi következtetések alapját biztosító helynévállomány jelentheti a legbiztosabb forrásanyagot. A helyneveknek „az egyébként szintén korai időkben való személynévek vagy más szemantikai mezőbe tartozó közszavak módszertani értékénél” nagyobb forrásanyagértékét újabban BENKŐ LORÁND több munkájában is kiemelte (1996a: 400; de ld. még ugyanerről 1996b, 1997d is), s általánosabban is hangsúlyozza, hogy a Kárpát-medence honfoglalás körüli viszonyainak mérlegelésében korai helynévanyagunk vallomására támaszkodhatunk elsősorban.

A helynévkutatás a magyarság - s egyúttal a magyar nyelv - korai történetének felderítéséhez lényeges adalékokat nyújt, sőt alapvető forrásanyagot szolgáltat: ebben a történészek és a nyelvészek is egyetértenek.² A helyneveket igen nagy mennyiségben tartalmazó korai okleveleink szórványanyaga - immár a modern forráskritika minőségi követelményeire nézve is megbízható kiadásban, korszerű feldolgozásban - egyre nagyobb számban lát napvilágot, s válik hozzáférhetővé különböző forráskiadványok, névtárak, történeti földrajzok formájában.³ Ám ennek ellenére a kutatómunka anyagihiánnyal küszködik, amely arra a statisztikai körülményre vezethető vissza, hogy a XII. század előttről igen csekély számú a hiteles emléktanyagból dokumentálható helynevünk. S hiába tekinthetjük a névtan általános tételének, hogy a magyarság már a honfoglalást megelőzően is bizonyára szép számmal használt helyneveket, ha a filológiai elérhető valóság más: a honfoglalás előttről csupán három helynevünk ismert (*Lévedia*, *Etélköz* és talán a *Dentümgöyer*), a X. századi magyarságtól - dokumentációs alapon - bizonyosan használtat Konsztantinosz munkájának helynévi szórványain kívül nem tudunk felmutatni, s a XI. századból is alig többet két tucatnál (noha általánosan elfogadott megállapítás a szakirodalomban, hogy például a településeink s ezzel együtt a településneveink jelentős hányada ekkor keletkezhetett). A korai Árpád-kor helynévi viszonyait éppen ezért „némi időbeli rátartással” (különösen a magyarság nyelvi helyzetében a X. században bekövetkezett módosulásokra tekintettel) a kései Árpád-korból adatolható helynevek visszavetítése által ismerhetjük meg - feltételezve azok korábbi előéletét.⁴

2. A helynév sajátos nyelvi elem. A névadásnak ugyanis vannak szociológiai, pszichológiai, kommunikációs jellemzői, velejárói, melyek még a történelmi, művelődési, települési körülmények jelentékeny különbözősége esetében is működnek, s különféle névformákat produkálnak (BENKŐ 1997e: 67; 1998: 113). Azaz amennyiben a névadás ilyen szempontokból meghatározott, bizonyos értelemben (különböző tényezők által) determinált nyelvi elemeket hoz létre, azoknak szükségszerűen különbözniük kell a más tendenciák által kialakított nyelvi jelektől. A későbbiekben (a III./1. Elméleti alapvetés: a helynevek rendszerszerűsége fejezetben) tüzetesebben is megvizsgáljuk, hogy ezek a különbségek vajon a nevek rendszerszerűségében gyökereznek-e, s mint ilyenek, mennyiben térnek el a közszók rendszerétől.

2.1. A helynevek és a közszók mint nyelvi tények, nyelvi produktumok között - úgy tűnik - nincsenek lényegi különbségek: a tulajdonnevek, s ezen belül a helynevek „ugyanazoknak a hangtani törvényeknek, változásoknak vannak alávetve, mint a köznyelvi használatú szavak” (MELICH 1906: 54). Másrészt keletkezésüket, fejlődésüket is ugyanazok az általános nyelvfejlődési tendenciák irányítják, mint a közszavakét: a helynevek létrehozásának legfontosabb eszköztípusai mindenkor megegyeznek a közszói elemkészlet gyarapítási formái-

² „A névadás termékei - ha vizsgálatuk a nélkülözhetetlen nyelvtudományi alapok birtoklása mellett kellő filológiai, történeti-művelődéstörténeti, pszichológiai, szociológiai stb. jártassággal párosul - a nyelvi elemek közül talán a legszélesebb körben nyithatják ki a nyelv kultúrahordozó szerepének tárházát.” (BENKŐ 1996c: 94).

³ Ennek fontosságát számos szakember hangsúlyozta, a történettudomány képviselői közül GYÖRFFY GYÖRGY (1957: 43), és KRISTÓ GYULA (1983: 401), a nyelvtudomány oldaláról pedig BENKŐ LORÁND (1997e: 68, átdolgozott bővített formában: 1998: 113-4) nevét említhetjük meg. A megbízható forrásanyag más oldalról a régől öröklődő hibás adatok kiküszöbölését is lehetővé teszi (vö. ehhez BENKŐ 1975: 330; 1984a: 129, 133; 1997e: 69; 1998: 115, KISS JENŐ 1993: 259).

⁴ E nehézségeket kutatóink közül többen is hangsúlyozták a korábbiakban, a közelmúltból pedig elsősorban BENKŐ LORÁND és KISS LAJOS munkái (vö. BENKŐ 1995: 97; 1997d: 170, illetve KISS LAJOS 1996e: 443) emelhetők ki.

val.⁵ A nyelvészeti szakirodalomban közismert az a megállapítás, hogy a magyar szóalkotásban régebben a mainál fontosabb szerepet töltött be a képzés, míg újabban az összetétel jelentősége nőtt meg (vö. MNyT. 352-8, illetve a TNyt. több helyén). Mindez igaz a helynevek kategóriájára is, azaz a régi nyelvben a létrehozásukban gyakoribb eljárás volt a képzés (és a jelentésbeli névalkotás), amit a későbbiekben egyre inkább az összetétellel történő helynévalkotás váltott fel. A helynevek nyelvi szerkezetének, keletkezéstörténeti összefüggéseinek részletes bemutatására dolgozatom központi részében, a III. fejezetben vállalkozom.

A helynevek és a közzavak között megmutatkozó nyelvi hasonlóság lehet a magyarázata annak, hogy a helynévvizsgálatok eredményességét nem zavarja, nem akadályozza, ha a köznév és a helynév határterülete gyakran egybemosódik: azaz valamely névadatról nehezen dönthető el, hogy a hely valódi földrajzi nevével van-e dolgunk vagy csupán a földfelszín közzói megjelölésével. Régi helyneveink esetében szinte lehetetlen - de nem is feltétlenül szükséges - a két nyelvi formát egymástól elválasztani: a tihanyi alapítólevél *harmu ferteu, kues kut* adata például lehet egyszerű megnevezés, de az is elképzelhető, hogy a kérdéses hely egyedi neve (vö. BÁRCZI 1951: 6, BÁRCZI 1958c: 145, illetve ld. még a kérdéshez TNyt. I, 544, 548, 549).⁶ Az ilyen, kettős értelmezési lehetőséget magukban hordozó előfordulások a korabeli oklevelezési gyakorlattal, annak sajátos kétnyelvűségével is magyarázhatók (vö. HOFFMANN 1996a: 119).

A helynevek és a közzók közötti különbség tehát más síkon keresendő. BENKŐ LORÁND ezt az alábbiakban próbálja meghatározni. A helynevek területi kötöttsége szerinte általában nem olyan tág körű, mint a közzavaké: használatuk nagy mértékben egyetlen helyhez, a beszélők szűkebb köréhez kötődik, azaz a helynevek többségét (különösen a határjárások határneveit) leggyakrabban csupán egy-egy falu lakossága, névhasználói közössége ismeri, szélesebb körben nemigen lehet e neveknek pontos azonosító szerepe. A helynevek nyelvtörténeti értéke ezért nem olyan változékony: évszázadokon keresztül élnek ugyanott. A nyelvemlékekben abban a korai időszakban is tömegesen fordulnak elő, amely időből közzóként használt nyelvi elemek meglehetősen gyéren, csak igen kis számban maradtak ránk. S végül: a helynevek nyelvemlékes előfordulásai általában jól lokalizálhatók. Mindezekből következik BENKŐnek az a megállapítása, hogy a tulajdonnevek vallomástétele különösen fontos abból az időből, a korai ómagyar korból, amikor a közzavak nyelvtörténeti felhasználása nem ígér konkrét eredményt (1957: 51).

2.2. Az ómagyar kor nyelvét írott nyelvként ismerjük. KISS JENŐ a TNyt.-ről szóló ismertetésében az egyik legnagyobb gondnak azt tartja, hogy „a rendelkezésre álló adatok a vizsgált korok magyar nyelvhasználatának csupán igen szűk szeletét, elenyésző töredékét mutatják. E források alapján az akkori írott magyar nyelvről kapunk közvetlen információkat” (1993: 267). A helynevek lehetővé teszik, hogy ezt a korlátot (a hangok, egyes morféimák és a szókincs bizonyos területein) átlépjük, s általuk a régi magyar nyelv beszélt formáiról kapjunk

⁵ RUDOLF ŠRÁMEK a helynévrendszerekkel kapcsolatban általánosságban kiemeli ugyanakkor, hogy a nyelvnek nem kell minden rendelkezésre álló nyelvi eszközt a toponímia fejlődésének minden egyes pillanatában felhasználnia. A megnevezési igénynek kevesebb követelménye van, mint ahány kínálkozó megnevezési lehetőség, s ebben ragadható meg véleménye szerint a toponímia autonómiája (1972/73: 73).

⁶ Az a tény, hogy a szórványemlékek tulajdonnevek mellett közzókat is tartalmaznak, erősítette a korábbi egyoldalú vélekedést, mely szerint a helynevek fokozatos tulajdonnevesüléssel jöttek létre köznevekből. Ma már differenciáltabb szemlélettel inkább a helynévadásnak a meglévő névmin-tákhöz, modellekhez, a mindenkori helynévrendszerhez való alkalmazkodására helyeződik a hangsúly.

információkat (vö. HOFFMANN 1996b: 49, illetve ld. még HEGEDŰS 1989: 99). A helynevek ugyanis - bár írott forrásokban maradtak fenn - döntő többségükben bizonyára a beszélt nyelv elemei voltak (vö. HA. 1: 7).

2.3. A helynevek mint lejegyzett nyelvi tények fontosak abból a szempontból is, hogy kétségkívül helyi, azaz nyelvjárási változatokat tükröznek:⁷ az oklevelek szórványjaiban ugyanis minden esetben az illető terület nyelvjárási vonásai jelennek meg (helyszíni feljegyzés vagy bemondás alapján), hogy az elütő formák később vitákra, pereskedésekre ne szolgáltatassanak alkalmat (BÁRCZI 1951: 118; 1966: 186). Ezért is fontosak, „becsesek” a helyi oklevelek, melynek szórványai a „helyi emberek helyi nyelvét tükrözik” (BÁRCZI 1947b: 89, illetve ld. még ugyanerről: 1956: 317). A fentiek mellett azonban más szempontok is felmerültek a szórványok nyelvi értékét illetően. Elképzelhető ugyanis, hogy a más területről származó, s ezáltal más nyelvjárást beszélő lejegyző olykor (leginkább talán a hangalak visszaadásában) erősebben beavatkozhatott a nevek oklevélben történő rögzítésekor, s ahogy erre SEBESTYÉN ÁRPÁD is utalt (1955: 56, 59), a lejegyző személye mellett a lejegyzés helye is befolyásolhatta az oklevél megszövegezését. Ezek a megfontolások teszik indokolttá BÁRCZI kételkedését: az egyes szórványok helyhez kötése „törékeny valami”, s még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor jogos a kétely: vajon a helynév oklevélben szereplő alakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e (1951: 6).

2.4. Az okleveles adatok és nyelvi környezetük viszonya további, különösen névtani szempontból lényeges kérdéseket is fölvet. Milyen viszony van az oklevelek teljesen magyar (pl. *Bykpotok*), vegyes latin-magyar (pl. *silva Gord*) és teljesen latin elemekből álló névformái (pl. *nigra silva*) között? Mi a magyar tulajdonnév mellett gyakran szereplő latin nyelvű (pl. *fluvius, silva, terra, mons* stb.) földrajzi köznevek szerepe, tekinthetők-e ezek bizonyos esetekben a mögöttük álló magyar névformához tartozó latinra fordított névrészeknek? Mi a körülírásos (*dicitur, vocatur, appellatur, nomine* stb.) szerkezetekben szereplő helynevek (pl. *silvam que vulgo Egruserdeu dicitur*) és az egyszerű szöveggörnyezetben említett nevek (pl. *silva Egruserdeu*) viszonya? És tovább sorolhatnánk még azokat a kérdéseket, amelyekre a magyar névtani szakirodalomban ezidáig nem született válasz, sőt e kérdéssel sem foglalkozott ezidáig senki a kellő tüzetességgel, noha szórványemlékeink problematikája oly sok kutató figyelmét felkeltette már. Érthetetlen ez az adósság azért is, mert „azok a névtani kérdések, amelyek a latin helymegjelölések magyar megfelelőihez kapcsolódnak, nem mondva csináltak, nagyon is megvan az elvi jelentőségük abban, hogy korai írásbeliségünk latin szövegekbe ágyazott névformái mögött a korai magyar helynévadás milyen tényleges, akkor élő nyelvi alakjai, névhasználati típusai állottak” (BENKŐ 1995: 61, illetve ld. még a kérdéshez KRISTÓ 1976: 92-4), azaz e téren való tájékozatlanságunk a helymegjelölések nyelvi értékelhetőségét is veszélyezteti. Mindegyik kérdéskörnek megvan a helynevek életére, tipológiájára, kronológiájára és az ezekből következő történeti tanulságokra kiható jelentősége: „Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy „nominativusos” *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter, Pető, Petri, Péterfalva, Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac, Petrovce, Petrovo selo, Petersdorf, Petrești* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtának lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. nézve.” (BENKŐ 1998: 115, illetve ld. még ehhez 1997e: 68-9).

⁷ A nyelvtörténeti vizsgálatok nagyobb időtávlatban nyelvjárástörténeti vizsgálatokként is meg kell, hogy jelenjenek, hiszen „e két kutatási típusnak alapanyagában, szemléletében és módszerében egynek és ugyanannak kell lennie, a nyelv történetének vizsgálatából az idő és a tér perspektívájának együttese nem hiányozhat” (BENKŐ 1967b: 50).

2.5. Fölmerült a szakirodalomban az a lehetőség is, hogy bizonyos helynévi előfordulások a lejegyző, az oklevélíró önkényes fordításainak minősíthetők. KNEI ZSÓKA a párhuzamos helynévpárok kapcsán szól erről a feltevésről, s nem tartja valószínűnek, minthogy ez az eljárás ellenkezne az oklevelek rendeltetésével. Az oklevelek fontos magánjogi okmányok, a határrésznevek az adománybirtok határait jelölik meg, tehát az adományozottak nemigen engedték volna, hogy határukat fiktív, a környék számára ismeretlen hely-, hegy-, vízneveket jelöljenek meg. „Nekik is érdekük volt, hogy e határjelek a szomszédság által ismert és használt alakban szerepeljenek az adománylevelekben, illetőleg bírói végzésekben” (1944: 40). Annyit azonban (névhasználati-névszociológiai szempontot figyelembe véve) KNEI ZSÓKA is megenged, hogy bizonyos esetekben (ha a határjeleknek két vagy több nevük volt) az oklevelek a birtokos réteg elnevezéseit jegyezték fel, azért is, mert a határjárók e neveket a birtokosok ajkáról hallhatták (i. m. 40-41). Az oklevelek a nem magyar neveket is magyaros hangalakjukban tüntethették fel, ezzel is bizonyítva, hogy e nevek nem „kancelláriai csinálmányok”, hanem az élő magyar beszédben időben ilyenné fejlődött névformák (i. m. 41). KÁZMÉR szintén nem fogadja el a fordítás lehetőségét, az oklevélírók szerint is ragaszkodtak a nép nyelvén élő nevekhez, bár az előfordulhatott (KNEI ZSÓKától eltérően a névhasználatnak a nyelvi síkját emelve ki), hogy például a párhuzamos nevek közül a magyar oklevélírók valószínűleg inkább a magyart választották, mint a más nyelvi változatot (KÁZMÉR 1970b: 55). GYÖRFFY egyenesen pszichológiai abszurdumnak tekinti azt, hogy a nótáriusok esetleg lefordították a helyneveket a saját vulgáris nyelvükre. Arra ugyanis van példa, hogy latinra (azaz az oklevél szövegének nyelvére) fordították le a közzói elemeket tartalmazó tulajdonneveket, de az, hogy még egy másik nyelvre is lefordították volna, szerintem nemcsak történeti, hanem pszichológiai szempontból is képtelenség. A „lélektanilag indokolt fordítás” latinra is ritkaságszámba megy (éppen a helynevek jogbiztosító szerepe miatt): messze a vulgáris nyelven lejegyzett helynevek 1%-a alatt marad (GYÖRFFY 1970: 200), azaz a magyar oklevelezési gyakorlatban nagyon ritka eljárás volt (vö. MEZŐ 1981: 97). A fordításelmélet születésével kapcsolatban ismét GYÖRFFY-t idézhetjük: „A határjárások minden esetben köztudatban élő helyneveket őriznek, mert a köztudatban nem élő nevek jogbiztosító erővel nem bírtak. Az a feltevés, hogy a határjárásban szereplő helyneveket az írnokok fordították a maguk nyelvére, a középkori jogviszonyok hiányos ismeretében és a XIX-XX. század szemléletében született.” (Gy. 1: 15).

3. A korai évszázadok okleveleinek helynévanyaga számos tudományág kutatói számára jelent alapvető forrásanyagot. A nyelv- és névtudomány mellett például nagy haszonnal vizsgálhatják ezeket a nyelvi elemeket a művelődéstörténetnek, valamint a történettudomány egyes részdiszciplínáinak (legfőképpen a település- és népességtörténetnek) a művelői is. Az egyes tudományterületek természetesen nem csupán függetlenül, hanem elsősorban egymás eredményeit kölcsönösen figyelembe véve aknázzhatják ki korai helyneveink vallomását. „Ez a tudománytörténeti vonulat a tudományos komplexitás igényeinek és ígéretességének megfelelően csak a legnagyobb örömmel konstatálható, sok gyümölcsöt hozott már eddig is, és hozhat nyilván a jövőben is.” (BENKŐ 1998: 111). A nyelvtörténész például bizton támaszkodhat a történész GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájára (és persze más kutatókéra is) a hely-, az oklevelek jellemzőinek (keletkezési idő, íráskép, variánsok stb.) megállapításában. A helynévtörténeti adatok újabb nyelvészeti feldolgozása ugyanakkor tovább finomíthatja a történészek állásfoglalásait is egy-egy vitatott kérdésben (vö. HOFFMANN 1996b: 47-8). Az interdiszciplinaritásban rejlő előnyök mellett azonban utalnunk kell arra a veszélyre is, amelyet a komplexitásban érdekelt tudományterületek eltérő szemléleti, módszerbeli hagyományainak, eljárás-módjainak, ismeretanyagainak stb. kölcsönös hasznosítása, kezelése rejt magában. Ezekről a problémákról szemléletes képet rajzolt BENKŐ LORÁND egy (népességtörténeti konferencián elhangzott) előadásában és az annak nyomán megjelent tanulmányában (vö. 1998: 111).

3.1. Először a nyelvtudományi hasznosítás területeiről szólok. Erről a névkutatásban igen járatos történész KRISTÓ GYULA az alábbiakat mondja: „a nyelvészt elsősorban a helynév hangalakja érdekli, az, hogy milyen nyelvfejlődési, hangtörténeti, szótörténeti stb. tanulságokkal szolgál, továbbá hogy milyen eredetű és milyen névadás szerint keletkezett” (1983: 398).

A helynévi szórványok segítségével a nyelvnek csupán egy-egy szektora vizsgálható: a helyesírás-történet, a fonológia, a morfológia, a szótörténet, a jelentéstan (vö. többek között BÁRCZI 1951: 7, SEBESTYÉN 1967: 42, KÁZMÉR 1970a: 60, KISS LAJOS 1987a: 331, BENKŐ 1997d: 173 stb.). Emellett még néhány további vonatkozásban is segítséget nyújthat a helynevek tanúvallomása: egyrészt a nyelvföldrajz terén (a helynevek lokalizálása ugyanis biztosabban végezhető el, mint a szövegeké, s a lejegyzett adatok is valószínűleg a helyi nyelvjárást tükrözik, ld. előbb), másrészt a kronológia terén (egy-egy névtípus nagyszámú adatsorából egy-egy nyelvi változás időrendje is kideríthető, s olykor a régi és az új változat egymás mellett élésének kora is meghatározható; vö. KÁZMÉR 1970a: 60), harmadsorban pedig „az egymás mellett élő népek nyelvi kölcsönhatása ugyancsak eredményesen tanulmányozható a földrajzi nevek anyagán” (KISS LAJOS 1987a: 331). A szórványemlékek természetéből következően a belőlük levonható szóalaktani és mondattani tanulságok alárendeltebb szerepűek (vö. BÁRCZI 1951: 7). - Dolgozatom felépítése nagyjából követi ezeket a lehetséges irányvonalakat, vizsgálati szempontokat, de különféle megfontolásból szűkíttem is őket. A helynevek általános nyelvtörténeti vallomásának például önálló részt szentelek ugyan, ám az erre szolgáló II. fejezetben mégis csupán egyetlen nyelvi részrendszer leírására vállalkozom: a korai ómagyar kor hangtani arculatát igyekszem bemutatni. Eljárásom indoklására ott térek ki. Munkámban mindvégig az egyik legfontosabb vezérfonal a nyelv területiségének szempontja. E kérdést önálló nyelvföldrajzi fejezetben is áttekintem. A névvizsgálat során lényeges szempontként alkalmazom továbbá a kronológiai elvet, amely a Tudománytörténeti előzmények fejezetben is nagy hangsúlyt kap.

A helynévi szórványok nyelvtörténeti értékelhetőségének a korábbiakban említett nehézségek mellett további akadályai is lehetnek. Figyelembe kell vennünk, hogy a források térbeli és időbeli eloszlása nagyon egyenetlen, az oklevelek (s ezáltal az egyes helynevek) fennmaradása bizonyos értelemben véletlenszerű (vö. BÁRCZI 1966: 83, KÁZMÉR 1970a: 66). Torzíthatja a névvizsgálat során kapott képet az is, hogy egy-egy helynév általában nem keletkezése pillanatában bukkan fel, hanem olykor csak hosszabb idő (évtizedek, évszázadok) elteltével, akkor, amikor a hely megnevezése valamilyen jogi esemény következtében fontossá, aktuálissá vált. Azaz az oklevelek dátumai legtöbb esetben nem a helynév keletkezését minősítik kronológiailag, hanem annak „bizonyos időre visszanyúló fennállását” mutatják (KRISTÓ 1976: 5, illetve ld. még MEZŐ 1982: 15). További nehézséget jelentenek az okleveles anyag felhasználásában a helyesírás következetlenségei is, azaz hogy „nincs egyetlen egy emlékünknél sem, amelynek minden hangra kiterjedő következetes és egységes jelölésmódja volna” (KNIEZSA 1928: 189). KRISTÓ szól a rendelkezésre álló anyag mennyiség szűkösségéről is, ami a forráskritika elvégzését szintén akadályozza (1983: 400-1).

Minden névtani munka alapja a „megbízható és minél teljesebb adattár” (KISS LAJOS 1970: 17), mert szilárd elméletet csak jól megalapozott forrásos bázisra lehet építeni. A történeti, nyelvészeti stb. következtetések alapjául szolgáló forrásanyagnak meg kell felelnie bizonyos kritériumoknak: bizonyíthatóan abból a korból kell származnia, illetve arra a korra kell vonatkoznia, amelyre a vizsgálatok irányulnak, illetve ki kell állnia a történeti hitelesség, megbízhatóság próbáját. KRISTÓ élesen elhatárolja magát a helynevek kritikátlan felhasználásától (1997b: 130). A helynévi szórványok értékelhetőségének egyik fontos kritériuma az adatok tekintélyes száma, ugyanis egy-egy helynév vagy helynévtípus életéről, változásáról akkor

tudunk meg legtöbbet, akkor kaphatunk reális képet, ha az egyes nevek vagy névtípusok történetére minél hosszabb, a diakroniában lehetőleg arányos adatsorral rendelkezünk, s egy-egy változat földrajzi megoszlását is csak akkor deríthetjük ki, ha a lehetőség szerint minden adatot számba veszünk (KÁZMÉR 1970b: 10, 129). KNEZSA az okleveles anyag felhasználásában legfőbb követelménynek tekintette az oklevél hiteles voltát, mert „a hamis oklevelek, még a közelkorú hamisítványok is, a mi szempontunkból kétes értékűek, mert adataikat alig lehet időhöz rögzíteni. A hamisítvány korát általában csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (régi oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok” (KNEZSA 1928: 190).

3.2. A helynévi szórványok tudományos célokra való felhasználhatóságát először nem nyelv-, hanem történettudományi szempontból ismerték fel. A történettudományi forrásként való felhasználásukkal részletesen nem kívánok foglalkozni, csupán néhány gondolatban vázolom a helynevek ilyen értékelésének lehetőségeit. A korai magyar helyneveknek a történeti tanulságai is egyedülállóak: a népnévi eredetű településnevek vagy a szláv eredetű helynevek például útmutatást nyújthatnak a honfoglalás táján a Kárpát-medencében élő etnikumokról, illetve azok elhelyezkedéséről; a törzsi helynevek a magyar törzsi szállásterületek helyéről, a kirajzásokról adhatnak (sokszor, sajnos, csak ellentmondásosan értékelhető) információt; egyes helynévtípusok tanúsága szerint nagy pontossággal állnak előttünk azok a területek a Kárpát-medencében, amelyek döntően magyar etnikumúak voltak; a foglalkozásnévből alakult helynevekből a magyar társadalom foglalkozásszerkezetére vonatkozóan kaphatunk értékes felvilágosítást (BENKŐ 1982: 392-3), a név változásai pedig a település életében bekövetkezett változásokat is jelezhetik (MEZŐ 1982: 15). KRISTÓ a helyneveket történeti elveknek megfelelően nem annyira a kutatás végcéljának, mint inkább eszközének tekintti annak megvalósításához, hogy a honfoglalás körüli idők népességére, életmódjára fényt derítsen (1997b: 130).⁸

A korai helynévanyag vallomása felbecsülhetetlen értéket képvisel tehát valamennyi a nevek tanulságát vallatóra fogó történeti érdeklődésű tudományág kutatói számára. Többen figyelmeztettek ugyanakkor az adatok kritikátlan felhasználásának káros következményeire is. BENKŐ LORÁND ezzel kapcsolatban a kutatók felelősségére figyelmeztet: „a legkorábbi magyar hely- és személynévanyagnak a korai magyar történetre nézve nagyon »érzékeny« elemei ötletszerű, kidolgozatlan, hibás magyarázatok esetén téves történeti (településtörténeti, néptörténeti, művelődéstörténeti stb.) következtetések messze kiható eredői lehetnek. Itt a névkutató felelőssége már teljesen más dimenziót nyer, s a minden oldalú, nagyon beható, kritikai elemzés megkerülhetetlen feladatát rója ki” (BENKŐ 1997a: 8).

2. Előzmények: a helynévadás a honfoglalás előtt

1. A honfoglalás előtti helynévadásról (mint helynévadásunk kevéssé ismert, lényegében adat nélküli időszakáról) szólva szükségszerűen el kell választanunk két jól körülhatárolható kutatási területet. A honfoglalás előtti magyar helynévadás lehetőségének áttekintése mellett a Kárpát-medence honfoglalást megelőző (nem magyar) helyneveinek bemutatására is szükség van, hiszen a honfoglaló magyarság e névanyaggal valamilyen mértékben érintkezésbe kerülhetett. Az alábbi fejezet gondolatai e két kérdés köré csoportosulnak.

⁸ Az itt vázolt történeti problémák az egyes névtípusok tárgyalásánál, bemutatásánál jobbra ismét előkerülnek. A velük szemben esetlegesen megfogalmazódó aggályaimat, kételyeimet emiatt ott kívánom ismertetni.

2.1. Régóta foglalkoztatja a kutatókat az a probléma, hogy vajon mikor alakulhatott ki alapvonásaiban a magyar helynévrendszer, milyen régiek lehetnek a magyar helynevek. Többen a XI-XII. századra teszik ezt, a legutóbbi időkben pedig (KRISTÓ GYULA révén) az hangsúlyozódik, hogy a veszprémvölgyi adománylevelével és a tihanyi alapítólevelével közötti két-három emberöltőnyi időszak tekinthető az önálló magyar (finnugoros) helynévadás kialakulási és megerősödési korszakának (vö. KRISTÓ 1997b: 134). Nem vitatható ugyanakkor az sem, hogy a honfoglalás utáni legrégebbi földrajzi neveink csoportjába tartozók egy részének igen régi, honfoglalás előtti előzményei lehetnek. A magyaroknak ugyanis nagy valószínűséggel már a honfoglalás előtt voltak például *Fehérvár* nevű helyeik, területeik. Ez az elnevezési mód a magyarságnak nem Kárpát-medencei találmánya, hanem már nyelvi örökségként alkalmazta itt: e névformák honfoglalás előtti létét ugyanis szláv és török analógiák egyaránt támogatják (vö. MELICH 1925-29: 8, illetve BENKŐ 1992:⁹ 16). A törökségi analógiák miatt az esetleges tükörfordítás lehetősége is felmerült e nevek kapcsán, de ezt BENKŐ az alábbiakra hivatkozva elutasítja: „a típus van annyira univerzális jellegű, illetve érvényesüléséhez szolgál annyi közös tárgyi alap és szemléleti háttér, hogy ... a tükörfordításos lehetőségeket ne abszolutizáljuk, s a magyarra se mondjunk ki általánosabb származtatási tételket” (i. m. 21). Legfeljebb annyit tekinthetünk valószínűnek, hogy a magyarság e névadási típussal török nyelvi környezetben ismerkedett meg, de ami lényegesebb: ez a helynévalkotási mód a magyar nyelvtörténeti múltba messze visszanyúl (i. h.).

2.2. Az ősmagyar kori, sőt régebbi helynévadás meglétét HOFFMANN más, mondhatni általános névtani érvekkel is igyekszik alátámasztani. „Úgy vélem, hogy azok között az időhatárok között, amelyben a nyelvről mint a nyelvtudomány tárgyáról gondolkodni tudunk, mindig is a mai (illetőleg az elmúlt évezred nyelvemlékeiből alapvetően a maihoz hasonlóan ismert) helynevekhez hasonló, azokkal rendszerük tekintetében jórészt megegyező helyneveket tehetünk fel. Az igény az egyedi megjelölésre éppúgy megvolt régebben is, ahogy a történetileg jobban ismert korokban. A tulajdonnév nyelvi univerzálé, »névtelenség« s így »helynévtelenség« egyetlen nyelvben sincs. S ahogy az úgynevezett primitív nyelvek éppoly kifejtettek szerkezetileg, mint bármely más nyelv, vagy ahogy például a finnugor kor finnugor alapnyelvnek mondott nyelve éppoly teljes értékű nyelv, szerkezetileg strukturált, szókincsében gazdag nyelv volt, mint amilyen a mai finn, vogul vagy magyar nyelv, éppúgy nem ok nélkül tehető fel az sem, hogy a maihoz alapvetően hasonló, lényegi jegyeiben a maival megegyező helyneveket használtak fel őseink egy-két, sőt akár több ezer évvel ezelőtt is. A mai névrendszerben élő *Fekete-erdő*, *Bükk-patak* vagy *Hosszú-hegy* 2-300 éves éppúgy lehet, mint ezer (az Árpád-korból szép számmal van is adatunk az effélékre) vagy akár - más nyelvek tanúsága alapján is - több ezer éves.” (HOFFMANN 1996a: 118). Az érveléssel - úgy vélem - egyetérthetünk, de ennek ellenére azt is tudatosítanunk kell, hogy az ősmagyar vagy bármely régebbi kor helynévrendszeréről, jellegzetességeiről konkrét nyelvi megállapításokat aligha tehetünk egyhamar.

A vándorlások korából három szállásterületnevet ismerünk csupán: az *Etelköz*-t és a *Levédiá*-t (amely az ősmagyar korban *Lëvedi*-nek hangozhatott), Konsztantinosz császár munkája őrizte meg számunkra, a *Dentümogyer* elnevezés pedig Anonymus gesztájában bukkan fel öt ízben is.¹⁰ A puszta személynévi helynévadás jelentkezése a X-XIII. században közismert jelenség,

⁹ A tanulmány kisebb változtatásokkal megjelent BENKŐ LORÁND legújabb tanulmánykötetében is; vö. 1998: 121-6. A továbbiakban hivatkozásként többnyire - hacsak nincsenek lényegi eltérések a két változat között - csupán az elsőre utalok.

¹⁰ Az ősmagyar kor fennmaradt tájneveiről és az ősmagyarra kikövetkeztethető tájnevek típusairól, valamint a visszavetítés lehetőségeiről ld. JUHÁSZ 1996.

ám a *Lëvedi* név vallomása már a IX. század magyar helynévadási gyakorlatában is létezőnek mutatja (BENKŐ 1984b: 391). A másik korai helynevünk, az *Etelköz* jelöletlen birtokos jelzős összetétel, amely pontosan beleillik a magyar tájnevek (vö. ehhez JUHÁSZ 1988) igen nagy létszámú csoportjába, azaz ugyancsak tipikus névadási mód a későbbi magyar névrendszerben. S az *Etelköz* név azt bizonyítja, hogy ez a helynévalkotási eszköz (ti. a folyónév + -köz szerkezetű helynevek típusa) megvolt már a honfoglalás előtti magyarság nyelvében is (vö. ehhez BENKŐ 1984b: 391). A bizánci császár által feljegyzett *Lëvedi és Etelköz* névben BENKŐ a magyar helynevek rendszertani folytonosságát látja kifejeződni: „névélettani-névtipológiai szempontból minden aggály nélkül e g y b e v e t h e t ő k a közvetlenül a honfoglalás után keletkezett magyar tulajdonnevek tömegével. Semmi okunk nincs ugyanis feltételezni, hogy a magyar tulajdonnévadási rendszerben és szokásokban egy-két évszázad alatt számottevőbb változások vagy éppen gyökeresebb átalakulások következtek volna be.” (BENKŐ 1984b: 392). A *Dentümgöyer* elnevezés a fenti két tájnévtől strukturálisan és hitelességét tekintve is eltérést mutat. Területnévi értelemben - a ‘donyeci magyarok’ jelentésből alakulva - a ‘Donyec vidéki őshaza’ megjelölése lehetett (ld. erről részletesen JUHÁSZ 1991). A névvel kapcsolatban felmerülő bizonytalansági tényezőkről azonban feltétlenül szólnunk kell. Az egyik nehézség (amelyre BENKŐ LORÁND figyelmeztet), miszerint a név területi és időrendi vonatkozásai bizonytalanok, elhárulni látszik. JUHÁSZ DEZSŐ idézett tanulmánya ugyanis e kérdésben is pontosított a korábbi ismereteken. A másik probléma magával az Anonymus-kérdéssel áll kapcsolatban: Anonymus költött nevei jól ismertek (mondhatni hírhedtek) a magyar nyelvtudományban. Nem lehetünk bizonyosak tehát a névnek és jelöltjének valós létezésében. JUHÁSZ ugyan azt hangsúlyozza írásában, hogy ebbe a mentőövbe csak végső esetben kapaszkodhatunk: „ha jobb ötletünk már nincs” (i. m. 302).

Végső soron tehát a magyar helynévkincsnek (a mainak éppúgy, mint az évszázadokkal korábbiak) van egy olyan rétege - bizonyos értelemben a helynévkincs magva -, amely a legrégebbi (a magyar írásbeliség megszületése előtti, így nem is adatolható) időkre mehet vissza. E névcsoport azonban - „adatolatlanságának” ellenére - mindenkor központi szerepű volt a magyar helynévkincsben, ugyanis a névminták modellhatásaként mintegy folyamatosan átörökíti a megelőző korok helynévstruktúráját (vö. HOFFMANN 1996a: 121).

Ez magyarázhatja a magyar helynevek rendszerszerűségének sajátos (a személynevektől alapjaiban különböző) jellegét. A helynevek rendszerjellege, típusaik nagyfokú állandóságot mutatnak. Újabb és újabb helynevek keletkeznek ugyan, de a mögöttük lévő névadási szemlélet, a helynevek funkcionális-szemantikai típusai csak igen lassan változnak. A helynevek - a sokféle helynévfajta és helynévtípus ellenére - egyetlen rendszerként értékelhetők, azaz a magyar helynévrendszerben a nyelvtörténetileg dokumentálható korokban nem voltak a személynevekéhez hasonló rendszerváltások, a társadalmi-kulturális változások, hatások ugyanis nem annyira rendszerében, hanem mennyiségében (a helynevek számának fokozatos növekedését okozva) érintik a helynévállományt (vö. HOFFMANN 1996a: 118-20). A helynévrendszer ilyen fajta állandósága miatt tartom lehetségesnek, hogy olyan korok helynévadásáról is viszonylagos biztonsággal beszéljünk, amelyekből nem maradtak ránk nyelvi-helynévi adatok.

S ez alapján vélem összességében úgy, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe egy modelljeiben viszonylagosan állandó helynévadási rendszerrel érkezett, azaz a legfőbb helynévtípusoknak már a honfoglalás előtt létezniük kellett. A magyarság a Kárpát-medencébe érkezése után tehát nem egy gyökeresen új helynévrendszert hozhatott létre, csupán az újonnan megismert helyeket nevezhette el saját, ősi nyelvi szokásai szerint, ugyanúgy, ahogyan ez a vándorlások évszázadainak folyamán is állandóan megtörténhetett.

3. Köztudott, hogy a magyarországi helynévanyag egy része korábbi a magyar honfoglalásnál: nagy régiségre (és sokszor meghatározhatatlan nyelvi eredetre) mennek vissza a jelentősebb folyók nevei, amelyeket a magyarság átvett és beillesztett a saját névrendszerébe; valamint néhány városnévnek ugyancsak ismerjük a honfoglalás előtti adatát (vö. ehhez pl. MNyT. 385, KMTL. 223, KISS LAJOS 1997b; 1999: 96-100). Nem tudjuk azonban, hogy a Kárpát-medence szláv, török és ismeretlen eredetű helynévanyagából mennyi tekinthető a honfoglalás előtt keletkezettnek. A középkori Magyarország helyneveinek zömét már a magyarok adták, de a X-XIV. században betelepülő különböző népek¹¹ is szerepet játszhattak a helynévalkotásban. A helynévállományunknak erről a rétegéről a későbbiekben szólok részletesebben is, mégpedig az Abaúj és Bars vármegye szempontjából fontos (azaz elsősorban a szláv etnikum és kisebb részben német betelepülők által adott) helynevekről.

A korai helynévanyag vizsgálatában nagy nehézséget jelent, hogy a X-XII. században meglehetősen gyérek az adatok a magyarországi írásbeliség fejletlensége, valamint az oklevelek fennmaradásának esetlegessége miatt. Csak a XIII. században jelentkeznek tömegesen a helynevek az okleveles anyagban, amelyek viszont ekkorra már sűrűn behálózták a Kárpát-medencét, azaz keletkezésüket ennek alapján is túlnyomórészt az „írás nélküli századok”-ba kell helyeznünk (vö. KRISTÓ 1994: 223).

3.1. „Az új területre, országrészbe vándorolt nép az ott talált nép földrajzi neveinek egy részét a maga nyelve hangtörvényeihez alkalmazva átveszi, majd tovább adja” - állapította meg MELICH JÁNOS a honfoglaláskori Magyarországról szóló nagyhatású könyvében (1925-29: 4). A honfoglaló magyarság azokon a területeken, amelyeket hamar megszállt, nagy számú (a magyar honfoglalás előtt keletkezett) helynevet vett át az akkor itt élő idegen népektől.¹²

3.1.1. Az átvett nevek többsége szláv, ami azt mutatja, hogy a s z l á v á g valószínűleg nagy, domináns szubsztrátum lehetett.¹³ A másik névcsoport a honfoglaláskor már nem élő népek nyelvéből való, amelyeket többségükben ugyancsak a szlávok közvetítettek: közöttük az ókorból adatolható ősi indoeurópai víznevek (pl. Bars megyéből a *Garam*) éppúgy találhatók, mint a középkorból adatolható preszláv ősiségűek (germán, talán kvád vagy gepida eredetűek pl. Abaújból a *Bódva*, *Hernád* víznevek). A szláv helynevek az egészen korai magyar nyelvterületen, elsősorban a Nyugat-Dunántúlon, a Nagy- és a Kisalföldet környező dombvidékeken és a középhegységi tájakon jellemzőek (vö. BENKŐ 1997d: 170, KMTL., illetve ld. még ehhez GYÖRFFY 1963: 47). A dolgozatom szempontjából fontos két területről, többek között annak etnikai viszonyairól GYÖRFFY történeti földrajzi munkájából (pontosabban ebben az egyes

¹¹ A X. század folyamán a Kárpát-medence területére besenyők és volgai bolgárok, a XI. században besenyők és úzok (oguzok), a XII. században kunok és románok telepednek be nagyobb számban. Az egész Árpád-kor folyamán érkeztek ide horvátok, csehek, lengyelek és oroszok (keleti szlávok), a XIII-XIV. században pedig a jászok betelepülése járult hozzá a Kárpát-medence etnikai képének egyre sokszínűbbé válásához (vö. KMTL. 431).

¹² A Kárpát-medence térségében a magyar honfoglalást megelőző időszakban élt népekről a régebbi (pl. GYÖRFFY 1963), valamint az újabb keletű szakirodalomban is bőségesen olvashatunk (vö. többek között GYÖRFFY 1997a; 1997b, GYÖRFFY-ZÓLYOMI 1994 és a KMTL. megfelelő szócikkei). Úgy vélem, helyesen járok el, ha az e munkákban megfogalmazódó gondolatokat csupán vázlatosan - a dolgozatom szempontjából leglényegesebb momentumokra kitérve - ismertetem. A témában részletesebben elmélyülni, tájékozódni kívánó kutató az itt említett munkákból, valamint a 3.1. pontban (és annak alpontjaiban) idézett további szakkönyvekből, tanulmányokból bőséges ismeretekhez juthat.

¹³ A század elején MELICH a szlávtság jelentőségét és névadó tevékenységét még minimálisnak tekintette, a szlávoknak csupán töredékeiről beszélt (vö. MELICH 1925-29: 70).

vármegyékhez írott bevezetőiből), valamint KISS LAJOS e munka nyomán készült tanulmányából (1988b) bőséges információkat kapunk, ám annyit mégis célszerűnek látszik itt is megjegyezni, hogy a Hernád alsó völgyszakaszának vidékét magába foglaló Abaúj vármegye középső és felső részén a magyarság megtelepedése, illetve elterjedése előtt szláv lakosság élt (vö. Gy. 1: 41, KISS LAJOS 1988b:¹⁴ 132). A Garam középső és alsó szakaszának vidékét magába foglaló Bars megye területe az avar birodalom bukása után frank befolyás, majd morva uralom alá került. Szláv lakosság főként az erdő és a síkság peremvidékén élt (vö. Gy. 1: 414, KISS LAJOS 1988b: 135).¹⁵

A honfoglalást követően a szláv népeket a magyarság fokozatosan magába olvasztotta, a sokat emlegetett magyar-szláv kétnyelvűség tehát elsősorban a szlávokra lehetett érvényes elmagyarosodásuk egyes szakaszaiban (vö. BENKŐ 1997d: 172). A szláv eredetű nevek a magyar névrendszerbe bekerülve hozzáigazodtak annak fonéma- és morfémakészletéhez, s ezáltal nyelvünk részévé váltak. A magyar nyelvterületen található szláv eredetű helynevek zöme azonban - hangsúlyoznunk kell - bizonyosan a magyar honfoglalás utáni: a honfoglalást túlélő szlávoktól vagy a kora Árpád-korban beköltöző szlávoktól való (BENKŐ 1997d: 170).

KISS LAJOS a Kárpát-medence földrajzi neveinek történeti rétegződését több tanulmányban is elemezte. E munkákban elsősorban a folyók, illetve a hegyek neveinek vizsgálata kapcsán különít el ókori továbbélésű, ősi indoeurópai neveket, a korai középkorból adathozható neveken belül külön lajstromba szedi - ismereteim szerint első ízben használva a fogalmat - a preszláv (azaz a szlávok VII. századtól számítható megtelepedésénél régebbi) neveket,¹⁶ s végül az újkorból származó nevek zárják áttekintéseit (vö. KISS LAJOS 1982: 477; 1994: 4-18; 1996e: 440-2; 1997d¹⁷).

3.1.2. Míg a szlávoknak összefüggő telepeit lehet kimutatni a Kárpát-medencében, a t ö r ö k s é g n e k csak szórványairól beszélhetünk. A törökség nem hagyott nyomot a honfoglalás tájának magyar helynévrendszerében, azaz nincs egyetlen a honfoglalás előttre vagy a honfoglalás tájékára datálható helynevünk sem, amely biztosan a törökből lenne magyarázható:¹⁸ a korábban kétségtelennek tartott *Küküllő* és *Krassó* is meglehetősen kétséges - véli BENKŐ LORÁND (1997d: 170, de ld. ehhez KISS LAJOS 1997c:¹⁹ 204-5 is). Sok olyan helynevünk van, amely valóban török etimonú, de ezek jóval a honfoglalás utánról valók

¹⁴ A tanulmány változatlan formában megjelent KISS LAJOS legújabb tanulmánykötetében is; vö. 1999: 227-53. A továbbiakban hivatkozásként csupán az első változatra utalok.

¹⁵ Arra vonatkozóan, hogy vegyes szláv-magyar lakosság élhetett a X-XI. században a Garam és az Ipoly mentén, és ugyancsak jelentős számú szláv lakosság lehetett a Bódva és a Hernád völgyében ld. KNEZSA 1938: 404-5, 409. A kérdésről legújabban KRISTÓ GYULA nyilatkozott (2000).

¹⁶ KNEZSA a víznevek eredetbeli rétegei kapcsán a KISS LAJOSénál még jóval csekélyebb jelentőséget tulajdonít a szlávok névadó- és névközvetítő szerepének, de már mindenképpen lényegesebb szubsztrátumnak ábrázolja e népcsoportot, mint ahogy ezt korábban MELICH tette (vö. KNEZSA 1943: 117).

¹⁷ Megjelentek változatlanul a KISS LAJOS 1999 részeként is; vö. 22-9, 73-92, 104-16, 117-32.

¹⁸ „Századunk első felében gomba módra szaporodtak el azok a helynévetimonok, amelyek részben még a honfoglalás előtről, részben a korai Árpád-korból török nyelvi helynév-szubsztrátumot igyekeztek bizonyítani a magyar nyelvterület toponomasztikájában” (BENKŐ 1998: 116). Hogy a korai magyarban nincs szilárdabban valószínűsíthető török eredetű helynév, arra már KNEZSA is rámutatott (vö. 1938: 435).

¹⁹ A tanulmány változatlan formában megjelent a KISS LAJOS 1999: 199-210 helyen is.

(BENKŐ 1997d: 171): a betelepülő kunok, esetleg más török népelemek (úzok, besenyők) névadására vallanak. Hogy a honfoglalás táján a magyarságba olvadt török nyelvű nép közelebbről milyen etnikum lehetett, azt nagyrészt homály fedi: az avarok nyelvi jellegére (ld. erről részletesen LIGETI 1986b, illetve GYÖRFFY 1997b, KMTL. 71) semmi bizonyítékunk nincs (sok régészeti lelet őrzi a nyomukat, de helynév egy sem), ugyanis nagyon hamar elszlávosodtak; lehettek talán még bolgár-török népek, de azok is inkább már bolgár-szláv jellegűek voltak ekkoriban (BENKŐ 1997d: 170). A törökségi népek közül a legjelentősebb számban besenyők éltek a Kárpát-medence területén (KNIEZSA 1938: 436, BENKŐ, i. m. 171), betelepülésük korán megindult ugyan, de bizonyosan a honfoglalás utánra tehető: a X. század második felétől gyaníthatjuk (vö. KMTL. 431).

3.1.3. Más idegen nyelvű szubsztrátum a honfoglalás előttre-körülre nem mutatható ki, illetve szláv nyelvi közvetítések mögé rejtőzik (BENKŐ 1997d: 172). A Kárpát-medencében a magyarság a honfoglalás táján jelentősebb, számbavehető *n é m e t* nyelvű lakosságot nem találhatott, de szerepüket mégsem vonhatjuk teljesen kétségbe (vö. KNIEZSA 1938: 444-52), annál is inkább, hogy közismert: korai, vélhetően honfoglalás előtti keletkezésű helyneveink (elsősorban folyóneveink) egy szűkebb rétege német közvetítéssel vált a magyar névkincs részévé (pl. ilyen az ókori régiségűnek tartott *Lajta*, *Lapincs* neve is; vö. KISS LAJOS 1996e: 441; 1999: 98).

A *r o m á n o k* mindenütt a magyarok és a szlávok után érkeztek (KISS LAJOS 1996e: 449), így nem befolyásolhatták a Kárpát-medence honfoglalás előtti képét, valamint korai helynév-rendszerünk jellegét.

A magyar nyelvtörténet általános felfogása szerint nyelvünket sem a honfoglalást megelőző időszakban, sem a honfoglalás idején, sem a korai Árpád-korban nem érte olyan erős idegen nyelvi hatás, amely alapvető nyelvi szerkezetén lényeges módosulást eredményezett volna (BENKŐ 1997d: 172). A magyarság számára új nyelvi környezet hatása leginkább a szókincsben mutatkozik meg. A helynevek idegen nyelvekből történő átvétele - hangsúlyoznunk kell - azonban nem teljesen párhuzamos a közszók átvételével, ezek a nevek ugyanis nem a műveltségi viszonyokra, különbségekre utalnak, hanem csupán azt jelzik, hogy az átvevő nyelvközösség új természeti környezetbe kerülve lépett kapcsolatba az ott talált más nyelvű népekkel (vö. KISS LAJOS 1994: 19).

3.2. A Kárpát-medence magyar honfoglalás előtti etnikai, nyelvi viszonyainak rövid áttekintését követően szólni kell a szakirodalomban igen sokféleképpen interpretált Kárpát-medencei névtelenség, illetve ezzel összefüggően a helynevek kontinuitásának kérdéséről.

3.2.1. A Kárpát-medencébe 896 táján érkező magyarság - KRISTÓ GYULA felfogása szerint - nemcsak lakott településeket nemigen találhatott itt, de „értelemszerűen” földrajzi neveket sem. A Közép-Duna-medence a honfoglaló magyarság ideérkezésekor ugyanis névtelen volt, mert nem volt itt népesség, amely neveket hagyományozhatott volna át. Bizonyítja ezt az is, hogy a Kárpát-medence korai földrajzi nevei többségükben csak a magyarság névadásából vezethetők le (KRISTÓ 1976: 7). Arra a kérdésre, hogy meddig tarthatott ez a névtelenség, KRISTÓ szerint azért nehéz válaszolni, mert - mint arra már több ízben is utaltunk - ismereteink a forrásanyag szegénysége miatt a X-XII. századra vonatkozóan korlátozottak. Teljesen biztos eredményre tehát nem juthatunk. KRISTÓ módszerként a „fordított kronológia” alkalmazását tekinti célravezetőnek: a XIII-XIV. századi állapotok felől kell haladnunk a XI. század felé. A

Kárpát-medencei primér névtelenség²⁰ - mondja - több évszázados jelenség: névtelen javadalmak a centrális területeken még a XI-XII. században is nagy számban bukkannak fel a gyér okleveles anyagban, a medence szélein pedig a névtelenség csak a következő századokban szűnik meg (KRISTÓ 1976: 9). A névtelenség okát többnyire nem abban kell keresnünk, hogy a szövegek írói egész egyszerűen nem vettek tudomást a létező névről (ahogy ezt MAKKAI gondolja; vö. 1979: 99), hanem sokkal inkább abban, hogy az emberi lakóhelynek a XI-XII. században még ténylegesen sem volt neve, mert ilyen módon való elkülönítése majd csupán akkor vált szükségessé, amikor falu alakult ki a közelében, s állandó, nem mozgó településsé lett (i. h., illetve 1980: 251).

KRISTÓ elgondolásai mindenképpen figyelemre méltóak, de több ponton is kétségesek. Ha igaz lenne is, hogy a magyarság a helynevek szempontjából teljesen „érintetlen” területre érkezett - amit egyébként nem hiszek, s úgy vélem, a fenti egyoldalú megfogalmazásban később maga KRISTÓ sem,²¹ ugyanis bizonyosan éltek itt népek a magyarság érkezése előtt, s a tőlük átvett nevek száma bizonyíthatóan több tucatra rúg (vö. ehhez KISS LAJOS tanulmányait a helynevek kronológiai rétegeiről) -, akkor is erős túlzás lenne azt állítani, hogy a „primér névtelenség” több évszázadig is eltarthatott, hiszen tudjuk, hogy az új tájra kerülő népnek nem kell néhány évtizednél hosszabb idő ahhoz, hogy a tájat helynevekkel benépesítse (vö. BENKŐ 1995: 97). (Az azonban kétségtelen, hogy mivel tényleges adataink nincsenek arra vonatkozóan, hogy a magyarság a honfoglalás után hamar és nagy számban nevezte meg földrajzi környezetét, aligha lehet ezeket a névadás általános jellemvonásából adódó következtetéseket többnek tekinteni mint pusztá, ám a rendszerjelleg miatt nagyon is indokolt feltételezéseknek.) Nem tartom valószínűnek továbbá azt sem, hogy a településnév mint helynévfajta csupán a letelepedés véglegessé válása után alakulhatott ki, azaz hogy a vándorló népeknek nem lehettek településneveik. A X. század magyar helynévrendszerének legfőbb „újdomsága”-ként szokás ugyanis a településneveknek mint új, a magyarságot eddig nem jellemző helynévfajtának a megjelenését emlegetni, ám még ekkor is csupán erős kétségekkel, adatok ugyanis csak majd jóval későbből mutatják e feltételezéseket reálisnak. Ezen a lényeges ponton - úgy vélem - célszerű visszatérni röviden a magyarság honfoglalás előtti helynévadásának kérdésköréhez.

Elképzelhető-e, hogy a Kárpát-medencében a X. század túlnyomó részében nem voltak magyarok adta településnevek? Sőt: feltehető-e, hogy a magyarság korábban, a honfoglalást megelőzően ne ismerte és használta volna ezt a helynévfajtát? KRISTÓ véleménye a tudományos közvélemény számára többnyire elfogadhatónak látszik: ahhoz, hogy magyaroktól származó településneveket tehessünk fel, általuk lakott településeket kellene kimutatni a X. századból, a század nagyobb részében azonban ilyenek nincsenek. Szilárd települések híján pedig állandó településnevekkel sem számolhatunk. A magyaroktól származó, szilárdan egyazon helyhez kötött településnevekről csak a X. század második felétől beszélhetünk (KRISTÓ 1997b: 134-5). E kétségtelenül tetszetős állásponttal szemben adatok híján jószerével csak logikai érveket tudok felhozni, valamint a magyar névrendszer jellegének - értelmezésem szerinti - általános tanulságait. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy a „vándorló” népnek nem voltak, nem lehettek településnevei. Amennyiben igaz lenne a fenti tétel a nomád életformát képviselő

²⁰ Később a „megnevezetlenül szereplés” kifejezést használja KRISTÓ (1980: 251), de továbbra sem definiálja pontosan a fogalmat. Ezért fordulhat elő, hogy helyenként értelmezési problémákat vet fel nézeteinek interpretációja. Magam úgy vélem, a szerző csupán a településnevekkel kapcsolatban használja a fenti „terminusokat”.

²¹ Egy későbbi tanulmányában ugyanis - a helynevek (elsősorban folyó- és településnevek) kontinuitását is érintve - arról szól, hogy a 895 táján az új hazájába érkező magyarság itt döntően szláv helynevekkel (település- és folyónevekkel) találkozott (vö. KRISTÓ 1997b: 133).

népekre, akkor nemigen létezhetne az oly nagy mennyiségben adathozható pusztai személynéves helynevek típusa, hiszen akkor a magyarságnak e névformára nem lenne a régi életformából magával hozott modellje, tehát szükségszerűen más (a szomszédos) népek névadási jellegzetességeit kellett volna átvennie. Márpedig az is általános tétele a névtannak, hogy a formáns nélküli, nominativusban álló személynévből alkotott településnév Közép-Kelet-Európában egyedül a magyarságra jellemző névadási eljárás, a szomszédos (s az itt talált) népeknél példa nélküli: a szláv és a német helynévadásban csak valamilyen képzőelemmel vagy utótaggal ellátva szerepel helyjelölő szerepben a személynév. Az is régtől fogva közismert - a *Lěvedī* név kapcsán hangoztatott - tétele a névtani szakirodalomnak, hogy ezt a (település)névtípust a magyarság magával hozta a Kárpát-medencébe, s az elnevezési mód talán törökségi mintákkal magyarázható. A vándorlások korabeli „mozgó települések” fogalma is megtévesztő lehet, ugyanis a történettudomány által elfogadhatónak tekintett elképzelés - a téli és nyári szállások elmélete mellett - az is, hogy a nomád népek generációkig egy helyen éltek, azaz egy-egy nemzedék a szó valódi értelmében nem „mozgott”, s ilyen összefüggésben ez az életforma már nem is annyira mozgó, mint inkább állandó lehetett, s bizonyos fokig a „letelepedett” életformával mutat szorosabb kapcsolatot. Ilyen körülmények között véleményem szerint településneveknek is lenniük kellett, s ezek a vándorlások korában - névtani megfontolásokból adódóan - elsősorban pusztai személynévből alakult helynevek lehettek.

3.2.2. De térjünk vissza a Kárpát-medence honfoglalás előtti viszonyainak ismertetéséhez! KRISTÓ névtelenségről szóló gondolatai vezethetnek át bennünket egy másik - történészek és nyelvészek által - általánosan használt fogalom, a kontinuitás, a folytonosság értelmezéséhez. Ez a műszó többféle továbbélési formát jelölhet: a történettudomány szempontjából lényeges társadalomkontinuitás vagy helybenmaradás esetén a társadalmi közösség háborítatlanul él tovább egy adott lakóterületen; településkontinuitásról akkor beszélhetünk, ha a régi lakosság elmenekül és másutt telepszik le, s helyét nagyszámú jövevény lakosság foglalja el; amennyiben pedig az egykori település romjaira új települők érkeznek és többnyire a régi név is feledésbe merül, akkor romkontinuitásról lehet szó (KISS LAJOS 1996e: 443). A kontinuitás fogalma természetesen a helynevekre is vonatkoztatható. A víznevek közismerten hosszú életűek, erősen kontinuosak: az ősi, indoeurópai (kelta, dák, germán, gót) eredetű víznevek közül szláv közvetítéssel került a magyarba a *Duna*, *Tisza*, *Dráva*, *Száva*, *Maros* stb., német közvetítéssel pedig például az *Ipoly*, *Lajta*, *Lapincs* stb. Azaz a Kárpát-medence valamennyi nagyobb folyójának neve régi idő óta folytonos (ld. ehhez KISS LAJOS számos tanulmányát: pl. 1994; 1996e; 1997c stb., valamint KRISTÓ 1997b: 132), s a nevek azt is bizonyítják, hogy a térség magyar honfoglalás előtti lakossága szláv, illetve német nyelvet beszélt.

Nehezebb igazolni a településnevek folytonosságát, ugyanis számos IX. századi helységnév nem őrződött meg a magyar honfoglalás után (KRISTÓ i. h.). A Kárpát-medence Ny-i felében a X. században bizonyíthatóan főleg szláv vagy szláv közvetítéssel átvett helynevek voltak (i. m. 132-3). A K-i felében csak közvetett módon és kevesebb bizonyossággal deríthető fel a névállapot: itt is valószínűsíthető a névkontinuitás a IX. század és a magyar honfoglalás utáni idő között, s itt is döntően szláv település- és folyónevek fogadhatták a 895-ben ide érkező magyarokat. A nevek egy kis részének folytonossága tehát a Kárpát-medence egészére érvényes lehet a IX. században (i. m. 133, illetve vö. még KRISTÓ 1985: 18-9, valamint KISS LAJOS 1996e: 443). Nehéz kérdés persze, hogy melyek azok a településnevek, amelyeket a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében korábbi szláv és egyéb népek nyelvéből vettek át, tehát amelyek régebbiek a magyar honfoglalásnál. Itt idéznünk kell GYÖRFFY GYÖRGY „végletesen határozott” véleményét is: „A Kárpát-medence IX. és XI-XIII. századi helységneveinek összehasonlító vizsgálata egyértelműen bizonyítja, hogy a 895-900 közötti beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak és városok

nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően »tabula rasa«-t teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar kori onogur-bolgár maradvány népség csak vízneveket mentett át a IX. századból, amelyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a köznépnek.” (Gy. 3: 327). Ezzel szemben KISS LAJOS azt vallja, hogy korábbi írott adatok ugyan valóban nincsenek a *Csongrád*, *Nógrád*, *Visegrád* stb. településnevekre, de ez még nem zárhatja ki kategorikusan annak a lehetőségét, hogy közülük legalábbis némelyek már a magyar honfoglalás előtt is meglehettek (vö. KISS LAJOS 1997a: 177). Ezt a feltevést a bizonyossáig erősítheti az is, hogy más megnevezések honfoglalás előtti meglétének viszont írásos bizonyítéka is van: ilyen például a végső soron germán folyónévi eredetű *Nyitra* városnév 871. körüli időből származó adata (in loco vocato *Nitrava*) is (uo.).

4. A közvetlen források alapján nem ismert (vagyis az adatolást nélkülöző) helynévadás két fent vázolt részterülete (az ősmagyar kori magyar helynévadás, illetve a Kárpát-medence névadása a honfoglalás előtt) a magyar honfoglalással egyetlen helynévadási szisztémává válik. A magyar helynévrendszer honfoglalás utáni bármely metszete a szórványemlékekből is dokumentálhatóan két típusú helynévelemet tartalmaz: a Kárpát-medencében talált népségtől átvett idegen eredetű helyneveket, valamint az akkori magyar nyelvben a névminták alapján az új lakóhelyen alkotott, régi típusú, belső magyar keletkezésű neveket. A X. században az új hazában megerősödő (ám főbb vonásaiban már korábban kialakult) magyar helynévadás tehát „nem lakatlan térségekben, nem steril környezetben ment végbe, hanem más népek által már névvel ellátott »erőtérben«, régiókban történt, ahol az eltérő névadási szokások hatottak egymásra” (KRISTÓ 1997b: 135, illetve ld. még ehhez KISS LAJOS 1982: 478; 1996e: 443).

3. Tudománytörténeti áttekintés

Az előző fejezetben az adatokkal többnyire nem jellemezhető névadást tekintettem át. Ebben a részben arra vállalkozom, hogy az ismert (azaz a nyelvtörténetileg dokumentálható) névadásról szóló ismereteket összegezzem a szakirodalmi előzmények alapján.

A történeti helynévanyaggal foglalkozó névtani tárgyú munkák tematikáját áttekintve sajátos aránytalanság tűnik fel: a kutatók figyelme elsősorban a településnevekre irányult, a legtöbb mű ezek feldolgozására vagy valamilyen szempontú bemutatására törekszik. Lényegesen kisebb figyelemben részesültek a határjárások nem településnévi helymegjelölései: s noha ezen belül a víznevek vizsgálata még tekintélyes szerepet játszik,²² a többi helyfajtának alig-alig látjuk nyomát a nevekkal foglalkozó szakemberek munkáiban. Jószerevel csupán napjaink névkutatására jellemző, hogy lassanként kezd érvényre jutni a mikrotoponímiai vizsgálódások egyenrangúságának igénye.²³ Ehhez feltétlenül hozzájárult az a felismerés, hogy „Az ország névtani képének felvázolásában e határjárások névanyaga különösen fontos. Az ebben a körben

²² Az a kérdés, hogy mennyiben lehet a vízneveket besorolni a határnevek körébe vagy mennyiben van szükség e névfajta további differenciálására, többféle módon is megközelíthető. A vízneveket - névrendszertani jegyeik miatt - egységes helyfajtának tekintem a továbbiakban, s elkülönítve tárgyalom.

²³ A TNyt.-ba például - szakítva a magyar helynévkutatásnak azzal a korábbi makrotoponímiai irányultságával, amely az ősmagyar kori névanyagnak szinte csak a település- és valamivel kisebb arányban vízneveivel, valamint újabban (JUHÁSZ DEZSŐ révén) tájneveivel foglalkozott - a domborzati nevek, a határrésznevek és a várnevek is bekerültek (vö. ehhez HOFFMANN 1996b: 43). E névfajta közül újabban KISS LAJOS többel is foglalkozott (vö. pl. 1991; 1997d).

gyakran használt mikronevek között sok a belső keletkezésű, az etimológiailag áttetsző név, gazdag a közszói lexémaállományuk, és viszonylag gyakran ismétlődnek a nyelvterület különböző részein. Így nyelvtörténeti jelentőségük a helynevek között is különösen nagy.” (HA. 1: 8).

A fejezet felépítésében arra törekedtem, hogy az megfeleljen a szakirodalom tárgyalásmódjának, vagyis külön-külön veszem számba az egyes helyfajtákra (a településnevekre, a víznevekre és a határnevekre²⁴) vonatkozó ismereteket. Ebből persze az adódik, hogy e fejezet eleve aránytalan lesz: a településnevek tárgyalásának jut benne a legnagyobb tér. Eljárásom a tudománytörténeti motívumok mellett nyelvi-névtani szempontból is indokolható: tagadhatatlan ugyanis, hogy ezek a helynévfajták részben másfajta nyelvi modellek szerint alakulnak. Az objektumok típusainak ilyen szempontú különválasztását a további fejezetekben (azaz a két vizsgált vármegye helynévrendszerének áttekintése során) nem alkalmazom mereven, de ahol szükséges, feltétlenül utalok a közöttük szép számmal jelentkező különbségekre.

A helynevek szerkezeti típusainak jellemzése, valamint az ezzel kapcsolatos ismeretek rendszerezése során nagy hangsúlyt fektetek a TNyt.-nak a nevekkal foglalkozó fejezeteire. Ezt az indokolja, hogy a monográfia - ha némely részletükben vitathatók is az ott található elemzések (vö. ehhez MEZŐ 1996c) - korszerű és valójában egyetlen e körben említhető munkaként minden névtípusra kiterjedő összefoglalását adják mindannak, amit grammatikai szempontból az ómagyar kor helyneveiről tudunk (vö. erről még HOFFMANN 1996b: 43).

3.1. Településnevek

1. A korai magyar településnévtípusok nyelvészek és történészek érdeklődését egyaránt felkeltették. Ebben az összefoglaló-ismertető szándékkal készült fejezetben éppen ezért mindkét tudományterület hangot kap: a nyelvi természetű megjegyzések mellett más, elsősorban történettudományi eredményekre is kitérek. A névkutatáshoz - mint korábban kifejtettem - mindez feltétlenül hozzátartozik, de mélyebben nem kívánok a nyelven kívüli szempontokkal, gondolatokkal foglalkozni, mivel munkám elsődlegesen nyelvtörténeti megközelítés kíván lenni.

1.1. A részletes kifejtés elé kívánczik néhány általános, a szakirodalomban több ízben előkerülő megjegyzés. Valamennyi a továbbiakban bemutatandó helynévtípus esetében kísérlet történt arra, hogy a névtípus kronológiáját, időbeli határait kijelöljék. A kronológiai jellemzők nyelvészek és történészek számára egyaránt lényegesek, értékesek lehetnek - de más-más nézőpontból, más-más összefüggésben. A nyelvészeknek például többnyire nem igazán fontos (ami a történettudománynak ugyanakkor az egyik leglényegesebb kérdése), hogy egy adott település mikor keletkezhetett. A nyelvész számára sokkal fontosabb ennél a település nevének mint *n y e l v i a d a t n a k* az előfordulása. A fejezet további részeiben megfogalmazódó kronológiai megjegyzések ennek fényében értékelendők.

1.2. A magyar helynévadás adattalan időszakának bemutatása során kiemeltük a magyar helynévrendszerben megmutatkozó nagyfokú állandóságot. Emellett azonban azt is szükséges

²⁴ A helyfajták elkülönítésében célszerűnek láttam visszatérni a BENKŐ LORÁND által alkalmazott csoportosításhoz (1947a), amely a településnevek és a víznevek csoportjai mellett harmadik névfajtaként határnevekről beszél, ide sorolva nagyon sokféle hely nevét. Ezt a csoportosítást a kutatók közül sokan átvették, s ha módosítandó is bizonyos pontokon (ebben például nincs helye a tájneveknek), a történeti vizsgálatban használhatónak bizonyulhat. A *határnevek* terminus helyett az idegen hangzású és bizonytalanul meghatározott, s inkább névszociológiai fogalmi háttérű *mikrotoponima* elnevezést mellőzöm.

hangsúlyoznunk, hogy a helynevek típusai között időben és térben természetszerűen mutatkoznak bizonyos fokú eltérések is. Egyes földrajzinév-típusok bizonyos korokban szokásosak, később azonban esetleg ilyen típusú új helynevek nemigen vagy ritkán keletkeznek, ezért a helynévtípusoknak egyes felfogások szerint kormeghatározó értékük lehet (vö. pl. BÁRCZI 1958c: 153). Másrészt fontos szerepet tölthetnek be a korai magyar településszerkezet kialakulásának, illetőleg a magyar nyelvterület fokozatos kiterjeszkedésének a meghatározásában is (vö. BENKŐ 1997e:²⁵ 71; 1998: 118-9). Ezzel az állásponttal azonban csak némi megszorítással érthetünk egyet: egyrészt nehéz úgy időhatárok közé szorítani egy névtípust, hogy gyakorlatilag sem a kezdőpontja nem határozható meg (az adatolható helynevek nagymérvű hiánya miatt), sem a lezáródása (az analógiás újrateremtődés, az elhúzódó elevenség miatt). Emellett egyes morfológiai típusokban (pl. az *-i* és *-d* képzős helynevekben), valamint egyes birtokos szerkezetek településjelölő földrajzi köznévi utótagjaiként (pl. *-falva*, *-háza*, *-telke* stb.) a korjelző elemek sokszor csak másodlagosan, szerkezeti változás eredményeképpen (bővüléssel, kiegészüléssel) jelennek meg, s e megjelenés elhúzódása ugyancsak zavaró tényezőnek bizonyulhat (vö. ehhez BENKŐ 1997e: 71; 1998: 119).²⁶ „Így az egyes helynévtípusok egyrészt inkább csak virágkorukat jelző mivoltukban, másrészt jobbra csak nyalábosan, egymást igazolva szolgáltatnak kronológiai fogódzókat egyes vidékek településrajzához.” (uo.).

2. A személynevek szerepe a helynevek alkotásában minden nyelvben számottevő (vö. ehhez SZABÓ T. ATTILA 1988:²⁷ 433). Személynévből különböző névadási eszközök segítségével, különböző névalkotó eljárásokkal hozhatunk létre helyneveket (vö. BÁRCZI 1958c: 158, BENKŐ 1966: 145, MNyT. 387). A pusztai személynévi helynévadás, azaz amikor egy-egy személynév minden névképző formáns (képző vagy utótag) nélkül, önmagában válik helynévvé, a magyar névadás jellegzetes sajátossága. A személynevek emellett képzős formában, valamint jelzős összetételben is szerepelhetnek helyneveinkben. E településnévtípusok közül a szakirodalom a *p u s z t a s z e m é l y n é v v e l* alakilag megegyezőt tekinti a legősibbnak (vö. pl. KISS LAJOS 1997a:²⁸ 177).

2.1. A pusztai személynévvel történő helynévalkotás a magyarság szomszédságában élő népeknél teljesen ismeretlen: hiányzik a románok, szlávok, németek, illetve más nyugati népek névadási rendszeréből. Nominativusban álló személynévből helynevet Közép-Kelet-Európában egyedül a magyarok adtak. Megvan viszont ez a névtípus a magyarság mellett a törökség névadásában is (vö. többek között MELICH 1925-29: 6, KNEZSA 1938: 402; 1943: 127; 1960: 19, BÁRCZI 1958c: 158, BENKŐ 1966: 145, KISS LAJOS 1996e: 444 stb.).

²⁵ Átdolgozott, bővített formában a BENKŐ 1998-ban is megjelent *Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja* címmel. Az átdolgozás, bővítés miatt szükségesnek tartom mindkét hivatkozás megtartását.

²⁶ Mindezek ellenére azonban BENKŐ véleménye szerint is van néhány olyan helynévtípus, amely eléggé meghatározó kronológiát hordoz: ilyen lehet a morfológiai típusok közül a *-gy* képzős helyneveké, a szemantikai kategóriák közül pedig a gyeprürendszerrel kapcsolatos terminológia helynévi lecsapódása (vö. BENKŐ, i. h.).

²⁷ Az idézett tanulmánykötet kiadásának dátuma ugyan 1988 (s ezt alkalmazom a hivatkozásomban is), maga a tanulmány azonban (*A személynevek helyneveinkben* címmel) félszáz évvel korábban, 1938-ban íródott.

²⁸ Ugyanez a tanulmány napvilágot látott KISS LAJOS legújabb gyűjteményes kötetében is; vö. 1999: 133-9.

2.2. A személynévek etimológiája nem rejt magában a nevet viselő személy etnikai hovatartozását, azaz a személynév eredete alapján nem következtethetünk az illető személy és főleg nem a nevével jelölt település lakosságának nemzetiségi hovatartozására. Nemigen fogadhatjuk el tehát MOÓR ELEMÉR korábbi álláspontját, aki a szláv személynévből keletkezett helynevekkel kapcsolatban azt a véleményt fejtette ki, hogy ezek a településnevek nemcsak szláv személynévet viselő magyaroktól származhattak, hanem szláv helynévként is átvehették őket. Az idetartozó helyneveink „többsége bizonyára szláv helynevek értelem szerinti átvételéből származott” - vallja (MOÓR 1936b: 111). A helyes út kijelölését KNIEZSA és BÁRCZI munkáiban találhatjuk meg: a szláv személynévből magyar névadási szabályok szerint alakult helynevek (például a *Szoboszló* településnév) magyar helynévadás eredményei, és nem feltétlenül - sőt többnyire egyáltalán nem - utalnak szláv lakosságra (KNIEZSA 1938: 402; 1943: 118-20), hiszen a puszták személynévből alkotott helynév tipikusan magyar névadási sajátosság, a szlávoknál nincs meg. Még ha a birtokos szláv lehetett is (ami a szláv eredetű személynév alapján még egyáltalán nem biztos), a helynek és a környékének a lakossága bizonyosan magyar volt (MELICH 1925-29: 401, BÁRCZI 1958c: 146). Ahogyan az Árpád-család személynévei - melyek részben török, részben magyar nyelvi eredetűek - sem vallanak még az Árpád-nemzetség nyelvi viszonyaira sem, nemhogy etnikai származására, hanem csupán a felső rétegben érvényesülő részleges török személynévi divathatást jelzik (vö. BENKŐ 1997d: 169). Mindezekből általánosságban az a következtetés adódik, hogy egy-egy személynévből alakult helynév megítélésekor soha nem az előzményül szolgáló személynév etimológiai hovatartozását kell döntőnek tartanunk (hiszen a személynév elsősorban divat, s nem nemzetiségi hovatartozás kérdése), hanem azt, hogy az ilyen nevet adó közösség a Kárpát-medencében más, mint magyar, nem lehet (KISS LAJOS 1987a: 335).

Ez a településnévtípus korai ómagyar kori személynévállományunk gazdagságát is tükrözi: az alapul szolgáló személynévek között pogány kori magyar, illetve török éppúgy akad, mint latin, francia, német vagy szláv (KISS LAJOS 1996e: 444, valamint KERTÉSZ 1939: 35, 67, KISS LAJOS 1987a: 335). Ezekből a személynévekből lemérhetjük a magyarságot ért kulturális hatásokat, s megfigyelhetjük bennük az egyes személynévek esetleges divatjának alakulását is. Azt persze mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy a személynévek önálló állománya valójában jóval gazdagabb, sokszínűbb volt, mint az, amit ebből a helynevek megmutathatnak.

Az előzményül szolgáló személynév viselője a település egykori tulajdonosa éppúgy lehetett, mint valamely tisztségviselője vagy esetleg nevezetes lakója (vö. KISS LAJOS 1997a: 177). A névadó személy megállapítása többnyire nehéz művelet, s az esetek többségében csak bizonyos fokú valószínűséggel végezhető el (KRISTÓ 1980: 254). Úgy vélem azonban, hogy ez a feladat nem csupán a történész, a településtörténész számára lehet lényeges (ahogyan első pillanatban tűnhet), hanem a nyelvtörténészt, a névtanos kutatót is segítheti, hiszen az etimológia valószínűsítésében perdöntő lehet, ha maguk az oklevelek adják hírül a település nevének alapjául szolgáló személy kilétét. Ilyen értelemben tehát „fokozatokat” is elkülöníthetünk az etimológia hitelességének terén: a település nevével azonos nevű alapító, névadó név szerinti ismerete kétségtelenné teszi az eredeztetést. A személynévi eredet valószínű, de nem megfellebbezhetetlen abban az esetben, ha olyan nevű személyeket adatolhatunk más - ugyancsak korai - oklevelekből, amelyből az illető település nevét magyarázzuk. Legkevesbé akkor lehetünk meggyőződve egy puszták személynévének gyanított helynév etimológiájáról, ha az alapul szolgáló személynévhez csak a magyarral érintkező nyelvekből tudunk példákat idézni. A III. fejezetben konkrét helyneveken is láthatjuk majd ezt a fajta különbséget.

Ezzel összefüggésben KNIEZSA már több mint fél évszázaddal ezelőtt felhívta a figyelmet egy nagyon lényeges, az e névtípus vizsgálatában fellépő talán legnagyobb problémára, amely akadályozó tényezőként mind a mai napig fennáll: a magyar személynévek összegyűjtése nem

történt meg, vagyis sok helynév személynévi eredete bizonytalan a személynévek adatatlansága miatt is (1943: 127). KRISTÓ is azon a véleményen van, hogy a pusztai személynéves helynevek keletkezésének vitás kérdéseiben nem lehet anélkül állást foglalni, hogy gazdagabb anyag ne állna rendelkezésünkre, s a személynévekre is ne terjesztünk ki a vizsgálatot (1976: 17).²⁹

2.3. A helynevek nyelvi jellegét kevésbé érintő, de ugyancsak a névadó személyével kapcsolatos az a kérdés, amelyről heves vita bontakozott ki a szakirodalomban: az tudniillik, hogy a személynévből a névadó életében vagy annak halála után keletkezhett-e a településnév. MELICH véleménye szerint a személynévi helynevek keletkezése csak a névadó személy életében képzelhető el, a halála után ugyanis nem lett volna értelme ilyen névadásnak (1925-29: 79). KRISTÓ szerint nem szabad merev tételként kezelni a MELICH-féle megállapítást: a megnevezéseknek a névadók életében való keletkezése nem kivétel nélküli. Az Árpád-család tagjainak nevével egyező alakú helynevek tipológiai szempontból például a XIV. század közepéig-végéig (vagy akár azon túl is) létrejöhetnek (1976: 31). MAKKAJ - MELICH vélekedésével értve egyet - KRISTÓ elképzeléseit „morbida helynévkeletkezési elmélet”-nek tekinti. Általános jelenségnek tartja továbbá, hogy egy családban ugyanaz a személynév két-három generációnként ismétlődik, s ez is magyarázhatja egy vélhetően korábban élt személy nevével alakilag azonos helynév későbbi jelentkezését (1979: 99-100). KRISTÓ MAKKAJ cikkére reagálva a vitát azzal zárja le, hogy ismét kiemeli: nem kell vaskövetkezetességgel ragaszkodni egyik elképzeléshez sem, ugyanis a névadó személy nevével alakilag megegyező nevek annak életében és halála után egyaránt keletkezhetnek (1980: 251).

2.4. A pusztai személynévi helynevekkel kapcsolatban két további lényeges probléma merült föl: egyrészt a névtípus létrejöttét magyarázó okok, másrészt a nevek kronológiájának megállapítása jelenthet nehézségeket. A névadás indítékával kapcsolatban elsősorban lélektani magyarázatok hangzottak el. MOÓR ELEMÉR szerint ez a névadási mód „nomád névadás”, s olyan korban keletkezett, amikor csak személyeket lehetett felkeresni, nem pedig a személyek állandó lakhelyét (1936a: 216; 1936b: 110). KERTÉSZ szerint e névadás lélektani motivációja az lehetett, hogy „az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti” (1939: 33), ugyanis a primitív népek prelogikus gondolkodásában ez a legtermészetesebb dolog (i. m. 34). A „változatlan személynév” > helynév tehát „őségi, prelogikus tudatállapot csökevénye” (i. m. 76-7). A kérdéssel KNIEZSA és BÁRCZI MOÓR ELEMÉRhez hasonlóan nyilatkozik (KNIEZSA 1960: 19, BÁRCZI 1958c: 158), de BÁRCZI olykor azt is hangoztatja, hogy a KERTÉSZ-féle lélektani magyarázat is figyelemre méltó: a nomád, félnomád népeknél a szállás helye nem állandó, a birtok helyét a birtokos nevével jelölik meg, azaz a birtokos teljesen azonosul a birtokkal. BÁRCZI megjegyzése jól mutatja, hogy a MOÓR-féle nomád és a KERTÉSZ-féle lélektani magyarázat gyakorlatilag nincs egymással kibékíthetetlen ellentétben (vö. még ehhez KISS LAJOS 1997a: 178). A névtípus keletkezéséről azonban végső soron csupán annyit állíthatunk, hogy a személynévi helynevek alapja kétségtelenül a személy és a vele jelölt táj valamilyen kapcsolata lehetett (vö. MNyT. 387).

2.5. A másik nehézséget e névtípus kronológiájának meghatározása jelenti. A hagyományos felfogás (például MELICH, KNIEZSA, BÁRCZI) szerint ez a névtípus kétségtelenül megvolt a magyarban a X-XII. században, de a *Lévedi* név tanulsága szerint meglehetősen már a IX. században is. A magyar településnév-adásnak ez a módja a XIII. századig lehetett eleven,

²⁹ Újabban FEHÉRTÓI KATALIN több fórumon (pl. a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén tartott előadásában) is hírt adott a készülő (sőt talán már nyomdakész állapotban lévő) Árpád-kori nagy személynévtár munkálatairól. A kötet megjelenése új távlatokat nyithat a helynevek vizsgálatában is.

ugyanis használata egybeesik a magyarság nomadizáló korszakával. A kutatók egy másik csoportja - SZABÓ T. ATTILA nyomán (1940b: 127-8) - azon az állásponton van, hogy pusztai személynévi helynevek nemcsak az Árpád-korban keletkeztek, hanem később is: még százával alakultak ilyenek a XVI-XVII. században, sőt akár napjainkban is. (Ehhez ld. INCZEFI 1970: 113, REUTER 1972: 12-4.) Ezzel szemben azonban néhányan (például BENKŐ, LŐRINCZE, BÁRCZI, KÁZMÉR) úgy vélik, hogy a legújabb kori névanyagban fellelhető pusztai személynévi helynevek rövidüléssel létrejött másodlagos alakulások. Ezekből a vitákból az a tanulság vonható le, hogy a pusztai személynévi helynevek keletkezésének kora csupán a névadási mód alapján nem állapítható meg (KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ 1973: 3). KRISTÓ vállalkozott arra a feladatra, hogy bőséges adattár segítségével megvizsgálja a korábbi felfogásokat, s igazolja vagy cáfolja azok helyességét. A *Lévedi* a X. század végéig egyetlen adatként reprezentálja a típust, s e helynevünk azt jelzi - amennyiben valóban létező nyelvi formának, s nem hibás alaknak tekintjük, aminek lehetőségéről KRISTÓ ugyancsak szól -, hogy a magyarság a IX. században bizonyosan használta a pusztai személynévi helynévadást (1976: 19). Pusztai személynévi helynevek keletkezésére a XI. századtól folyamatosan vannak adataink, s KRISTÓ számos névelőfordulással igazolja, hogy ilyen helynévadásra a XIII. század közepe és a XIV-XV. század fordulója közötti időszakban is van példa, tehát abban az időben, amikor a KNIEZSA-féle tipológia már nem ismer ilyeneket (i. m. 22-8). A pusztai személynévi helynevek keletkezése az egész magyarlakta területen legalább a XIV. század közepéig-végéig eleven volt, sőt elszórt adatok arra utalnak, hogy nem zárult le a XIV. század végével sem. A nomád korszak legfeljebb a kialakulására adhat tehát magyarázatot, virágkora ennél későbbre esik. Ám az is tagadhatatlan és óvatosságra int, hogy több ilyennek látszó helynév másodlagosan keletkezett lekopással, de ez is csak arra utal, hogy mindkét névadási mód él a XIV. századot követően is (i. m. 38). Nemigen tartható tehát KÁZMÉR megállapítása, mely szerint a pusztai személynév mint helynév csak mozgó, nomád településekre volt alkalmas megnevezés, állandóakra nem, s ezzel magyarázható a névadási mód megváltozása (KÁZMÉR 1970b: 56). A névadás nem társadalmi megalapozottságú rendszer, s noha a XIII-XIV. században e névtípus vitalitása megtört, ez nem társadalmi okokkal magyarázható, hanem szuverén nyelvfejlődési tendenciákkal, a nyelvi divat alakulásával (KRISTÓ 1976: 38). Másképpen fogalmazva: a jelenséget úgy értelmezhetjük, hogy a helynévkeletkezési modellek közül a funkcionális-szemantikai modelleknek (mint a névadás nem nyelvi összetevőjének) a változása lassúbb, a nyelvi modellnek, azaz a lexikális-morfológiai kategóriáknak a módosulása viszont a nyelv változásának függvényeként gyorsabb.

És mindemellett persze azzal is számolnunk kell, hogy mint minden nyelvi jelenségnek (illetve ezek lefolyásának), egy-egy típus elevenségének is megvan a felmenő ága, a kulminációs szakasza és a lemenő, hanyatló ága. Az elevenség elvesztése fokozatosan megy végbe, s a megjelenő új típus ugyancsak fokozatosan váltja fel a régit (KISS LAJOS 1997a: 178). KISS LAJOS a XIII. század közepe után keletkezett pusztai személynévi helyneveket mint a típus elhúzódó elevenségének kései termékeit tekinti (1996e: 445; 1997a: 178), a közelmúltban létrejövő ilyen nevekről pedig azt mondja, hogy ezek jobbára határrésznevek, és nincsenek rájuk régi adatok, vagyis könnyen elképzelhető, hogy rövidüléssel, másodlagosan váltak alakilag pusztai személynévvé (vö. még KÁZMÉR 1957: 43, BÁRCZI 1958c: 158, MAKKAJ 1979: 102-3, KRISTÓ 1980: 253). Annál is inkább valószínű ez, hogy a pusztai személynévi alakult helynevek típusa jellegzetesen a településnevek körében figyelhető meg, a határ(rész)nevek keletkezésében ez a névadási mód lényegesen csekélyebb szerepet játszott. A kutatás azonban ezen a téren még meglehetősen hiányos.

3. A népnévből alakult településnevek között szerkezetük szerint megkülönböztethetünk egy- és kétrészes neveket. Az egyrészeseket lexikális-morfológiai (és persze egyúttal keletkezéstörténeti) szempontból még tovább differenciálhatjuk: helynévvé válhattak egyrészt pusztá (kollektív, gyűjtőnévi értelemben használt) népnévként, vagy biztosíthatta a helynévvé válásukat valamely képzőelem (többnyire az *-i*) hozzákapcsolása is. Ezzel összefüggésben sajátos jelenségre figyelt fel KNIEZSA ISTVÁN: a *Besenyő*, *Böszörmény*, *Káloz* helynevek *-i* képzővel sehol nem fordulnak elő, szemben a többi népnévvvel (1943: 127), amelyek olykor ugyanabban a névben is váltakozást mutatnak, illetőleg amelyek a típusváltás folyamatába is bekapcsolódnak oly módon, hogy a korábbi pusztá népnévből lett helynevek a későbbiekben *-i* képzővel bővülnek. KISS LAJOS településtörténeti jelentőséget tulajdonít annak a ténynek, hogy helyneveink között nem fordul elő **Oláh(i)*, **Rác(i)*, **Tatár(i)*, **Török(i)*, **Cigány(i)*, de - ha szórványosan is - van *Oláhfalva*, *Rácfalva*, *Tatárfalva*, *Törökfalva*, *Cigányfalva*. Ez azt bizonyíthatja, hogy e települések kései keletkezésűek: abból a korból valók, amikor a pusztá népnévből vagy a népnévből *-i* képzővel alakult helynevek típusa már nem volt eleven (1996e: 447). BENKŐ LORÁND az *-i* képző csatlakozásának lexikai, tótani, hangtani függőségeiről szól, s e kapcsolódási forma névtani következményének tartja, hogy kevés *Cseh*, *Tót* stb. helynevünk mellett oly sok a *Csehi*, *Tóti*, ezzel szemben viszont *Székely*, *Lengyel*, *Nándor* stb. van szép számmal, miközben **Székelyi*, **Lengyeli*, **Nándori* egy sem (1998: 119). A képzővel (köztük az *-i* képzővel) alakult helynevekről a későbbiekben, a megfelelő alfejezetben részletesen szólok.

3.1. Nyelvi-névtani szempontból a pusztá népnévből alakult településnevek szoros kapcsolatban vannak a pusztá személynévi helynevek típusával (vö. pl. KISS LAJOS 1997a: 179), bár egyes kutatók inkább a törzsnévi eredetűekkel állítják őket párhuzamba (vö. ehhez KRISTÓ áttekintését az 1976: 58. lapján). E kérdéskört a későbbiekben (a III. fejezetben) részletezem.

3.2. Népnéves falvak keletkezése csakis az illető nép számára idegen népi környezetben képzelhető el, hiszen a telepek népnévvvel való megkülönböztetése a többitől csak ilyen vidéken érthető. Ezek a települések minden bizonnyal csak szigetek voltak más népek (elsősorban magyarok) környezetében (KNIEZSA 1938: 437, illetve ld. még 1944: 46).

Nem szokás viszont továbbvinni a fenti gondolatot, s arról is szólni - noha logikusan vetődik fel -, hogy például egy *Tóti* nevet viselő, azaz egy vélhetően tótok lakta település környezetében, határjárásában - mintegy ennek nyelvi vonzatként - megjelennek-e a szláv eredetű helynevek (településnevek, víznevek, határnevek). Egy ilyen vizsgálattal fény derülhet ugyanis egy kettős, ám egymással szoros összefüggésben lévő problémára. Egyrészt arra, hogy a népnévi településnevek mögött valóban azt láthatjuk-e, hogy ott az illető nép egy csoportja élt: ha igen, akkor nyilvánvalóan neveket is hozott létre a saját nyelvén, s ennek nyoma kell, hogy legyen a terület toponímiájában. Más oldalról arra, hogy az egy-egy vidéken felbukkanó szláv helynevek mögé - pusztán e nevek vallomása alapján - lehet-e közvetlenül szláv népeket mint névadókat helyezni. A népnévi eredetű településnevekkel együtt tehát valószínűleg érdemes nagyobb figyelmet szentelni az illető település víz- és határnévkincsének nyelvi, eredetbeli viszonyaira, rétegeire is, ezek alapján ugyanis nem csupán nyelvi, de egyúttal etnikai megállapításokra is juthatunk. Érdemes lenne tehát ismét a vizsgálatok horizontjába állítani azt a KNIEZSA által kezdeményezett s méltatlanul elfeledett gondolatot, mely a térképi ábrázolások szükségességére utal a korai viszonyok mérlegelésében (vö. a KNIEZSA 1938 térképei). A helynevek alapján készített, azok rétegeit bemutató térképek ugyanis óriási segítséget nyújthatnak az etnikai kérdések megválaszolásában, s az ezzel kapcsolatban felmerülő problémák felgöngyölítésében is.

A népnévi alapú helységnevek népiségi szempontból arra utalnak, hogy a névadáskor a falu lakossága a népnévvel jelölt etnikumhoz tartozott - véli KISS LAJOS (1996e: 446). Noha az esetek óriási többségében bizonyára valóban erről van szó, mégsem lehet ezt a vélekedést, illetve a mögötte húzódó helynévadási szemléletet kizárólagosnak tekinteni. Két okból sem.

Az egyikre KERTÉSZ MANÓ mutatott rá, s noha nézetei kategorikusságával nem érthetünk egyet, érdemes megfontolnunk érvelését. KERTÉSZ a *Besenyő*-féle településnevek kapcsán ugyanis azon az állásponton van, hogy e településeknek a tulajdonosa az az egyetlen besenyő úr volt, akinek nem a neve, hanem a nemzetisége érdekelte a magyar környezetet. A birtokokat tulajdonképpen mindenütt egyetlenegy besenyő kapta úgy, mint ahogy később egy-egy kenéz szláv vagy oláh lakosokkal „falut ültetett” (1939: 37). KERTÉSZ szerint tehát *Besenyő*-féle helyneveinkben nem a lakosság, hanem csupán egyetlen személy, a tulajdonos nemzetiségi hovatartozása szolgáltatja a névadási indítékot. Az kétségtelen ugyan, hogy valóban vannak *Besenyő*-féle helyneveink, amelyekben erről lehet szó (például a Heves megyei *Besenyő* - a mai *Besenyőtelek* - településnév a falu egykori besenyő tulajdonosának, egy *Tekme* nevű úrnak a nemzetiségi hovatartozására utal; vö. FNESz., KRISTÓ 1976: 59), ám ezt a magyarázatot aligha abszolutizálhatjuk. Annál is inkább, hogy egy-egy településnév esetében maguk az oklevelek vallanak az adott helyen élő besenyőkről. A Bars megyei *Besenyő* településnév első magyar nyelvű, valóban „névszerű” adata az 1209-es pápai oklevélből való (vö. 1209 Pp.: *Bescene*). Ezt megelőzően a hamis garamszentbenedeki oklevél már említi a települést v. *Hudwordiensium Bissenorum* (azaz az udvardi besenyők faluja) megjelöléssel (vö. Gy. 1: 435). Aligha lehet ezt követően kétséges a település nevének alakulásmódja, származása.

Óvatosságra kell, hogy intse a népnévi lexémát tartalmazó (azaz a pusztai népnévvel alakilag egyező) helynevek kutatóját az is, hogy köztudott, a népnévből olykor előbb személynév válhatott (vö. KNIEZSA 1938: 439, BÁRCZI 1958c: 159, KRISTÓ 1976: 60), s utóbb ebből a személynévből keletkezett a településnév. Ilyen esetekben tehát a metonímia alapjául nem a népnév, hanem a belőle alakult személynév szolgált. Ezeknek a településneveknek a névadási motivációja már semmiképpen sem az illető néphez való tartozás volt, hanem minden bizonnyal valamilyen birtokosi szemlélet, tulajdonosi viszony fejeződhetett ki bennük (ahogyan például a mai Szlovákia területén, Liptóban fekvő *Besenyőfalva* egy besenyő származású, *Besenyő* nevet viselő családnak volt a birtokában; vö. FNESz.).

A népnévi eredetű településnevek - ha a személynévi áttétel lehetőségét ki is zárjuk - természetesen egyébként sem alkalmasak a Kárpát-medencei etnikai képének megrajzolására, hiszen az, hogy az illető nép által lakott település népnévi vagy más funkcionális tartamot kifejező nevet kap-e, teljességgel véletlen, s a névadás általános törvényszerűségeivel magyarázható. Ahogy nem minden bükkfákkal benőtt hegyet neveznek *Bükk*-nek, ugyanúgy nem minden magyar környezetbe került tót lakosságú település kap például *Tóti* nevet, hiszen a legtöbb objektum esetében a névadási indítékok nagy bőségében válogathat a névadó.

Másrészről: a népnévi helynév megjelenése nem feltétlenül utal arra, hogy az illető nép akkor települt volna meg az adott területen, hiszen akár régóta ott élhettek már, mire a település ilyen szemantikai tartalmú nevet kapott (ld. még ehhez KRISTÓ 1976: 59-60).

3.3. A pusztai népnévből alakult településnevek kronológiai határai azonosak a pusztai személynévi helynév korszakhatáiraival (BÁRCZI 1958c: 159) - már amennyire megállapíthatók ilyenek. S minthogy a pusztai személynéves helynevek zömükben a XIV. század közepéig-végéig keletkeztek, a pusztai népnévi datálása is ilyen időhatárok közé tehető. Már a XI. század elején létezett néhány pusztai népnéves helynév, kialakulásának kezdete tehát a XI. század elejére vagy az előző század végére tehető. A produktivitása nem zárul le a XII-XIII. század fordulóján - ahogy korábban vélték (vö. pl. KNIEZSA 1943: 128) -, adatokkal

igazolhatóan még századokig eleven ezután is, kb. egészen addig, amíg a puszta személynévi helynevek típusa (KRISTÓ 1976: 59). Összességében azt mondhatjuk, hogy a XI-XV. században az egész országban keletkezettek puszta népnéves helynevek (i. m. 60). Súlyos tévedés lenne tehát történettudományi szempontból a népnévi eredetű falvakat pusztán nevük alapján a X. századba visszavezetni, s ezeket a X. századba visszavezetett falvakat besenyőkkel, oroszokkal, kálizokkal stb. benépesíteni (i. m. 61), hiszen az e névtípusba tartozó helynevek közel fél évezrednyi időintervallum bármely szeletében keletkezettek.

4. A törzsnevekből alakult településnevek³⁰ szerkezeti-alaki szempontból kétfélek lehetnek. Helynévadásunk korai szakaszában a névtípushoz tartozó helyneveink csaknem kizárólagosan puszta törzsnévből alakultak. Szerepelhetnek a törzsnevek másrészt összetételben is: az ilyen nevek jellegzetesen szekundér jellegére a későbbiekben még visszatérek.

4.1. A törzsnévi eredetű településnevek típusáról, tipológiai kapcsolatairól az alábbi legfontosabb vélemények hangzottak el. BÁRCZI a névadás lélektana alapján veti egybe e névtípust a személynév > helynév csoportba tartozókkal (1958c: 157), KISS LAJOS pedig tipológiai szempontból teszi ugyanezt: szerinte a törzsnevekből keletkezett településnevek éppúgy, ahogy a foglalkozás- és népnévekből keletkezettek, a puszta személynévesekkel tartoznak egybe, s összefoglaló néven a társadalmi csoportnevekből alakult településnevek típusaként említhetjük őket (1996e: 446). Magam nyelvi oldalról ezeket leginkább a patrocíniumi nevekkel tekintem egybetartozónak: ennek indokait a későbbiekben (a III. fejezetben) fejtem ki.

4.2. A törzsek neveit Konsztantinosz bizánci császár X. századi munkájából ismerjük. A hét magyar törzs (*Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*) nyolcféle elnevezésben maradt fenn magyar helynevekben: a *Kürtgyarmat* törzsnév ugyanis a Kárpát-medencében csak külön *Kürt* és *Gyarmat* településnevekben fordul elő.³¹

A bizánci császár munkája, illetve a benne ránk maradt nyelvi tények (és persze ezzel együtt azok történeti vetülete) szakemberek egész sorának okozott fejtörést - több vonatkozásban is. Az egyik mindmáig tisztázatlan kérdés éppen az előbbi törzsnévlista kapcsán az, vajon hogyan viszonyulnak egymáshoz a konsztantinoszi *Kürtgyarmat* törzsnév és a Kárpát-medencében fellelhető *Kürt* és *Gyarmat* helynevek. A két törzs egyesülésének ötletét - ami az egybeírás miatt vetődött fel - MOÓR ELEMÉR alaki szempontból képtelenségnek tartja: Konsztantinosznál mindkét név végén megtalálható ugyanis a jellegzetes névvégződés (vö. 1970: 49). Valószínűleg azért kerültek egymás mellé - állítja MOÓR -, mert szállásterületeik is egymás szomszédságában voltak. KRISTÓ a Kárpát-medencei *Kürt* és *Gyarmat* helynévi továbbéléseket a X. században még egyben lévő *Kürtgyarmat* törzs felbomlásával magyarázza (vö. 1995: 272).

³⁰ A kérdés részletes irodalmi áttekintését ld. NÉMETH 1930: 227-33, illetve GYÖRFFY 1960: 27-9. A törzsnévi helynevek összeállítását pedig a KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ 1973 közli (32-8).

³¹ Törzsneveinket felsorolta és térképre vetítette KNEZSA ISTVÁN (1938), s utóbb KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ 1973 (32-8). A törzsi helynevek közel teljes számbavételét legújabban TÖRÖK SÁNDOR végezte el, 27 *Nyék*, 38 *Megyer*, 19 *Kürt*, 18 *Gyarmat*, 27 *Tarján*, 24 *Jenő*, 51 *Kér* és 47 *Keszi* törzsi helynevet gyűjtve össze (1982). TÖRÖK cikkének adatai (azaz a legfrissebb, de továbbra sem véglegesnek, teljesnek tekinthető lista) alapján kísérelte meg a törzsi helynevek térképes ábrázolását a közelmúltban GYÖRFFY GYÖRGY (vö. 1997c: 226-7).

A törzsi helynevekkel foglalkozóknak gondot okoz továbbá a bizánci császár munkájának azon „hiányossága” is, hogy a magyarsághoz csatlakozott kabar törzseket nem említi név szerint. A kabarok törzsével kapcsolatba hozható helyneveket a szakirodalom „kabargyanús” vagy „vélt” törzsneves helyneveknek nevezi (vö. KISS LAJOS 1996e: 446). A magyar törzsi helynevekhez hasonló elterjedtséget mutat például a *Varsány*, *Berény*, *Ság* (GYÖRFFY 1958: 38). GYÖRFFY ezeket tekinti a három kabar törzs nevének, de hangsúlyozza, hogy például a *Tárkány* is hasonló jellegzetességeket mutat. MOÓR ELEMÉR emellett még a *Székely* neveket is gyanúsaknak véli (1970: 49). GYÖRFFY egyetért KNEZSA-val abban, hogy a kabar törzsneveknek a magyar helynevekben való keresése kapcsán bizonyos kritériumokat kell megállapítanunk: egyrészt olyan számban kell előfordulniuk, mint a magyar törzsi helyneveknek, másrészt ugyanolyan szétszórtságban is.³² A törzsi helynevekhez sorolást nyelven kívüli tényezők: a környezet, a birtokviszonyok és a társadalmi előzmény (jobbágyság) vizsgálata alapján is mérlegelni kell (vö. GYÖRFFY 1958: 61). Végső soron talán BENKŐ véleményével érthetünk leginkább egyet a „vélt” törzsneveket illetően: az idevágó - kabarokra, székelyekre stb. célzó - etnikai, nyelvi utalások csupán hipotézisek, melyek nyelvészetileg, névtanilag ezidáig nincsenek igazolva (1997e: 71; 1998: 118).

4.3. A névtípus kronológiájáról MELICH-tól kezdve napjainkig többen nyilatkoztak. MELICH szerint a X. századon túl törzsnévi településnevek nem keletkeztek (1925-29: 342, 359-60). KNEZSA némiképp módosít ezen a szűk kronológiai határon, s történeti okokra hivatkozva a XI. század közepéig tartja lehetségesnek törzsi helynevek keletkezését (1938: 371). KNEZSA gondolatai nyomán rögzíti BÁRCZI is a típus időbeli viszonyait, a X. század jellegzetes helynévtípusának tartva e neveket, s hangsúlyozva, hogy keletkezésük a XI. század közepét semmiképpen nem lépi túl, mert ekkorra a törzsi hovatartozás tudata már a múlté lehetett (1958c: 157). A későbbi szakirodalomban olvasható megjegyzések ezeken a megállapításokon nyugszanak. A kutatók egyik csoportja a névtípus keletkezését a X. század végével lezártaknak tekinti, illetve legfeljebb a X-XI. század fordulóját hajlandó elfogadni zárókönek, a másik csoport még a XI. század közepén is lehetségesnek tartja törzsnévi eredetű településnevek alakulását (az ide kapcsolódó kutatók, szakmunkák felsorolását ld. KRISTÓ 1976: 39). KRISTÓ lazítani kíván ezen a merev kereten, s úgy véli, két dolog állítható mindössze teljes biztonsággal: egyrészt nyilvánvaló, hogy a X-XI. század fordulóján már állt jó néhány törzsneves falu (i. m. 42). A típus koraiságát nagyon jól mutatja, hogy a XI-XII. század meglehetősen gyér forrásanyagában is már közel negyven ilyen településnévvel találkozhatunk (i. m. 40). Ugyanakkor aligha zárható le a keletkezésük folyamata a XI. század elején-közepén, hiszen később is keletkeztek a törzsnevekkel alakilag megegyező (de esetleg névköltöztetéssel vagy más módon létrejött) helynevek. Ez persze azt is jelenti, hogy nem eshet minden törzsnévi településnév azonos súllyal latba: a másodlagos keletkezésűek eleve kirekesztendőek a történettudományi hasznosításból, s a többivel is óvatosan kell bánnunk, ha nincs középkori előfordulása (i. m. 42). Súlyos tudományos tévedés lenne például pusztán a névadási mód alapján azokat a helyneveket is visszavezetni a X-XI. századba, amelyek csupán a XVIII. századtól adatolhatók, s akkor törzsnévvvel alakilag megegyező nevet viselnek. Bizonyára akkor járunk el helyesen, ha BENKŐ és KISS LAJOS - KRISTÓ-t figyelembe véve kialakított - álláspontját fogadjuk el: a törzsnévi helynevek keletkezése z ö m m e l a X-XI. századra tehető, de alakulásukkal később is számolhatunk (BENKŐ 1996a: 401, KISS LAJOS 1996e: 446).

³² A kritérium helyességét a legújabb, a honfoglaló magyarság létszámát taglaló szakirodalom (pl. GYÖRFFY 1997d, KRISTÓ 1997a) is alátámasztja, ugyanis a magyarsághoz csatlakozott kabar törzsek létszámát a magyar törzsek létszámával megegyezőnek mondják.

KRISTÓ a névtípus kezdőpontjának meghatározását is megkísérelte a *Kürtgyarmat* > *Kürt* ~ *Gyarmat* névhármas kapcsán jegyezve meg, hogy amennyiben törzsnévi helynevek 950 előtt is keletkeztek volna, nyilvánvalóan lenniük kellene *Kürtgyarmat* helyneveinknek is. S minthogy ilyenekről nem tudunk, bizonyos, hogy a törzsneves helynevek legkorábbi rétege is csak 950 utánról eredeztethető, amikor felbomlott a *Kürtgyarmat* törzs (1995: 272).

4.4. A törzsnévi eredetű településneveket KNEZSÁTól indulva a kutatók általánosan négy jellemző sajátossággal ruházzák fel. Ezek az ismérvek a következők: 1. a nyelvterület különböző részein szétszórva találhatók, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol nem lépi túl a többi adattal igazolható magyar nyelvterület határait, 4. környezetük mindenhol jellegzetesen magyar (vö. KNEZSA 1938: 371). A törzsnévi helynevekkel foglalkozó névtani szakirodalom többnyire átvette KNEZSA gondolatait, egyedül a második pontot módosítva: a törzsnevek személynévként csupán *e l v é t v e* fordulnak elő (vö. például KISS LAJOS 1996e: 446). E jellemzők alapján törzsnévi lehetnének még az alábbi nevek: *Kazár*, *Káliz*, *Székel*, *Varsány*, *Tárkány*, *Örs*, *Berény*, *Ság*, *Ladány*, amelyek egy része népnév, más része valóban lehet „vélt” törzsnév is (vö. KRISTÓ-MAKK-SZEGFÜ 1973: 39).

A fenti négy jellemzővel szemben KRISTÓnak komoly - s valljuk meg, indokolt - aggályai vannak. A helynévadás alaptörvénye, hogy az azonos hangalakú helynevek szétszórtnak, s ne egymás közelében forduljanak elő, csak így felelhetnek meg ugyanis rendeltetésüknek, az egyedi megkülönböztetésnek. Az, hogy a törzsnevek - még ha csak ritkán is, de - személynévként is előfordulhatnak, NÉMETH GYULA munkája óta nemigen lehet kétséges (1930: 225-6). A XI. században a törzsi helynevek elterjedtsége valóban nem lépi túl a magyar nyelvterület határait, de adatok híján nem nyilatkozhatunk arról, vajon igaz-e ez a X. századra is. S végül KRISTÓ nagy számú adatot sorakoztat fel annak bizonyítékeként, hogy ilyen típusú helynevek szláv nyelvterületen is előfordulhattak (1983: 423). A törzsi helynevek kritériumai tehát jelenlegi ismereteink alapján nem adhatók meg, vagy egészen más síkon keresendők.

4.5. A helynevek számos tudományág vizsgálódásaiban jelenthetnek kiindulási alapot. Természetes tehát, hogy a nyelvészeti-névtani indítatású tudományosság mellett történészek, településtörténészek, népiségtörténészek egyaránt hasznosították a törzsi helynevek vallomásait, s eredményeik nem lehetnek közömbösek a szorosabb értelemben vett helynévtan szempontjából sem. Ezért tartom szükségesnek ezeknek az eredményeknek az ismertetését is, de - mint már korábban jeleztem - némileg elkülönítve az előző (főképpen nyelvi természetű) megjegyzésektől.

4.5.1. A törzsi helynevek kialakulása leginkább történelmi okokkal magyarázható. A kutatók többnyire két állásfoglalás köré csoportosulnak (vö. BÁRCZI 1958c: 157; 1966: 73): egyesek kirajzásokat (vö. pl. KARÁCSONYI 1925: 18-9 és BELITZKY 1938: 576 kk.), mások tudatos széttelepítéseket (vö. pl. GLÁZER 1937: 5, GYÖRFFY 1958: 16-36; 1960: 30, MOÓR 1970: 48) látnak a törzsnévi eredetű településnevek mögött. KRISTÓ vizsgálatai legújabbban arra mutatnak, hogy a törzsneves falvak nincsenek kapcsolatban az Árpádok erőszakos térnyerésével, és nem magyarázhatók katonai beavatkozás nyomán létrejött telepítés eredményeiként sem (1983: 437, ugyanez: 1977). Arról lehet inkább szó, hogy a XI. században - amint ezt MOLNÁR ERIK óta tudjuk - jelentős belső migráció figyelhető meg az országban: a magyar államrend elől menekülő népek magukkal vitték a törzsi szerveződést, a törzsi hovatartozást, s ez szolgáltatott névadási indítékot a szomszédoknak (KRISTÓ 1983: 438). Egy bizonyos: törzsi helyneveink - akár kirajzásokkal, akár tudatos széttelepítéssel magyarázzuk őket - minden esetben azokat a helyeket jelölik, ahol a törzstörzsek idegen törzsek környezetébe kerültek (MNYT. 387). A törzsnév csak akkor jelentkezhett ugyanis tényleges névadási indítékként, ha be tudta tölteni a telephely egyénítésének funkcióját, erre pedig csak akkor kerülhetett sor,

ha az illető törzs egy töredéke kiszakadt a tömbből, és idegen törzsek közé ékelődött be (KRISTÓ 1976: 43).

Az is nyilvánvaló persze, hogy több csoport kelhetett útra, mint ahánynak az emlékét a helynevek őrzik, ugyanis nem minden, idegen törzsek közé került törzsi töredék lakóhelyét nevezhették el ilyen módon, hiszen emellett még számos más körülmény szolgálhatott a névadás alapjául, s teljességgel véletlenszerű, hogy a névadáskor ezek közül melyik realizálódik a névben.

A törzsi helynevek típusából a magyar (ös)történeti kutatások³³ számára is adódik egy fontos következtetés: újra el kell ismerni a törzsek jelentős szerepét a X. századi magyarság politikai és etnikai szervezetében (KRISTÓ 1983: 440), azaz a törzs egészen legalábbis a X-XI. század fordulójáig politikai realitás lehetett (i. m. 442), a X. század legstabilabb és legerősebb politikai szervezete.

4.5.2. Általános felfogás, hogy a törzsnévi helynevek csak ott jöhettek létre, ahol nem az illető törzs szállásterülete volt, azaz más oldalról: egy törzs szállásterülete csak olyan vidéken képzelhető el, ahol az illető törzs neve helynévként nem fordul elő. Ez az alapelv vezette a kutatókat arra, hogy a törzsi helynevek területi viszonyai alapján próbálják meg rekonstruálni a törzsek szállásterületeit. Számos kísérlet született e témában (pl. KARÁCSONYI 1925: 18-9, MOÓR 1944: 16kk., illetve 1970: 48-50 vagy ABT 1956), ám ezek a kísérletek - az azonos kiindulópont ellenére - más-más eredményre vezettek (vö. GYÖRFFY 1958: 28-9). Az ilyen irányú vizsgálatok kudarcát látva KRISTÓ GYULÁVAL kell egyetértünk: a mintegy 300 törzsnévi (illetve az azokkal alakilag megegyező) helynevek csoportja nem alkalmas sem a honfoglalás kérdéseinek revideálására, sem a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára (vö. 1976: 43).

4.5.3. Vitákra adott alkalmat - elsősorban a történészek körében - az a kérdés is, hogy kik lakták a törzsnevet viselő településeket. GYÖRFFY szerint katonáskodó népelemek. Úgy véli, hogy a törzsi helynevek névadóinak általában a jobbágyi réteget kell tekintenünk (ld. ehhez részletesen GYÖRFFY 1958: 39). KRISTÓ egy bizonyításelméleti hibára hivatkozva - miszerint GYÖRFFYNél a XIII-XIV. századi viszonyok szolgáltak kiindulópontul a X-XI. századi állapotokhoz - mond ellent GYÖRFFYnek: semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy katonáskodó népek éltek volna ezeken a településeken, sokkal inkább valószínű, hogy azok királyi, egyházi tulajdonban vagy magánosok kezén voltak, s lakói nem katonáskodó elemek, hanem termelőmunkát folytató, szolgáltatásokra kötelezett népek lehettek, mint a magyarországi agrárfalvakban általában (KRISTÓ 1983: 426-31).

4.6. A törzsnévi helynevek vizsgálatában a kutatók tollából - figyelmeztet BENKŐ - korábban három ellentmondás is napvilágra került, amelyek megoldása megnyugtató módon máig sem történt meg. Egyrészt azt emelhetjük ki, hogy bizonyos jelek a törzsnevek korai kihullását mutatják a nyelvből, mások ugyanakkor a törzsek neveinek széles körű és huzamos ismeretére utalnak. Hallgatnak róluk gesztáink, krónikáink mellett korai okleveleink is. Sajátos, hogy nem alakul belőlük személynév (a néhány ellenkező adat a nagy számok törvénye alapján a kutatók vélekedése szerint névtanilag teljesen érdektelen), ugyanakkor széles körben elterjedtek helynévként. Sajátos másrészt a névtípus területi elterjedtsége is: a Szatmár-Bihar-Zaránd Ny-i részének vonalától keletebbre nem hatol, ott viszont jelentősen megsűrűsödik. És végezetül: a hozzájuk kapcsolódó névadás keletkezési idejükre nézve területi-települési jellegű magyar törzsi tagolódást nem igazol két oldalról sem. Egyrészt lényegében a magyar nyelvterület

³³ Az östörténet fogalmához ld. RÓNA-TAS ANDRÁS definícióját (1996: 17-8).

minden részén mindegyik törzs neve feltűnik helynévként, jól összekeveredve, másrészt környezetük velük kapcsolatos névadási eljárása teljesen egységes: saját törzsi mivoltukra külön szemléleti, nyelvi, nyelvjárási jegyeket nem mutat, azaz keletkezésük idején a területükön nem élhetett törzsilag tagolt nép (vö. BENKŐ 1997e: 70-1; 1998: 118). Ehhez kapcsolódóan szükséges utalnunk BENKŐ törzsi helyneveinkkel kapcsolatos általános megjegyzésére is, mely szerint e korai névtípus magában rejtheti a korai Árpád-kor magyarságának belső nyelvi-nyelvjárási tagolódásának tényeit is. Amíg nem tudunk akár csak egy meghatározó nyelvi jelenséget is ezek csoportjához kapcsolni, addig érdemlegeset mondani e kérdésről nem lehet (1996a: 401).

5. A patrocíniumi eredetű településnevek kérdéskörét az előzőekhez képest kevésbé kívánom részletesen taglalni. A templomcíméből alakult helységnevek az egyedüli olyan korai magyar helységnevtípus, amelynek problematikája a közelmúltban önálló monográfia témájaként, megnyugtatóan alapos, modern feldolgozásban látott napvilágot MEZŐ ANDRÁS tollából (1996a). E munka „teljes szélességben és mélységben mutatja be helységneveinknek ezt a fontos és színes csoportját a 11-15. század időhatárain belül” (KISS LAJOS 1996d: 99), szerzőjének kiváló filológiai és történettudományi felkészültségéről adva bizonyosságot. „Mező kutatási módszeréről nemcsak az mondható el, hogy megfelel a történeti érdeklődésű tudományosság legszigorúbb kritériumainak, illetőleg azok ma érvényesnek tekinthető formájának, hanem mintát is ad elméleti szigorúságával, módszertani eljárásaival.” - olvashatjuk egyik méltatásában (HOFFMANN 1998: 109). MEZŐ ANDRÁS a kutatásba bevont nyelvi anyag körülhatárolása, az adatfeldolgozás módszere, a fogalomalkotás és -használat következetessége, a vizsgált rendszer külső és belső kapcsolatainak feltárása, a megközelítés interdiszciplináris jellege, valamint az eredményeknek a tudományos megismerési folyamatba való beépülése terén (i. h.) egyaránt alapot nyújthat a történeti névanyaggal foglalkozó szakemberek számára. Műve méltán sorolható a magyar névtan legjobb részmonográfiáinak sorába (BENKŐ 1996c: 94).

Rövid áttekintésemben csupán a névtípus általános nyelvi jellemvonásaira, az ezzel kapcsolatban felvetődő kérdésekre kívánok vázlatosan kitérni, hiszen az előbb említett munka hihetetlen bőséggel tartalmaz ismereteket valamennyi érdeklődő számára. Az összefoglalást az teszi mégis indokolttá, hogy a MEZŐ művét ismertető, tovább gondoló (vagy éppenséggel az e munka által megihletett) tanulmányokban további fontos adalékokra bukkanhatunk, s ezeket ugyancsak célszerűnek látszik e helyütt bemutatni. A monográfiát megelőző időszak szakirodalmi vonatkozásairól azonban még az utalás szintjén sem szólok.

5.1. Az azonosított, templomcímeket tartalmazó településneveink száma MEZŐ dolgozatában 1390, ami jócskán meghaladja a korábbi becsléseket (vö. ezekhez MEZŐ 1996a: 221), s amely a becsülhető ómagyar kori településállomány (20 ezer hely) mintegy 7%-át teszi ki, azaz minden 14-15. település e körbe tartozó nevet viselt (i. h., illetve 313).

5.2. A patrocíniumi nevek nyelvi elemzése során, a morfológiai és a szemantikai tipológia egyes kategóriáinak szétválasztásával és bemutatásával MEZŐ ANDRÁS jóvoltából részletes képet alkothatunk e nevek szerkezeti típusairól (BENKŐ 1996c: 95). Ezáltal nyilvánvalóvá válhatnak a nevek belső kapcsolatai, az egyes altípusok viszonyrendszere, valamint a más helynévtípusokkal való összefüggései, azaz végeredményben a patrocíniumi településnevek helye a magyar helynevek rendszerében (vö. HOFFMANN 1999b: 66). A szerkezeti leírásban két fő kategória alá sorolhatjuk be a névtípus jellegzetes változatait. Leggyakrabban önállóan áll a patrocíniumi név, de lehet jelzője is. Előfordulhat emellett bővítményrészi funkcióban köznévi és tulajdonnévi, helynévi utótaggal is. A MEZŐ által meghatározott altípusok egymáshoz való

viszonyát, szerkezeti és keletkezéstörténeti összefüggéseit HOFFMANN ISTVÁN önálló tanulmányban részletezte (1999b).

5.3. A névtípus kronológiáját, időhatárait MEZŐ az elődeinél lényegesen sokrétűbben vizsgálja. Elkülöníti ugyanis a helységnévként és a templomcímként való előfordulást, figyelembe veszi az adatot tartalmazó oklevél jellegét, illetve az adat nyelvi jellemzőit. A patrocíniumi helységnevek a kereszténység felvételének kezdeteitől fogva keletkezhetek ugyan, de a kétségtelenül települést jelölő magyar nyelvű adatok a XII-XIII. század fordulóján tűnnek fel. A névtípus a XV. századig eleven, ezt követően már csupán szórványosan alakultak ilyen helynevek - fogadja el KRISTÓ datálását (vö. 1976: 44-5) MEZŐ (i. m. 232-6) is. A templomcím-ből alakult nevek visszaszorulásában bizonyára szerepet játszhatott az ország három részre szakadása mellett a protestantizmus térhódítása is.

5.4. Az adatok nyelvi megformáltságában is különlegesnek minősülnek a patrocíniumi helynevek: a névtípus adatai ugyanis többnyire latin nyelven tűnnek fel. S noha a korabeli oklevelezési gyakorlatban más típusú nevek használatában is előfordul a latin nyelvűség, a patrocíniumból alakultakra ez különösen jellemző (vö. HOFFMANN 1998: 115). A magyar változatok számának gyarapodásával a latin alakok természetesen visszaszorulnak.

5.5. Ez a sajátosság összefügghet a szóbeli-írásbeli kultúra különbsége mellett a helynévtípus kialakulásának körülményeivel is. A korábbi, hagyományosnak tekinthető felfogás (pl. MNyT. 387, BENKŐ 1987: 305) szerint a patrocíniumi nevek használatában európai hatásokat gyaníthatunk, ám MEZŐ úgy véli, „a templomnévnek helységnévvé való átvonódásában főleg idegen hatást keresni” (1996a: 44), annál is inkább, mert ez lenne az egyedüli régi magyar helységnévtípusunk, amelynek tagjai keletkezésében idegen minták követését kellene föltennünk (vö. 1996b: 120). HOFFMANN ismertetésében a korábbi álláspontot sem tartja elvethetőnek, mivel „több tényező utal arra, hogy a főleg újlatin nyelvterületen gyakori névtípusnak mintaadó szerepével számolnunk kell” (1998: 115). A névtípus európai nyelvföldrajzi helyzete mindenképpen egységes, egybefüggő kultúrkört jelez - mondja BENKŐ is -, a magyar nyelvterület e szempontból az itáliai, délnémet és délnyugati szláv területekkel a legszorosabban érintkezik. S a *Mindszent* ~ német *Allerheiligen*, *Szentkereszt* ~ spanyol *Santa Cruz*, olasz *Sancta Croce* stb. patrocíniumi nevek magyar-idegen nyelvi párhuzamai mögött alighanem nyelvi interferenciákat gyaníthatunk (vö. BENKŐ 1996c: 96, illetve ld. még TNyT. I, 542: itt további példák is). BENKŐ kételkedésének hatására MEZŐ árnyaltabban nyilatkozik a problémáról: „a névtípus kialakulásának kezdeteiben számolnunk kell egy nyugat- vagy még inkább délnyugat-magyarországi góc meglétével és hullámkeltő, névdivatot elindító hatásával is” (1996b: 120).

5.6. A névtípus névföldrajzi megoszlása ugyancsak erősítheti a külső hatás esetleges meglétét is, amennyiben a létrejöttének kulturális gyökereit mutatja: a magyar nyelvterület nyugati részéből mint gócból terjedt kelet és észak felé, fokozatosan gyengülő hullámokban (vö. MEZŐ 1996a: 229). BENKŐ jó lehetőséget lát a Kárpát-medencében a névtípus e sajátos nyelvföldrajzi helyzetén túl az itteni nyelvek közötti viszony (legfőképpen a horvát-szlavón-magyar és a szlovák-magyar viszonyának) felderítésében is. Megfigyelései szerint például a horvát-szlavón vidékek középkori névanyagában igen jellegzetes patrocíniumi helynévtípus a későbbi századokban minimálisra zsugorodott. Ezt - véleménye szerint - talán az írásbeli-szóbeli használat különbségével magyarázhatjuk: az okleveles írásgyakorlat magyar névalakjaival az élő, beszélt nyelv valóságaként a horvát névalakok állhattak szemben (vö. BENKŐ 1996c: 96). BENKŐ szerint a névtípus területi viszonyai - más helynévtípusokkal együtt - hozzájárulhatnak a középkori magyar nyelvterület meghatározásához (i. h.). KISS LAJOS felhívja a figyelmet

néhány, a Kárpát-medencén kívül fellelhető, templomcíméből alakult magyar helységnévre is: a Dnyeszter vidéki *Szentpéter*, *Szentjános*, *Szentantal* lakosai magyarok voltak, ám később ezek a besszarábiai magyar falvak valamennyien elrománosodtak (vö. KISS LAJOS 1987b: 220; 1996d: 110). Arra a KRISTÓ által feltett kérdésre, hogy miképpen áll a helyzet a névtípus általános európai alkalmazásával (1996: 115), KISS LAJOSsal válaszolhatunk: „A templomcíméből való helységnévadás megvolt francia, spanyol, olasz és bajor-osztrák nyelvterületen is, valamint a szlovéneknél, horvátoknál, szlovákoknál és - inkább csak kivételszerűen - a cseheknel, lengyeleknel és másoknál is” (1997a: 181).

5.7. Végezetül még egy megjegyzés. Érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet a titulusok előfordulási gyakoriságában HOFFMANN ISTVÁN: a leggyakoribb tíz templomcím adja a névelőfordulások 62%-át, s az összes titulusok 1/4-e adja az összes névelőfordulás 4/5-ét (1998: 116). Ilyen szabályszerűség a régi magyar nyelv más területein (pl. a földrajzi köznevek körében) is mutatkozik, illetve más nyelvekben is megfigyelhetők hasonló jelenségek (HOFFMANN a finn nyelv példáját említi).

6. A f o g l a l k o z á s n é v i e r e d e t ű t e l e p ű l é s n e v e k tipológiai szempontból háromfélék lehetnek. A puszta foglalkozásnév helynévvé válása éppoly gyakori jelenség a korai ómagyar korban, mint a foglalkozásnévi lexéma képzős (leginkább *-i* képzős) alakja ugyanilyen szerepben. Összetétel előtagjaként szintén találkozhatunk vele, ám úgy tűnik, az összetételből való névalakulás (a nyelv általános fejlődési tendenciáinak megfelelően) az előbbieknél némelyest később jelentkezik, de még korszakunk időhatárain belül. A három típusból itt - korábban rögzített tárgyalási módszerem szükségszerű velejárójaként - az első kategóriával foglalkozom. KISS LAJOS e neveket tipológiaiilag a társadalmi csoportnevekből alakult helynevek körébe sorolja, s a puszta személynévi típusával állítja rokonságba (KISS LAJOS 1997a: 179, illetve ld. még BÁRCZI 1958c: 161).

A foglalkozásnévből alakult településnevekről hosszabb-rövidebb terjedelmű összefoglalásokat találhatunk a korábbi szakirodalomban (vö. pl. HECKENAST 1970: 7-50, KRISTÓ 1976: 65-84; mindkét helyen további bőséges irodalom is található, KISS LAJOS 1997a: 180 stb.), s ezekben valamennyi, a névtípus kapcsán felmerülő kérdésre többé-kevésbé megnyugtató választ kaphatunk. Jelenlegi ismereteinket a foglalkozásnévből alakult helységnevekről röviden a következőkben foglalhatjuk össze.³⁴

6.1. A puszta foglalkozásnévi eredetű nevet viselő települések a különféle uradalmak sajátos szolgálatra és szolgáltatásra kötelezett népelemeinek (*ministeriales conditionarii*) települései voltak. Nyelvileg ez úgy jelenik meg, hogy valamilyen foglalkozást jelölő szó gyűjtőnévi használatban az egész falu megnevezésévé válik (vö. KISS LAJOS 1997a: 180). Ez persze nem jelenti azt, hogy a falu egész lakossága az adott foglalkozást űzte, s más oldalról azt sem, hogy a szolgáltatónépek csupán ilyen nevet viselő falvakban éltek (i. h., KRISTÓ 1976: 78). Nincs rendszer abban, hogy mely települések nyertek foglalkozásnévi és melyek más motivációból fakadó elnevezést. A falu lakóinak foglalkozása, szolgáltatása csupán egy volt a lehetséges

³⁴ A névtípussal kapcsolatban felvetődő történeti kérdéseknek még vázlatos taglalására sem vállalkozom. Egyrészt azért nem, mert a történettudományi szakirodalmat e téren leginkább vonzó kérdés, a magyar szolgálonépi rendszer kialakulásának körülményei tágabb vonatkozásában sem része történeti helynévizsgálatunknak. Még akkor is ezt kell mondanunk, ha a felmerülő gondolatokhoz, elképzelésekhez maguk a helynevek szolgáltatták is az alapot. Másrészt pedig az ennek kapcsán kialakult álláspontok, pl. HECKENAST (1970) és GYÖRFFY (1972) gondolatai, illetve az azokat újabban újragondoló és cáfoló KRISTÓ (1976: 65-84) vagy SOLYMOSI (1972: 184, 189) elképzelései csekély utánajárással könnyen megismerhetők.

névadási indítékok közül, jól érthető tehát, hogy a magyar falurendszer csak egy kis hányadát jelöli foglalkozásnévi (vagy valamilyen foglalkozással kapcsolatos) megjelölés, noha a legtöbb faluban bizonyára laktak olyan foglalkozású vagy szolgáltatásra kötelezett népek, amelyek lehetőséget teremthettek volna a szomszédoknak ilyen tartalmú név adására. Mégis viszonylag kevés esetben került erre sor (vö. KRISTÓ, i. h.). Óvatosan kell tehát bánnunk az afféle kategorikus kijelentésekkel, amilyeneket HECKENAST munkájában olvashatunk: „foglalkozást jelentő helyneveink alkalmasak arra, hogy belőlük messzemenő társadalomtörténeti, sőt politikai történeti következtetéseket vonjunk le” (1970: 8).

Az óvatosságot az is feltétlenül szükségessé teszi, hogy nem minden foglalkozásnévi helység közvetlenül a benne lakók foglalkozásáról nyerte a nevét, e nevek egy része lehet ugyanis személynévi áttételen keresztül alakult is (vö. KRISTÓ 1976: 81, KISS LAJOS 1997a: 180). Ennek elvi lehetőségére már HECKENAST is utalt, de a névtípus sajátosságaira (a csoportos előfordulásra) hivatkozva a személynévi eredet kérdését gyakorlatilag mellőzhetőnek tekintette (i. m. 13).

6.2. A névtípusnak több speciális rétege ismeretes: szép számmal vannak olyan településneveink is, amelyek közvetve utalnak az ott lakók foglalkozására, úgy, hogy a településnév a foglalkozás valamely munkaeszközének, egy-egy mozzanatának vagy éppen a szolgáltatás tárgyának nevéből jött létre (vö. ehhez KRISTÓ, i. m. 84).

A másik sajátos réteg, amelyről meg kell emlékeznünk, többféle szemantikai tartalmú nevet foglal magába. Különleges egyházi szolgáltató nép települései lehettek például a *Dusnok* és a *Harangozó* nevet viselő falvak (az előbbihez ld. SOLYMOSI 1997, mindkettőhöz pedig KISS LAJOS 1997a: 180). Ezek a nevek természetesen nehezen választhatók el a foglalkozásnévi eredetű nevektől, egy vonatkozásban mégis különböznek tőlük: bizonyos utalás kiérezhető az elnevezésből a falu lakóinak foglalkozásuktól független tevékenységi körére, társadalmi helyzetére. Még inkább így van ez a Magyarországon a XI. század második felében igen intenzíven jelentkező vándormozgalom emlékét őrző *Üzbég* ~ *Izbég*, valamint az ugyancsak XI. századi kóborlással, tolvajlással vélhetően kapcsolatba hozható *Tolvaj* nevek esetében (ld. ezekről KRISTÓ 1975, illetve ugyanez: 1983: 443-9).

6.3. A foglalkozásnévi helységnévadás kronológiája terén ugyancsak nincs teljes egyetértés a korábbi munkákban. HECKENAST több mint 300 foglalkozásnévi helynevet foglalt adattárba, s ezek tekintélyes hányadát visszavezette a X. századba (vö. 1970: 12, 35-50).³⁵ A X. század adattalan időszaka a magyar nyelvtörténetnek. Ha HECKENAST feltevése helytálló lenne, akkor a XI. századi (vagy tágabban: a XII. század közepéig datálható) forrásainkban hemzsegniük kellene a foglalkozásnevet viselő településeknek (ahogyan a törzsi helynevek esetében ez így is van), ezzel szemben azonban a XI. századi és a XII. század eleji oklevelekben meglehetősen gyér számban bukkanunk foglalkozásnévből alakult településnevekre. Ezek a korai források ugyanakkor a szolgálonépek igen gazdag skálájáról nyújtanak felvilágosítást (vö. KRISTÓ 1976: 73). Valószínűleg hihetünk KRISTÓnak, aki - adatok hosszú sorával alátámasztva (i. m. 74-7) - úgy vélekedik, hogy foglalkozásnévi eredetű településnevek nagyobb számban a XI-XV. században jöhettek létre (i. m. 77). KISS LAJOS a X-XI. század jellegzetes helységnévtípusának tekinti ezeket, de nem zárja ki az efféle településnevek későbbi keletkezésének lehetőségét sem (1997a: 180).

³⁵ A foglalkozásnévi eredetű helynevek kronológiai viszonyaira épített történettudományi koncepciójával kapcsolatban több kutató is kételkedésének adott hangot a történeti szakirodalomban (vö. KRISTÓ 1973; 1976: 66, illetve SOLYMOSI 1972).

7. Településneveink között néhány további jellegzetes szemantikai kategóriát is tárgyal (kisebb-nagyobb részletezettséggel) a szakirodalom: a határvédő örökre, a határvédelmi rendszerre, illetve a településen tartott hetipiac napjára történő utalás számos településnevünk keletkezésében szolgált névadási indítékul.

7.1. A h a t á r v é d e l e m re, a gyepűrendszerre utaló - a foglalkozásnévi eredetűekkel kétségtelen rokonságot mutató, ám azoktól sajátos funkciójuk miatt mégis elkülönülő - helynevek (pl. az *őr*, *les*, *kém*, *kapu*, *lövő*, *lövér* vagy a bizonyára tágabb jelentésű *gyepű* stb. szavakból alakultak) kategóriája jól elkülöníthető, egynemű névcsoportot alkot helynévkincsünkben. És noha TAGÁNYI KÁROLY egykori úttörő tanulmányánál (vö. TAGÁNYI 1913) e kérdésről ma már sokkalta nagyobb és névtanilag pontosabban meghatározható helynév-anyaggal rendelkezünk, amely egyfelől szépen kirajzol egy korai belső védelmi rendszert és egy másodlagos, jórészt a magyarság terjeszkedését is követő-jelző külső rendszert (vö. BENKŐ 1997e: 71; 1998: 119-20), a névtípus vizsgálata mégis csekély figyelemben részesült a magyar nyelv- és névtörténeti kutatásokban. Egy-két apró részlettanulmányon kívül alig-alig bukkanhatunk a nyomára a szakirodalomban. KISS LAJOS a korai magyar helységnévtípusokat bemutató cikkében például egy rövidke bekezdésben szól csupán erről a névcsoportról (1997a: 181). BENKŐ LORÁND az Árpád-kori magyar gyepűvédelem egy emlékének szentel önálló tanulmányt, az anonymusi *Borona* helyneveket (azok táji-földrajzi jellemzőit, etimológiai lehetőségeit) boncolgatva, melyeket végső soron szláv helynévi átvétel eredményeként 'mesterségesen állított akadály, védőmű' eredeti jelentésben a határvédelmi terminológiához kötődőnek tekint (BENKŐ 1994, pótlásokkal, változtatásokkal: 1998: 76-83, itt a névhez kapcsolódó további irodalom is található).

7.2. A régi magyar helynévadás során kialakult helységnévtípusok között számosak az olyan településnevek is, amelyekben valamilyen módon a v á s á r o z á s emléke őrződik.³⁶ A vásártartásra utaló helynevek egyik csoportjában csupán a vásározás tényét kifejező (azaz -*vásár*, -*vására*, -*vásárhely*-féle) neveket találhatunk, a másik csoportban pedig a vásár szokásos napja jelentkezik a névben (vö. SZABÓ 1994: 51-2, KISS LAJOS 1997a: 182-3; mindkét helyen bőséges példaanyag található).³⁷ A névtípusnak - felismerve annak nyelv- és gazdaságtörténeti vonatkozásait - több kisebb (egy-egy részletproblémát megragadó) tanulmány (SZABÓ 1998b; 1999) mellett - a teljességre törekvés igényével, a történeti Magyarország egészére kiterjedően - önálló monográfiát is szentelt SZABÓ G. FERENC (1998a, itt az előzményirodalom összefoglalását is megtaláljuk: 22-3). SZABÓ történeti-kronológiai és funkcionális síkon egyaránt igyekezett megragadni a névtípust, illetve megkísérelte leírni a szerkezeti jellemzőit, azaz a helynevek nyelvi-névtani vonásait is. Ha megállapításaival nem is

³⁶ Megjegyzendő azonban, hogy az ide sorolható helynevek csoportja nem is annyira „névtípus”-nak minősül: a „vásáros nevek” terminust nem elsősorban nyelvi, sokkal inkább művelődéstörténeti fogalomként használhatjuk, ugyanúgy, mint ahogyan például azt az „egyházi helynév” esetében is tesszük. Csupán az egyszerűség kedvéért maradhatunk a névtípus kifejezés használatánál.

³⁷ A vásáros nevek kapcsán, illetve a belőlük levonható névtani, történeti tanulságok terén azonban feltétlenül óvatosságra kell, hogy készítse a kutatót az, hogy a középkorban a *csütörtök* és a *hétfő* kivételével valamennyi napnév megtalálható személynévként is, illetőleg a *Vásár* személynévek sem ritkák. Az ide vonható helyneveink egy része tehát bizonyára személynévből eredeztethető (vö. SZABÓ 1994: 53; 1998a: 29-36).

érthetünk minden ponton egyet, munkája - hiánypótló jellege miatt³⁸ - mindenképpen figyelmet érdemel.

„A magyarságot övező etnikumok névadási szokásaival való egybevetés, valamint az ide tartozó helységnevek nagy száma ... azt igazolja, hogy jellegzetesen magyar típussal van dolgunk.” (SZABÓ 1994: 51). SZABÓ FERENCnek ez a megállapítása aligha tartható, hiszen köztudott, hogy a hetivásár napjáról vagy a vásározás tényéről másutt is neveztek el településeket: elég csupán a szepességi német nevekre vagy a szlávság ilyen jellegű elnevezéseire utalni (vö. ehhez KISS LAJOS 1997a: 183). Később SZABÓ is módosított fenti megállapításán, jellegzetesen közép-európai névtípusnak mondva azt a mintegy 150 helynevet, amely a vásártartásra utal (vö. 1998a: 40).³⁹ A vásáros nevek alakulásában valóban kölcsönösen számolhatunk nyelvi interferenciákkal is. A párhuzamos névadás jelenségére maga SZABÓ is utal (vö. i. m. 43). A környező nyelvekben a névtípus meghonosodásában a TNyt. ugyanakkor magyar hatást gyanít (I, 542).

8. A településnevek jellegzetesen másodlagos csoportjaként tarthatjuk számon azokat a névformákat, amelyek korábbi víz- és határnevekből származnak. Ennek a szakirodalomban is megjelenő esetei a következők. Számos település kapott nevet arról a vízről, amely mellett települt (*Hidegszamos, Holtmaros* stb.), de a települési helynek vagy környékének domborzati viszonyai, térszíni formái ugyancsak nagy számú helységnevet motiváltak (*Hegymagas, Szakadát, Vörösmart* stb.). Olykor a talaj fajtája vagy jellemző közete (*Homok, Mészkö* stb.), máskor meg a táj jellegzetes növénytakarója (*Almágy, Somkerék* stb.) vagy állatvilága (*Ludas, Seregélyes* stb.) jelenik meg a településnév alapjául szolgáló határnévben. De a legkülönbébb építmények megjelölése (*Kápolna, Földvár* stb.), bányászat (*Aranyos, Vízakna* stb.) vagy más ipari tevékenység (*Fűrés, Malomsok* stb.) is nyomot hagyott településneveinkben (vö. mindezekhez részletesebben, további példákkal KISS LAJOS 1997a: 181-2). Közlekedési létesítmények (utak, hidak, révek) nevei (*Bánhida, Nagyút, Lórév* stb.) ugyancsak alapul szolgálhattak településnevekhez (vö. SZABÓ 1998a: 25-8, KISS LAJOS 1997a: 182).

A fentiekben többnyire a településnevek jelentéstani kategóriák szerinti bemutatására, a szakirodalomban ezek kapcsán felmerülő kérdésekre fektettem a hangsúlyt, ám ezen belül is főképpen a formáns nélküli alakulatokat, névtípusokat tárgyaltam. Ezt követően egy másik szempontot alkalmazva, szerkezeti oldalról közelítem meg a történeti helyneveket, azaz arról szólok részletesebben, milyen ismeretek birtokába juthatunk a képzett és az összetétellel alakult helynevekről (jelen esetben a településnevekről) az eddigi szakirodalomból.

9. A tulajdonnévképzésben és a közszavak képzésében közreműködő formánsok köre nem ugyanaz (történeti nyelvtanunk ezt a különbséget funkcionális eltéréssel magyarázza): a tulajdonnevek alkotásában széles körben produktív képzők közszavak létrehozásában vagy már elavultak, vagy nagyon ritkák. Akad persze olyan képző is, amely közszavak és tulajdonnevek alkotásában egyaránt eleven (legalábbis egy ideig): a *-d* például a korai ómagyar korban kicsinyítő-, valamint személy- és helynévképző funkcióban is szerepel, az *-s* pedig többféle szerepben is folyamatosan produktív (vö. ezekhez TNyt. I, 249-50). A tulajdonnévképzők

³⁸ A vásáros nevek a korábbiakban csupán más összefüggéseket vizsgáló vagy szintetizáló munkák apró részkérdéseiként, érintőlegesen vetődtek fel (ld. ehhez SZABÓ 1998a: 23).

³⁹ Hogy nézetei nem teljes meggyőződésből fakadnak, jól mutatják munkájának ellentmondásai: a monográfia más helyén ismét csak sajátosan magyar jelenségként szerepelteti a névtípust (i. m. 41).

tótani viselkedésükben, valamint illeszkedésükben, illetve annak elmaradásában is eltérnek a köznévképzőktől - tartja a TNyt. (I, 250).

A helynévképzésnek (vö. TNyt. I, 253-5, a 255, 258 alatt további irodalom is található), mint névalkotási módnak a megjelenését valószínűleg az ősmagyar korra tehetjük,⁴⁰ de akkoriban még bizonyára kisebb szerepe volt a helynevek létrehozásában, mint később. Formánsaink közül a TNyt. szerint a *-d*, *-gy* és az *-s* képzőnek, valamint az *-é* birtokjel *-í* (> *-i*) alakváltozatának alakult ki helynévképző funkciója, s e funkció mindegyik esetben másodlagosnak tartható (i. m. 253). A funkcióváltás menetét az egyes képzők esetében az alábbiak szerint határozhatjuk meg.

9.1. A *-d*, *-gy* képzőt⁴¹ tartalmazó helynevek a X. századtól dokumentálhatók. Egy részükben a képző eredeti szerepe a valamivel való ellátottság kifejezése (azaz nomen possessoris képző), s elsősorban növény- vagy állatnévi alapszóhoz járult, más jellegű alapszón ritkán mutatható ki (a példákhoz ld. TNyt. I, 253-4, KISS LAJOS 1997a: 184, D. BARTHA 1958b: 102, 104). A *-d* képzős helynevek másik része személynévi eredetű (ezekben a képző eredeti szerepe a kicsinyítés-becézés). Minthogy a pusztá személynév helynévvé alakulása a korai ómagyar korban általános volt, s ennek révén számos, *-d* személynévképzőt tartalmazó személynév válhatott helynévvé, ez feltétlenül elősegíthette a formáns új funkciójának, a helynévképzői szerepnek a kialakulását is (vö. ehhez D. BARTHA 1958b: 103, TNyt. I, 254). E fejlődés következtében a korai ómagyar kori helynevek esetében gyakran „rendkívül nehéz megállapítani, hol húzható meg a minősítés ... szempontjából a *-d* kicsinyítő-becéző, valamint a helynévképző funkciója közötti határvonal” (KRISTÓ 1976: 85).⁴² E kettősségre MEZŐ ANDRÁS (MEZŐ-NÉMETH 1972: 110) és HAJDÚ MIHÁLY (1981b: 163) is felhívja a figyelmet. A *-d* képző településneveknek és nem települést jelölő helyek neveinek a létrehozásában egyaránt általános használatú volt.

A helynévképző kronológiájáról kimerítő részletességgel olvashatunk KRISTÓNál: a korábbi véleményeket (amelyek jószerével csak a XI-XII. század névtípusaként, azaz igen erős kormeghatározó jelleggel említik a *-d* képzős neveket⁴³) összefoglalva jelzi azok merev és szűk voltát, s a *-d* képzős helynevek keletkezését adatokkal igazolva a XV. századig lehetségesnek tartja. Létrejöttükben analógiás alakulást szerinte csak ezt követően tehetünk fel (KRISTÓ 1976: 85-8). A legújabb szakirodalom kevésbé megengedő ezen a téren: a *-d* képzőt a korai ómagyar kor végéig tartják a helynevek létrehozásában elevennek (legproduktívabb korszakának a XIII-XIV. századot tekintve), később jórészt csupán analogikusan keletkeztek ilyen felépítésű helynevek (vö. TNyt. I, 254, KISS LAJOS 1997a: 183). A XIII-XIV. századi igen erős produktivitást az is jelzi, hogy számos helynév vette fel ekkor másodlagosan a képzőt (TNyt., i. h., illetve vö. még KRISTÓ 1976: 87⁴⁴). Ezzel párhuzamosan a *-d* képző elmaradása a

⁴⁰ KISS LAJOS az *-i* képzőről mondja, hogy a pogány korban még aligha volt eleven (vö. 1997a: 183).

⁴¹ Mivel a *-gy* képző több adatban is *-d*-vel váltakozva mutatkozik, több nyelvészünk a *-d* palatalizált változatának tekintette (ezekhez ld. D. BARTHA 1958b: 104-5). BÁRCZI egy-két helynévben valóban lehetségesnek tart egy *-di* > *-gyi* változást, az adatok nagy részében azonban elválasztja egymástól a *-d* és a *-gy* képzőt, utóbbit külön formánsnak tartva (1951: 150).

⁴² Ezzel a megállapítással csupán megszorítással érthetnek egyet: a határvonal valóban nehezen húzható meg, de főleg nem a kicsinyítő képző és a helynévképző, hanem inkább a személy- és helynévképző között nehéz különbséget tenni.

⁴³ Vö. KNIEZSA 1943: 127, valamint BÁRCZI 1958c: 155.

⁴⁴ KRISTÓ azonban némileg más időhatárokat említ: a XIII-XV. század jellemző nyelvi változásának tekinti a korábban *-d* képző nélküli helynevek képzővel bővülését.

névből ugyancsak jellemző (noha tagadhatatlanul ritkább) helynévalakulási jelenség volt (vö. KRISTÓ, i. m. 88, BENKŐ 1998: 168). A helynévképző *-d*-nek ez a mozgása tucatszámra fordul elő a magyar helynévadás történetében (vö. BENKŐ, i. h.).

9.2. Az *-i* képző eredetére és meghatározására nézve nem annyira szemléletbeli, mint inkább terminológiai kuszasággal találkozunk: PAIS a helynevekben jelentkező *-i*-t a köznevekben szereplő *-i* „birtoknév-képzővel” (nomen possessi képzővel) azonosítja (1936: 110), KNEZSA szerint a *Püspöki* helynevekben lévő *-i* az *-é* „birtokosképzővel” azonos (1943: 125), MEZŐ az *Oroszi* típusú helynevekben szereplő *-i*-ket birtokképzőnek mondja (MEZŐ-NÉMETH 1972:135), a TNyt. pedig az *-é* birtokjel *-í* (> *-i*) alakváltozatának tekinti (I, 254), s úgy véli, ez a birtokjel funkcióban lévő *-i* a korai ómagyar korban helynévképzőként állandósult. A funkcióváltás a személyekről elnevezett földrajzi nevekben indulhatott meg, azaz az *-i* képzős helynevek legkorábbi csoportjainak a személyre utaló (személynévi, fogalkozásnévi, népnévi) alapszavakból létrejöttéket tarthatjuk. A más jelentésű alapszavakon megjelenő *-i* képző funkciója már egyértelműen a helynévképzés (TNyt. I, 254, KISS LAJOS 1997a: 183).⁴⁵

Kronológiai viszonyairól ugyanazt tarthatjuk, mint a *-d* képzős nevek esetében: a XIII-XIV. században volt a legelevenebb, amit jelez az is, hogy ebben az időszakban számos már meglévő helynév bővült *-i* képzővel. Az *-i* képző a XIV. század végéig eleven, de a XV. században is felbukkannak újabb helynévi származékai - vélhetően analógiásan (TNyt. I, 255). KRISTÓ a XV. századig tartja lehetségesnek ilyen felépítésű nevek természetes (azaz nem analógiás) úton való keletkezését, az analógia lehetőségével csak ezt követően számol (KRISTÓ 1976: 57).

9.3. Az *-é* birtokjel és az *-i* helynévképző összetartozásának elhomályosulását jelzi az *-i* képző *-j*-s realizációja magánhangzóra végződő alapszót követően (vö. TNyt. I, 254). Nyelvészeink már régen felfigyeltek arra, hogy az ómagyarban milyen gyakoriak az *-aj/-ej* formánsos tulajdonnevek (ezekhez ld. BENKŐ 1997b; 1997c, illetve 1998: 165). BENKŐ LORÁND a *Tokaj* nevek kapcsán szentel nagy figyelmet a névtípusnak, s az *-aj/-ej* végződést tartalmazó nevek (hely- és személynevek) csoportjáról, illetve a hozzájuk kapcsolódó névadatokról (ehhez ld. BENKŐ 1997c; 1998: 166) részletesen nyilatkozva arra az eredményre jut, hogy „A *Tokaj* helynevek ... ugyanazt tanúsítják, mint az annyi hasonló végződésű magyar helynév legtöbbje: *-j*, *-aj/-ej* formában szilárdult, kövült meg bennük a birtokjel, a köznevek *-é*-jétől a helységnevekben közönséges hasadással, helynévképzőként elkülönítve.” (1998: 168). Ez a megállapítás a *Tokaj* nevek névproblémáján túl egy általánosabb magyar nyelvtörténeti tanulságot is nyújt: helynévképzőink sorában feltétlenül számolnunk kell a *-j*, *-aj/-ej* formánssal is (uo.).⁴⁶

9.4. Nagy számban találkozhatunk helyneveink között *-s* képzősekkel is. Az *-s* és a *-cs* képzővel alakult ómagyar kori neveknek B. LŐRINCZY névrendszertani szempontból is kiemelkedő jelentőségű monográfiát szentel (1962). A formáns a magyar nyelvtörténet során számos funkcióban volt ismeretes (ld. ehhez D. BARTHA 1958b: 107), helynévképző szerepe bizonyára az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból alakulhatott ki másodlagosan (vö. B. LŐRINCZY 1962: 78-97, TNyt. I, 245, 247, 255, KISS LAJOS 1997a: 184). Az *-s* képzős helynevek, személynevek és közszavak alaki egybeesése megnehezíti e

⁴⁵ A képző funkcióváltásában egyesek szláv hatásra gondoltak, mert a szláv nyelvekben a személynévből való helységnévképzésben gyakori a birtoklást jelölő *-jb*, *-inb*, *-ovb* képző (vö. KISS LAJOS 1997a: 183).

⁴⁶ KISS LAJOS a személynévi alapú neveken többnyire nem helynév-, hanem kicsinyítőképzőnek magyarázza a névvégződést (vö. pl. 1996a: 494 *Pokaj*). JUHÁSZ DEZSŐ - lektori véleményében - KISS LAJOSsal ért egyet, magam mindkét lehetőséget elképzelhetőnek tartom.

kategóriák elhatárolásának lehetőségeit. Az -s helynévképzőként később is produktív maradt, település-, víz- és határnevek létrehozásában egyaránt szerepet játszott, az utóbbiakban bizonyára nagyobb arányban.

A helynévképzés szerepének sajátos - általánosabb nyelvfejlődési tendenciákkal összefüggő - alakulása miatt a kései ómagyar korra való kitekintés (vö. ehhez TNyt. II/1: 314, 317-20) feltétlenül indokoltnak tűnik. „A kései ómagyar korban mind a személynevek, mind a helynevek grammatikai megformálásában háttérbe szorult a szóképzés mint az azonosítás nyelvi kifejezési módja, s fokozatosan elterjedt mindkét részrendszerben a terjedelmesebb, ezáltal pontosabb, differenciáltabb jelölésre alkalmas nyelvi forma: a kételemű névadás a személynevek körében, illetve az összetett szavak a helynevek körében.” (i. m. 314). A korai ómagyar korban nagy számú helynevet létrehozó -i vagy -d képző produktivitása a XIV. század végére a jelek szerint kimerült, a képzés helyét (amely a kései ómagyarban már inkább analogikus jellegű) jórészt az összetétellel való névalkotás foglalta el (i. m. 317). A TNyt. egyetlen képzőről tesz csupán említést e korban: a -ka/-ke képzős helynevek a korai és a kései ómagyarban - kis számban ugyan, de - egyaránt keletkeztek, ám használatában területi korlátok mutatkoznak (ld. részletesen i. m. 320).

10. Az összetett településnevekkel a szakirodalom alapvetően két szempontból foglalkozott. Az egyik vonulatot elsősorban a TNyt. képviseli, amely szerkezeti felépítésük alapján mutatja be az összetett helynevek, ezen belül a településnevek főbb kategóriáit. A másik megközelítés KRISTÓ GYULA és mások nevéhez fűződik: ők elsősorban a névtípus kronológiai vonatkozásaira helyezik a hangsúlyt. Célszerűnek látszik összefoglalásunkban is ezt a rendet követni.

10.1. Történeti nyelvtanunk grammatikai felépítésüket tekintve nem lát különbséget az összetett személynevek és a közszavak, valamint a földrajzi nevek között. Ez utóbbiakról megállapítja, hogy szerkezetük szerint két vagy több lexémából tevődhetnek össze, sőt „a több lexémából álló összetett szavak a földrajzi nevek között lényegesen nagyobb számban fordulnak elő, mint a szókészlet más rétegeiben.” (TNyt. I, 540). A két lexémából álló településnevek körében elenyésző számban mellérendelő (pl. *Kozmadamján*) és igen tekintélyes mennyiségben alárendelő szerkezetű összetett neveket találhatunk. Az utóbbiak jellegük, az alárendelés típusa szerint tovább differenciálhatók. Alanyos szerkezetűekről a Grammatika egyáltalán nem tud (i. m. 540-1), határozósokat (541) a településnevek köréből nem említ (inkább a határnevekben találhatók ilyenek, de ott is csupán kis számban), a tárgyas alárendelő összetételek körébe a *Mé zadó*, *Márcadó*-féle településneveket sorolja (541). A kategória legmegterheltebb típusa természetesen a jelzős szerkezetű nevek csoportja. A minőségjelzős településnevek (541-3) között kiemelt jelentőséggel említi a (többféle) viszonyítást kifejező (pl. *Albárca*) vagy a templommal bíró településre utaló helységneveket (pl. *Egyházasvizsoly*). Összetételnek minősíti a patrocíniumból alakult településneveket (pl. *Szentgyörgy*, *Mindszent*), valamint a hetipiac napjából a -hely utótaggal alakultakat (pl. *Csütörtökhely*) is. Az összetett településnevek bővítményi tagja szófaji szempontból melléknévi, főnévi és átmeneti szófajú lexéma egyaránt lehet. A fenti helynevekben valóban több lexéma, szótó található, meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ilyen nevek névtani-szerkezeti szempontból nem feltétlenül tekintendők összetételnek. E kérdést részletesen bemutatom a későbbiekben, a III. fejezetben, a helynevek szerkezeti leírását tárgyaló részben. A névdifferenciálódás jelenségéről - noha a terminust nem használja - ugyancsak szól a fejezetet író ZELLIGER ERZSÉBET. Mennyiségjelzős szerkezetű összetett településnevek kis számban ismeretesek csupán. „Az *al* ~ *fel* bővítményi taggal korrelatív kapcsolatban levő helységnevek, ha együtt említik őket, illetve ha a helységnevek összevonódtak, újabb elnevezésükben *két* mennyiségjelzős alakulattá válhatnak”:

Kétfarsa, Kétsopron stb. (i. m. 546). A további altípusokként felsorakoztatott *Félegyház, Háromfa* vagy *Mindszent* féle nevek (uo.) e csoportba sorolását névtani szempontból (az összetétel fogalmának másféle definíciója miatt) kevésbé fogadhatjuk el. A birtokos jelzős összetételű (i. m. 547-8) településnevek között szerkezetileg jelölt és jelöletlen névalakulatok szerepelnek. Az előbbi csoport lényegesen kisebb számú elemet tartalmaz: azok a *-telek* utótagú helynevek sorolhatók ide, amelyek előtagja foglalkozásnév. Néhány esetben pedig személynév + *-hely, -falu, -telek* stb. struktúra jellemzi az ide kapcsolható neveket. A jelölt birtokos jelzős szerkezetek bővítményi tagja többnyire személynév, de előfordulhat ilyen szerepben tisztségnév is. E kategória sajátos típusaként említi a TNyt. a *Bokfiabenedekfalva*-féle neveket, utalva arra, hogy bizonyára az írásbeliségben léteztek csupán, az élő beszédben nemigen lehettek használatosak ezek a névszerkezetek éppen terjedősségük miatt betölteni kevésbé tudó alakulatok. Az Árpád-kor végétől fogva jelentkező *Szedrestelke, Ölyvesfalva*-féle alakilag birtokos jelzős szerkezetű, de funkcionálisan az előtaggal a hely sajátosságára utaló neveket ZELLIGER analogikus alakulásúnak tekinti (i. m. 548). Az összetett földrajzi nevek tárgyalását a kettőnél több lexémából álló földrajzi nevek köre zárja (i. m. 550-1): itt *Boldogasszonyháza, Kápolnamindszent* alakú településnevekkel találkozhatunk.

10.2. Az utótaggal alakult helynevek közül a szakirodalom főleg azokat vizsgálta, amelyekben az utótag emberi lakótelepet vagy emberek csoportját jelentő szó: *-falva, -laka, -háza, -telke, -szállása, -ülése, -soka, -népe* (vö. ezekről PAIS 1923: 74; 1957: 64, MOÓR 1936a: 220-21; 1936b: 113-117, KERTÉSZ 1939: 70-1, KNIEZSA 1943: 128-9, BÁRCZI 1958c: 160, SZABÓ ISTVÁN 1971: 136 stb.). E munkák többsége a névtípus kronológiai összefüggéseiről is igyekezett számot adni, közülük a leglényegesebb (azaz a további vélekedések alapjául szolgáló) álláspontokat KRISTÓ foglalta össze (1976: 89-90). KRISTÓ emellett kettős feladatra vállalkozott: az utótaggal alakult helynevek keletkezésének meghatározása mellett (bár attól nehezen elválasztható módon) a puszta személynéves és az összetett településnevek kapcsolatát igyekezett felderíteni (vö. i. m. 90). Adatokkal (vö. ezekhez i. m. 91-4) igazolta utótaggal alakult (összetett) településnevek létét már a XI-XII. században, azaz a puszta személynéves helynevek és a személynévvel alakult összetett helynevek legalább 3-4 évszázadig élhettek egymás mellett, a XI. századtól a XIV. század közepéig-végéig. „Nem véletlen, hogy az új helynévtípus csúcspontjára a XV. században jutott, amikor már aligha tekinthető igazán elevennek a formáns nélküli helynevek típusa.” (i. m. 94-5). Az is jellemző névalakulási folyamat, hogy a korábban formáns nélküli helynevek a középkor későbbi századaiban gyakran utótaggal egészültek ki. A névszerkezet *-falva* utótaggal való kiegészüléséről KÁZMÉR MIKLÓS számolt be részletesen monográfiájában (1970b: 100-4), s megállapítása szerint ez a funkcionális okokkal magyarázható módosulás legnagyobb intenzitással a XV. században ment végbe (i. m. 103-4). KRISTÓ vizsgálatai a *-háza, -laka, -földe, -soka* stb. utótaggal történő bővülést illetően megerősítik KÁZMÉR eredményét: a változás tetőpontja e lexémák esetében is a XV. századra tehető (1976: 95). A változás okaként általános nyelvfejlődési tendenciákat jelöl meg: az utótaggal történő kiegészülést ugyanolyan természetes fejleménynek tekinti, mint ahogyan virágkorában az *-i* képző is tömegesen járult korábban formáns nélküli helynevekhez.

Az utótaggal bővülés mellett azonban időben nagyjából azzal egykorú, de ellentétes irányú nyelvfejlődési folyamat is lezajlott a településnevek körében: az utótag leválásának folyamata. KÁZMÉR a *-falva* kapcsán a tendenciát legerősebb intenzitással a XIV-XVI. századra teszi, s magyarázatát „az általánosabb érvényű nyelvi rövidülésben” véli fellelni (1970b: 99, 100). KRISTÓ eredményei azt jelzik, hogy a változás más utótagok esetében is végbement, mégpedig a XIII. századtól a XV. századig egyre növekvő mértékben (1976: 96). Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a „XIII-XIV. században, de mindenekelőtt a XV-ben két tendencia

harcol egymással, a terjedőben lévő összetett (utótagos) helynévtípus, amely megnyújtja a helynevek szóképet, illetve a visszaszorulóban lévő, formáns nélküli helynévtípus, amely az egyszerű, rövidebb alakot képviseli” (KRISTÓ, i. m. 97).

10.3. Végezetül szólnunk kell röviden azokról a munkákról, amelyek egy-egy tanulmány vagy olykor monografikus összegzés céljából tüzték ki valamely jellegzetes emberi lakóhelyet jelentő földrajzi köznévi utótag, illetve a belőlük alakult településnevek bemutatását. Sajnálatos módon nem sok ilyen tudunk említeni: a *-soka* utótagú településnevekről PAIS DEZSŐ (1914), a *-szállása* utótagúakról KERTÉSZ MANÓ (1938: 43), az *-egyháza* utótagúakról GYÖRFFY GYÖRGY (1961) és KRISTÓ GYULA (1983: 450-5), a *-telke* utótagúakról pedig MAKKAI LÁSZLÓ (1957) és FÖLDES LÁSZLÓ (1971) értekezett. A *-falu*, *-falva* utótagú településneveknek önálló monográfiát szentelt KÁZMÉR MIKLÓS (1970b).

A fentiek közül az *-egyháza* utótagú helynevek csoportja okozott talán legtöbb fejtörést a kutatóknak településtörténeti tekintetben. A tudományos vita megindítójaként GYÖRFFY GYÖRGY megnyilatkozásait kell idéznünk: „A tatárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas faluk rövidesen az enyészet útjára jutottak, csak a romos egyház hirdette a falu helyét. Innen magyarázható az a sajátos jelenség, hogy akkor kapja a falu neve az *-egyháza* utótagot, amikor pusztává válik.” (GYÖRFFY 1960: 34). Egy évvel későbbi tanulmányában mind az *-egyháza*, mind a *-telke* utótagú helyneveket a tatárjárás pusztításával hozza kapcsolatba oly módon, hogy „a tatárjárás alatt elpusztult egyházas falu neve *-egyháza* utótaggal, az egyháztalan, mezőgazdasági termelést folytató faluké *-telke* utótaggal bővült” (GYÖRFFY 1961: 38). SZABÓ ISTVÁN történettudományi-településtörténeti oldalról utasítja vissza GYÖRFFY állásfoglalását, utalva arra, hogy a fálvak elnéptelenedésének, a pusztásodásnak csupán a kezdete köthető a tatárjárás időszakához, de hogy annak döntő szerepe nem volt benne, jól mutatja a pusztásodás tovább folytatódása a XIV-XV. században is. S ez a folyamat nem tekinthető kivételesnek: Európa-szerte megfigyelhető a XIV-XV. században a fálvak elnéptelenedése (SZABÓ ISTVÁN 1971: 140-2, 155, 178). KRISTÓ GYULA úgy vélekedett, hogy a településtörténetiek mellett névtani megfigyelések is amellel szólnak, hogy „az *-egyház(a)* utótagú helynevek keletkezése nem elsősorban a tatárjárás pusztításaival, hanem a XIII-XIV. századi pusztásodással van a legszorosabb kapcsolatban” (1983: 453): ebben az időszakban figyelhetjük meg ugyanis a nagyfokú gyarapodásukat (454). Legújabbán KISS LAJOS - GYÖRFFY álláspontját fogadva el - nyilatkozott a névtípusról (1997a: 184-5).

11. Szorosabban véve a településnevekhez tartozónak ítélem az Árpád-kori Magyarországon fontos szerepet betöltő helyfajta, a **v á r a k n e v e i t**. Eljárásomat nyelvi-névtani oldalról egyrészt az magyarázhatja, hogy a várnevek kétségtelen rokonságot mutatnak a kétrészes településnevek szerkezeti-történeti jellemzőivel, másrészt pedig számos várnévből településnév alakult (*Földvár*, *Fehérvár*, *Újvár*, *Sárvár* stb.), ami nyilvánvalóan a várak településszerű, településképző jellegével függ össze. Eljárásomnak a történettudományi munkákban is vannak előzményei: történeti földrajzában GYÖRFFY GYÖRGY például felveszi településnévi címszavai közé a várneveket is.

11.1. Szerkezeti felépítésük szerint a várnevek többnyire jelzős szerkezetekből alakultak. A minőségjelzős kapcsolatból magyarázható várnevek (vö. TNyt. I, 545-6) utótagja általában a *vár* földrajzi köznévi, az előtagja pedig közszoói bővítmény, amely szófaji szempontból melléknév (pl. *Újvár*, *Óvár*) vagy sokféle szemantikai tartalmú főnév lehet: többek között például anyagnévi (pl. *Földvár*, *Kővár*), állatnévi (alighanem rablóvárak neveiként: *Medvevár*, *Szamárvár*) vagy víznévi (pl. *Zalavár*, *Marosvár*) lexémát találunk ebben a szerepkörben. A birtokos jelzős szerkezetű várnevek előtagjai (vö. i. m. 550) a vár (első) tulajdonosának,

építettőjének nevét vagy foglalkozását mutatják, s a kapcsolat jelölt (*Csákvára, Tibavára*) vagy jelöletlen (*Győrvár, Tolvajvár*) egyaránt lehet.

11.2. A várneveinkkel foglalkozó újabb szakmunkák közül elsősorban BENKŐ LORÁND tanulmányaira kell felhívnom a figyelmet. Tanulságait az alábbiakban összegezhetjük. Nyelvünkben a *Fehérvár* helyneveknek régi (honfoglalás előtti) előzményei lehetnek több szempontból is: a magyarság a Kazár Birodalommal való szerves együttélése, valamint a vándorlásai során lépten-nyomon „beleütközött” ilyen fehér várakba (pl. *Sard’ysd’n, Šarkel, Belgrád*), melyeknek vélhetően nevet is adott, másrészt kétségtelen, hogy a magyar nyelvben a kései ősmagyar kortól kezdődően megvan a lehetősége a *fehér + vár* minőségjelzős szerkezetnek (BENKŐ 1992, kisebb változtatásokkal: 1998: 121-6). A Kárpát-medencében 17, részben ma is meglévő, részben elpusztult helység viseli a *Földvár* nevet. Rajtuk kívül persze több olyan *Földvár* helynév is felbukkan, amelyből nem vált településnév. Ezeknek a többnyire kora Árpád-kori, magyar köznévi előzményre visszamenő neveknek az eredetére, jelentésére világít rá BENKŐ egy másik tanulmányában (1998: 127-32). Kétséget kizáróan igazolja, hogy a *földvár* régi jelentése nem lehetett sem ‘földből készült vár’, sem pedig ‘hadászati jelentőséggel bíró, működő vár’. A szó szemantikai tartalma felfogása szerint ‘lepusztult várhely, várrom, vármaradványok’ értelmű volt, s ennek a jelentésnek megfelelően vált helyek, települések megnevezőjévé. A névtan mellett a régészet is hasonló eredményre jutott: „korai forrásaink földvárnak olyan hajdan volt várakat neveztek, amelyek létezéséről sáncmaradványok árulkodnak” (BÓNA 1995: 20). Az anonymusi kettős névadást, illetve névváltást sejtető *Sárvár ~ Tasvára* névpárt ugyancsak külön figyelemben részesíti BENKŐ (vö. 1995, kisebb változtatásokkal: 1998: 84-93). A *Sárvár* az egyszerűbb eset: előtagjában bizonyára az Ecsedi-láp egykori *Sár* tulajdonneve (vagy köznévi jelölője) rejlik. Az anonymusi *castrum thosu* adat mögött feltétlenül helynévi összetételt (azaz *Tasvár* vagy *Tasvára* magyar nyelvű alakot) gyaníthatunk, s a két feltehető változat közül BENKŐ szerint a jelölt birtokos jelzős szerkezetet tarthatjuk valószínűbbnek. A névtani hitelesség oldaláról szemlélve az adatot azonban csaknem bizonyos, hogy a *castrum thosu* nem volt valóságos nyelvi névelem, inkább csak Névtelenünk találmányának vélhetjük.

Természetesen a várnevekkel további szakmunkák is foglalkoznak, a fentiek kiemelését újszerűségük és az egyes nevek etimológiai vonatkozásain túlmutató névtani tanulságai magyarázzák.

3.2. Víznevek

1. A víznevek tárgyalásában a településneveknél alkalmazott rendtől némiképpen eltérek. Ennek gyakorlati okai vannak elsősorban: a víznevek a szakirodalomban lényegesen kevesebb figyelemben részesültek, s természetesen, hogy más kérdésekre helyeződött esetükben a hangsúly is. Három nagy témakörben tűnik célszerűnek áttekinteni a korábbi ismereteket. A víznevek grammatikai felépítésének bemutatása jelenti az első kérdéskört, amelyet leginkább a TNyt. alapján tárgyalhatunk. KISS LAJOS számos tanulmányt szentelt a víznevek kronológiai rétegeinek és ezzel összefüggében a víznévi kontinuitás kérdéskörének - ez adja áttekintésünk második területét. És végül szólni kell néhány olyan tanulmányról is, amely egyes vízneveink etimológiájának, névrendszertani kapcsolatainak bemutatására vállalkozott.

2.1. A víznevek grammatikája kétféle szerkezeti típus (a képzéssel és az összetétellel alakult helynevek) bemutatását követeli meg. A helynévképzésről szólva a TNyt. nem különíti el egymástól a különböző helyfajtákat, de az egyes képzők szerepének bemutatásakor (253-5) számos víznevet is találunk példái között. A *-d*, *-gy*, illetve az *-s* képző szerepe a víznevek létrehozásában elsősorban növénynévi alapszón figyelhető meg: *Kórógy, Nyárágy, Füzegy*,

Almás, Nádas, Egres stb. típusú víznevek gyakoriak a korai ómagyarban. A fentiekén túl víznévképzésre más képzőt nemigen használtak.

2.2. Az összetett víznevek között mellérendelő és alárendelő szerkezeteket egyaránt találunk, noha a mellérendelők ritkák: a TNyt. által említett 1262-es *aqua Lapsar* adat (i. m. 540) legalábbis kétséges (vö. még ehhez KISS LAJOS 1999: 86). Az alárendelő szerkezetek körében nem találunk víznévi példát az alanyi és tárgyi alárendelés kategóriájában, a határozós szerkezetű nevek adatai között azonban már rábukkanhatunk ilyenre: *Általeső* (TNyt. I, 541). Szép számmal vannak viszont vízneveink körében minőségjelzős összetételként keletkezett földrajzi nevek. Alaptagjuk többnyire földrajzi köznév, bővítményi részük gyakran szintén közszo, amely szófajilag melléknév (*Fejér-tó*), képzett melléknév (*Nádas-ér*), melléknévi igenév (*Leső-patak*, *Holt-tó*) vagy főnév (*Iker-tó*) egyaránt lehet. Szemantikailag gyakran utalnak a vízben élő állatokra (*Nadályos-tó*) vagy valamilyen halászattal kapcsolatos dologra (*Gyalmos-tó*, *Vejsze-ér*). Fontos felismerése a történeti grammatikának, illetve a fejezetet író SZEGFÜ MÁRIÁNAK az, hogy vízneveink egy részében helynévi (azaz tulajdonképpen egy másik víznévi) elemet találhatunk: a *Lassú-Duna*, *Kis-Tisza*, *Mező-Rába* stb. tagjai között szorosabb kapcsolatot vél fölfedezni, mint a közszo elemekből felépülő víznevekben (i. m. 545). A minőségjelzős szerkezetű víznevek egy részében a párhuzamos helynévadás vagy a tükörfordítás lehetősége is felmerülhet: pl. *Hév-jó ~ Tapolca* (uo.). A kis számban előforduló mennyiségjelzős összetételként megszülető víznevek valamilyen szempontból hasonló vagy összefolyó vizek megnevezéséül szolgálnak, és alakilag határozott számnévi bővítményrészből és főnévi alaptagból állnak: *Két-Csenge*, *Három-fertő* (i. m. 547). A TNyt. a jelöltség szempontjából jelölt (*Ivános foka*) és jelöletlen (*Marcal-fő*, *Ló-rév*) alakú neveket különít el, az előbbi különösen személynévi előtaggal, valós birtoklásra utaló szerepben tartja gyakorinak. A valós birtoklás mellett megjelenhet ezekben e nevekben (pl. *Eger pataka*) a történeti nyelvtan által rész-egész viszonyinak mondott kapcsolat is (i. m. 549).

3. A víznevekről festett képhez gazdagon hozzájárult KISS LAJOS e névfaját bemutató tanulmányainak sora, amelyekben kettős cél elérésére láthatunk egyidejűleg kísérletet. Egyes munkáiban kronológiai és származásbeli rétegeket igyekezett elkülöníteni, s ebben a magyar névadás részarányára és a magyar nyelvbe jövevényként került nevek előzményére egyaránt tekintettel volt (vö. pl. 1994). A kronológiai rétegek között elkülönít egymástól az ókorból adatolható, ősi indoeurópai vízneveket (*Garam*, *Morva* stb.), a középkorból adatolt víznevek körét pedig tovább differenciálva preszláv vízneveket (*Bódva*, *Hernád*, *Nyitra* stb.), szláv (*Beszterce*, *Kompa*, *Szikince* stb.), magyar (*Balog*, *Horhod*, *Pisztrángos-patak* stb.) és esetenként (pl. a Felvidék vagy Erdély neveit bemutatva) német (*Gölnic*, *Selmec*) vagy némi bizonytalansággal török eredetűnek mondott vízneveket (*Tatráng*), s végül az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű nevekkel (pl. *Ipoly*, *Latorca* stb.) zárja a sort. Olykor az újabb korból adatolható nevek közül is említ néhányat (*Gidra*, *Ondava*). Ily módon részletes távlati képet kaphatunk az egyes földrajzi egységek, tájak, vidékek - pl. a Felvidék (i. m.), Erdély (KISS LAJOS 1997c, illetve ld. még ehhez KNIEZSA 1942 is) vagy a Székelyföld (KISS LAJOS 1979b, ld. még ehhez KNIEZSA 1948, BENKŐ 1948) -, sőt olykor nagy vonásokban az egész Kárpát-medence (vö. KISS LAJOS 1996c: 965-6, ugyanez: 1998: 98-9; 1996e: 440-1) vízrajzi arculatáról, eredetbeli-kronológiai rétegeiről. Egy-egy középkori vármegyénk (pl. Heves) helynévkincsét bemutatva szintén kitér a víznévi vonatkozásokra is (vö. pl. KISS LAJOS 1991).

A víznévi kontinuitás problematikája is sűrűn megjelenik: KISS LAJOS egy-egy tanulmányban foglalkozott a Dunántúl (1995b, ugyanez megjelent: 1999: 93-5), illetve Pannónia (1997b, ugyanez megjelent: 1999: 140-9) helyneveinek, köztük vízneveinek kontinuitásával.

4. A magyar névtörténet legkorábbi időszakaitól kezdődően szép számmal találkozunk olyan munkákkal, amelyek egy-egy víznevünk etimológiájával foglalkoznak. Ezek teljes felsorolását eltekintek, hiszen a szakfolyóiratok forgatása elégséges a felderítésükhöz.⁴⁷ A víznevek etimológiai összetartozásának és területi kapcsolatainak összefüggései népiségtörténeti tanulságok levonására is lehetőséget adhatnak. BENKŐ LORÁND néhány olyan víznévvel (*Kebele, Csík, Küsmőd, Gagy*) foglalkozott (vö. 1993a, illetve kisebb változtatásokkal: 1998: 133-8), amely „az Árpád-kori magyar nyelvterületnek különféle nyelvészeti-névtani kritériumok alapján kimondottan gyepűvédelmi peremein - nyugaton és északon -, az egykori székelységhez köthetően feltűnő azonosságot mutatnak a keleti Székelyföld neveivel” (1993a: 50-1; 1998: 133). Minthogy ezek a nevek együttesen, csoportosan, igen jellegzetes földrajzi-történeti meghatározottsággal, egymással időbeli és térbeli korrelációkkal jelentkeznek, BENKŐ szerint a székelység településtörténete számára igen becses adalékok lehetnek (1993a: 56; 1998: 138).

A víznevek irodalmának áttekintésekor feltétlenül utalnunk kell egy alapvető aránytalanságra is: a szakmunkák - etimológiai szempontból érthetően - elsősorban az idegen eredetű víznevekkel foglalkoztak, a belső alakulású neveknek jóval kisebb figyelem jutott. A TNyt. viszont természetszerűen elsősorban magyar víznevekkel foglalkozik.

3.3. Határnevek

1. A továbbiakban a település- és vízneveken kívüli egyéb helyfajták szakirodalombeli tárgyalását tekintem át. Az egyszerűség kedvéért ezeket a helyneveket határneveknek nevezem. Eljárásomat, e nevek elkülönített, más oldalról közelítve viszont éppen együttes tárgyalását a szakirodalomban is jelentkező gyakorlat mellett névtani indítékok is támogatják.

2. Valamennyi helyfajta közül talán a határnevek vizsgálatának szentelt a magyar történeti helynévkutatás a legcsekélyebb figyelmet. Néhány kisebb tanulmánytól eltekintve egyetlen nagyobb összefoglalást említhetünk: a TNyt. a helynevek szerkezeti felépítésének taglalása során külön alpontokban foglalkozik a domborzati és a határrésznevek típusával.

2.1. A helynévképzés bemutatása a határnevek esetében nehézségekbe ütközik: a történeti grammatika ugyanis nem különíti el objektumfajták szerint az egyes képzők tárgyalása során hozott példákat (vö. TNyt. I, 253-5). Az összetett nevekről szóló alfejezet eljárásától eltérően a képzésnél a történeti adatok mellől a latin minősítések is elmaradnak, ami miatt az egyes adatok helyfajta-vonatkozása szinte kideríthetetlen.

2.2. Az összetétellel alakult határnevek között a TNyt. önálló alpontban tárgyalja a domborzati és a határrészneveket.

Mellérendelő, valamint alanyos, tárgyas és határozós alárendelő szerkezetből alakult nevekkal a történeti nyelvтанban nem találkozunk e két névtípus esetei között. Az ide vonható határozói alárendelésű útnevek (pl. *Betlehembe menő utca*, i. m. 541) inkább körülíró, mint névszerű voltuk miatt kevésbé meggyőző példái a szerkezeti típusnak.

A minőségjelzős szerkezetű *d o m b o r z a t i n e v e k* (vö. i. m. 543) alaptagja valamilyen domborzatra utaló főnév (pl. *bérc, hegy, halom, aszó, völgy* stb.), a minőségjelző szerepében álló, sokféle szemantikai tartalmú bővítményi tagja pedig szófaji szempontból melléknév (pl. *Nagy-völgy*), *-s* képzős melléknév (pl. *Csókás-kő*), folyamatos melléknévi igenév (pl. *Verő-*

⁴⁷ Csupán szemelgetve e gazdagon bővíthető sorból: MELICH 1898; 1901; 1907; 1909a; 1909b; 1912; 1916; 1917; 1923; 1924, KNEZSA 1950, KISS LAJOS 1984b; ugyanez 1999: 172; 1992 stb.

mál), befejezett melléknévi igenév (pl. *Ásott-halom*), fosztóképzős melléknév (pl. *Meztelen-hegy*) vagy főnév (pl. *Ökör-hegy*) egyaránt lehet. Az ebbe a kategóriába tartozó nevek közszoí vonatkozása feltűnően erős. Némelyek azonban részint alaki, részint jelentéstani szempontból elszakadtak közszoí előzményüktől (*Szikszó, Veresmart*). Az ilyen jelentésváltozás könnyen a nevek népetimológias megújításához vezet (pl. *Igykő > Hegykő*). A (jelölt vagy jelöletlen) birtokos jelzős szerkezetek (vö. i. m. 548) jelzői szerepben álló bővítményi tagjaként tulajdonnév, főképpen személynév (pl. *Filip köve*) és köznév (pl. *Lovász-hegy*) egyaránt állhat.

A minőségjelzős szerkezetből alakult *határrésznevek* (vö. i. m. 546) alaptagja ugyancsak földrajzi köznév (pl. *rét, mező, út*⁴⁸ stb.), bővítményi tagja pedig melléknév (*Nagy-rét*), *-s* képzős melléknév (*Agyagos út*), *-i* képzős melléknév (*Oroszi út*) vagy főnév (*Szurdok út*) egyaránt lehet. Mennyiségjelzős szerkezetű nevekkel nemegyszer találkozhatunk határrészek, határpontok megjelöléseként: a *Háromfa, Negyvenszil* vagy a *Sokkörtvély* átmeneti esetek is lehetnek a közszoí körülírások és a tulajdonnevek között. A birtokos jelzős összetétel (i. m. 550) jelöletlen (pl. *Leánysír, Tót-mező*) vagy jelölt (pl. *Kökény mezeje, Király uta*) változata határrésznevekben egyformán gyakori. S végezetül szerkezeti szempontból még egy típust kell megemlítenünk: a Grammatika által több lexémából álló földrajzi neveknek minősített *Hatló nagyuta, Két-jó köze-féle* helyneveket (i. m. 551).

3. A történeti grammatika mellett (csaknem kizárólagosan KISS LAJOS munkásságához kötődően) önálló tanulmányok is foglalkoznak határnevekkel, elsősorban is hegynevekkel. KISS LAJOS összefoglalásai révén képet kaphatunk például a Szilágyság (1981), a középkori Heves vármegye (1991), illetve nagyívű vázlatként a történeti Magyarország (1997d) domborzati arculatáról és ennek a nevekben való tükröződéséről.

3.1. A településnevek és a víznevek mellett természetesen a hegynevek esetében is választ keresünk arra a kérdésre, hogy vajon melyek voltak azok a nevek, amelyeket a magyarság korábban itt élt népektől vett át, azaz mely hegyneveinkre jellemző, hogy régtől folytonosak a Kárpát-medencében. Az ókori adatokkal is rendelkező *Kárpátok* mellett a *Tátra* ókori ősisége csupán hipotézisként kezelhető, s vele kapcsolatban „legfeljebb virtuális kontinuitásról beszélhetünk” (vö. KISS LAJOS 1996e: 441-2, ugyanez: 1999: 97; 1997d: 155, ugyanez: 1999: 117, 119). A Karoling-korban feljegyzett hegynevek továbbélését két példa, a *Vütöm* és az *Amand-hegy* neve bizonyíthatja (vö. a fentiek mellett még 1997b: 196; 1997d: 156-7). Az egyre szaporodó Árpád-kori oklevelekben a határleírások között sok hegynév is előfordul. Közöttük sokféle indítékból alakult magyar (*Bükk, Fekete-hegy, Kőris-hegy, Somló, Tar-kő, Zengő* stb.), szlávoktól, közelebbről lengyelektől, szlovákoktól, ruszinoktól származó (*Branyiszko, Popadja* stb.), valamint román (*Gajna, Magura* stb.) nevek egyaránt találhatók (vö. KISS LAJOS 1997d: 157). A legrégebből dokumentálható, sokfelől összegyűjtött hegynevek (*Makra, Hegyes-kő, Fehér-kő, Szurkos-cser, Zobor, Tribecs, Pilis, Kelemen-havasok, Somló ~ Somlyó* stb.) mondhatni reprezentatív csoportjának bemutatása mellett KISS LAJOS három hegyvidékünk (a Börzsöny, a Bükk és a Heves-Borsodi-dombság) hegyneveinek történeti, valamint származásbeli rétegződését is tanulmányban mutatta be (i. m. 161-63).

3.2. A hegynévadás indítékait vizsgálva nagyon sokszínű képet kapunk: a hegy alakja (*Hegyes-bérc*), növény- (*Kőris-hegy*) vagy állatvilága (*Kánya-hegy*), mérete (*Kis-bérc*), talaja, kőzete (*Homokos-tető*) éppúgy alapul szolgálhatott a névadáshoz, mint az időjárási viszonyok (*Szeles-*

⁴⁸ Az utak neveinek a határrésznevekhez sorolása mindamellet - jellegzetes szemantikai és alaktani típusai miatt is - vitatható.

domb), hangjelenség (*Zengő*) vagy valamilyen tevékenységgel való kapcsolat (*Kővágó-hegy*), és a sor még jócskán bővíthető (ld. ehhez KISS LAJOS 1997d: 163-7).

4. Egyes nevek etimológiáját is több tanulmány boncolgatja. Ezekre itt sem kívánok részletesen kitérni, mindössze néhány hivatkozással utalok rájuk: térszinformaneveknek, főképpen hegy- és völgyneveknek szentelt figyelmet egy-két tanulmányában MELICH JÁNOS (1909a; 1911), BENKŐ LORÁND (1944; 1947b) vagy KISS LAJOS (1984b, ugyanez: 1999: 170-1; 1984a; 1988a; 1989, ugyanez 1999: 44-50; 1990b). BENKŐ LORÁND az útnevekhez nyújtott további adalékokat egy korábban tévesen értelmezett útnév, a *Sajtos út* kapcsán. Rövid tanulmányában bizonyítja, hogy e nevek *sajtos* lexémája foglalkozásnévként, ‘sószállító, sóhordó munkás’ jelentésben vált a helynév részévé, s a *Sajtos út* név a sószállítás emlékét őrzi. Foglalkozásnév útnévben nem szokatlan; vö. *Bányász út* (BENKŐ 1996d, ugyanez pótlásokkal, változtatásokkal: 1998: 169-77).

3.4. Tájnevek

A tájnevek sok tekintetben a határnevekhez állnak legközelebb (vö. JUHÁSZ 1988: 29). Elkülönítésüket azonban több tényező is szükségessé teszi. E helynévfajtaival dolgozatomban azonban nem kívánok részletesen foglalkozni, mivel JUHÁSZ DEZSŐ monografikus alapossgal dolgozta fel (1988). Munkájából a tájnév fogalmának pontos (nyelvi és nem nyelvi síkon egyaránt megragadott) definíciója mellett a névtípus rendszertani, névélettani, névtipológiai, névszerkezeti,⁴⁹ névföldrajzi jellemzőire egyaránt fény derül.

A tájnevek használata (és bizonyára ismerete) a korai okleveles anyagban meglehetősen szűk körű volt (vö. JUHÁSZ 1988: 15, 19) - noha tájnévrendszerünk főbb vonásaiban az ómagyar korban alakulhatott ki. Így nem meglepő, hogy az általam a továbbiakban elemzett Abaúj és Bars vármegyei helynévanyagban csupán néhány bizonytalanul azonosítható név képviseli e névfajtát. A további fejezetekben ezért elkülönített tárgyalásukat nem látom indokoltnak.

A tájnevekkel kapcsolatos szakirodalmi áttekintésről is lemondhatunk, hiszen JUHÁSZnál ennek részletes bemutatását ugyancsak megtaláljuk. Itt mindössze egy nemrégiben napvilágot látott tanulmányra szükséges utalni. BENKŐ LORÁND az anonymusi *Begej* területnév kapcsán a táj- és víznevek viszonyáról nyilatkozott azzal a szándékkal, hogy a szakirodalomban elfogadott víznév > tájnév változás lehetőségét e név alakulásában adatokkal, érvekkel cáfolva a metonímia fordított irányának lehetőségét is bizonyítsa (vö. 1997b, illetve ugyanez lényegében változatlanul: 1998: 178-85).

⁴⁹ Ehhez ld. még újabban a történeti grammatika rövid összefoglalását is (I, 545, 549-50).

II. A helynevek mint a magyar nyelv általános történetének forrásai

1. A helynevek mint jellegezetes szócsoporthoz segítségükkel lehetőségünk nyílik arra, hogy - kellő elővigyázatossággal, a korlátok állandó szem előtt tartásával - a korai ómagyar kor időszakából is átfogó képet kaphassunk a hangok, a morféimák és a lexémák állapotáról, azaz a szórványemlékek segítségével a magyar hangtörténet, morfológia- és szókinestörténet legkorábbi időszaka is kellő megvilágításba kerülhet. Minthogy dolgozatomban a helynevek névtani vizsgálata során elvégzem a bennük előforduló lexémák és a különböző toldalék-morfémák elemzését, ezért e fejezetben a fenti lehetőségek közül csupán egyetlen részrendszer átfogó bemutatására vállalkozom. Arra teszek kísérletet, hogy vázoljam, hogyan használhatjuk a korai helyneveket nyelvtörténetírásunk egyik kiemelten fontos és a szórványok alapján is viszonylag sikeresen kutatható részterületének, a hangtörténetnek a bemutatásában, megismerésében, és egyidejűleg: hogyan kapcsolható be ebbe a megismerési folyamatba az általam feldolgozott korai ómagyar kori helynévanyag.

Ezt a kettős célt szolgálja az egyes hangtani jelenségeket leíró alfejezetek belső szerkezete is. A hangváltozásoknak - a szakirodalomból ismert - általános jellemzőit minden esetben egy bevezető pontban összegzem, végén a szakmunkák felsorolásával. Ezt követően szölok részletesen az általam vizsgált helynévanyagnak azokról az elemekről, amelyek az adott jelenség kapcsán hangtörténeti információval bírnak. Az a körülmény, hogy áttekintésem bizonyos értelemben teljes névanyagra épül - hiszen a két vármegye teljes korai ómagyar kori helynévkinestének elemzésén alapul -, lehetővé teszi, hogy e vonatkozási rendszer alapján szembesítsük a belőlük levonható tanulságokat a szakirodalomban ezidáig elhangzott megállapításokkal.

2. Dolgozatomban e fejezete azonban - szögezzük le mindjárt - nem általános értelemben vett hangtörténet kíván lenni. Pusztán azoknak a hangváltozásoknak a bemutatására törekszem, amelyek megjelennek, tükröződnek az általam választott korpuszban is. Azaz más oldalról: a korai ómagyar kor két megyéjének helyneveit forrásként felhasználva a régi magyar nyelv hangállapotának főbb vonásait, ezekben is kifejeződő sajátosságait kívánom jellemezni. Eljárásom szükségszerűen azzal jár együtt, hogy áttekintés (sőt olykor megemlíítés) nélkül maradnak bizonyos hangváltozások, másokat meg nem a korábbi összefoglaló jellegű munkákban megszokott „rendben”, hanem együtt vagy egymással szoros összefüggésben tárgyalom. A főbb tendenciákra minden esetben igyekszem ugyan kitérni - hiszen ezek természetesen megjelennek a helynévanyagban is -, a kisebb hatósugarú, szórványosan jelentkező nyelvi változásokat, jelenségeket azonban csupán abban az esetben érintem, ha a két kiemelt vármegye területéről helynévi példákkal tudom létüket, működésüket illusztrálni.

A korai ómagyar kor nyelvének hangtani arculata

1. Bevezetés

1. A korai ómagyar kor hangrendszeréről elsősorban a nyelvemlékek alapján kaphatunk képet. E korszakból két fő nyelvemléktípus áll a rendelkezésünkre: a néhány rövid korai szöveg-
emlékünk mellett szórványemlékek tömegével számolhatunk. A szórványemlékek kétségtelenül
legfőbb különbsége a szövegekkel szemben az, hogy a nyelvi elemeket a közlési folyamattól
elszigetelten, nem természetes nyelvi helyzetükben tartalmazzák, másrészt a nyelvtörténeti
információt elsősorban a lexémákra, illetőleg a lexémákkal szorosabban összefüggő
jelenségekre korlátozzák (vö. BENKŐ 1980: 9), azaz segítségükkel a nyelvnek csupán bizonyos
részrendszerei kutathatók (ld. erről részletesebben az I/1. A szórványok mint a névkutatás
forrásai fejezetben). A szórványok nagy mennyiségű korai jelentkezése (a mindössze néhány
száz szót tartalmazó szövegekkel szemben) ugyanakkor részben legalábbis feltétlenül
ellensúlyozza e nyelvemlékcsoport nyelvi felhasználhatóságának korlátait.

2. Minthogy egy-egy nyelvi jelenség sajátosságainak jellemzésekor lejegyzett nyelvi tények
alapján formálhatunk véleményt, szükségszerűen utalnunk kell korai nyelvemlékeink helyesírási
vonatkozásaira is. Az említett két nyelvemlékcsoport között e tekintetben bizonyosan
feltehetünk különbségeket. A szövegemlékek nyelvi és írásbeli állapotának korukhoz (sőt a
későbbi középkori szövegek legtöbbjéhez) képest mutatkozó rendkívüli fejlettségével
kapcsolatban hangsúlyozza BENKŐ LORÁND, hogy szövegeink „írói-másolói igen jó nyelvi,
közelebbről fonológiai és morfológiai érzékkel” vetették papírra a nyelvi jelenségeket,
pontosan követve az írásnak a szókép állandóságára törekvő törvényeit,⁵⁰ mellőzve a
kiejtésükben az egyes hangkapcsolatokban nyilván érvényesülő alkalmi változások feltűntetését
(BENKŐ 1980: 81). A sok ezernyi Árpád-kori oklevelünk mögött nyilvánvalóan nagyon sokféle
nyelvi-alkotói háttérrel tételizhetünk föl, ezekből általánosítani képtelenség volna. Annyit
azonban feltétlenül meg kell említenünk, hogy ma is helytállónak gondolhatjuk SZAMOTA
megjegyzéseit, aki az okleveleink írói mögött az esetek 95%-ában éppen az idegen szövegbe
ágyazott magyar nyelvű szórványok meglepően jó magyar helyesírása miatt gyanított
magyarokat. És éppen a helyesírási „hiteltelenség” okán kell komoly fenntartásokkal kezelnünk
a pápai összeírásokat: a pápai kancellária alkalmazottai ugyanis többnyire olaszok és franciák
voltak, akik erősen eltorzították a számukra semmitmondó szavakat, neveket.

Minthogy a korai ómagyar kor hangrendszerének vizsgálata, az egyes hangváltozások
megítélése során lépten-nyomon az ezzel szorosan összefonódó helyesírás problematikájába
ütközünk, nemigen kerülhetjük meg a korszakkal kapcsolatban felvetődő helyesírás-történeti
kérdések rövid bemutatását.

A magánhangzók terén a nyelvállásfok megítélésében meglehetősen zűrzavaros kép fogadja a
nyelvemlékek tanúságát felhasználni igyekvő kutatót. A vokálisok ómagyar jelölésében
bizonyos betűkhöz BENKŐ felfogása szerint kettős hangérték kapcsolható (1980: 90-1). Az
ómagyar kor legelején ugyanis, amikor a latin betűs írásrendszert latin, olasz, német, francia,
latin írású szláv nyelvekre alkalmazott formáin keresztül átvettük, e jelölési rendszer
lehetőségei számos ponton nem feleltek meg a magyar hangrendszer adottságainak. A magyar
nyelvi sajátosságok a vokálisok terén főként az alsó-legalsó nyelvállású tartományban okoztak

⁵⁰ Helyesírásunk - természetéből adódóan - ugyanis a beszédhez képest közismerten konzervatív,
archaikus jellegű, azaz a hangjelölés módosulása rendszerint elmarad a kiejtés változása mögött.

nehézségeket, mind a palatális, mind a veláris sorban (i. m. 91).⁵¹ Ráadásul a latin betűs magyar helyesírásnak ezt a már a kezdetektől kialakult rendszerét „az ómagyar nyíltabbá válással (labializációval) kapcsolatos folyamatok nemcsak hogy nem keresztezték, de teljesen egybeolvásva vele még föl is erősítették. Valószínű, hogy ez az erősödő konvergencia is oka annak, hogy a vokálisok jelölésében az ómagyar korban tapasztalható zűrzavar, felemáság, kettősség oly sokáig tartja magát, oly nehezen tisztul le.” (i. m. 93). Ez persze számunkra az adatok olvasatát is szinte reménytelenül bizonytalanná teszi, de messzemenően egyet kell értenünk BENKŐvel abban, hogy „a bizonytalan realitás még mindig több a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió” (uo.). BENKŐ fenti, szövegemlékekre vonatkoztatott megállapítását a korai ómagyar kor valamennyi nyelvemléktípusára, így a szórványokra is érvényesnek tarthatjuk. S ezáltal az is bizonyos, hogy ómagyar emlékeink legkisebb részletével is minden körülmény tüzetes és ismételt számbavétele, nagyon kemény filológiai és empirikus munka árán, lépésről lépésre haladva kell megküzdenuünk, ha „olvasni” a valóságot legalábbis megközelíteni szándékozva akarunk. „S ha mindennek következtében olvasatunk a korábbinál több bizonytalansággal, »így is, úgy is lehet« megoldással lesz terhes, ha »cifrább« is lesz amazoknál, az csak a dogmáktól mentesen eldöntendő sok-sok kérdés valóságát vetíti elénk” (i. m. 93-4, illetve ld. még ehhez LAZICZIUS 1943: 4).

3. A korai ómagyar kor nyelvének vizsgálatakor - a helyesírás következetlenségein túl - feltétlenül figyelemmel kell lennünk a nyelvi tények ingadozására. A nagy hatókörű változásokat kísérő kiejtésbeli ingadozások, kettősségek ismeretében eleve kétkedéssel kell fogadnunk minden egyöntetűséget, kizárólagosságot tükröztető olvasatot (BENKŐ 1980: 113). A korai ómagyar kori nyelvemlékek, a szövegek és a szórványok hangállapotának éppen a kiejtésbeli váltakozások, ingadozások képezik legjellegzetesebb és legérdekesebb jegyét, s ez arra int, hogy a feltehető hangzós forma rekonstruálásában fonológikus szempontok mellett fonetikai jellegzetességeket, variációkat is tekintetbe vegyünk (i. m. 16). Az időbeliséget mint differenciát okozó tényezőt nem tekinthetjük kizárólagosnak, ugyanis emlékeink (esetünkben az oklevelek szórványai) nem azonos nyelvjárástípus képviselői, közöttük tehát az időbeli mellett területi különbségek is vannak (i. m. 113). Ahogyan a nyelveknek univerzális sajátossága, hogy történetük minden korszakában területi változatokban léteznek, ugyanúgy jellemző ez a magyar nyelvre is: önálló életének legkorábbi szakaszaiban sem volt egészen egységes (vö. ehhez BENKŐ 1956b: 244-6; 1996a: 400, illetve ld. még 1997d: 173).

4. A korai ómagyar kor hangállapotával, hangváltozásaival foglalkozó munkák közül elsőnek BÁRCZI GÉZA lassan fél száz éves hangtörténeti monográfiáját említhetjük (Bp., 1954, második, bővített kiadás: 1958), ennek megjelenése óta újabb összefoglalás e korról nem készült. Csaknem tíz év múltán a MNyT.-ben (1967) ugyanő írta az e nyelvi részterületet bemutató fejezetet, amit DEME ismertető-kiegészítő jellegű írásával (1968) együtt érdemes tanulmányozni. A magyar nyelvtörténet szempontjából kulcsfontosságú ómagyar kor nyelvállapotának bemutatására vállalkozó nagy szintézis, a TNyt. nem tartalmaz hangtörténeti fejezetet. Talán nem tévedünk sokat, ha ennek a régi magyar nyelv feltárásához lényeges területnek, a hangtörténetnek az újabb, korszerű összefoglalását egyféle sajátos forráshiány is hátráltatja: a korai ómagyar kor bemutatásában a négy közismert kisebb szövegemlékünk néhány száz szavas állományán kívül a hatalmas szórványanyag van segítségünkre. Ilyen nagy számú, a TNyt. megfogalmazása szerint „beláthatatlan mennyiségű” (I, 20) adatot azonban közvetlenül egyelőre lehetetlen a nyelvtörténetírás szolgálatába állítani (ld. erről HOFFMANN 1996b: 45). Nagy haszonnal forgathatjuk régi nyelvünk hangtani jellegzetességeinek tanul-

⁵¹ E „problematikus hangok”-hoz ld. még FARKAS 1971: 6, 12.

mányozásához ugyanakkor BENKŐ LORÁND összefoglalását az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekeiről (1980). A korszak nyelvi rendszereiről (többek között a hangállapotáról) szóló fejezetek a konkrét nyelvi jelenségek leírásán túl számos ponton korszerű, a nyelvtörténeti szemléletet meghatározó alapelveket is tartalmaznak. FARKAS VILMOS elsősorban a kódexek nyelvére vonatkozó hang- (de még inkább helyesírás-) történeti célzatú munkái (1971; 1982), valamint KÁLMÁN BÉLA néhány írása (1965) mellett fontosak E. ABAFFY ERZSÉBET ezirányú tanulmányai is (ő foglalta össze egyébként két írásában a magyar hangtörténeti kutatások egy-egy korszakát is; vö. 1958; 1968). Dolgozatainak sora (hogyan csak a legújabbak közül emeljünk ki néhányat: 1991; 1994a; 1994b; 1995 stb., a továbbiakhoz ld. még KOROMPAY 1998: 231) egy új szintézis kialakítása felé vezet: a készülő magyar nyelvtörténeti tankönyvben a hangtörténeti fejezetet E. ABAFFY ERZSÉBET írja (ld. ehhez KOROMPAY, i. m. 232). Hangtörténeti vonatkozásai miatt megemlítenéd KISS LAJOS könyve is, amelyben a FNEsz. két kötetének gazdag anyaga alapján a helynevek alaki és jelentésbeli módosulásait rövidre fogott tömör összeállításban rendszerezve tárja a nevek kutatói elé (1995a). A számos hangváltozási folyamatot többszáz helynévi példával illusztráló munka minden névkutató számára fontos név- és hangtörténeti kézikönyv.

2. Magánhangzó-változások

A hangtörténetnek mint rendszerszerű változásokat vizsgáló tudományterületnek a módszerével kapcsolatban a magyar nyelvészeti szakirodalomban széles körben elfogadott az a nézet, amely nem hangok, azaz fonémák egészében való megváltozását teszi fel, hanem egy-egy képzőmozzanat módosulását. „Ha azonban feltesszük, hogy a magánhangzók alapvető tulajdonságaik, például képzésük helye és módja, vagy újszerűbben fogalmazva: megkülönböztető jegyeik szerint rendszert alkotnak, akkor az egyedi változásoknak is erre a rendszerre (is) kell hatniuk. A külön-külön pontosan leírt változások tehát valamiképpen összefügghetnek egymással.” (vö. KENESEI 1995: 282).

Az ómagyar kor hangállapotának rendszerszerű átalakulását a továbbiakban a hangtörténetben szokásos rendszerben tárgyalom.

2.1. Nyíltabbá válás

1. Hatalmas, az egész magánhangzó-rendszert érintő tendencia a korai ómagyar korban a nyíltabbá válás. Teljesen általánossá válását számos más keresztező tendencia, területi különfejlődés és egyéb okok gátolták, és ha az egész magánhangzórendszerünk nem is vált egy fokkal nyíltabbá, a nyíltabb magánhangzók aránya jelentősen megnövekedett. A tendencia vizsgálata nem egyszerű, ugyanis a fennmaradt adatok hangzásának egészen biztos rekonstruálását több - az előzőekben már részletezett - helyesírási tényező is akadályozza.⁵² A nyíltabbá válási tendencia eredményeképpen az ómagyar korszak folyamán $i > \ddot{e}$, $\ddot{e} > e$, $u > o$, $o > a$, $\ddot{u} > \ddot{o}$ változást állapíthatunk meg.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 38, MNyT. 148, BENKŐ 1980: 104, 113-4, KENESEI 1995: 282-6.)

1.1. $i > \ddot{e} > e$. Az $\ddot{e} \sim e$ hangok közötti fonológiai különbség (amelynek kezdetei az ómagyar korra nyúlnak vissza) bizonyára fennállhatott az ómagyar kor egészében vagy legalábbis az akkori nyelvjárások jelentékeny többségében, s mindkét hang aránya különféle változások (difftongusok monoftongizációja, majd rövidülés, illetőleg nyíltabbá válás) következtében nő. A köztük lévő különbséget, illetve az $\ddot{e} > e$ változást pusztán az íráskép alapján nem lehet

⁵² Az esetleges hangzás megállapításában segítségünkre lehet a szavak, nevek eredetének ismerete, de teljesen határozott eligazítást a biztos etimológia sem nyújt minden esetben.

kimutatni, hiszen nyelvelméink egészen a huszita bibliáig nem tesznek különbséget e két hang lejegyzésében.⁵³ Nem lehet továbbá sem a finnugor, sem a török eredetű szavainkban megbízhatóan megállapítani, hogy az eredeti *e* hang zárt volt-e vagy nyílt. Az *i* > *ë* nyíltabbá válás jelentkezik minden fonetikai helyzetben: egytagú szavakban, többtagú szavak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjaiban egyaránt. A változás az ősmagyar korban indulhatott, a XI-XIII. században mind szélesebb körűvé vált, s a XIV. században merült ki a hatóereje. A mindvégig tapasztalható ingadozásokban nyelvjárási különbségekkel is számolhatunk. Területi szempontból az ország közepe táját tekinthetjük a kiindulás góciának. Az *ë* > *e* változás szóvégi pozícióban egészen bizonyosan bekövetkezett, mégpedig időben a XV. századig, s a változásban a nyugati és részben északkeleti nyelvjárástípusaink nem vettek részt.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 40, MNyT. 148-50, BENKŐ 1980: 106-7, KENESEI 1995: 284.)

A korai ómagyar kor helynévállományát vizsgálva a nyíltabbá válási tendenciát egy-egy lexéma hangalakjának módosulásán is lemérhetjük, pontosabban: csakis ott mérhetjük le.⁵⁴ Erre az *i* > *ë* esetében a helynevek körében a *higy* ~ *hëgy* (~ *hegy*) földrajzi köznév tűnik a legalkalmasabbnak: igen nagy számban fordul elő ugyanis a korai okleveles anyagban s szerte a magyar nyelvterületen.⁵⁵ A részletesebb vizsgálat sem hoz azonban látványos eredményt: a régiségben a földrajzi köznév *higy* és *hegy* írott alakban (illetve ezek paleográfiai változataiban) egyaránt általános volt, s úgy tűnik, ez a - minden nyelvtörténeti vizsgálatban - alapvető két szempontot, az időbeliséget és a térbeliséget tekintve is igaz. A XIII. és a XIV. században a lexéma fenti alakjainak használatában lényegi különbséget nemigen tapasztalunk: a nyíltabb magánhangzós *hegy* alak már viszonylag korai oklevelekben is előfordul (vö. pl. Baranya vm. 1212/397/ 405: *Naghhegh*; Borsod vm. 1248/326: *Bozyasheg* ~ *Bozyashegy* ~ *Hegus*, igaz mindegyik oklevél másolatban maradt fenn), s másrészt korszakunk felső határához közelítve is találkozunk a zártabb *higy* formával (vö. pl. Baranya vm. 1330/477: *Gerechygh* ~ *Gerechyghy*; Abaúj vm. 1332: *Korthweleshygh*). Ráadásul az egyes vármegyék névkincsében többnyire ugyancsak váltakozva szerepelnek a *higy* ~ *hegy* alakok (pl. Abaúj vm.-ben 1255: *Hygyshyg*, +1264/324: *Fekethehygh*, 1321: *Zarhyg* ~ *Zarnohygy* vagy 1270/272: *Huzevheg*, +1264/324: *Kanyahegy* ~ *Kanahegy*), azaz adataink a folyamat területi különbségeihez sem visznek közelebb bennünket.

⁵³ Ld. még ehhez TOMPA JÓZSEFnek a zárt *ë* jelöléstörténetét bemutató írását (1984) is.

⁵⁴ Ez a lehetőség összhangban van más oldalról egy általánosabban is megfogalmazódó, a nyelvi változások mibenlétét jellemző tétellel. A nyelvi változásban a „terminológiai látszat” ellenére nem egyszerűen arról van szó csupán, hogy egy jel (vagy jelkapcsolat) régi minősége új minőséggé „változik”: például a *higy* > *hëgy* változást legfeljebb az adott lexéma hangtestének egészét tekintve foghatjuk fel a régi alak megváltozásaként. A probléma még jobban érzékelhető, ha a változást reprezentáló fonéma oldaláról közelítünk: itt még bajosabban állíthatjuk, hogy az *i* fonéma változik *ë*-vé, mert a fonémák mint másodlagos nyelvi jelek önmagukban nem változhatnak, hiszen ilyen jelleggel (azaz önállóan) nem is élnek, nem is működnek a nyelvben, csak elsődleges nyelvi jelek felépítőiként. Pontosabban fogalmazunk tehát, ha azt mondjuk, az adott lexémában az *i* helyébe *ë* fonéma lépett, felváltva azt. Vagyis tulajdonképpen az *i* és az *ë* fonéma alkalmazásában történt módosulás (vö. ehhez BENKŐ 1988b: 390). Amikor tehát *i* > *ë* hangváltozásról beszélünk, valójában csupán terminológiai egyszerűsítést hajtunk végre, ami mellett gyakorlati okokból persze megmaradhatunk (i. m. 391).

⁵⁵ Feltétlenül fel kell hívni azonban a figyelmet arra, hogy a szó etimológiai előzménye esetleg alsó nyelvállású magánhangzót sejtet: a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztetett finnugor alapalak **kaća* lehetett, azaz a szóban veláris volt a magánhangzó, s ez a rákövetkező palatális mássalhangzó hatására palatalizálódhatott - valószínűleg ugyanolyan alsó nyelvállású magánhangzóra (*e*-vé); vö. TESz., EWUng., UEW.

Az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy vannak vármegyék, amelyek helynévkincsében jóval gyakoribb (vagy éppen a fennmaradt néhány adat alapján kizárólagos) a nyíltabb magánhangzós forma: vö. Bodrog vm. 1338/439: *Dunahegy* ~ *Adunahegh* ~ *Kerekhegh* hegynevei (igaz, ugyanabban a viszonylag kései oklevélben) vagy Borsod vm.-ből az 1248/326: *Bozyasheg* ~ *Bozyashegy* ~ *Hegus*, 1279/312: *Ewrhegh*, illetve egy ízben 1298/390: *Borsowhyg* alakok.⁵⁶

Az alábbiakban e jelenség további Abaúj és Bars vármegyei előfordulásait tekintem át. Településneveinkben az *egyház* ‘templom’ szó olykor eredetibb *igyház* alakjában is szerepel (vö. 1325: *Ighazaszemse* ~ *Yghazas Zempse*; 1316, 1316/328, 1316/328/396, 1316/328/400, 1316/328/437: *Ighazaszalanch*, 1328: *Ighazas Zalanch*; 1220/550: *Igyhazasvisl* - Abaúj vm.), de e forma elhanyagolható számaránya az *egyház*-zal szembeni perifériális (s talán területi kötöttségű) jellegét tükrözheti. A fenti adatok nagyrészt a nyíltabb formával párhuzamosan adathozhatóak.

A tövégi magánhangzó minősége -s képző előtt ugyancsak előfordul a mainál zártabb alakjában, ahogy ezt az abaúji *Kökényes*, *Egres* helynevek korai adatai jelzik (vö. 1307: *Kukenis*, +?1232/384/393: *Egrys*).

A szláv eredetű *Ebedec* településnév a régiségben *Ebedic* alakban szerepel, s ebből nyíltabbá válással nyerhette el mai hangalakját. Hasonló hangtani fejlődés játszódhatott le *Nemcsény* település nevében, amely a szláv eredetű *Nemcsiny* személynévvel hozható kapcsolatba, s a személynév eredeti szláv hangalakjára a településnév korai adatai között szereplő *Nempchim* (1258>384), *Nimchin* (1284), *Nemchyn* (1301), *Nempchyn* (1302) alakok ugyancsak utalnak.

Vannak olyan esetek is, amikor az adott helynév néhány adata arról tanúskodik, hogy bekövetkezett ugyan a névben a nyíltabbá válás, ám ez nem tudott állandósulni, s valószínűleg a két változat átmeneti ingadozását követően az „újítás” tűnt el. Erre láthatunk példát az abaúji *Enyicke* településnév *Enyecke* alakjában (vö. 1267/272, 1272: *Enezca*, 1267/272: *Enezka*, [1314]: *Heneske*, 1326, 1326/XV., [1328-9], 1329, 1332-5/Pp. Reg.: *Enezke*, 1332-5/Pp. Reg.: *Evneske*) vagy a *Gibárt* ~ *Gebárt* (1294, 1326/349: *Gebarth*, [1326]>348: *Gwebarth*), *Kinisz* ~ *Kenisz* (+1245: *Kenys*), *Szina* ~ *Szena* (1249: *Scena* ~ *Schena*), *Tihany* ~ *Tehany* ([1263]/264: *Tehan*, 1293: *Thehan*), valamint a Bars megyei *Csiffár* ~ *Csefár* (1209 Pp.: *Chefar*) névpárok második, ideiglenesen (olykor csak egy-egy adatban) jelentkező tagjában.

1.2. *ü* > *ö*. A már az ómagyar kor kezdetén meglévő vagy az ómagyar kor során labializáció útján *i*-ből fejlődött *ü*-k igen gyakran egy fokkal nyíltabbá válnak: *ö*-vé lesznek. Az *ö* hang azonban az írásrendszer felől nézve korszakunkban *u*-s (ritkábban *v*, *w*-s) jelölés mögött rejtőzik (*o*-s jelöléssel ritkán találkozunk; pl. Bars vm. 1274: *Gokyvolg*, 1327/519: *Fiuzeguolg*), ami gyakran szinte leküzdhetetlen olvasati nehézségeket jelent. Az *ü* > *ö* nyíltabbá válás minden pozícióban bekövetkezhetett, anélkül azonban, hogy teljesen érvényesült volna. Azt, hogy ez a változás teremtette volna meg a magyar hangrendszerben az *ö* hangot, nehezen tudnánk akár igazolni, akár cáfolni, két dolog azonban nem lehet kétséges: egyrészt sok esetben fejlődött *ü*-ből nyíltabbá válással, másrészt a XII. században már számolnunk kell vele. Az *ü* > *ö* nyíltabbá válás hosszan tartó, ingadozásokkal jócskán megterhelt hangváltozás lehetett. A kezdete talán a XII. század elejére megy vissza, sőt a XI. századból is van rá példa Bars vármegye határnevei között: +1075/+124/+217: *Orduksara*, de ez az adat valószínűleg a

⁵⁶ Feltétlenül meg kell azonban újfent jegyezni, hogy az *i* ~ *y* betűk hangértéke legalábbis kettős: *i* és *ē* hangok jelöléseként egyaránt használatos lehetett. Az adatok némelyikében tehát a jelölés megtévesztő is lehet, s az *i* ~ *y* mögött nyíltabb magánhangzó rejtőzik.

másoló számlájára írandó. A XIII-XIV. században (egyesek szerint ez a változás megerősödésének időszaka) bármennyire is zavarban vagyunk az *u* olvasatában, nemigen lehetséges ahhoz igazodni, hogy minél régibb az adat, annál biztosabban *ü*-vel, minél fiatalabb, annál biztosabban *ö*-vel kell olvasni. Az időtényező ilyen értelemben vett egyedüli differenciáló szerepének helytelenségére már korábban is utaltunk. Az ómagyar helyesírási rendszer bizonytalanságai miatt emlékeinkben palatális tövokális helyén álló *u* (*v*, *w*) betű mögött elvileg minden olyan esetben gyanakodhatunk *ö*-s kiejtémódra is, amikor a későbbiekben *ö* a folytató. Ez a gyanú azonban pusztán helyesírási alapon se nem gyöngíthető, se nem erősíthető.

(Vö. KNEZSA 1952: 52, BÁRCZI 1958a: 46, MNyT. 151-2, DEME 1968: 18, BENKŐ 1980: 92-3, 106, 112-3, 152, KENESEI 1995: 284.)

Egyes esetekben az *u*-val való jelölés mögött azonban - palatális szavakban - csakis *ö*-t tehetünk fel, az etimológiai előzmények ismeretében. Ezt mutatja az abaúji *Gerbéc* és a barsi *Töhöl* településnevek története. Az előbbi adatai *Gurbuch* formájúak, s a település a mellette elfolyó vízről kapta a nevét. A víznév szláv eredetű lehet, a szláv **Grabovъcъ* hn.-ból a *Grabovica* ~ *Grabovec* > *Grabóca* ~ *Grabóc* változás a szlovák nyelvben éppúgy végbe-mehetett, mint a magyarban. A *Garbóc(a)* ezekből a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása, illetve a két nyílt szótagos törvény eredményeként jött létre. A *Gerbéc(e)* ~ *Görböc(e)* a mély változat hangrendi átcsapásával, illetve az ezt követő labializációval magyarázható. Mindez azt mutatja tehát, hogy a névben az *u*-s jelölés mögött bizonyára soha nem volt felső nyelvvállású magánhangzó. A *Töhöl* településnév pusztá személynévből alakult metonimikus névadással. Az alapjául szolgáló személynév illabiális *Tehel* formájú lehetett, a településnév - amely az első előfordulásától kezdődően csakis labiális alakban szerepel - vélhetően ebből jöhetett létre *ē* > *ö* labializációval, azaz e név hangalakjával kapcsolatban sem igen lehet beszélni felső nyelvvállású vokálisról.⁵⁷

Pusztán az *u*-s íráskép alapján úgy tűnhet (amint erre BÁRCZI több ízben is utalt), hogy az *ü* > *ö* labializáció egészen a XV. századig elhúzódik olyannyira, hogy addig nyomát sem láthatjuk. Ebből is nyilvánvaló, hogy az íráskép nagyon viszonylagos kritérium lehet csupán, hiszen aligha valószínű ilyen nagyfokú eltérés a többi nyíltabbá válási folyamattól. Közszavakat tartalmazó helynevek esetében az abaúji *Kukenis* (1307) településnévben a *kökény* fanevet⁵⁸ láthatjuk (vö. Abaúj vm. 1255: *kukén*), amelynek adatai az OklSz.-ban 1419-ig ismeretesek, s egy kivétellel (*keken*) mindegyik *u* betűt tartalmaz az első szótag magánhangzójának jeleként. A *körtvély* fanév⁵⁹ a korai ómagyar kori Abaúj megyében szintén több ízben is előfordul; vö. 1324/XVIII.: *Kurtueles* ~ *Kurtuuelusheegh*, 1332: *Korthweleshygh* ~ *Kurthwelusheygh*.⁶⁰ Az

⁵⁷ A középső nyelvvállású párhuzamos illabiális formák bizonyító erejéhez ld. még BENKŐ 1980: 106.

⁵⁸ Az ótörök etimológiai előzmény *ü*-s átvételt sejtet **kükän* (vö. TESz., EWUng.).

⁵⁹ Az etimológiára itt aligha támaszkodhatunk, a szó ugyanis ismeretlen eredetű. Az esetlegesen szóba jövő török eredet helyessége azonban - a török esetleges előzmények *e*-s formái miatt (TESz., EWUng.) - kétséssé teheti a nyíltabbá válási folyamat feltételezését.

⁶⁰ Ezekben a helynevekben, illetve azok közszoí előtagjában a tövégi magánhangzó pozíciójában szereplő hang minősége is figyelemre méltó. Olvasatában az *u* ~ *e*-s jelölés - úgy vélem - meggyőzően igazolhatja a középső nyelvvállású palatális labiálist. Nem érthetünk tehát egyet D. BARTHÁVAL (vö. 1958a: 25, 29), hogy az efféle ómagyar kori tövéghangzók nagy részét felső nyelvvállásúnak kell olvasni (az abszolút szövégi záródó fejlődés miatt), s a mai formák nyíltabbá válás eredményei. Ehelyett úgy tarthatjuk, hogy az *ö* jelölésének előbb bemutatott kényszerűségében van a probléma feloldásának lényege (vö. BENKŐ 1980: 103).

utóbbi két adatban az első szótagi magánhangzó jelölésére két betűjelet találunk, az *o* egészen biztosan a középső nyelvállású palatális labiális jelöli, s valószínűleg nem tévedünk sokat, ha ugyanezt a hangot gyanítjuk a párhuzamos *u*-s jelölés mögött is. Az OklSz.-ban a XV. sz. végéig néhány illabiális alakot leszámítva (*kertuel*) valamennyi adatot *u*-val találjuk. 1471-es adatban (*Kewrthwel*) láthatunk más, *ew*-s jelölést, ezt követően ezek száma lényegesen felszaporodik. Kis eltéréssel ugyanezt tapasztalhatjuk a *közép*- ~ *köz*- melléknévek⁶¹ kapcsán is: az abaúji *Kuzeperberch* (1280), *kuzepberch* (1258), *Kuzeper* (1326); *Kuzberch* (1280, 1324/XVIII.) adatok írásképe nem kivételes, ugyanis az OklSz. adatai alapján ez tűnik a XV. sz.-ig általánosnak. Mindkét melléknév esetében találunk azonban szép számmal ezt megelőzően is *Kezep*- ~ *Kez*- illabiális alakokat, s az előbb látott *ew*-s forma a XV. sz. közepén-második felében jelentkezik; vö. 1455: *Kewzpfalw*, 1461: *Kewzwelg*, majd ezt követően számuk felszaporodik. A *köz* lexéma nem csupán melléknévként, hanem földrajzi köznévként is gyakori helynévalkotó nyelvi elem; vö. Abaúj vm. 1294: *Gyokuz*, Bars vm. 1321/323: *Zyluakuz*. Írásképe jellegzetesen *kuz* egészen a XV. sz. közepéig (vö. OklSz.), amikor is jelentkezik az első *ew*-s alak (1454: *-kewzy*), s innen ezek száma megsokasodik. Párhuzamosan ugyancsak láthatunk illabiális *kez* formákat is.

A fenti példákból két dolog következhet: az egyik az, hogy a XV. sz.-ig megfigyelhető *u*-s írásmód, majd az ezt szinte tendenciaszerűen felváltó *ew*-s forma csupán a helyesírás fejlődését, változását tükrözi, s nem feltétlenül (vagy egyáltalán nem) jelez hangzásbeli módosulást, hiszen a korai ómagyar korban s az ezt követő egy-két évszázadban az *ü* és az *ö* hang jeleként egyaránt az *u* betű volt használatos, később az *ew* betűkapcsolat veszi át esetenként mindkettőt, de elsősorban az *ö* jelölésének szerepét. Az *ü* > *ö* nyíltabbá válás bekövetkezésének idejét tehát pusztán az írásképe alapján nem kis merészség lenne meghatározni.

Természetesen nemcsak közszoói eredetű helyneveinkben láthatjuk az *ü* > *ö* nyíltabbá válást, a jövevénynevekben vagy a személynévi eredetűekben éppúgy megfigyelhetjük. Ezek nyelvi jellegzetességeiről a fentiekhez hasonló megállapításokat tehetünk. Az Abaúj vm.-ben fekvő, puszta személynévből magyarázható *Gönc*, *György*, *Gyürke* településnevek korai adatai egészen a XVII. sz. legelejéig *u*-val (vagy *w*-vel) szerepelnek (vö. *Gunch* ~ *Gwnch*; *Gurgy*; *Gurke* ~ *Gyurke* ~ *Gywrke* stb.), az első más jellegű (*eő*-s) adatuk egy 1602-es oklevélből való (vö. ComAbTorn.). A szláv eredetű s ugyancsak abaúji *Gönyű* korszakunkban többnyire *Gunyu* ~ *Gunu* ~ *Gunnu* alakokban szerepel, s majd csupán a XV. sz. elejétől találunk példát más (*ew*-s) jelölésre. Nem kerülheti el azonban a figyelmünket az sem, hogy ez utóbbi településnév korábról, egy 1317-es oklevélből adatható *Genyeu* formában, azaz illabiális első szótagi magánhangzóval, melynek labiális megfelelője bizonyosan nem felső nyelvállású lehetett. Az írásképe tehát e helynévi formák esetében sem tekinthető mérvadónak, s még kevésbé kizárólagos támpontnak.

1.3. *o* > *a*. E hangváltozás megítélése azért ütközhet nehézségekbe, mert a labiális *a* forrásaként nem csak az *o* nyíltabbá válását, hanem az illabiális *á* labializációját is számba kell vennünk. E két tendencia közel egyidejűleg, egymást keresztezve hatott a korai ómagyar korban. Első nyomai a X. századtól jelentkeznek, de nagyobb számú adat csak a XIII. századtól, sőt ha az írás tanúságát betű szerint vesszük, a XIV. század második felétől vannak. Az írás azonban nem megbízható kalauz: az *o* mint írásjel sokáig megmaradhatott az *a* hang jelölésére, és csak viszonylag későn (a XIV. sz. végén vagy még inkább a XV. sz. elején, s talán az *á* fonéma eltűnésével) vált általánossá ebben a szerepben az *a* betű. A korai időszak

⁶¹ Hogy a szóban eredetileg valóban felső nyelvállású magánhangzó lehetett, igazolja az etimológia is (vö. TESz., EWUng., UEW.).

vonatkozásában leginkább az tűnik általánosnak, hogy az *o*-s jelölés mögött a labialitás (tehát az *o* mellett az *a* hang), az *a*-s jelölés mögött pedig az illabialitás (*à ~ á*) húzódik meg. A változás kiinduló góciát nem ismerjük.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 45, MNyT. 151, BENKŐ 1980: 90-1, KENESEI 1995: 284.)

A fentieknek megfelelően közszavainkban és helyneveinkben egyaránt késeinek tűnik az *a* betű megjelenése az *a* hang jeleként. A helynevekben előforduló leggyakoribb közszavaink körében például az alábbi megfigyeléseket tehetjük. A földrajzi köznevek közül a gyakori *falv* ~ *falva* ide tartozása bizonytalan. Az írásképp alapján végbemehetett ugyan e lexémában is *o* > *a* nyíltabbá válás, az etimológia azonban ezt nemigen támogatja: az ugor alapalak ugyanis alsó nyelvállású magánhangzóra utal a lexémában (vö. TESz., EWUng., UEW.). Ez alapján csupán a helyesírás megváltozását mérhetjük le a *falv* szóalakon, s ezzel együtt azt is hangsúlyoznunk kell, hogy finnugor eredetű szavainkról nem mondhatunk határozott véleményt a finnugor magánhangzó-összefüggések tisztázatlan volta miatt (vö. ehhez MNyT. 151). A *falv* ~ *falva* a XIV. század második felétől már általánosabb *a*-s lejegyzésű (azaz kétségkívül nyíltabb magánhangzót sejtető) alakban a korábbi idők *folv* ~ *folva* jelölési formájával vagy a kétféle típus váltakozásával szemben.⁶² A *patak*, *halom* lexémák⁶³ szintén gyakoriak helyneveink, elsősorban víz- és határneveink névrészalkotó elemeiként. A *halom* esetében ugyancsak a XIV. század második felétől válik szinte kizárólagossá az *a*-s írásmód, a korábbi időkben csupán

⁶² Abaúj vármegyében a *folv* ~ *folva* formákhoz a következő adatok tartoznak: 1297: *Kysfolud*, 1317: *Nemutfolu*, 1332-5/Pp. Reg.: *Zekfolw*, 1327: *Vyfolu*, 1327, 1332-5/Pp. Reg.: *Wyfolu*, 1322, 1323: *Wyfolu*, 1332-5/Pp. Reg.: *Vyfolu* ~ *Woyfolu*, [1330 k.], 1331/333, 1331/334, 1332: *Wyfolu*, 1332: *Wyfolw*, 1317: *Vyfolu*, 1332-5/Pp. Reg.: *Marcelfolua*. Bars megyében egyedül az 1329/520-as oklevél *Felfolu* adatát említhetjük meg. Nyíltabb magánhangzóval az alábbi adatok szerepelnek a két vármegye helynévkincsében: az 1317, 1319, 1319/377, 1319/377/385: *Vyfalv*, 1321: *Vifalu*, *Wyfalv*, 1317/371, 1325: *Wyfalv*, 1317>436: *Thewkeswyfalv*, 1323/324/377: *Tenkes huyfalv* [ɔ: *Teukes huyfalv*] ~ *Theukeshuifalu*, 1324/377: *Tenkeshuyfalua* ~ *Tenkesvyfalv* ~ *Teukesvyfalua*, 1330: *Thukes vyfalv* ~ *Tukesuyfalv*, 1330>358: *Tevkesvyfalv*, 1324/349/381: *Wytukesfalv*, 1324/349//436: *Wythwkesfalv* ~ *Wythukesfalv*, 1329/406, 1329/406/413: *Michlosfalwa* adatok Abaúj megyéből, valamint az +1075/+124/+217: *Mikolafalu* ~ *Saroufalv*, 1331: *Vyfalv* adatok Barsból. A *Mikolafalu* és *Saroufalv* adatok azonban utólagos beszúrásnak minősíthetők (vö. Gy. 1: 462). Hogy az *o*-s jelölés mögött nem feltétlenül kell a nyíltabbá válás folyamatának elhúzódsát gondolnunk (hanem pusztán az írás elmaradását a feltételezett hangváltozás üteme mögött) bizonyítják azok az adatok is, amelyekben ugyanazon névfomán belül, ugyanabban az oklevélben jelentkezik a párhuzamosság (1272>344: *Erdeufalua* ~ *Erdeufolu*, 1335/339: *Lengenfalua* ~ *Lengenfolua*).

⁶³ A *halom* és a *patak* szláv eredetű szavak, esetükben az etimológiai előzmények (ld. ehhez TESz., EWUng.) az *o*-s elsődleges formát (*holm*, *potok*) kétségtelenné teszik.

elvétve akad egy-egy ilyen lejegyzésű alak.⁶⁴ A *patak* vízrajzi köznév esetében pedig arra gyanakodhatunk, hogy a *potok* írásformákkal szemben álló *potaka* ~ *pataka* formák alighanem labiális-illabiális ejtésbeli különbségeket takarhatnak, s csupán kisebb mértékben tanúskodnak a lexéma magánhangzóinak nyíltabbá válásáról, és legkevesbé magyarázhatók a helyesírás következetlenségével, kialakulatlanságával.⁶⁵

⁶⁴ Abaúj-Csongrád vármegye nem települést jelölő helynevei között mindössze két olyan adatra lelhetünk, amelyben a *halom* földrajzi köznév első szótagi nyílt magánhangzával szerepel: 1256: *Garaboshalm* (Abaúj vm.), 1326: *Forcakhalm* (Békés vm.). A további, igen szép számú okleveles anyagban az *o*-s jelölés az általános; vö. Abaúj vm. +1264/324: *Holum*, 1271: *holm*, 1310, 1318: *Holum*, Bács vm. 1323: *hoolm*, Baranya vm. +1015/+158//403: *Hamuholm*, 1252: *Kesedholma*, Békés vm. 1326: *Teremholm*, 1329/476: *holm*, [1330 k.]: *Balwanusholma*, Bihar vm. +1214/334: *Hatar Holmi* ~ *Guthar holma* ~ *Sceleu Holmy*, +1214/334/342: *Guchar holma* ~ *Scelew Holmy*, 1256/284//572: *Mogosholom*, Borsod vm. [1067 k.]/267: *Scenholm*, [1200 k.]: *Zenuholmu*, 1279: *Keweldholma*, 1303/352//450: *Holm*, Csanád vm. 1211: *Hoyouholmu* ~ *Hoyoholmu* (Az adatok forrásai a HA. 1. mutatói alapján könnyen visszakereshetők.). Az *o*-s jelölési móddal egy-egy esetben kronológiai párhuzamban jelentkező *a*-s alakok itt is feltételezhetővé teszik a nyíltabbá válás bekövetkezését, azaz a helyesírás konzervativizmusát gyanítva az archaikusabb nyelvéllapotokat tükröztető betűhív formák megléte mögött.

⁶⁵ A kérdéses lexéma betűhív formáinak megfelelően időrendi sorrendbe állítva a következő adatsort kapjuk.

A következő nevek a *patak* lexémát toldalék nélkül tartalmazzák: **potok**: Abaúj vm. 1270/272: *Azevpotok* ~ *Ozevpotok*, 1330: *Boskypotok*, 1270/272: *Bykpotok*, 1327: *Fiwzer potok*, 1327: *Cruchlov potok*, 1234/243: *Munurous potok*, 1270/272: *Muhuspotok*, 1270/272: *Vluespotok*, 1261: *Pistrungus potoc*, 1270/272: *Saruspotok*, 1270/272: *Sebuspotok*, +1264/324: *Zarazpothok*, 1317: *Zaraz pothok*, 1324/377: *Zarazpothok*, 1306, 1324/327/334: *Zarazpotok*, 1321: *Zarazpothoc*, 1270/272: *Scekpotok*; Bars vm. 1275: *Hetche potok*; **patak**: Abaúj vm. 1317: *Belsepatak*, 1327/378: *Fywzerpatak*, 1317/409: *Fizyeapatak*, 1326/375: *Garadnapatak*, +1326/400 k.: *Hidekpatak* ~ *Hydegh patag*, 1327/328/378: *Chrochloupatak*, 1327/378: *Chrotloupatak*, 1324 [3a], 1327: *Melpathak*, 1317, 1319, 1319/377, 1319/377/385: *Mezespatak*, 1306: *Rokolch patak*, 1317>371: *Zarazpatak*, 1327: *Zarazpathak*, +1326/400 k.: *Zerenchpatak*, Bars vm. 1327: *Patak*, 1331: *Debrechepathak*, 1331: *Vhlapatak*.

Toldalékos, birtokos személyragos formában az alábbi megoszlást kapjuk: **potoka**: Abaúj vm. 1249, 1251 [4a], 1267/272: *Egruspotoka*, 1255: *Bornanoupotoka*, 1255: *Gunupotoka*, 1255: *Nyznanou-potoka*, 1311: *Vislapotoka* ~ *Vyzlapotoka*, 1317: *Werbeliche potoka*, 1318: *Hyleupothoka*, 1324/XVIII.: *Heleupotoka*, 1318: *Megee pothoka* ~ *Megepothoka*, 1319: *Megepotoca*, 1318: *Thelek pothoka*, 1319: *Telekpotoca*, 1321: *Rakolchpothoka*, 1324/377: *Apokapotoka*, +1326/400 k.: *Aranyaspotoka*; **potaka**: Abaúj vm. 1318: *Mezespataka*, 1319: *Hyluupotaca* ~ *Hylewpotaca*, 1319: *Megepotaca*, 1321: *Megepotaka*, 1324/377: *Gurbuchepotaka*; **pataka**: Abaúj vm. +1264/ 324: *Azunthapathaka*, +1264/324: *Wyzkopathaka*, +1264/324: *Kemenchepathaka*, +1264/324: *Kumlos-pathaka*, 1302>344: *Zekzoupathaka*, 1329/406: *Zykzovpathaka*, 1329/406/413: *Zykzopathaka*, 1317: *Fyzypataka*, 1323/390: *Rakachapataka*, +1326/400 k.: *Aranyaspataka*, 1326/335: *Wazow pataka*, 1326/375, 1332: *Garadnapataka*, 1332: *Garadnapathaka*, 1327: *Bolchardpataka*, 1327: *Megepathaka*, 1328: *Chakanpataka*, 1330: *Apakapataka*, 1330: *Gurbuche pataka*, 1332: *Dubroka-pathaka*, 1332: *Eblezkpathaka*; Bars vm. 1283: *Belechpataka*, 1299/324: *Luepataka*.

A nem földrajzi köznévi lexémák közül igen gyakran szerepel helyneveinkben a *nagy*,⁶⁶ valamint az *al-* szó. Ez utóbbinak a nyíltabbá váláshoz sorolását a szó etimológiája (a feltételezhető uráli **ala* alapalak *a* magánhangzója; vö. TESz., MSzFgrE., UEW.) kétségessé teszi. Az *al-* a XV. század elejétől általános *a* magánhangzóval, addig csak egy-egy adatban, szórványosan fordul elő ilyen formában.⁶⁷ A *nagy* melléknévről csaknem ugyanezt mondhatjuk el: a XIV. század második felétől már találkozunk *a-s* jelöléssel, de ebben a korszakban még túlnyomó az *o*-t tartalmazó formák aránya,⁶⁸ s majd a XV. század legelejétől válik a *nagy* alak általánossá. A korai ómagyar kori Abaúj és Bars vm. helynévkincsében - mint láthattuk - egyetlen esetben sem szerepel *a*-val ez a melléknév, ami talán felvetheti (a jelölési problémákat is figyelembe véve) annak a lehetőségét is, hogy e lexémában esetleg tovább elhúzódhatott a nyíltabbá válás.

További belső keletkezésű, szemantikailag áttetsző helynevekben láthatjuk az *o > a* megfelelést, illetve ezek írásbeli megjelenését az abaúji *Hench molna* (1286), *Rowozlyk* (1270/272), *Zortas* (1317), valamint a barsi *Ozou* (1313/339), *Babatoua* (1303), *Horost* (1227, de 1265: *Harast*), *mogos morth* (1306) határnevekben. A Bars megyei *Szombathely* és *Sarlód* településnevek egy-egy adata (vö. 1331/351: *Zombothel*, 1305: *Sorloud*) is ebbe a sorba illik bele.⁶⁹ A folyamat előrehaladottságát jelezhetik viszont azok a helynevek, amelyek korai adatai között *o*-val és *a*-val szereplőkkel egyaránt találkozunk. Ilyenek az abaúji *Nyavalyád*, *Pap* és

Megítélésem szerint nem elhamarkodott a következtetés (különösen ha az időviszonyokat is figyelembe vesszük), hogy a szóban bizonyára jelentkező nyíltabbá válási tendencia (*potok > patak*) mellett feltétlenül számolnunk kell a birtokos személyragnak a töre gyakorolt befolyásoló hatásával, azaz a morfofonológiai környezet hatóerejével is. A kérdéssel a 2001 augusztusában Jyväskyläben megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, a dialektológiai szimpózium keretében tartott előadásomban szélesebb összefüggésben is foglalkoztam (TÓTH V. 2002b).

⁶⁶ Bizonytalan etimológiája (vö. TESz., EWUng.) nem teszi lehetővé az etimológia oldaláról a nyíltabbá válás lehetőségének megtámogatását.

⁶⁷ Abaúj vm. 1219/550: *Olnemet*, 1273>435: *Wlmera*, 1290/291, 1290>377, 1299, 1300, 1302/307, 1332-5/Pp. Reg.: *Olmera*, 1280, 1280/358, 1329: *Olgord*, 1295/346/401, 1296>364, 1299, 1319, 1319/339/401, 1319>364, 1319>393, 1324/339>364, 1325/340>364: *Olnempty*, 1312: *Olzebenie*, 1319: *Olzebene*, 1325/364: *Olnempti*, 1303, 1303/482: *Holbarcha ~ Olbarcha ~ Oltusa ~ Oltus*, 1327/400/402: *Olzend*, illetve időben az előzőekkel párhuzamosan, de lényegesen ritkábban láthatjuk az *al* szót a mai formájában az 1270/369: *Algunyo*, 1332-5/Pp. Reg.: *Albarcha ~ Almira ~ Aluodaz* adatokban.

⁶⁸ A víz- és határnevek körében az alábbi adatokban szerepel a *nagy* melléknév. Abaúj vm. 1315: *Aba nog wt*, 1316: *Abba nog ut ~ Abbanogut*, 1320: *Nogutalia*, +1326/400 k.: *Nogh Gyur ~ Nogh Gyuruelde*, 1327, 1327/373/762: *Abanogutha*, 1330: *Ydaynoguth ~ Paulinoguth*. Bars vm. +?1255, 1305: *Nogsar*. A településnevek között ugyancsak találhatunk néhány ide kapcsolható adatot: Abaúj vm. 1317: *Nogyowar*, +1326/[1400 k.]: *Nogzanto ~ Nogzantow*, [1330 k.]: *Noghyda*, 1332-5/Pp. Reg.: *Nogida ~ Nogyda*; Bars vm. 1264/384: *Nogud*, 1299: *Nog Zenche*.

⁶⁹ Az itt említett közszavak többségében az etimológia is az *a-s* alak másodlagossága mellett szól (vagy legalábbis nem cáfolja azt). A finnugor eredetű *szar* és *aszó*, illetve a bizonytalan eredetű *magas* és *mart* szavakban azonban kétséges, a csuvas török eredetű *sarló* esetében pedig csaknem kizárható a középső nyelvállású magánhangzó elsődleges megléte (TESz., EWUng.). Esetükben tehát bizonyára nem hangváltozási, hanem hangjelölési kérdésről lehet szó. Több esetben *á > a* labializáció gyanúja is felmerülhet, vö. ehhez például a *haraszt*-ről írottakat a MNyT.-ben (158).

Papi, valamint a Bars megyei *Magasmart* helynevek.⁷⁰ *Széplak, Vajda, Vadász, Nádasd* igen nagy számú okleveles adatai ugyancsak párhuzamosan vonultatják fel mindkét alakot a legkorábbi időktől kezdődően a korai ómagyar kor teljes időszakában.⁷¹ A pusztaszemélynévből alakult (pl. Abaúj megyében ilyen a *Baska, Csány, Gagy, Gard, Pamlény, Radvány* stb., Barsban a *Bajka, Barak, Bárc, Barócs, Szovaj, Mahola* stb.) és az átvett nevek (pl. Abaújban a *Papolc*, Barsban a *Valkóc, Kalacsna, Tapolcsány, Malonyán* stb.) esetében ugyanezeket a megállapításokat tehetjük.⁷²

Mindkét vármegyében vannak olyan helynevek is, amelyekben dokumentálható módon (azaz az írás által is jelezve) megjelent az *o > a* nyíltabbá válás, ám nem ez a forma maradt az uralkodó, csupán ideiglenesen létezhetett. Abaúj vm.-ben *Bogdány* településnévnek volt a régiségben *Bagdány* alakja (1306: *Bagdan*), *Csobád*-nak számos *Csabád* adata ismeretes (1323, 1323/354, 1325/326: *Chabad*, 1326/335: *Chabaad*), *Koksó* ugyancsak szerepel a régiségben *Kaksó*-ként (vö. 1329/330/407, 1330/407: *Kaxo*), *Ronyva Ranyva*-ként (vö. 1327/330: *Ranwa*, 1327/436: *Ramwa*) vagy a Bars megyei *Brogyán Baragyán* (vö. 1295: *Baragan*, 1327/519: *Baragian*), *Pozba* pedig *Pazuba* (1245) alakban. A településnevek hangalakja azonban a változástól függetlenül minden esetben az eredetibb, zártabb magánhangzós formájában állandósult.

1.4. *u > o*. Valamennyi fonetikai helyzetben (egytágú szavakban és többtagúak hangsúlyos, hangsúlytalan szótagjaiban egyaránt) bekövetkezett. Első nyomai a XI. századba mutatnak (vö. pl. 1055: *munorau ~ monarau*), nagyobb mennyiségben azonban csak a XII. század végétől és főképp a XIII. században jelentkezik. Hatóereje a XIV. században kimerül. Az adatok nem válnak el időben szabályosan egymástól, a régi és az új változat bizonyos ideig egymás mellett él, s a kiejtés ingadozása (mely akár hosszabb ideig is eltarthatott) az írásban is tükröződik, amellet, hogy annak megőrző jellege is hosszú ideig megtarthatta egyébként is az *u*-s írásformát. A változás kiindulásául szolgáló góc nincs tisztázva.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 42, MNyT. 150-1, BENKŐ 1980: 98-104 több helyén, KENESEI 1995: 284.)

A különböző zártági fokot jelölő formák váltakozását jól láthatjuk például az abaúji *Somogy* település névadataiban (*1323: *Somug*, *1332: *Somog*, *1325/ 369/416, *1332: *Somogy*, 1331, *1332: *Sumugy*) vagy éppen a *bokor* község abaúji megjelenési formáiban (vö. 1246/348/408: *chipkebokor*, 1256: *chypkebukur*; 1258: *requetiarbukur*, +1262/XIV.: *rakatya bokor*, 1317/371: *rekethyabukur*).

⁷⁰ Vö. 1272: *Nouolad*, 1304: *Nawalad*, 1316/327, 1316/327/412: *Novalyad*; *1249/355, [XIV. eleje], 1305: *Pop*, 1331>408/473: *Pap*; 1243, [1313-6], 1317, *1322, *1325, 1332-5/Pp. Reg.: *Popi*, 1259/327//402, [1267]/268, 1276/366, 1286, 1318, 1327>410, 1332-5/Pp. Reg.: *Popy*, [XIV. eleje], 1327/336/408, 1332-/Pp. Reg.: *Papy*, valamint 1283: *Mogosmorth*, 1306: *mogos moth* [ɔ: morth], 1324: *Magasmarth*. A *nyavalya* szláv *nevolja* átdadó alakja bizonytalanná teszi, a *pap* ugyancsak szláv *pop* formája ugyanakkor erősíti e szavak részvételének esélyeit a nyíltabbá válási folyamatban (az etimológiákhoz ld. TESz., EWUng.). A *magas* és a *mart* lexémákról az előbbieken már szóltam.

⁷¹ Az etimológia egyedül a szláv eredetű *vajda* ilyen irányú hangváltozását támogatja, a finnugor eredetű *lak* és *vad* szavakban a feltételezett eredeti magánhangzó az *a*, a *nád* ismeretlen eredete pedig nem tesz lehetővé etimológiai összevetést (TESz., EWUng., UEW.).

⁷² A szláv eredetű nevek fenti példáiban alighanem bizonyosak lehetünk a változás lehetőségében, a személynevek etimológiai kétségei miatt azonban ezt kevésbé állíthatjuk a másik csoportról.

Vannak olyan pozíciók a szavakban, ahol a felső nyelvéllású magánhangzó jobban elképzelhető. Ilyen lehet bizonyos szavakban az -s képző előtti tövégi magánhangzó minősége is: itt ugyanis az *us*-os írásmód még a XIV. században is gyakori, sőt a XV-XVI. században sem ritkán találkozunk vele. Ezt mutatják az általam vizsgált adatok is, amelyekben az -s képző előtt minden esetben *u*-s írásformával találkozunk (vö. pl. Abaúj vm. 1270/272: *Muhuspotok*, 1317: *Nadaliusto*, 1261: *Pistrungus potoc*, 1261/275: *Pistrunguspotak*, 1270/272: *Saruspotok*; Bars vm. +1075/+124/+217: *Surkuscher*, 1331: *Solmus*). (Ezzel kapcsolatban azonban ld. még a 11. lábjegyzetet is.)

Közszoói eredetű helyneveink korai adataiban - pusztán az írásképp alapján is - látványosan megmutatkoznak az *u > o* nyíltabbá válási tendencia jelei, folyamatának körülményei. A XIII. században még zömmel *u*-s jelölési formákkal találkozunk (vö. pl. Abaúj vm. 1234/243: *Munurous potok*, 1256: *Humurugd*, +1264/324: *Kumlospathaka*, 1270/272: *Zurusut ~ Kumlovs*, Bars vm. 1253: *Soulumku*, 1295, 1299: *Muhy*), a XIV. században ugyanakkor - olykor azonos lexémákban is - általánosabbnak tűnik az *o*-val való előfordulás (vö. pl. Abaúj vm. 1320: *Monyorosberek ~ Monyrousberek ~ Monyrousd*, *1320>XIX?: *Homorogh*, Bars vm. 1321/323, 1321/323>424, 1323, 1324: *Mohy*, 1325>416: *Arkusmohy*). Több esetben párhuzamosan jelentkezik a kétféle alak (vö. Abaúj vm. 1302>344: *Homroud ~ Humroud*, 1332-5/Pp. Reg.: *Homrod*, 1328: *Homorokd*, 1332-5/Pp. Reg.: *Humrucd*),⁷³ ami vélhetően a helyesírás ingadozását jelzi csupán, de éppúgy utalhat esetleg a kiejtés kettősségére is. Látszólag ugyanerről lehet szó a Bars megyei Lovász település adataiban is (vö. 1258>382: *Luaz*, 1258>384: *Louaz*, 1324: *Louas*), ám ebben a szóban az *u* másodlagos: a tövökális záródása a rákövetkező bilabiális spiráns hatására történt.⁷⁴ Az előbb bemutatott zártabb-nyíltabb megoszlás mellett olykor olyan adatpárokkal is találkozhatunk, amelyek között a nyíltabb több mint félszáz évvel korábbi adatoltságú a zártabbnál (vö. pl. Abaúj vm. 1256: *Horwath*, 1319: *Huruat*, 1273/350: *Horuati*, 1319: *Huruati*).⁷⁵

Az egyes lexémákban - ahogy már korábban is hangsúlyoztuk - nem egyidejűleg következett be a változás: némelyekben bizonyára tovább elhúzódhatott. Talán ilyen lehetett a *hosszú* melléknév is, amelynek adatai Abaúj-Győr vármegyékben többnyire *u*-val szerepelnek (vö. Baranya vm. [+1235]/350/404: *Huzomege*, Bihar vm. 1236: *Huzzeuozo*, Bereg vm. +?1248>393: *Huzsceumezeu*, 1282/379: *Huzeumezeu*, Abaúj vm. 1270/272: *Huzevehg*, Borsod vm. 1284/454: *Hwzyverem*, Bars vm. 1330: *Huzyufeuld ~ Huzyuweulg ~ Huzyufeuld*, Fejér vm. +?1061/272//390: *Huzyer*, Győr vm. 1086: *huzeubrazda*, 1264/278: *Huzyuegves*, +1252/[1270]: *Hvzewar*), és e viszonylag jelentős számú adattal szemben alig néhány kései (Bihar vm. 1327/589: *Hozzureketthye*) vagy kétes hitelű oklevélből származó *o*-s írásmódú adat áll (Csongrád vm. 1075/+124/+217: *Hosiouer*, Fejér vm. +?1061/272/390: *Hozywaruk ~*

⁷³ A példák mindegyikében az etimológia is igazolja a változás lehetőségét: a szavak elsődlegesen bizonyára *u* magánhangzót tartalmaztak. Ez alól csupán a *sólyom* kivétel: itt az etimológia bizonytalanságai is akadályozzák a hangfejlődés körülményeinek pontos tisztázását (vö. TESz.).

⁷⁴ Noha szorosabban véve ez a jelenség már nem tartozik ide, talán mégsem haszon nélküli itt is utalni arra, hogy a hiátusos záródás jelensége egyike az ómagyar nyelv leggyakoribb sajátosságainak (példái között olyan szavakat említhetünk, mint *luász*, *ruosz*, *tüé*, *kües* stb.), s természetesen fonetikai magyarázatát a spiráns kieséses-beolvadásos ráhatása adja (vö. még BENKŐ 1980: 75, 106, illetve 1956a: 24; 1957: 78). E szavak esetében tehát bizonyosan nem nyíltabbá válás magyarázza az *ü ~ ö*-s vagy az *u ~ o*-s adatok váltakozását.

⁷⁵ A *horvát* közszoó szláv jövevényelem. A magyarba bizonyára szöveleji *hr* mássalhangzó-torlódással került, a torlódó mássalhangzók közé, annak feloldására bekerülő inetimologikus magánhangzó minősége csak a nyelvemlékekből állapítható meg (TESz., EWUng.).

Hozywhotar).⁷⁶ Tovább elhúzódhatott a nyíltabbá válás az orosz népnévben⁷⁷ is: adataiban minden esetben *u* ~ *v* betű jelöli a magánhangzókat még a XIV. sz. második feléből származó oklevelek egy részében is (vö. Abaúj vm.: 1280, 1280/329: *Wrz*, 1280>358: *Vrs*, 1324, 1324>360: *Vrsi*, 1360: *Vruzi* ~ *Vruzy*). A *kovács* foglalkozásnévben éppen ellenkezőleg, meglehetősen korai időktől kezdődően is találkozhatunk *o*-s adatokkal (olykor váltakozva ugyan az *u*-val): Bars vm. 1209 Pp.: *Coach*, 1236: *Cuahc*, +1075/+124/+217: *Kouachi*, 1331: *Koachy*, illetve ld. még az OklSz. 1193-tól jelentkező adatait is. Gyanakodhatnánk emiatt az *u* > *o* nyíltabbá válási folyamat korai lezajlására e lexémában, ám az etimológiai kapcsolatokból világosan kitűnik, hogy a szlávból a magyarba átkerülő forma feltehetően középső nyelvállású *o*-t tartalmazott (TESz.), azaz a szóban (esetleg nem csupán az írásban) jelentkező *u* a legmegengedőbb feltevéssel is másodlagos, hiátusos záródás eredménye lehet csupán.

Az idegen, elsősorban szláv eredetű nevek adatsorai alapján jórészt csupán problémafelvető megállapításokat tehetünk. Egy dolog bizonyosan állítható: az írásban a XIII. századig többnyire az *u*-s jelölés általános (vö. pl. Abaúj vm. [1200 k.], 1249, 1255, 1312: *Buldua*, 1203: *Buldvam*, 1255: *Zumulnukefu*, Bars vm. 1156/347, 1158/347: *Cumpuska* stb.), a XIV. századtól kezdődően viszont uralkodóvá válik ugyanezekben a helyeken az *o* betű alkalmazása (vö. pl. Abaúj vm. 1317: *Boldva*, 1317, 1323/390: *Boldua*, 1331: *Boldoua*). A XIII. sz.-tól (illetve hamis oklevélben még korábban) jelentkezik viszont az *o*-s alak a *Kompa* esetében (vö. +1075/+124/+217, 1255, +?1255, +1303, 1305: *Compa*, 1255: *Kompa*), s ez a XIII. század második feléig párhuzamos írásmódként mutatható ki a *Kumpa* (1156/347, [1158 k.], 1158/347: *Cumpa*) formával. Váltakozó adatoltsággal szerepelnek ez időszakban másrészt az *u*-s és az *o*-s alakok az abaúji *Bózsua* és *Hotkó* víznév, valamint a *Krasznok* településnév, illetve a Bars megyei *Hrussó* településnév adatsorában.⁷⁸ Pusztán az írás tényeinek megállapítása azonban önmagában természetesen hangzást nem mutat, a hangzós forma rekonstruálása pedig e nevekben nem egyszerű feladat. Amit bizonyosan láthatunk, az az, hogy e nevek szláv eredetije többnyire mássalhangzó-torlódást tartalmaz a szóeleji pozícióban, ami a betoldódó magánhangzó minőségének függvényében legfeljebb egy *u* > *o* hangváltozásnak a lehetőségét engedi meg. A *Szomolnok* esetében például csaknem bizonyos, hogy az *u*-s jelölés mögött *o* rejtezik, ugyanis a név szláv előzményeül szolgáló *Smolnik* helynév *sm* torlódásának feloldása a magyarban a következő szótagbeli magánhangzó minőségének hatására leginkább *o*-val történhetett. A mássalhangzó-torlódás ilyen (azaz a következő szótag magánhangzójának jellegét alapul vevő) feloldása közönséges a régi nyelvünkben (ld. ehhez MNyT., BÁRCZI 1958a, NYÍRKOS 1993). A *Hotkó* névben is valószínűleg *Hodkov* átadó formával kell számolnunk. Lényegesen nagyobb a lehetősége viszont az elsőszótagi *u* egykori meglétének a

⁷⁶ Noha BÁRCZI a *hosszú* melléknév *o*-s hangalakjának kialakulásában valóban *u* > *o* változást tesz fel (ld. ehhez pl. MNyT. 150), mindenképpen megfontolásra intenek az etimológiai körülmények: egyes rokon nyelvekben a szó valóban *u*-val szerepel, az uráli alapalakban azonban *o* magánhangzót szokás föltenni (vö. TESz., MSzFgrE., UEW.). Könnyen elképzelhető tehát, hogy adatainkban az *o* hang elhúzódó, archaikusabb *u*-s jelölésével állunk szemben, s hogy a melléknév a magyarban soha nem hangzott az első szótagban felső nyelvállású magánhangzóval.

⁷⁷ A nyíltabbá válás feltételezését erősíti az etimológiai oldal is: a török jövevénytörzs *urus*-ként kerülhetett be a magyarba (TESz.).

⁷⁸ Vö. +1264/324: *Borsoa* ~ *Bursua*, 1318: *Hothkou*, 1319: *Hudkov*, 1302/390: *Karaznuk*, 1302>398, 1307>398, 1321>398, 1323>398: *Craznok*, 1307>398: *Kaaznuk*, 1323/390: *Karaznok* ~ *Craznuk*; illetve 1293: *Horsov*, 1316: *Huruso*, 1317: *Hurusow*, 1323: *Hwrso* ~ *Hurussow*, 1326: *Horossow*, 1327/519: *Hwrusou*, 1327/616: *Hurusou*.

Hrussó és a *Krasznok* településnévben.⁷⁹ A nyíltabb-zártabb adatok váltakozása ezekben a nevekben tehát többnyire pusztán írásbeli ingadozást jelez.

Egyrészes településneveink között igen jelentős arányt képviselnek a pusztaszemélynévi metonímiával alakultak.⁸⁰ Ezek körében sem szolgálnak meglepetéssel, az előzőektől lényegesen eltérő jelenségekkel a helynévi okleveles adatok. A fentebb bemutatott tendenciának, azaz a XIII. századi *u*-s, a XIV. századi *o*-s írásmódnak településneveink egy része pontosan megfelel.⁸¹ Vannak persze e csoportban is olyan adatok, amelyekben párhuzamos előfordulással figyelhetjük meg a két formát.⁸² Napjainkig megmarad a zártabb magánhangzó az abaúji *Hutka* településnév első szótagjában: ebben a helynévben nem következett be a nyíltabbá válás, ellentétben az ugyanebből a személynévből alakult *Makkoshotyka* településnév utótagjával. Úgy tűnik, sokáig megmaradt az *u* a szintén abaúji *Golop*, *Onga*, *Szkáros* településnevekben is: a korai ómagyar kori adataik között nem találunk *o*-s jelölésű nyíltabb magánhangzós alakot,⁸³ ilyenrel a XV. századtól vagy még később találkozhatunk csupán (vö. a ComAbTorn. adataival).

A nyíltabbá válási folyamat olykor nem állt meg az *u* > *o* változásnál: az *o* tovább alakulhatott *a*-vá. A némi kétségekkel ugyan, de feltételezhetően ide kapcsolható névalakhármasok a következők: Abaúj vm. *Gutha* (1262/273) ~ *Gothafelde* (1294) ~ *Gatha* (1327); *Sudan* (1222/550) ~ *Sadan* (1294>358); Bars vm. *Malws* (1286/XVI.) ~ *Malos* (1290) ~ *Malas* (1322); *Surlou* (1156) ~ *Sorlou* (1312) ~ *Sarlou* (1297/367). Az itt felsorolt példákban a helynév a legnyíltabb hangalakban állandósult: *Gata*, *Zsadány*, *Málas*, *Sarló*. Ezekben az adatsorokban egy-egy adatot emeltem ki az egyes helynevek összes korai ómagyar kori előfordulásából, ám ezek a különféle formák hosszabb-rövidebb ideig váltakoznak egymással.

⁷⁹ A *Hrussó* a szlovák *Hrušov* helynév átvétele. A név elején a torlódó mássalhangzók közé bontóhangként a következő szótag magánhangzójával harmonizálva *u* kerülhetett. A *Krasznok* településnév szláv előzménye *Krasnik* lehetett. A névben hangrendi kiegyenlítődés eredményezhette (a nyelvválásfok megtartásával) a magyar *Krasznuk* formát.

⁸⁰ A hangváltozások megítélését - mint már mondtuk - a helynevek etimológiai előzményeül szolgáló személynevek tisztázatlan alaki-nyelvi kérdései itt még inkább bizonytalanná teszik.

⁸¹ A zártabb magánhangzót láthatjuk - legalábbis a jelölésben - a következő, XIII. századi adatokban: Abaúj vm. 1220/550: *Dubucya*, 1221/550: *Tuka*, 1256: *Wazulnoe*, Bars vm. 1275: *Buri* ~ *Bury*, 1274, 1297/344: *Mykula*, 1293: *Mikula* ~ *Vhay*. A későbbi, nyíltabb, *o*-s formákra pedig az Abaúj vm.-i *Dobsza* és a barsi *Mikola*, *Ohaj* településnevek egyes adatai szolgáltatnak példákat (vö. 1275, 1327, 1327/373/762, 1329, 1332-5/Pp. Reg.: *Dobza*, 1332-5/Pp. Reg.: *Dobsa* ~ *Dompsa* ~ *Dopsa* ~ *Dobza*, Bars vm. 1293, 1307: *Mikola*, 1307: *Nikola*, 1332: *Micola*, 1321: *Ochay*).

⁸² Vö. 1288: *Bugach*, 1300: *Bogach*, 1314: *Bozyta*, 1318: *Buzitha*, 1302/390: *Raxun*, 1302> 398: *Raxon*; 1256: *Zonuk*, [1257-62]>412: *Zolnok*, 1285>366/369: *Ianuk*, 1302>398: *Ianok*; 1256: *Wysul*, 1295/346/401: *Wysol* stb. A nevek olykor igen nagy számú adatsorából minden esetben csupán egy-egy (többnyire a legkorábbi) adatpárt emeltem ki.

⁸³ Vö. 1258: *Glup*, 1296/474/475: *Gulub*, 1296/474/475, 1323: *Gulup*, 1329/400: *Goluph*, 1332-5/Pp. Reg.: *Kolup* ~ *Kulup* ~ *Sulup* ~ *Galuk*; 1222/550, 1332-5/Pp. Reg.: *Vnga*, 1325/347, 1339/496: *Wnga*, 1332-5/Pp. Reg.: *Hugna* ~ *Hunka* ~ *Vngua*; 1270/272: *Skarus*, [1304-11]: *Zakarus*, 1327, 1327/330: *Zkarus*, 1335/339: *Scarus*.

2.2. Labializáció

1. A labializáció a korai ómagyar korban a nyíltabbá válás mellett ható (olykor azt keresztező) hangfejlődési tendencia, amely ugyancsak igen fontos jelenségnyaláb: nagyban hozzájárul ugyanis a korai ómagyar kor magánhangzó-rendszerének módosulásához, az egyes fonémák funkcionális megterheltségének megváltoztatásához. Az ómagyar korban nyelvelméleinkben $i > \ddot{u}$, $j > u$, $\ddot{e} > \ddot{o}$, $\acute{a} > a$ fejlődés tárul elsősorban elénk.

Magam e változások közül csupán az $i > \ddot{u}$, valamint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációval foglalkozom részletesen. A veláris j magyar nyelvbeli létét a szakirodalom ellentmondásosan ítéli meg. E kérdéshez az anyagomban található gyér számú $i \sim u \sim o$ írásképi megfelelés alapján (ld. pl. Abaúj vm.-ben *Somogy* település adatai között 1317: *Symygy*, 1323: *Somug*) nem sokat tudnék hozzátenni. Más okok miatt nem foglalkozom az $\acute{a} > a$ labializációval. E változás (mely a hang- és helyesírás-történet tanúsága szerint is legalább az ómagyar kor legelején, sőt esetleg már az ősmagyar kor végén is ható jelenség lehetett) kiemelten fontos szerepét a magyar hangtörténetben többen is hangsúlyozták. BENKŐ LORÁNDnál például azt olvashatjuk, hogy az \acute{a} kérdése pusztán fonetikai jellegében is a magyar hangtörténetnek roppant fontos fókusz, melynek fölvetése nélkül nem tudnánk megérteni sem egyes korok hangállapotának sajátosságait, sem nyelvünk hangfejlődésének sok lényeges mozzanatát (vö. 1980: 111).⁸⁴ Hangsúlyozzák ugyanakkor a változás kimutathatóságának nehézségeit is: az a hang jelölésére részint az a , részint az o betű szolgált (okairól ld. a korábban mondottakat), s csupán amikor az illabiális \acute{a} eltűnt a nyelvünkől, akkor vált az a betű egyértelműen az a hang jelévé. A labiális a -nak ez a sokáig elhúzódó kettős jelölése teszi nehézé a folyamat körülményeinek megítélését. Ezek miatt a *harazt* ~ *horozt*-féle írásformák mögött rejlő labialitásbeli, illetve a nyelválásokban mutató hangzaskülönbséget példáim alapján csak a szakirodalomban mutató bizonytalanság általános szintjén tudnám megítélni.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 47-58, MNyT. 155-9, BENKŐ 1980: 90-1, 107-12, VÉRTES 1988, KENESEI 1995: 282-6.)

2. $i > \ddot{u}$. Előfordul egytagú szavakban, valamint többtagúak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjaiban egyaránt. Az i -ből keletkezett \ddot{u} -k legbővebb forrása a labializációs hasonulás jelensége, amely a tövégi magánhangzó felől a tő belseje felé terjedő labializációs folyamat megjelölése (vö. „Losonczy-féle labializáció”). Az i labializációját előidézhette másrészt a következő szótag \ddot{u} , \ddot{o} hangjának hasonító hatása is, illetve rendszerint labializálódott az i a következő β előtti pozícióban. A labializáció egységes kronológiája nemigen határozható meg, tekintve, hogy e fenti lehetőségek lefolyása időben nem volt egységes. A hasonulásos eredetű hangváltozások esetén még nagyobb mértékben számolhatunk azzal, hogy minden egyes szóban kissé más módon és időben mehetett végbe a változás. Annyi azonban valószínű, hogy a folyamat kezdetei az ősmagyar korra nyúlnak vissza, s működése nagyjából lezárul a XIV. században. Területi megoszlás szempontjából igen változatos képet kapunk, de kiindulópontjának a Dráva torkolatának vidéke tűnik. Az egyes nyelvjárásokhoz való kötődését pontosabban a korai ómagyar korra vonatkozó lokalizált adatok teljes körű, igen alapos

⁸⁴ A szakirodalomban további lényeges megállapításokat is olvashatunk. BENKŐ feltevése szerint például a labiális a hang az idegen nyelvű lejegyzők számára (akikkel a korai Árpád-kor magyar írásbeliségében jócskán számolhatunk) a magyar o -féle hang benyomását kelthette (vö. i. m. 92). VÉRTES O. ANDRÁS - akusztikai-percepciós gondolatmenete végén - megerősíti, sőt tovább is viszi a BENKŐ-féle gondolatot: az ómagyar $\acute{a} > a$ változást a nyelválás szempontjából zártabbá válásnak kell tartanunk, s föltehetjük, hogy eredményét nem csupán az idegen ajkúak, de a magyarok is o -féle hangnak is percipálták (vö. VÉRTES 1988: 65). Összefügghet ezzel a hang jelölésének problematikája is (ld. a főszövegben).

feldolgozása tudja megállapítani (ahogyan igaz ez minden korai hangváltozásunk területi viszonyaira is). Terjedése beleütközik az $i > \ddot{u}$ nyíltabbá válási folyamatba, alakváltozatok sokaságát hozva létre.

(Vö. LOSONCZY 1915-20, BÁRCZI 1951: 82-4; 1958a: 47-53, BERRÁR 1961, MNyT. 155-6, ABAFFY 1995: 18, KENESEI 1995: 284.)

A közszavakban jelentkező $i > \ddot{u}$ labializáció példái között említhetjük a *bükk* és a *gyümölcsény* növénynevek, a *kis* melléknév vagy a *köz* földrajzi köznév hangalaki módosulásait. Az ismeretlen eredetű *bükk* fanév (TESz.) a régiségben *bik* alakban volt általános (vö. Abaúj vm. 1270/272: *bykerdev*, 1247/331: *bikfa*, 1318: *bykfa*, 1270/272: *Bykfev*, 1270/272: *Bykpotok*, 1318: *Lapisbyk*, 1319: *Lapusbyk*, Bars vm. 1345: *Bykschewnycze*), a mai formáját eredményező labializáció - az adatok alapján (ld. még OklSz.) - az ómagyar kor időhatárain túlra nyúlik. A *gyümölcsény* alapszava etimológiailag azonos a török eredetű *gyümölcs* főnévvel (vö. LIGETI 1986a: 228, TESz. *gyümölcs*). Eredeti alakja ennek megfelelően az első szótagban bizonyosan i fonémát tartalmazott. Korai okleveleink egy része az eredeti forma megőrzéséről tanúskodik (vö. pl. Abaúj vm. 1255, 1258: *gymulchen*, Baranya vm. 1276: *dymulchynbukur*, Gömör vm. 1268/273: *gymelchen*), más esetekben a nyíltabbá válás (vö. pl. Baranya vm. [+1235]/350/404: *Gymelchenfa*, Gömör vm. 1323: *gemulchenbukur*, 1323/324: *gemulchinbukur*) vagy a labializáció (vö. pl. Baranya vm. 1313: *Gyumulchen*, 1332: *Gumulchynbukur*, 1257: *Gumulchenus*, 1323: *gumulchenfa*, illetve esetleg Gömör vm. 1332/549: *gywmwlchen*) alakította tovább a szó hangalakját (az adatokhoz ld. HA. 1-2.). A *kis* melléknév labiális *küs* alakjával számos helynevünk első névrészában találkozunk; vö. Abaúj vm. 1324: *Kwsyda*, Bars vm. 1318: *Ku[s]situa*, 1318: *Kustapulchan*, 1324: *Kusthopolchan*, Bodrog vm. 1320: *Kusdiur*, Bereg vm. 1299: *Kusmezeud*, Csongrád vm. 1075/+124/+217: *Kustiza* (vö. HA. 1.). E lexéma labializációja általános jelenségnek tűnik a korai ómagyarban. A *köz* illabiális magánhangzóval jelentkezik az abaúji *Két-jó köze* helynévben (vö. 1246/348/408: *Kethyoukyzi*). A labiális-illabiális forma egymáshoz való viszonyában azonban nem lehetünk bizonyosak: az oklevelek igen nagy mennyiségében jelentkező \ddot{u} -s forma (vö. pl. Abaúj vm. 1294: *Gyokuz*, Baranya vm. 1191: *Belkuz* stb.) ugyanis vagy egy finnugor alapnyelvi \ddot{u} -t őriz (s ez esetben a *kyzy* alak nyelvjárási színezetű), vagy valóban az $i > \ddot{u}$ labializálódás korai jelentkezését igazolja (vö. TESz., EWUng., UEW.).

A pusztai személynévből származó *Fügöd* település nevének korai adatai i fonémát tartalmaznak az első szótagban (vö. pl. 1246/305//414: *Figud*, 1246/348/408: *Fyged*, 1276/366: *Fygud*, 1324: *Fyked*, 1326: *Fyguth*). A helynév mai hangalakja bizonyosan labializáció eredménye.

Jövevénynevek hangalakját is módosította a labializáció. A szláv eredetű *Gölnic* víznév - noha legkorábbi adatában az etimológiai előzményhez közel álló hangalakban jelentkezik (vö. 1255: *Gylnych*) - egy összetett helynév második névrészeként (vö. 1297: *Kysgelnuch*) már több irányban is (egyrészt nyíltabbá válással, másrészt labializációval) módosult formában adathozható. Az Abaúj megyei (ugyancsak szláv eredetűnek gyanítható) *Büttös* település *Bitüs* ~ *Bites* hangalaki változatokban bukkan fel régi okleveleinkben (vö. pl. 1285>366/ 369: *Bytus*, 1318>398: *Bythes*). Mai alakját $i > \ddot{u}$ labializációval (és a szóbelseji t geminációjával) nyerte el. A szlovák eredetű *Velčice* [többes sz.] helynév átvételeként magyarázható Bars megyei *Velcsic* település nevének korai előfordulásai között egy ízben *Velcsüc* formával is találkozhatunk (vö. *1279: *Welchuch*), mely valószínűleg ugyancsak a labializáció felülkerekedését mutatja (ha csupán ideiglenesen is) a második szótagbeli vokálisban.

3. $\ddot{e} > \ddot{o}$. Ez a labializációs folyamat érinti egyrészt mindazokat az \ddot{e} hangokat, amelyek nem alakultak tovább e -vé, illetve azokat, amelyek i -ből nyíltabbá válással keletkeztek. Az érintkező, többnyire egyidejűleg ható tendenciák miatt sok esetben nehéz vagy akár lehetetlen eldönteni, hogy az adott szóalakban $i > \ddot{u} > \ddot{o}$ vagy $i > \ddot{e} > \ddot{o}$ változás történt-e. Kronológiai viszonyait tekintve az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás csúcspontja a XIV. század, de gyakorlatilag az ómagyar kor végéig ható tényező marad. Az l + dentális mássalhangzó kapcsolata előtti, valamint a megelőző szótagbeli \ddot{u} , \ddot{o} hatására bekövetkező labializáció másrészt ennél korábbra, a XIII. századra nyúlik vissza.

Az $\ddot{o} \sim \ddot{u}$ -s formák keletkezéséhez egy további hangkörnyezeti momentum is hozzájárulhatott: labiális mássalhangzó előtt gyakran találkozhatunk illabiális hangelőzményű $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ -vel. Az első, hangsúlyos szótagi labializáció keletkezésében ez a körülmény - a szóvégek felől jövő labializációs visszahatás mellett - fontos tényező lehetett. Ez a hangkörnyezeti okokra visszamenő fejlődés hozzájárult egyes nyelvm emlékeink más nyelvjárások illabialitásával szembeni nagyobb fokú $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ -zéséhez.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 58-60, MNyT. 157, BENKŐ 1980: 115, KENESEI 1995: 284.)

Az l + dentális mássalhangzó előtti pozícióban bekövetkezett labializációról beszélhetünk a *fēld > föld*, *vēlgy > völgy* szavak esetében (vö. ehhez MNyT. 157). A korai ómagyar kor helyneveiben (olykor ugyanabban a névalakulatban is) labiális és illabiális hangalakokkal egyaránt gyakorta találkozhatunk (vö. pl. **vēlgy**: Abaúj vm. 1318: *Ozyuuelgy*, 1319: *Ozyvvelg*, +1326/400 k.: *Nogh Gyuruelde*, 1326/335: *Rasonwelge*, +1264/324: *Sethetwelg* (itt az előtag is illabiális alakban!), 1329/406: *Wyzwelg*, Bars vm. 1286/XVI.: *Horou welghy*; **völgy**: Abaúj vm. 1319: *Ozyweulg*, 1326/375: *Ozwueulg*, Bars vm. 1286/XVI.: *Bayka wewlghy*, 1327/519: *Fiuzeguolg*, 1327/616: *Fyuzegvölg*, 1274: *Gokyvolg*, 1330: *Huzyuweulg*, 1330: *Narrasweulg*, 1286/XVI.: *Zeky wewlghy*; **fēld**: [1307]: Abaúj vm. [1307]: *Demefelde*, 1327/370: *Bodoufelde*, 1307/315/327: *Geruasfelde*, 1327: *Gyarwasfelde*, 1270/272: *Kanasfeldy*, 1307/315/327: *Mochfelde*, 1329/ 330/407: *Padarfelde*, 1329/416: *Pozpehfelde*, 1270: *Raasfelde*, 1324/XVIII.: *Scempsefeld*, Bars vm. 1358: *Gyurkfelde*; **föld**: Abaúj vm. 1329/330/407: *Apati-feulde*, 1329/330/407: *Padar feulde*, 1329/330/407, 1330/407: *Padarfeulde*, Bars vm. 1330: *Huzyufeulde*, 1331: *Bathafeulde*).

Az *éger* fanév, valamint a *berek* és a *telek* földrajzi köznevek a régiségben gyakran *egur*, *beruk* és *teluk* írásképpel fordulnak elő (vö. pl. Abaúj vm. 1255: *egur*, 1323/390: *egurfa*, Bars vm. 1274: *egur*; Abaúj vm. 1298: *beruk*, Bars vm. 1265: *Beruk*; Abaúj vm. 1323, 1323/641: *Bunchteluke*, 1270/272: *Ders Teluky*, 1270/272: *Teluky*, 1255: *Nyhatateluke*, Bars vm. 1292: *Pathkanteluk*; ld. még HA. 1-2., OklSz.). Az u -val való jelölés mögött $\ddot{u} \sim \ddot{o}$ fonémát sejtethetünk. De ezek a lexémák illabiális alakjukban éppúgy megtalálhatók a korai helynevek alkotóelemeiként (vö. pl. Abaúj vm. 1256: *egerfa*, +1326/400 k.: *Egerkuth*; 1320: *Monyoroberek* ~ *Monyrousberek*, Bars vm. +1209/XVII.: *Hizerberek*; Abaúj vm. 1318: *Thelek pothoka*, 1319: *Telekpotoca*, 1328/406/413: *Janustheleke*, 1329/406: *Iwanustheleke*, 1327: *Kechereteleke*, 1330: *Ollasysponteke*, 1330: *Rumantheleke*, Bars vm. 1294: *Patkanteleke*; további vármegyék adataihoz ld. még HA. 1-2., OklSz.).

A *fel* helyzetviszonyító lexéma esetében az illabiális forma fordul elő gyakrabban (vö. pl. Abaúj vm. 1316: *Fel Barcha*, 1270/378: *Fel Genew*, 1280: *Fel Ida*, 1290>377: *Felmera*, 1278>393: *Felnempty*), ám emellett szép számmal találhatunk labiális palatálist is (vö. pl. Abaúj vm. 1288/297: *Fulbarcha*, 1324: *Fulyda*, 1290/291: *Fulmera*, 1325/340>364: *Fulnempty*). Ez utóbbi alakok bizonyára *fēl > fōl* labializációval magyarázhatók (a tövokális elsődleges \ddot{e} minőségéhez ld. TESz.). Az ugyancsak viszonyító szerepű *közép* lexéma a korai ómagyar kor okleveleiben labiális magánhangzót mutató *kuzep* (vö. pl. Abaúj vm. *Kuzepnempty* több

tucatnyi oklevélből, [1291-3]: *Kuzepbarcha*) és jóval kisebb arányban illabiális *kezep* (vö. pl. Abaúj vm. 1318: *Kezepnemty*) formában egyaránt előfordul. A két alak viszonyának megítélését a tövokális ősi minőségének bizonytalansága (*i* vagy *ü*) nehezíti (vö. TESz., EWUng., UEW.).

Pusztai személynévből magyarázhatjuk az abaúji *Bölzse* település nevét, melynek korai adatai zömükben *Belse* formájúak (ld. pl. 1270/369, 1290, 1299, 1318, 1319, 1329/330/407: *Belse*; 1289, 1319: *Belsey*; 1317: *Belsepatak*). A *Bölzse* változatot labializáció eredményezte - az adatok alapján (ld. ehhez ComAbTorn.) - feltehetően a XV. században. A *Tehel* személynévből magyarázható Bars megyei *Tőhöl* településnév (a személynév illabialitásával szemben) minden előfordulásában labiális hangalakot mutat, a labializáció korai jelentkezéseként (amely egyébként a helynévvé alakulást megelőzően, azaz személynévi státusban is bekövetkezhetett).

A szláv eredetű *Görböc(e)* víznév esetében egy veláris hangrendű *Garbóc(a)* átcsapásával alakult *Gerbec(e)* forma labializációját (vö. pl. 1324/377: *Gurbuchepotaka*) tehetjük fel (ez utóbbi két névhez ld. még az *ü* > *ö* nyíltabbá válás alatt mondottakat is).

Számos helynevünkben találhatunk a fenti példákön túlmenően is a betűhív alakokban *e* ~ *u*-s jelölési váltakozást (vö. pl. Abaúj vm. 1323: *Zedlech* ~ 1323/ 390: *Scedluch*, 1248/366: *Scepus* ~ *1290/382: *Sczepes*, 1248/366: *Zebus* ~ 1323: *Zebes*, Bars vm. +1075/+124/+217: *Gelednuk* ~ 1237: *Gelednek*, 1322: *Gekenus* ~ 1324/XVIII.: *Gekynes*, 1322: *Kechud* ~ 1327/519: *Keced* stb.), mögöttük minden bizonnyal illabiális-labiális kiejtésbeli különbséggel. Annak meghatározása azonban, hogy az *u*-s jelölés mögött felső vagy középső nyelvvállású palatális labiális rejtőzhet-e, nem lehet egyértelmű. Merészség lenne ugyanis minden *e* ~ *ë*-vel váltakozó ilyen *u*-s forma olvasataként *ö* fonémát megadni.

2.3. Két nyílt szótagos tendencia

1. Az a körülmény, hogy a szóalakok hangzásbeli felépítésében az első vokális volt a fonetikailag legerősebb, a továbbiak pedig a gyengébb elemek, a további fejlődést is meghatározta: az első, abszolút töbelseji vokális mindvégig szilárdan megmarad, a továbbiakban azonban a szó hangsorából magánhangzók tűnhetnek el. Ezzel függ össze az a három vagy több tagú szavakban gyakran jelentkező hangtani folyamat, amit két nyílt szótagos tendenciának nevezünk: ha ilyen szerkezetű szavakban két nyílt szótag van egymás mellett, a másodiknak vagy olykor a harmadiknak a rövid magánhangzója kieshet. A másik hangsor-rövidülési jelenség a tövégi magánhangzók eltűnését eredményezte bizonyos helyzetekben. A magyar szóalakok hangszerkezetéből adódóan e két hangfejlődési tendencia egymással szoros összefüggésben jelentkezhetett. Időben azonban a tövégi magánhangzók eltűnése jóval korlátozottabb jelenség: a szakirodalom állásfoglalása szerint a XIII. század elejére már lezárultnak tekinthetjük. A két nyílt szótagos tendencia ugyanakkor az egész magyar hangtörténeten végigvonul, s - noha már a finnugor alapnyelvben kétségtelenül hatott és az ősmagyar korban is eleven erő volt - az őmagyar korszakban éri el a csúcspontját. Összefüggéseik miatt a két jelenséget az alábbiakban együtt tárgyalom, de példáim - kronológiai okokból - jórészt a két nyílt szótagos tendencia működését mutatják.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 77-78, KUBINYI 1958: 217-21, MNyT. 146-7, 167-8, BALÁZS 1967: 32-9, BENKŐ 1980: 124, 160-75, KISS LAJOS 1995a: 5. Speciálisan a tövégi magánhangzókhoz ld. PAPP I. 1963b; 1963c, ABAFFY 1974.)

2. A belső keletkezésű helyneveket vizsgálva főképpen közszavakat, illetve azok hangalaki módosulásait kell áttekintenünk. Teljesen általános jelenség a korai őmagyar kor és a későbbi időszakok kapcsolatának viszonylatában a *-telek* utótagú birtokos jelzős szerkezetekben a

második névrész *teleke* > *telke* hangváltozása. A birtokos személyrag a *telek* köznévi esetben a korai ómagyar korban ugyanis - a későbbi-mai nyelv kapcsolódási szabályaitól eltérően - többnyire nem a hangzóhiányos tőhöz járul. Erre Abaúj megyében is találunk példát a *Romántelke*, *Bonctelke*, *Kecseretelke* településnevek adataiban.⁸⁵ S ez a tétel általában is igaznak látszik: Abaúj-Győr vármegyék helynévkincsének áttekintése után szembevetve a *teluke*-féle adatok kizárólagosságát (*Folkusteluke*, *Gepolteluke*, *Tupatheluke* Biharból, *Demerteluke*, *Gvydteluke*, *Oslteluke*, *Syueteluke* Erdélyi Fehér alsó részéről, *Harpanateluke* Baranyából, *Agyateluke* Fejérből, *Monastateluke* Gömörből, *Mykolateluke*feü Dobokából).

A *mogyoró* növénynév a régiségben *monyoró* alakban általános. A növénynév képzős (többnyire -s képzős) származékában a két nyílt szótagos tendenciának köszönhetően a második nyílt szótag magánhangzója olykor kieshet, ahogy ezt pl. az abaúji *Mogyorós-berek* ~ *Mogyorósd* adatai is jelzik: 1320: *Monyrousberek* ~ *Monyrousd*. A növénynév képző nélküli formáiban ez a hiány azonban soha nem jelentkezik (az adatokhoz ld. még OklSz. 663).

A *homoró* ~ *homorú* melléknévből alakult az az abaúji településnév, amelynek a régiségben többek között *Homoród* ~ *Homorogd* névváltozatai ismeretesek. A *Homoród* formának csupán hangzóhiányos alakjai vannak okleveleinkben; vö. pl. 1302>344: *Homroud* ~ *Humroud*, a *Homorogd* adatsora viszont a fejlődés kiindulópontját és végeredményét egyaránt szemlélteti; vö. 1256: *Humurugd*, 1328: *Homorokd*, 1332-5/Pp. Reg.: *Humrucd*. A településnév az első ízben a pápai oklevél adata által feltüntetett *Homrogd* alakban él mindmáig. (Későbbi, a korai ómagyar koron túlmutató adatait ld. ComAbTorn. 41.)

Bizonyára a két nyílt szótagos tendencia hatásával magyarázható az Abaúj vármegyei *Németi* településnév sokféle alaki realizációja (vö. pl. 1299>347: *Nemity*, 1318: *Nemty*, 1318, 1331: *Nempti*, 1332: *Nemety*) között az 1318-as *Nemty* forma. A Bars megyei *Tolmács* település neve a besenyő *Tolmács* ~ *Talmács* törzsnévből alakult. A mindössze egyetlen oklevélben említett *Tolomács* (vö. 1209 Pp.: *Tholomach*) alaki szempontból ugyan fölvehetné a két nyílt szótagos törvény működésének lehetőségét, azonban ezt szótörténeti adalékok nem támogatják: a magyarba a közszo és a törzsnév egyaránt *Tolmács* hangszerkezettel került át (vö. TESz.). Az egyszeri előfordulású *Tolomács* alak tehát másodlagos alakulású lehet.

3. Pusztaszemélynévi eredetű településnévben jelentkezik a változás a Bars megyei *Pozba* esetében: a korábbi *Poszoba* ~ *Paszuba* formából (vö. 1245: *Pazuba*) a két nyílt szótagos törvény hozhatta létre a későbbi-mai *Pozba* alakot (vö. pl. 1327/382: *Pozba*), amelyben az *sz* > *z* változást a *b* zöngésítő hatása idézte elő. A településnév alapjául szolgáló személynévnek (vö. 1180 k.: *Poscuba* szn.: PRT. 8: 270) hangszerkezeti szempontból egyébként a településnév korábbi (eredeti) hangalakja pontosan megfelel.

Kétféleképpen fejlődhetett az abaúji *Radvány* településnév elsődleges *Rodovány* hangalakja, s a fejlődés lehetséges irányai végigkövethetők, a változás valamennyi stádiuma dokumentálható az okleveles adatok alapján. Az elsődleges *Rodovan* alakból a második nyílt szótag magánhangzójának kiesése eredményezte a *Rodvan* (1280), az intervokális helyzetű *v* ~ *β* kiesése pedig a *Rodoan* (1270/272) alakot. A név pusztaszemélynévből alakult metonimikus névadással, s az alapjául szolgáló, szláv eredetű személynév hangszerkezetében ugyanazok a változások mehettek végbe, mint a belőle alakult településnévben; vö. 1067 k./267: *Rodowan* szn. (ÁÚO. 1: 27), 1211: *Rodoan* szn. (ÁKSz. 293), illetve a cseh *Radovan* ~ *Radvan* szn. (vö. FNSz. *Füzérradvány*).

⁸⁵ Vö. 1330: *Rumantheleke*; 1323, 1323/641: *Bunchteluke*, 1323/641: *Bunch Teluke*; 1327, 1327/330: *Kechereteleke*.

4. Jövevényneveink is belekerülhettek a két nyílt szótagos tendencia hatókörébe. Az Abaúj megyei *Kemence pataka* víznév előtagja szláv eredetű, a szlovák *Kamenica* átvétele. A szlk. *Kamenica* > m. *Kemence* változás a két nyílt szótagos tendencia működésének és hangrendi kiegyenlítődésnek az eredménye. A korai okleveles adatok már a változás eredményét mutatják (vö. +1264/324: *Kemenchepathaka*).

A Bars vármegyét nyugatról határoló *Zsitva* folyó ugyancsak szláv eredetű nevének eredeti alakja *Žitava* lehetett (vö. +1075/+124/+217: *Sitoua* ~ *Sitouam*, [1165 k.]: *Sitouua*), amelyből a XIII. század elejétől adatható *Zsitva* névalak (vö. pl. 1227: *Sitwa*, 1234/364: *Zytua*, 1246: *Sytva* stb.) a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével magyarázható, s az újítás - úgy tűnik - rövid idő alatt kiszorította a hosszabb alakot.

Számos hangalaki módosulás juttatta el a már korábban is említett Bars megyei *Hrussó* településnevet mai hangalakjához. A szlk. *Hrušov* névformát a magyarság a szóeleji mássalhangzó-torlódást feloldva *Hurusó*-vá alakíthatta (vö. 1316: *Huruso*, 1317: *Hurusow*, 1323: *Hurussow*, 1326: *Horossow*, 1327/519: *Hwrusou*). A további *Hurusó* > *Hursó* ~ *Horsó* változás (vö. 1293: *Horsov*, 1323: *Hwrso*) a két nyílt szótagos tendencia működésével magyarázható. Ez azonban a fejlődés szempontjából nem bizonyult meghatározó erejű tendenciának.

2.4. Hangrenddel kapcsolatos változások

a. Hangrendi kiegyenlítődés

1. A magyar nyelvre a legősibb időktől (minden valószínűség szerint az uráli-finnugor alapnyelv korától) jellemző a magánhangzó-harmónia, nyelvünknek az a sajátossága, hogy egy szóban csak veláris vagy csak palatális magánhangzók voltak. A hangrendi kiegyenlítődés (azaz egy-egy szó magánhangzóinak palatális vagy veláris irányban végbemenő hasonulása) a magyar nyelv története során állandóan ható erő. A palatoveláris hasonulás előfordul egyrészt belső keletkezésű összetett szavakban, amelyekben a vegyeshangrendűség az összetétel folytán állt elő, s előfordul másrészt az idegen eredetű (jövevény)szavak azon rétegében, amelyek olyan nyelvből kerültek át, ahol a magánhangzó-harmónia ismeretlen jelenség. S minthogy a legtöbb velünk egykor érintkező idegen nyelv ilyen, e szavak száma is igen tekintélyes. Az asszimiláció lehet előre- vagy hátraható jellegű, illetve bizonyos szavakban két irányú. Ilyenkor a kiegyenlítődés hangrendi párhuzamot eredményez. A palatális-veláris hasonulás mellé az ómagyar kor második felében társuló labiális-illabiális illeszkedéssel (amely jórészt toldalékokban vagy ezeket megelőző magánhangzókban jelentkezik) természetéből adódóan szűk hatóköre és kronológiai jellemzői miatt nem foglalkozom.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 102-4; 1958b: 10, MNyT. 160-1, KISS LAJOS 1995a: 16-7.)

2. A hangrendi kiegyenlítődés olykor - mint már jeleztem - mindkét irányban megvalósulhat, s ezáltal h a n g r e n d i p á r h u z a m jön létre. A *rekettye* növénynév esetében a déli szláv **rakytje*, esetleg ennek többes számú **rakytja* alakjából kétirányú hangrendi kiegyenlítődéssel fejlődött a két fő változat, a *rakottya* és a *rekettye* (vö. TESz., EWUng., KISS LAJOS 1995a: 17). Abaúj vm. helynévkincsében a korai ómagyar korban a mély *rakattya* változat pusztai növénynévi előfordulásban (1318: *Rakattya*, 1327>410: *Rakathya*), összetett köznévként (+1262/XIV.: *rakattya bokor*), képzett alakjában (+1262/XIV.: *Rakattyas*), illetve kétrészes helynevek utótagjaként (1324/377: *Mathurus rokathya*, 1330: *Mathurus rakathya*) egyaránt kizárólagosságot élvez. A magyar nyelvterület más részein a kiegyenlítődés a magas változatot terjesztette el: Baranya megyében a *rekettye* alakkal találkozunk pusztai növénynévként (+1228/423: *Regetie*) éppúgy, mint többrészes helynevek -s képzős előtagjaként (1341: *Reketyesmalaka* ~ *Reketyesuelgh*). A korai ómagyar kori Bihar megyében

viszont például egyidejűleg adathozható mindkét variáns (1320: *Mediesrakatia*, 1327/589: *Hozzureketthye*).

Egy 1319-es oklevél a Bars megyei Vezekény település határjárásában említ egy *Garablya* nevű helyet, amely bizonyára a *gereblye* főnévből magyarázható. A mély hangrendű forma létrejöttének okaként ugyanazt a kettős asszimilációs folyamatot említhetjük meg, mint az előzőekben: a magyarba egy közelebből meg nem állapítható déli szláv nyelv R. *grabljě* [többes szám] ‘gereblye’ szava vagy a szlk. R. *grabljě* ‘ua.’ kerülhetett át, majd kétféle hangrendi kiegyenlítődéssel *gereblyé*-vé és *garablyá*-vá fejlődhetett (vö. TESz., EWUng., illetve ld. még KNIEZSA, SzJsz. 189-90). A Bars vármegyei adat a korai ómagyar korban a mély változat helynévi alkalmazását jelzi, de nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy ugyanitt jóval később, az 1858. kataszteri felvételen *Gereblye* helynév szerepel. A hasonló hangalakú *Gereblyén* helynevet ugyanakkor KISS LAJOS a *Garablyán* elsődleges forma hangrendi átcsapásával magyarázza (vö. 1995a: 16).

Az abaúji *Szalánc* település és vár nevének korai adatai⁸⁶ között igen nagy számban találunk a mai mély hangrendű változattól elütő palatális *Szelenc* hangalakot. Ennek magyarázatául szintén a kétirányú hangrendi kiegyenlítődés szolgál (vö. KISS LAJOS 1995a: 17): az elsődleges *Slanec*-ből (ami a szlk. *Slánc* hn. [tkp. ‘sós vizű forrás’] átvétele vagy a szláv eredetű *Slanec* személynévből magyar névadással keletkezett településnév egyformán lehet) kétirányú asszimilációval *Szalánc* és *Szelenc* alakult, s a két hangalak az adatsor tanúsága szerint hosszú ideig egymás mellett élhetett, míg idővel a mély változat kerekedett felül.

A Bars megyében fekvő *Taszár* település nevének korai adatai szemléletesen mutatják a hangrendi kiegyenlítődés mechanizmusát: a *Tessar* (1209 Pp.) ~ *Thaszar* (+1209/XVII.) ~ *Thescer* (1275) alakváltozatok viszonyát a név etimológiája és a magyar hangtörténeti változások fényében könnyen megérthetjük. A szláv eredetű helynév végső forrása egy szláv nyelvi **Tesari* [többes sz.] hn., tkp. értelmű ‘ácsok’ (vö. FNEsz. *Acsteszer*, *Teszér*). A magyarba a településnév vélhetően vegyes hangrenddel, *Teszár* alakban került be, majd kétirányú hangrendi kiegyenlítődés hozta létre egyrészt a mély hangrendű *Taszár*, másrészt a magas hangrendű *Teszér* variánsokat. A magyar nyelvterület különböző részein igen nagy számban előforduló ilyen helynevek között így létrejött alaki különbségeket - minden bizonnyal a közszavak körében jól ismert szóhasadási jelenséggel való szoros kapcsolata, nagyfokú hasonlósága miatt - KISS LAJOS névhasadási jelenséggé értelmezi (vö. 1995a: 24).

Hasonló megfelelést mutatnak a Kárpát-medencében sok helyütt (magyar-szláv érintkezési területen) fellelhető *Teplece* (Abaúj vm. ~ *Tepla*: Bars vm.) ~ *Toplica* ~ *Tapolca* (Baranya vm., Borsod vm.) helynevek. Ezek azonban nem névhasadással, illetve hangrendi átcsapással alakultak, hanem a névbokor elemei bizonyára más-más szláv nyelvekből kerültek át a magyarba (vö. pl. cseh *Teplíce* hn., illetve szb.-hv., szln. *Toplica* hn.; ŠMILAUER, PřSITop. 180, FNEsz. *Tapolca*, *Teplíce*, *Topla*).

3. A hangrendi kiegyenlítődés többnyire nem kétirányú, hanem előre- vagy hátraható asszimilációként jelentkezik. Pusztá személynévből vagy a személynév *i* ~ *j* képzős származékából alakult az Abaúj megyei *Novaj* és *Pocsaj* településnév, valamint a Bars megyei *Szovaj*. Mindhárom név esetében egy elsődleges vegyes hangrendű formából (1255, 1256: *Pochey*, 1312: *Nowey*, 1326, 1327: *Zowey*) született meg előreható hangrendű

⁸⁶ Vö. pl. 1270, [1281]/416, 1283, 1283/297, 1299, [1300 k.]: *Zelench*, 1270/272, 1282, 1303/329, 1327, 1329, 1330, 1331, 1335: *Zalanch*, 1282, 1282/379, 1285: *Scelench*, 1287: *Scelanch*, 1332-5/Pp. Reg.: *Salans*.

kiegyenlítődéssel a településnév későbbi-mai hangalakja. *Szovaj* esetében a vegyes és a mély forma egyidejűleg adatolható (1327: *Zowey* ~ *Soway*), a későbbiekben azonban a mély változat vált egyedülivé (vö. ComBars. 116 *Volkovce* a.). *Novaj* esetében a hangrendi kiegyenlítődéssel vélhetően hosszabb ideig elhúzódhatott (amiben esetleg szerepet játszott a településnév alapjául szolgáló bibliai *Noé* személynév ismertsége is): csupán a XV. sz. első felétől mutatható ki bizonyosan a mély változat (vö. 1425: *Noway*: ComAbTorn. 66), ezt követően azonban csak ilyen alakjában él. A *Pocsaj* névvel kapcsolatban ugyanezt mondhatjuk el: a vegyes hangrendű formát a XV. sz. elején váltja fel a mély változat (vö. 1410: *Pochay*: ComAbTorn. 71-72).

Ugyancsak személynév szolgált annak a *Bénye* településnévnek az alapjául, amelynek korai adatai között több ízben is találkozunk a vegyes hangrendű *Bénja* hangalakokkal (vö. 1288/358: *Benia*, 1316: *Benya*). A helynév pusztán személynévből keletkezett, s a településnek nevet adó személy bizonyára az a Szerep településen említett *Bena* lehetett, akit a széplaki apát 1219-ben latorsággal vádolt (vö. Gy. 1: 147). A személynév vegyes hangrendűségét továbbörökítette a belőle alakult helynévben is. Míg azonban a személynévek körében a nyelvünk megtúrta az ilyen típusú vegyes hangrendűséget (pl. az *-a* kicsinyítő-személynévképző kapcsolódásában ez egészen közönséges volt), azaz amíg a *Bénja* személynévként változatlanul élhetett tovább, addig a helynévben ezt a hangtani formát a kiegyenlítődéssel palatális irányban módosította.

Szláv eredetű személynévből keletkezett metonimikus névadással az Abaúj megyei *Csenyété* és *Szebenye* települések neve. Az alapul szolgáló személynév mindkét esetben vegyes hangrendű volt; vö. cseh *Čeneta* csn., illetve szb.-hv. R. *Sebenja* szn. (vö. FNEsz.), a belőlük alakult településnevek korai adatai között ennek megfelelően *Csenyáta* (vö. 1243: *Chenata*) és *Szebenya* (vö. 1243: *Scebena*) alakokat találunk. A magyar névrendszer elemeivé válva az elsődleges vegyes hangrendű alakok a palatális *Csenyété* és *Szebenye* formában egyenlítődték ki.⁸⁷ Ez a folyamat mindkét tulajdonnévi státusban (azaz személynévként és helynévként is) bekövetkezhetett.

A szláv eredetű helynevek között is különösen nagy számban találunk példát arra, hogy a magyar névforma alapja vegyes hangrendű alak volt: a Bars megyei *Szelepcsény* a szlovák *Slepčany* [többes sz.] hn. átvétele, amiből a magyarban a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangrendi kiegyenlítődéssel alakult a *Szelepcsény*. A településnév a legkorábbi adataitól kezdődően ezt a hangalakot mutatja (vö. [1165 k.], 1247: *Selepchen*, 1209 Pp.: *Celepse*n, 1229: *Scelepchen*, 1234/364, 1257>355, 1308/311, 1311: *Zelepchen*). Más a helyzet az ugyancsak szlovák eredetű *Zsemlér* településnévvel: ennek első adatai ugyanis a szláv vegyes hangrendű *Žemlary*-nak megfelelően *Semlar* (+1075/+124/+217) ~ *Semellar* (1209 Pp.) alakúak voltak.⁸⁸ A hangrendi kiegyenlítődéssel eredménye e névben a XIV. sz. elejétől dokumentálható; vö. 1314, 1327/519, 1328: *Semler*.

Kelecsény település nevére szintén szláv etimológiai magyarázatot adhatunk. Magyarázható a cseh *Klečany* [többes sz.] hn.-ból éppúgy, mint a szlk. *Horné Kľačany* ~ R. *Horní Klačany* [többes sz.] 'Felsőkelecsény' hn. utótagjából (ld. ehhez FNEsz. *Felsőkelecsény*). Amennyiben a cseh *Klecsány* alakot vesszük alapul, ebből a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel, valamint a szóeleji mássalhangzó-torlódás bontóhanggal történő feloldásával *Kelecsény* fejlődött (vö. pl. 1275, 1302, 1308, 1310, 1315, 1321, 1327: *Kelechen*). A szlovák *Klacsány*

⁸⁷ Vö. pl. 1279>351, 1322>406, 1327>410: *Chenete*, 1327/336/408: *Chenethe*, illetve +1245: *Zebehne* ~ *Zhebene*, 1256, 1303/409>456, 1312, 1327/360: *Zebe*nye stb.

⁸⁸ Az a körülmény azonban, hogy az adatok részben hamis, részben pápai oklevélből származnak, sokat levon a nyelvi hitelükből.

alakot tekintve kiindulópontnak (s a nyelvi érintkezések ismeretében talán ez a valószínűbb), a magyar hangalak létrejöttében nem kiegyenlítődés, hanem hangrendi átcsapás játszhatott szerepet (erről ld. később).

4. A hangrendi kiegyenlítődés hátraható jelleggel valósult meg a már más összefüggésben említett abaúji *Kemence pataka* víznév első névrészában: a szlk. *Kamenica* vegyes hangrendű forma a magyarban *Kemence* palatális hangalakban egyenlítődött ki. A második (mély) szótag asszimiláló hatásával számolhatunk a Bars megyei *Csárad* (< szl. *Čerad*), valamint a Kárpát-medence nagy részén jelentkező *Csatár* (< *Csitár* < szl. *Štítary* [többes sz.]) településnevek esetében. Ez utóbbi - ha a magyar nyelvterületen való összes előfordulását tekintjük - sajátos viselkedést mutat: egyes formái az eredeti vegyes hangrendet őrizték meg (*Csitár*, *Alsócsitár*, *Felsőcsitár*), amit megengedhetett az *i* bizonyos mértékű hangrendi semlegessége, míg másokban a hangrendi kiegyenlítődés mély hangalakot eredményezett (*Csatár*, *Alsócsatár*, *Felsőcsatár*, *Hegyközc satár*). Noha a Bars megyei *Csitár* helynév esetében az adatok közötti minimális időkülönbség miatt (vö. 1298/300 k., [1300 k.]: *Chatar*, 1302: *Chithar*) a fejlődési vonal aligha állapítható meg bizonyosan, az valószínű, hogy a két forma egy időben párhuzamos használatú lehetett, míg végül (ld. ehhez még a ComBars. adatait) a vegyes hangrendű változat kizárólagossá nem vált. (További etimológiai lehetőséghez ld. FNESz. *Csatár*.)

Az Abaúj megyei *Kázsmárk* neve etimológiailag azonosnak tűnik a német eredetű *Késmárk* helynévvel; vö. ném. *Käsmark*, melynek tkp. értelme 'sajtpiac' (FNESz.). A *Kázsmárk* hangalak bizonyára szintén hátraható hangrendi kiegyenlítődés eredménye.

b. Hangrendi átcsapás

1. A magyar szókincs bővítésében is fontos szerepe volt a hangrendi átcsapásnak, melynek során egy eredetileg veláris hangrendű szónak palatális hangrendű párhuzama támadt (fordított irányra, a magas hangrendből a mélybe átcsapásra csak bizonytalan példánk vannak), s a két alak jelentésben gyakran elkülönülve él a továbbiakban egymás mellett. A hangrend ilyen megváltozásakor tehát a szó magánhangzói helyébe a képzési hely tekintetében korrelatív párjuk lép, azaz a keletkező új változat vokálisai általában (noha nem kivétel nélkül) azonos nyelvtanúságuk lesznek, mint a régi névváltozat megfelelő szótagbeli magánhangzója, de veláris artikulációjuk helyett palatális artikulációjúakká válnak, esetleg fordítva. A hangrendi átcsapás szükségszerűen csakis olyan nyelvekben juthat szerephez, amelyekre jellemző a hangendi illeszkedés. A változás nem csupán a közszókincset érintette: jelentős mértékben szerepet játszott helynevek, olykor helynévpárok kialakulásában is. A magyar helynévkincsben az így keletkezett két változat közül azonban természetesen többnyire csupán az egyik maradt életben.

(Vö. BÁRCZI 1958b: 9-10, PAIS 1960: 315, NYÍRKOS 1964: 162-3, KISS LAJOS 1990a: 166; 1995a: 15.)

2. Bizonyosan a magas hangrendből a mélybe való átcsapással (azaz a ritkább változással) kell számolnunk az abaúji *Berencs* ~ *Barancs* helynév esetében: a mély változatra csupán egyetlen adatunk ismeretes: egy 1318-as oklevélből, párhuzamosan említve a *Berencs* alakkal. (Az egyszeri előfordulás persze jogos gyanút ébreszthet az adat nyelvi értékelését illetően.)

3. A mély hangrendből a magasba átcsapással találkozhatunk adataink túlnyomó többségében. Pusztai személynévből keletkezett magyar névadással az Abaúj megyei *Vécse* és a Bars megyei *Lüle* település neve. A *Vécse* helynév alapjául egy szláv eredetű *Vojcsa* (vö. 1344: *Voycha*) személynév (vö. KISS LAJOS 1995a: 16), a *Lüle* falunév alapjául pedig az ugyancsak szláv *Lula*

személynév szolgálhatott. Utóbbi esetben az eredetibb mély hangrendű változatra (1275: *Lula*) és az átcsapás következményként létrejött alakra (vö. pl. 1262, 1321, 1327: *Lule*, 1324: *Lwle*) egyaránt találunk példát a helynév okleveles előfordulásainak sorában.

A Bars megyei *Geletnek* település nevének eredetére több magyarázat ismeretes. Az egyik vélekedés szerint a településnév szláv előzménye egy *Glodnik* ~ *Gladnik* féle helynév lehetett (vö. FNESz.), amelyből a magyarban a szőeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával és hangrendi átcsapással jött létre az a *Gelednek* forma, ami az okleveles anyagban a legkorábbról kezdve kimutatható hangalakja e településnevünknek. Ugyanezek a hangtani módosulások játszottak szerepet *Herestény* település nevének kialakulásában: a szláv (elsősorban cseh és szlovák) megfelelőik alapján úgy véljük, hogy a magyar névátvétel alapjául egy szláv **Hrastany* forma szolgálhatott, s a név az előbbi településnévhez hasonló módon *Hrastány* > *Harastány* > *Herestény* változásokon mehetett keresztül. Pusztán hangrendi átcsapással kell számolnunk *Hecse* település nevének alakulásában: a szláv (bizonyára szlovák) *Hocsa* helynév a magyar névrendszer tagjaként *Hecse*-vé alakult (vö. KISS LAJOS 1995a: 16), s adatai a legkorábbi időktől kezdődően e hangalakot tükrözik. A *Kistapolcsány* szláv eredetű második névrésze egy ízben magas hangrendű *Kistepölcsény* formában jelentkezik, ami ugyancsak átcsapással magyarázható, és vélhetően alkalmi megoldásként kerülhetett be az 1327/519-es oklevélbe (bár a településnév adatsorában vegyes hangrendű formával nem egyszer találkozhatunk).

Abaúj vármegye korai ómagyar kori településnév-állományában a hangrendi átcsapás szempon-tjából is figyelemre méltó névbokorra bukkanhatunk. A megye nyugati részén, a Ronyva folyó közelében fekszik *Rednek*, *Regmec* és *Regete* település. *Rednek* etimológiája bizonytalan, de amennyiben összefügg a megye ÉNy-i részén fekvő *Rudnok* falu nevével, abban az esetben egy szláv **Rudnik* féle helynév hangrendi átcsapása magyarázhatja. A hangrendi váltást pedig esetleg befolyásolhatta a közelben fekvő számos hasonló nevű település: *Regete*, *Regmec* (korábban *Redmec*), *Regéc* hangalaki felépítése. A *Regmec* településnév egy szláv *Radimice* helynév átvétele, amely a magyar névrendszer tagjává minden bizonnyal *Redmec* alakban vált, amint erre a korai ómagyar kori adatok többsége is utal (vö. pl. 1277, 1324/365, 1332-5/Pp. Reg.: *Redemec*, 1321/323: *Redmuch*, 1328: *Redemuch*). A *Rad-* szláv tő hangrendi átcsapása *Red*-dé talán ugyancsak az előbb említett közeli helynevek hangalaki hatására ment végbe (vö. SIPOS 1970: 281). Mindezen analógiás változások azért is következhetnek be, mert - jövevény-névről lévén szó - ennek közszói értelemben vett, lexikális jelentése az itt élő, zömében magyar nyelvű lakosság számára nem volt. A névbokor harmadik tagjaként említett *Regete* etimológiája vitatott, de talán szláv jövevénynév lehet, s egy elsődleges *Rogita* formából (vö. talán [1298]: *Rugyta*) vált *Regeté*-vé.

Ugyancsak nincs kellően tisztázva az abaúji *Lebenye* helynév etimológiája. A legvalószínűbb feltételezés szerint szláv eredetűnek tarthatjuk, s elsődlegesen talán mély hangrendű lehetett, amire az adatsorában fellelhető *Libona* (1230) és a *Lubyna* (1292) adatok is utalhatnak. A mély változatból később *Lebenye* alakult. Az átcsapás idejének megállapításához az +1262/[XIV.]-es hamisított oklevél ugyan nem lehet mérvadó, a XV. században azonban már a maival megegyező formákat találunk; vö. 1488: *Lebenye* (vö. ComAbTorn. 57).

c. Elhasonulás

1. A korai ómagyar korban (sőt bizonyára már ezt megelőzően, az ősmagyarban is) fellépnek olyan jelenségek, amelyek az illeszkedéssel éppen ellentétes irányú változásokat eredményeznek: az eredetileg hangrendi egységben álló szavak helyett vegyes hangrendűeket teremtenek. A magánhangzó-harmóniát ilyen formában megzavaró jelenséget a magánhangzók

elhasonulásának nevezzük. Szélesebb körű tendenciává nem vált, s gyakran csak átmenetileg mutatkozott.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 104-6, MNyT. 161-2.)

2. A *gyertyán* fanév a régiségben török eredetijéhez (vö. TESz., LIGETI 1986a: *gyertya*) hasonlóan mély hangalakban fordult elő leggyakrabban, s Abaúj megyei adatai is minden esetben ezt tükrözik: pusztá fanévként (1247/331: *jurthan*), képzős alakjában, kétrészes helynév előtagjaként (1321: *Gurthanuskutha*) egyaránt így láthatjuk. Más vidékeken, pl. Baranya vármegyében azonban ezzel egyidejűleg a vegyes hangrendű forma is jelentkezik (vö. 1295/403: *gertean*, 1313: *Gertanfa*), s az adatok kronológiai összefüggéseiből azt gyaníthatjuk, hogy az elhasonulás ezen a vidéken talán a XIII-XIV. sz. fordulóján következhetett be: a fenti adatokat megelőzően ugyanis kizárólag mély hangrendű formákat találunk Baranya megye területén is. Az OklSz. adatai alapján úgy tűnik, hogy a XIII. sz. utolsó negyedétől kezdődően jelennek meg és egyre nagyobb arányban adathozhatóak a *gyertyán* formák. Az elhasonulás üteme azonban vidékenként más és más lehetett, de minthogy az OklSz. lokalizálás nélkül adja meg adatait, ennek nyomán követése (rendelkezésre álló teljes helyhez kötött névállomány hiányában) egyelőre nem lehetséges.

3. Bizonyára elhasonulás eredményezte a Bars megyei *Tepla* folyó ma élő nevét: az első adatában még *Tapla*-ként szereplő szláv eredetű víznév (vö. +1075/+124/+217: *Tapla*) a XIII. sz.-ban már az elhasonult formát mutatja (vö. +1209/+217, 1253: *Tepla*). Ez a változás zajlott le a *Hernád* víznevünk esetében is: az elsődleges mély hangrendű *Hornád* ~ *Harnád* (illetve *Horrád* ~ *Harrád*) változatokból (vö. 1200 k.: *Honrad* ~ *Honrat*, 1230: *Harrad*, 1255: *Hornad* stb.) ugyancsak elhasonulás hozta létre a mai, de már a korai ómagyarban is létező *Hernád* (~ *Herrád* ~ *Henrád*) formát (vö. 1255: *Hernad*, 1261: *Henrad*, 1271: *Herrad* stb.).

2.5. Diftongusok monoftongizációja

1. A kettőshangzók monoftongizációs folyamata egymástól szét nem választható szoros összefüggésben áll a magánhangzó-időtartam kérdésével. Magánhangzó-rendszerünk rövid-hosszú viszonyai átrendeződésének fontos időszaka a korai ómagyar kor. Minthogy azonban e folyamatok hosszú időn át tartottak, a vokális hosszúság nemcsak megítélésében, de emlékeink valóságos kiejtési háttérében is nem kevés ingadozással lehetett terhes. A megítélés nehézségeit az ingadozások mellett fokozza a régi magyar írásbeliségnek az a jellegzetessége, mely - a latin és a latinon alapuló más idegen nyelvek helyesírási sajátosságának átvételeként - nem tesz a vokálisokban időtartam-különbséget, noha ritkán a lejegyzők megkísérelték a hosszúság betűkettőzéssel való jelölését. Az egyes hangok esetében a fonologikus szembenállás kialakulásában időbeli különbségeket tapasztalhatunk.

A hosszú monoftongusok nagyrészt a kettőshangzók fejlődésének általános tendenciájaként, azok monoftongussá egyszerűsödésével magyarázhatók, ami kevés kivétellel be is következett. A monoftongizációs folyamatok azonban a különböző diftongusok esetében más-más ütemben zajlottak le: legkorábban kétségtelenül az *-i* utótagú kettőshangzók egyszerűsödtek, zömmel már az ősmagyar korban, s nyelvemlékeink korára abszolút szóvégen ezek már meg is rövidülhettek. A labiális utótagú kettőshangzók egyszerűsödése későbbi jelenség, kimutathatóan a XII-XIV. századba esik. Ez a folyamat az előbbivel ellentétben teljes hatókörű: az egész magyar nyelvterületen eltűnteti az ilyen szerkezetű diftongusokat a magyar hangrendszerből. A korai ómagyar kor szórványainak kettős betűjelölésében diftongussal és hosszú monoftongussal olykor egyaránt számolhatunk. Különösen gyanús ebből a szempontból az *eu* jelölések hosszú monoftongusos *ő* hangértéke.

(Vö. BENKŐ 1953a; 1957: 75-7; 1980: 116-21, BÁRCZI 1958a: 87-99, MNyT. 169-75.)

2. Az *-i* utótagú diftongusok közül az *ëi* figyelhető meg az Abaúj megyei *Fekete-erdő* 1255-ös oklevélből származó *Feketeyerdeu* első névrészének alakjában. A helynév magyar adatai (1255: *Feketeyerdeu*, 1330, 1331: *Feketheherdeu*) tükröztethetik a *fekete* melléknév hangalakjának fejlődését is: *feketëi* ~ *feketëü* > *feketé* > *feketë* > *fekete* (vö. BÁRCZI 1958a: 85). BÁRCZI fenntartja annak a lehetőségét, hogy az *ëü*-ben esetleg más képző rejlik, amit az is támogat, hogy az *i*-re valló adatok régebbiek és számosabbak (vö. BÁRCZI 1958a: 95). Az *ëü* > *ëi* fejlődés a XII-XIV. században zajlik le, majd a kettőshangzók *-é*-vé egyszerűsödnek - olykor meglehetősen későn. Ezen vélekedéssel többnyire egyet is érthetünk, ám Abaúj-Győr vármegye adatai között gyakran már a XIII. században vagy akár jóval korábban is - igaz olykor bizonytalan datálású oklevelekben - is *fekete* alakot találunk (Fejér vm. 1055: *Fekete kumuk*, +1264/324: *Fekethehygh*, Bihar vm. [1281?]: *Feketeevrem*, Borsod vm. 1297: *Fekete Syr*), ami a fenti hangfejlődési folyamat korai lezajlását mutatja (talán csak némely területeken) ebben a lexémában.

A személynévi eredetű abaúji *Vécse* településnév korai adatai *Vejcse* (~ *Veicse*) formájúak (vö. pl. 1295/346/401, 1296>364, 1300/321, 1332: *Weyche*, 1326/375: *Veyche*), amiből a kettőshangzó egyszerűsödésével jött létre a településnév mai és már a korai ómagyar kor végén is adatolható *Vécse* (1332: *Wechee*) alakja (vö. KISS LAJOS 1995a: 19).

A Bars megyei *Bél* település nevének adatai diftongusos és hosszú monoftongusos alakot egyaránt jeleznek (vö. 1291: *Beyl*, 1311, 1331: *Beel*), s a közöttük lévő kronológiai kapcsolat alapján ez esetben is monoftongizációs folyamatot gyaníthatnánk. A településnév származtatási lehetőségei⁸⁹ azonban ezt kevésbé támogatják.

3.1. A labiális utótagú diftongusok között a legnagyobb arányban az *iü* szerepel Abaúj és Bars vármegye helynévkincsében. A *kis* melléknév a korai ómagyar korban gyakran látható *küüs* ~ *küs* alakban (vö. HA. 1-2., OklSz.), s bizonyosan ezt a két hangalakot ismerhetjük fel a Bars megyei *Kis-Zsitva* víznév adatainak első névrészében is: 1318: *Kywsytua* ~ *Kussitua*.

A *füz* fanév a régiségben gyakran előfordult illabiális formában; vö. 1224/291/389: *Fyzuforku*, Bodrog vm.; +1228/383/407: *fyz*, 1232: *Phizes*, 1256: *Fyzezth*, 1315: *Fyzes*, 1329, 1332: *Fyzezth*, 1334: *Fyzesd*, Baranya vm.; 1320: *Fizieschergeteg*, Bihar vm.; 1329/447: *fyzbukwr*, Borsod vm. Ezek mellett igen nagy számban előforduló *yu*-s jelölésű alakok (vö. 1248/326: *Fyuzerku*, Borsod vm.; 1321: *Fyuzeth*, Baranya vm.; 1327/378: *Fywzerpatak*, Abaúj vm.; 1327/519: *Fiuzeguolg*, 1331: *Peethkfyuze*, Bars vm.; 1329/358: *Fyuzeg*, Bihar vm.) is szerepelnek.⁹⁰

⁸⁹ Egybevezethető egyrészt a *Beli* személynévvvel, illetve magyarázható másrészt egy szláv **belb* 'irtvány, tisztás' közsőből (vö. FNESz. *Bakonybél*). Egyik esetben sincs okunk diftongusos előzményt feltenni.

⁹⁰ A lexéma *füz*- ~ *füze*- tövei miatt történetileg a hangzónyújtó tövek típusába tartozik, ami a tövokális pótlónyúlásos jellegéről tanúskodhat. Meg kell azonban jegyezni, hogy helyesírás-történetünk az *yu* betűkapcsolat hangértékét vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy minthogy ez a jelölés olyan korban keletkezett, amikor a diftongusok már monoftongizálódtak, nem valószínű, hogy az *yu* mögött diftongust kellene gyanítanunk, korai okleveleinkben is sokkal inkább - a diftongusos előzményű - *ü* jelölésére használhatták. Emellett előfordul az *yu* a rövid *ü* hang jeleként is, ami mögött azonban talán helyesírási, hangjelölési kérdést kell látnunk (vö. KNIEZSA 1952: 51-2).

Pusztai személynévből keletkezett metonimikus névadással az az abaúji *Bűd* településnév, amelynek korai adatai igen nagy számban tartalmaznak diftongusos formát (vö. pl. 1246/305//414, 1246/348/408, 1326, +1326/[400 k.], 1326/463, 1329: *Byud*), de a településnév adatsorában a monoftongizáció eredményeként jelentkező *ű* ~ *í* monoftongussal is találkozunk (pl. 1315: *Bwd*, 1326: *Byd*).

Az *üü* diftongus egyszerűsödése BÁRCZI szerint zömmel a XIII. században következett be (1958a: 92), ám diftongusos alakokkal - mint láthattuk - e századot követően is jócskán találkozunk.

3.2. A sajátos szerkezetű *ëu* diftongust láthatjuk az *aszú* közszó egyes Abaúj megyei helynévi előfordulásaiban. A lexéma hangfejlődési tendenciáit, alakulásmódját (ehhez ld. még NYÍRI 1980, különösen pedig ezen belül: 615-7) végigkísérhetjük korai helynévi adataink időbeli egymásutániségának, kronológiai összefüggéseinek segítségével: az 1270/272-es oklevélben a közszó még *aszëu* alakú (*Azevpotok*), 1317-ben, 1318-ban - mintegy a hangtörténeti fejlődés következő, immár előrehaladottabb stádiumaként - *aszjú* formával találkozunk (*Azyuzartus*, *Ozyuuelgy*), végül további okleveles adatok segítségével az *aszú* hangalak kialakulását, azaz a hangfejlődési folyamatok lezárulását, a monoftongizációt is dokumentálhatjuk: 1326/375: *Ozwueulg*.

Az *aszú*-hoz hasonló szótörténeti-hangtörténeti jelenséget kísérelhetünk figyelemmel a *hosszú* lexémában is. A *hosszú* melléknév alakváltozatainak korszakunkban tapasztalható gazdagsága főként a szóvégi *ou* különféle fejlődéséből adódott (vö. TESz.): *huszëu* (1236, Baranya vm.: *Huzzeuozo*, 1270/272, Abaúj vm.: *Huzevheg*, 1282/379, Bereg vm. *Huzeumezeu*, +?1248>393, Bereg vm.: *Huzsceumezeu*, 1329/XIV., Baranya: *[Ho]szevvelgh*; ez utóbbi adat idevonása kétséges) ~ *hoszjú* (1330, Bars: *Huzyufeuld* ~ *Huzyuweulg*, 1075/+124/+217, Csongrád: *Hosiouer*) ~ *hosszó* (+[1235]/350/404, Baranya: *Huzomege*) ~ *hosszú* (1327/589, Bihar: *Hozzureketthye*) ~ *hosszi* (1284/454, Borsod: *Hwzyverem*). Az alakváltozatok alakulásmódja, időbeli viszonyuk megfelel a BÁRCZI, valamint a TESz. által vázolt fejlődési sornak (vö. BÁRCZI 1958a: 97-8, TESz.).

3.3. Az abaúji *Óvár* településnév 1255-ös oklevélből származó *Ouwar* adatában látható *ou* betűkapcsolat mögött esetleg diftongusos ejtésmódot sejtethetünk - különösen, ha összevetjük a későbbi *Nagyóvár* név *o* jelölésével (vö. 1317: *Nogyowar*). Az *ou* betűkapcsolat (az *o*-s jelöléshez hasonlóan) mindazonáltal *ó* hangértékben is szerepelhet.

3.4. A *Paul* személynévből alakult eredetileg birtoklást kifejező *-i* képzővel az ugyancsak Abaúj megyében fekvő *Pólyi* település neve. Korai adataiban *ay* diftongusos alakot láthatunk (vö. 1280: *Pauly*, 1329/330/407: *Pauli*). Az *ay* diftongus korszakunk végére *á* ~ *ó*-vá monoftongizálódott, amit az oklevelek *Pali* (1323, 1332) ~ *Paly* (1329) ~ *Poly* (1330) adatai jeleznek.

3. Mássalhangzó-változások

3.1. Asszociációs változások

BÁRCZI GÉZA a hasonulás és elhasonulás, valamint a hangátvetés és a haplológia jelenségét „asszociációs változások” cím alatt foglalja össze. Így járok el én is.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 165-6, MNyT. 125.)

a. Hasonulás

1. A hasonulásos jelenségek tárgyalását meg kell, hogy előzze egy általánosabb természetű megjegyzés: a szomszédos mássalhangzók egymásra gyakorolt hatásának témaköre a magyar hangtörténeti vizsgálatoknak meglehetősen elhanyagolt területe, pedig korai emlékeink (a szórványok és a szövegek) hangzásbeli arculatának elsőrendű meghatározói. A jelenség helynevekbeli vizsgálatakor az alkalmi hasonulásokra nem térek ki, de érintem később néhány érdekes példáját a zöngésülés-zöngétlenülés pontban.

A hasonulás (vagy asszimiláció) nyelvi síkon az egyes (többnyire szomszédos) hangok egyikének képzésmódjában eredményez változást: valamely hang teljesen vagy részlegesen hasonítja magához a mellette vagy a közelében lévő másik hangot.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 165-6, MNyT. 125-7, BENKŐ 1978: 21-6; 1980: 80-5, KISS LAJOS 1995a: 17.)

2.1. Részleges hasonulás. A hasonulásos jelenségek között vannak olyanok, amelyek tendenciaszerűen állandósulnak, ilyen például a részleges hasonulás terén az $mt > nt$, $md > nd$, valamint az $mcs > ncs$ változás (vö. BÁRCZI 1958a: 165). Alveolárisok előtt az m n -né módosulása a magyar nyelvi fejlődésben még inkább csak potencialitás volt ugyan, de realizációja sem ritka (vö. BENKŐ 1980: 83).

Az $mt > nt$, $md > nd$ változásra helyneveink köréből az alábbi példák hozhatók. Az Abaúj megyei *Szántó* településnév korai ómagyar kori adatai az eredetibb mt kapcsolatot tartalmazzák ugyan (vö. 1275, 1326: *Zamthou*, 1325: *Zamtho*), jelzői összetételei viszont a hasonulás utáni állapotokat mutatják: +1326/[400 k.]: *Felzantou* ~ *Felzantow* ~ *Kethzantou* ~ *Kethzantow* ~ *Nogzanto* ~ *Nogzantow*. Az abaúji *Szend* településnév vélhetően a *Szemd* személynévből alakult metonimikus névadással, de a legkorábbi időktől kezdődően *Szend* alakban találkozunk vele,⁹¹ azaz ebben az esetben ugyancsak $md > nd$ képzés helye szerinti részleges hasonulásról beszélhetünk. A szintén gyakori $mcs > ncs$ hasonulást (ld. ehhez BÁRCZI 1958a: 165) például az abaúji *Szerencs* patak nevében láthatjuk: *Zeremch* formájú első (1258-ból való) adatát néhány évtized alatt dokumentálhatóan is felváltja a *Zerench*.⁹²

2.2. Sajátos típusát képviseli a hasonulásnak a csupán szórványosan jelentkező szóvégi labiális hasonulás (vö. BÁRCZI 1958a: 32), amit az Abaúj és Bars megyei *Bogdány* településnév *Bogdám* alakjával kapcsolatban ideiglenesen (vö. 1335/339: *Bogdam*, illetve 1305: *Bogdam*), a *Goron* > *Garam* szóvégeinek későbbi (a korai ómagyar koron túl jelentkező) módosulásában viszont végérvényesen láthatunk.

3.1. Teljes hasonulás. A magyar nyelvterület túlnyomó részén általános a j hangnak a megelőző spiránshoz (s , sz , z) való teljes hasonulása (vö. BÁRCZI 1958a: 166, MNyT. 126). Az szj hangkapcsolatból ssz alakul a *hosszú* melléknév történetének során is: az eredeti hangalakra látunk példát a Bars megyei *Huzyufeuld* ~ *Huzyuweulg*⁹³ (1330), illetve a Csongrád megyei *Hosiouer* (1075/ +124/+217) adataiban. Vélhetően a hasonult alakot tükröztetik viszont például a Bihar megyei *Huzzeuozo* (1236), illetve *Hozzureketthye* (1327/589) adatok.

⁹¹ Vö. pl. 1256, 1259/327//402, 1326, 1332-5/Pp. Reg.: *Scend*, 1264, 1323, 1332-5/Pp. Reg.: *Zend*, 1295/417: *Send*.

⁹² Vö. 1296/474/475, +1326/400 k.: *Zerench*, illetve ld. még +1326/400 k.: *Zerenchpatak*.

⁹³ Az yu betűkapcsolat jelölhet másrészt iu diftongust is, s ebben az esetben $sz > ssz$ geminációról lehet szó. Hasonló diftongusos alakhoz ld. még pl. *Huzzeu-*.

3.2. Hangtörténetírásunk átmenetileg jelentkező, de a nyelvterület jelentős részén megfigyelhető jelenségeként tartja számon a $dn > nn$ asszimilációt (vö. BÁRCZI 1958a: 166, MNyT. 126). Korai helynévállományunk Abaúj és Bars megyei korpuszából az abaúji *Garadna* és a *Gadna* nevek egy-egy adatát sorolhatjuk e hangváltozástípusba. Az előbbinek a víznévi és településnévi adatai között egyaránt fellelhető *Granna* alakját (1278), az utóbbinak pedig a *Ganna* (1320) változatát tekinthetjük ilyen, átmeneti hasonulással létrejött alaknak. Másutt e változások továbbélő formákat is létrehozhattak (vö. FNESz. *Ganna*).

E változással szoros kapcsolatban lévőknek tűnik a némileg ugyan más irányú $nd > dd$ hasonulás, amit az abaúji *Monajkedde* ~ *Monajkedd* településnév második névrészában (annak egyik etimológiai lehetőségében) gyaníthatunk. Az elsődleges *Kendi* névalakból - melynek egykori meglétét a ma Monaj mellett fekvő *Kendipusztá* helynév is valószínűsítheti - vélhetően hasonulással magyarázható a *Keddi* forma. Az átalakulás - amelyben egyébként esetleg a helynevekben nem ritka *kedd* napnév analógiás hatásával is számolhatunk - ideiglenesnek bizonyulhatott, amint ezt a fenti *Kendipusztá* helynév jelzi.

3.3. Az *r* hang számos mássalhangzó-kapcsolat tagjaként vett részt hasonulásos jelenségekben: a *parlag* köznévnél ma is és a régiségben is előfordul két irányban is hasonult *pallag* ~ *parrag* alakja (vö. OklSz. 749-50), ami az $l \sim r$ hangviszony alapján érthető. Két vármegyénkben az abaúji *Tövises-parlag* határnévnél találkozunk ilyen, feltehetően hasonult formát mutató alakjával: *Tuissespallag* (1317). A Bars megyei *Mellek* település neve a *Merlik* személynévből magyarázható, s első adata (1332/Pp. Reg: *Merlek*) hangszerkezetiileg ennek pontosan meg is felel. A későbbi-mai változat ugyancsak $rl > ll$ teljes hasonulással jött létre.

A *Hernád* folyónév a régiségben számos alakváltozatban fordult elő az okleveles anyagban: a közöttük lévő *Hornad* ~ *Harnad* > *Horrad* ~ *Harrad* formák között ugyancsak a fenti asszimilációs változást gyaníthatjuk.

3.4. A hasonulás speciális eseteként tartjuk számon a két nem szomszédos mássalhangzó között megvalósuló asszimilációt. Az abaúji *Semse* település neve az elsődleges *Szemse* változathoz alakulhatott $sz : s > s : s$ hasonulással (vö. FNESz., KISS LAJOS 1995a: 17).

b. Elhasonulás

1. Azt a jelenséget, amelynek során valamely szóban két egymást követő (ritkán távolabbi) azonos mássalhangzó közül az egyik egy más hanggá alakul, elhasonulásnak nevezzük. A változás a közszavaink és a helyneveink körét egyaránt érinti.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 166-7, MNyT. 127, KISS LAJOS 1995a: 9.)

2. Közszavaink között a legjelentékenyebb módosulások egyikeként kell megemlítenünk az *ss* elhasonulását *rs*-sé, amint ezt például a *hárs* fanév nyelvi fejlődésében is láthatjuk. A növénynév elsődleges alakja *has* ~ *häs* ~ *häs* volt, ahol a szóvégi *s* bizonyos toldalékos alakokban magánhangzóközi helyzetbe kerülve geminálódott, s a gemináta nyelvjárástól függően részint állandósult (vö. BÁRCZI 1958a: 166, KISS LAJOS 1995a: 9), részint elhasonulással *rs* hangkapcsolattá alakult (TESz.). Abaúj-Csongrád vm. nem települést jelölő helynevei között öt névben szerepel ez a fanév (Abaúj vm. 1330: *Haaspatokfew*, Borsod vm. 1298/390: *hasfa*, [1240]: *Hasfeu*, [1240]: *Zelushasfeu*, Baranya vm. 1251/ 335: *hasfa*), s minden esetben *has* ~ *haas* betűhív alakban találjuk meg. Az elhasonulásra a legkorábbi kétségtelen adat a TESz. (valamint az OklSz. adatai) szerint csupán a XV. század második feléből (1486-ból) való.

3. Az $nn > dn \sim nd$ elhasonulás ugyancsak gyakori (vö. BÁRCZI 1958a: 166, MNyT. 127). Ennek példáját láthatjuk a Bars megyei *Geletnek* (régén *Gelednek*) településnév esetében is, amennyiben annak - többféle származtatási lehetőségei közül - a szláv **Glinnik* helynévből való magyarázatát fogadjuk el. A *Glinnik* alakból a magyarba bekerülve *Geleennek*, majd $nn > dn$ disszimilációval *Gelednek* ~ *Geletnek* alakult (vö. KISS LAJOS 1995a: 9).

4. Az elhasonulás ritkán két nem szomszédos mássalhangzó között is megvalósulhat, ahogy erre a TESz., valamint KISS LAJOS (i. h.) is több példát idéz. Ilyennek kell tekintenünk az Abaúj megyei *Lengyelfalva* településnév személynévi előtagját, azaz a *lengyel* közszből alakult *Lengyel* személynévet, és ezzel együtt természetesen az alapul szolgáló közszt is. A népnév eredeti hangalakja *lengyen* volt (vö. TESz.), ezt láthatjuk az előbb említett településnév *Lengenfalua* ~ *Lengenfolua* (1335/339) adataiban is. Ez a hangalak később másodlagosan, $n : n > n : l$ elhasonulással *lengyel*-lé fejlődött (i. h.).

c. Hangátvetés

1. Hangátvetésen két szomszédos vagy ritkábban távolabbi mássalhangzó (olykor mássalhangzó és magánhangzó) helycseréjét értjük. A közszavak (pl. *konyha*, *dunyha*, *szöcske* stb.) és a helynevek körét egyaránt érintő változást hangtörténetírásunk a szörványos hangváltások esetei között tartja számon.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 167, MNyT. 128, DEME 1944, NYIRKOS 1993: 78-9, KISS LAJOS 1995a: 15.)

2. A hangátvetés tendenciaszerűen jelentkezik a $kcs > csk$ esetében (nagy számú helynévi példáit ld. KISS LAJOS i. h., illetve ld. még KÁLMÁN 1973). A Bars megyei *Baracska* település neve a korai ómagyar korban *Barakcsa* ~ *Brakcsa* alakú volt,⁹⁴ s a későbbiekben (a XIV-XV. sz. fordulóján) vált hangátvetéssel *Baracska* alakúvá (vö. 1402: *Barachka*, 1407: *Nogbarachka* stb.; ComBars. 9), de - bizonyára a párhuzamos használat jeleként - a XV. sz. első felében még az eredeti hangalak is fel-felbukkan (vö. pl. 1407: *Kysbarakcha*; további példákhoz ld. ComBars. 9-10). A változás bekövetkezését, az új hangalak végérvényes egyeduralmát esetleg késleltethette a település közelében fekvő *Barak* település hasonló nevének „konzerváló” szerepe.

A *Hernád* Abaúj vm. legnagyobb folyója. Legkorábbi adatai *Honrad* ~ *Honrat* (1200 k.) alakúak, s az elhasonult *Henrad* (1261) formára is találunk a korai időkből adatot. Ezen hangalakai variánsokból azonban metatézis révén (vö. erről KISS LAJOS 1984b: 100; 1994: 4, 1995a: 15) igen korán, még a korai ómagyar kor időszakában létrejött a *Hornad* ~ *Hernad* (pl. 1255) alak. Ugyancsak Abaúj vm.-ben folyik a *Kanyapta*, az Ida folyó déli mellékága. A szlovák eredetű víznév legkorábbi adatai *Kanapota* (1298) ~ *Kanapta* (1323/390) formájúak, de a szláv párhuzamok, megfelelők alapján tudjuk, hogy e név eredeti szláv hangalakja *Konotopa* lehetett, amiből a magyarban hangátvetés (illetve a két nyílt szótagos tendencia működésének) eredményeként alakult ki a két fenti variáns.

3. Két egymással nem szomszédos mássalhangzó metatézisének példáját szemlélteti a Bars vm.-i *Varanca* nevének kialakulása. A szlovák eredetű (vö. szlk. *Orovnica*) településnév elsődleges alakja a magyarban *Aravanca* lehetett, amelyből $r : v > v : r$ hangátvetéssel (illetve

⁹⁴ Vö. pl. 1269>343, 1293, 1322, 1323, 1323>430, 1325, 1327, 1330, 1332/Pp.Reg.: *Barakcha*, [1290-301]: *Barahca*, 1291/[1300 k.], 1324: *Baraccha*, 1298/350, 1322, 1325: *Brakcha*, 1321: *Braccha*.

a szóeleji *a* határozott névelőnek való felfogásával és elvonásával) *Varanca* fejlődött (vö. FNESz. *Oromfalu*).

4. Nem túl gyakori jelenség, hogy a hangátvetés nem két mássalhangzó között történik meg, hanem a változás egyik részeseként magánhangzót érint. Abaúj és Bars vm. korai ómagyar kori helynévállományában erre is találunk néhány példát. Bars vármegye keleti határfolyója, a Szitnya hegy oldalából eredő, szlk. eredetű *Szikince* víznév eredeti alakja *Szitn(y)ice* lehetett (vö. pl. 1293: *Sythniche*, 1296: *Zytnice*, 1307: *Zithnice*). Ebből *t > k* változással *Szikn(y)ice* alakult (vö. KISS LAJOS 1995a: 31), *nic > inc* hangátvetéssel pedig létrejött a víznév mai *Szikince* alakja (vö. FNESz., KISS LAJOS 1994: 9).

A korai adataiban nagy változatosságot mutató Bars megyei *Dervence* esete⁹⁵ némelyest bizonytalanabb: a *Drevenica* ~ *Drüvence*, valamint *Dervence* alakok között esetleges metatézissel éppúgy számolhatunk, mint a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása, illetve két nyílt szótagos tendencia következtében kettős alaki változás lejátszódásával (ehhez kapcsolódóan ld. NYÍRKOS-nál a látszólagos hangátvetésről mondottakat is; 1993: 78-9).

d. Névbelseji összerántódás. Egyszerejtés.

1. Az összerántódás olyan hangtani jelenség, amelynek során a szó vagy esetünkben a név belsejéből elmarad egy szótag. Az összerántódással rokon jelenségnek tekinthetjük az egyszerejtést, amelynek során a szó vagy név belsejében két egymást követő azonos vagy hasonló hangzású hangcsoport (többnyire szótag) közül az egyik elmarad, azaz az összerántódás az azonos vagy hasonló szótagokat érinti.

(Vö. MNyT. 128, ERDÖDY 1975, KISS LAJOS 1995a: 8, 27.)

2. Az Abaúj vm.-ben fekvő *Saca* település neve szlovák eredetű; vö. szlk. **Svätica* helynév, amiből a magyarban *Satica* (1319: *Saticha*, 1328: *Zethyce*) alakult (vö. FNESz.). A településnév a XV. sz. első felének okleveleiben már *Saca* formában (1424: *Saczza* ~ *Sahcza*: ComAbTorn. 53 *Košice* a.) szerepel, amit KISS LAJOS névbelseji összerántódás következményének tart (1995a: 28). Minden bizonnyal ugyanerről lehet szó a Bars megyei *Rohozsnica* víznév esetében is. A patak *Rasnicha* (1284) és *Rohozniche* (1295) adatokkal képviselteti magát korai okleveleinkben. Az elsődleges, szlovák eredetű *Rohozsnica*-ból valószínűleg névbelseji összerántódással alakulhatott ki a *Rasnica*.⁹⁶ E folyamat eredményének tekinti KISS LAJOS az abaúji *Szikszó* (< **Szikaszó*) és *Reste* (< **Recsete*) településneveket is (i. h.), mindkét jelenség besorolható azonban a két nyílt szótagos tendencia hatókörébe is.

3. A haplológia (egyszerejtés) jelenségének körébe tartozik a szintén Abaúj megyében található *Vajda* település neve: a korábbi (elsődleges) *Vojvoda* alakból (vö. 1302/390, 1323/390: *Voyuoda*) ugyanis e változás segítségével magyarázhatjuk a nagy előfordulási gyakoriságú

⁹⁵ Vö. 1113: *Dreuenizza*, 1229: *Deruenche*, 1234/364: *Terenche*, [1272-90]: *Durenche*, 1275: *Druvenche*.

⁹⁶ Ellentmondani látszik e feltevésnek a két forma kronológiai kapcsolata: a *Rasnica* korábbi oklevélből adatható. Abban a korszakban azonban, amikor az oklevelek, az adatok fennmaradása véletlenszerű, nemigen lehet ezt a tényezőt döntő kritériumnak elfogadni vagy éppen kizárólagos alapnak tekinteni további megállapításokhoz. Az adatok között egyébként is csupán egy évtizednyi különbség van, ami nyelvi szempontból csaknem jelentéktelen, s mindössze azt jelezheti, hogy a teljes, a szláv eredetihez közel álló *Rohozsnica* és az összerántódással létrejött *Rasnica* párhuzamosan élhettek egymás mellett akár több évtizedig is.

*Vajda*⁹⁷ helynévi formát (vö. KISS LAJOS 1995a: 9). E fejlődés a közszo alakulásától ugyanakkor bizonyosan nem lehet független.

Speciális (csupán áttételesen ide tartozó) esetként megemlíthető még, hogy a Bars megyei *Anyás* településnév alapjául szolgáló személynév (vö. 1275: *Anias* szn.: Sztp. KritJ. 2/2-3: 138) a m. R. *Ananiás* személynévnek az egyszerejtéssel alakult rövidült alakja lehet (vö. FNESz.). Ebben a példában tehát nem magában a helynévben, hanem annak személynévi előzményében találkozhatunk a haplológia jelenségével.

3.2. Mássalhangzó-torlódások és feloldásaik

1. A szóalakok hangtani felépítése a korai ómagyar korban a következő sajátosságot mutatja: a szóalak elején alig van példa két mássalhangzós, torlódásos kezdetre. A finnugor nyelvekhez hasonlóan a magyar nyelv sem kedveli ugyanis bizonyos határon túl a mássalhangzó-torlódást, különösen nem szóeleji pozícióban. Ennek következménye az az egész magyar nyelvtörténeten végigvonuló tendencia, mely a torlódó mássalhangzókat valamilyen nyelvi eszközzel igyekszik kiküszöbölni.⁹⁸ Más a helyzet a legkorábbi időszaktól kezdődően a szóbelseji torlódásos pozíció jelenségével: itt igen jelentős számban (a maival nagyjából megegyezően) találunk torlódó mássalhangzókat (olykor hármas torlódásra is van példa) a korai ómagyar korban. Úgy tűnik tehát, hogy csak a szókezdő helyzet a kivétel a szóban forgó jelenség alól, a szóalak többi részei messze nem kivételek. Bizonyára összefügghet ez a magyar nyelv hangsúlyviszonyaival: mivel a hangsúly érvényesülése a vokálisban csúcsosodik ki, a korai emlékeinknek ez a nagyon markánsan kirajzolódó szófelépítési struktúrája csakis az igen korai időktől fogva feltett elsőszótagi hangsúly számlájára írható. Egzaktabb fogódzót is találhatunk: a szláv átadó nyelvekben kétségtelenül két mássalhangzóval kezdődő szavakban a torlódó mássalhangzók feloldása a magyar nyelvbe bekerülve tendenciaszerűen megtörténik. A szóbelseji pozícióban ugyanakkor nem jellemző a feloldás, sőt nemegyszer a meglévő szóbelseji vokális - egy másik tendencia, a két nyílt szótagos törvény működésének következtében - éppen hogy kiesik.

A mássalhangzó-torlódás feloldására szolgáló lehetőségek közül Abaúj és Bars vármegyék helyneveinek körében a bontóhanggal, illetve az egyik mássalhangzó kivetésével találkozunk. Nem véletlen továbbá, hogy az itt számításba jövő helynevek többnyire szláv eredetűek, ahol a szóeleji és szóbelseji több mássalhangzó kapcsolata csöppet sem szokatlan.

(Vö. KÁLMÁN 1953, BÁRCZI 1958a: 137-41, MNyT. 134-6, KESZLER 1969, BENKŐ 1980: 66-7, NYIRKOS 1992; 1993, KISS LAJOS 1995a: 8.)

2. A magyar nyelv a szó eleji két vagy több mássalhangzó találkozásának feloldására leggyakrabban a torlódó mássalhangzók közé beékelődő bontóhangot használ. A bontóhang minősége többnyire megegyezik a következő szótag magánhangzójának minőségével.⁹⁹ Az előbb említett megyék helynévkincsében az *a* hang szolgál ejtéskönnyítő magánhangzóul a

⁹⁷ Vö. pl. 1302>398, 1307>398, 1318>398, 1321>398, 1323>398, 1332-5/Pp. Reg.: *Wayda*, 1307>398, 1318>398: *Vayda*, 1319, 1319/377, 1319/377/385: *Voyda*, 1320: *Wajda*.

⁹⁸ Részben azonban a mássalhangzó-torlódásos kezdetű jövevényszavak beáramlása, részben az onomatopoezis kiterjeszkedése folytán mára a magyar szószerkezet ellenállása e tekintetben jelentősen meggyengült.

⁹⁹ A korábbi tudományosság kizárólagosnak tekintette a bontóhangnak a következő szótagbeli magánhangzó minőségével való egybeesését. Első ízben KESZLER vetette fel, majd NYIRKOS mondta ki határozottan és támasztotta alá példákkal az *i ~ e* alkalmazásának lehetőségét e funkcióban (vö. 1993: 76-7).

következő esetekben. Az abaúji *Garadna* víz- és településnév eredeti szláv hangalakja *Gradna* volt, amelynek a korai oklevelekben is megtaláljuk a nyomát (vö. 1234/243: fl. *Grathna* ~ v. *Gradna*). Vélhetően ugyanebből a szláv *gradъ* többől magyarázható a Bars megyei *Garaduc* település neve, melynek korai okleveles adatai között a torlódó és a feloldott változat egyaránt adatolható: vö. 1302: *Graduch*, [1328-49]: *Garaduch*. Némileg bizonytalanabb a Bars megyei *Baracska* (vö. pl. 1269>343, 1293, 1322, 1327, 1330, 1332/Pp.Reg.: *Barakcha*) és *Baratka* (vö. 1425, 1429, 1456: *Barathka*) településnevek adatainak kronológiai viszonya, de mindkét esetben valószínűsíthetjük (általánosabb hangfejlődési tendenciák alapján, illetve az utóbbi név esetében az adatok időbelisége is ezt sugallja) a *Brakcsa* (vö. pl. 1298/350, 1322, 1325: *Brakcha*) és a *Bratka* (vö. pl. 1156/347, [1158 k.]: *Bratka*) variánsok elsődlegességét, amiből a mássalhangzó-torlódás feloldása eredményezte a későbbi-mai hangalakot.

Az *o* hang szolgál bontóhangul az abaúji *Golop* és a Bars megyei *Porosztolnok* településnevek szóeleji mássalhangzó-torlódásának feloldására; vö. szl. *Glúp* szn. > 1258: *Glup* hn. > 1296/474/475: *Gulup* hn., illetve szlovák *Prestavľky* [többes sz.] hn. > 1283: *Proztolnuk* ~ *Poroztolnuk* hn.

Az *e* szerepel ugyanebben a funkcióban a magas hangrendű Bars megyei *Bezenca*, *Geletnek* és *Szelepcsény* településnevekben, így alakult a szlovák *Bzenicá*-ból a magyarban *Bezenica* > *Bezenca* > *Bezenca*, a szláv *Glinnik*-ből (egyik szóba jöhető lehetőségként) *Gelennek* > *Gelednek* ~ *Geletnek*, a szlovák *Szelepcsány*-ból *Szelepcsény*. E településnevek mai hangalakjának kialakulásában természetesen a torlódás feloldása mellett többnyire más hangváltások is szerepet játszottak: az elhasonulás (*Gelennek* > *Gelednek*) vagy éppen a hangrendi kiegyenlítődés (*Szelepcsány* > *Szelepcsény* > *Szelepcsény*, esetleg *Szelepcsány* > *Szelepcsány* > *Szelepcsény*).

A Bars megyei *Szórád* helynév bizonyára (szláv eredetű) személynévből keletkezett metonimikusan, az alapjául szolgáló személynévhez vö. 1138/329: *Sourad* (ÁKSz. 321). A helynév *Zouorad* ~ *Zorad* (1302) formában adatolható korszakunkban. Az adatokból jól láthatjuk a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásának különféle lehetőségeit: *Svorad* szn. > *Szovorad* hn. (bontóhanggal) ~ *Szorad* hn. (a *v* kivetésével). A *Szórád* helynév azonban nemcsak így, azaz a *Szovorád*-dal párhuzamosan jöhetett létre: másodlagos alakulása a *Szovorád*-ból (a *v* intervokális helyzetben való kiesésével, valamint az *oo* magánhangzók *ó*-vá olvadásával) ugyancsak elképzelhető.

Az előbbieken említett valamennyi helynév esetében a mássalhangzó-torlódás megszüntetéseként létrejött, inetimologikus magánhangzóval bővült alak maradt fenn. Ismereteseek azonban olyan helynévi példák is, amikor az újítás csak időlegesen bizonyul, s az eredeti forma vált végül általánossá. Az Abaúj megyei *Krasznok* és *Szkáros*, valamint a Bars megyei *Brogyán*, *Hrussó* és *Knyezsic* településnevek adatsorában fel-felbukkanó, a torlódó mássalhangzók feloldásával létrejött *Karaznok* (pl. 1302/390), *Zakarus* ([1304-11]), *Borogen* (1293), *Huruso* (1316) és *Kenesich* (1314/340) alakok hosszabb-rövidebb idő alatt végérvényesen eltűntek az okleveles említésekből, azaz bizonyára az élő nyelvi használatból is.

3. A s z ó b e l s e j é b e n többnyire három mássalhangzó torlódása jelent olyan zavart, amit már igyekszik a nyelvünk kiküszöbölni. Ez az igény jelentkezik a szláv eredetű *mortva* közszóban és tulajdonnévben (vö. pl. 1255: *Mortua*, Abaúj vm.), ahol a hármas torlódást az *rt* közé beékelődő *o* bontóhang szüntette meg: *morotva* ~ *Morotva*. Két mássalhangzó találkozása szűnik meg ideiglenesen a Bars megyei *Oszlány* településnév egyszeri előfordulású *Oszolány* (vö. 1283/505/830: *Ozolan*), valamint a *Zsikva* településnév *Zsikava* (vö. 1209 Pp.: *Sichoua* ~ *Sichoa*) alakjában.

A szóbeljei mássalhangzó-torlódások feloldásában (különösen három torlódó mássalhangzó esetén) a bontóhangoknál jóval gyakrabban jelentkezik az egyik mássalhangzó (többnyire a *v*) kivetése. Közszeink köréből ide sorolhatjuk az *eresztvény* ‘fiatal, sarjadó erdő’ (TESz.) földrajzi köznevet. A régiségben *eresztvény* ~ *eresztviny* ~ *eresztény* ~ *eresztevény* ~ *ereszteiny* hangalakai változatokban élt (vö. HA. 1-2. Név- és szóalakmutató). Az alakváltozatok létrejötte a mássalhangzó-torlódás kétféle feloldásával magyarázható (vö. BÁRCZI 1958a: 141): az *eresztevény* szóalakban bontóhanggal, az *eresztény*-ben pedig a *v* kivetésével.

Ugyancsak két mássalhangzó találkozását szüntette meg a nyelv, de immár végérvényesen a *Perény* helynévben, melynek terjedelmes korai ómagyar kori adatsorában egy-egy kivételtől eltekintve *Pervény* ~ *Pürvény* alakot tükröztető adatokkal találkozunk, s úgy tűnik, a két formát (ti. a *v*-t tartalmazót és az anélkülit) a XIV. században párhuzamosan használták. A mássalhangzó-torlódást a *v* kiesése oldotta fel (vö. még KISS LAJOS 1995a: 22).

A Bars megyei *Bálvány* településnév több ízben adathozható *Bálány* hangalakját (1255, 1259, 1266: *Balan*) is a mássalhangzó-torlódás hangkivetéssel való feloldása magyarázhatja.

4. A név elején és a név belsejében egyaránt hangkivetés oldotta fel a mássalhangzó-torlódást a Bars megyei *Goznica* településnév esetében. A szláv eredetű helynév elsődleges alakja minden bizonnyal *Gvozdnica* lehetett, melyből aztán a szó elején a *v* kiesése, a szó belsejében, a *zdn* mássalhangzó-kapcsolatból pedig a *d* kiesése eredményezte a *Goznica* hangalakot. Érdekes jelenség, hogy a település nevének párhuzamos szlovák alakjában a szó elején a másik mássalhangzó (azaz a *g*, illetve a szlovákban ennek megfelelő *h*) tűnt el, ami így *Voznica* hangalakot eredményezett (vö. még FNESz. *Garamrév*).

3.3. Hiátustöltők kiesése

1. A magyar nyelv éppoly kevésbé tűri, ha valamely szóban vagy névben két magánhangzó érintkezik egymással, mint ahogy a mássalhangzók torlódását is igyekszik feloldani. A hanghézag megszüntetésének több módja lehetséges, de nyelvünk többnyire a két szomszédos magánhangzó közé valamilyen mássalhangzót iktat be, azaz a hiátus kitöltésére ún. hiátustöltő hangok (*v*, *j*, *h*) segítségét veszi igénybe.

A két vokális közötti konszonáns kiesése vagy beiktatódása a magyar hangtörténet egyik régi jelensége. Feltehetően ható tényező volt már az uráli-finnugor alapnyelvben is, az ősmagyarban pedig a későbbi fejleményekből jól kimutatható érvényesüléseit láthatjuk. A hiátussal kapcsolatos jelenségek nagyobb része (a régi előzmények ellenére) azonban inkább a korai ómagyar korban zajló, mozgásban lévő változás vetülete lehet. A hiátus keletkezése vagy megszűnése igen mozgékony, szinte a szinkroniában is érzékelhető, ható jelenség, s az ómagyar kor ennek a mozgékonyságnak különösen tipikus ideje.

Nem fogadható el az a korábbi, többek között MELICHNÉL (vö. 1908) vagy MÉSZÖLYNÉL (1918: 261-5, 1956: 167) olvasható vélekedés, mely szerint az ómagyar nyelvemlékek számos hiátusos helyzete nem valóságos nyelvi tény, hanem pusztán írássajátosság latin hatásra. Nincs okunk ugyanis kételkedni abban, hogy ahol hiátusra gyanús helyzetben két magánhangzó szerepel egymás mellett, ott általában valóságosan is hiátust kell olvasni. Az már persze más kérdés, hogy bizonyos hiátusos kapcsolatokban e két vokális között valamilyen tökéletlenül képzett simuló konszonáns-féle (elsősorban *j*) hangozhatott. Ennek azonban semmiképpen nem volt fonémaértéke, és nem véletlen, hogy a lejegyzők nem is jelölték, miként helyesírásunk máig nem jelöli az efféléket. Az ilyen típusú simuló konszonánsból idővel aztán teljes értékű hiátustöltő is alakulhatott.

A jelenség nyelvföldrajzi haszna sem elhanyagolható. Arra ugyan (a jelenség nagyfokú változékonysága miatt) nem sok esély van, hogy egyes ómagyar kori előfordulásokhoz hasonló mai nyelvjárási jelenségeket az ómagyar formák közvetlen folytatásaként értékeljünk, az azonban kétségtelen, hogy magának a hiátus-keletkezésnek és hiátus-kitöltődésnek a tendenciája nyelvárastípusaink között nem egyformán, sőt nagy intenzitáskülönbséggel jelentkezik, s ez az egyes nyelvjárástípusoknak valószínűleg olyan belső tulajdonsága, amely nem új keletű.

A hiátusos záródás speciális jelenségéről már szoltunk a korábbiakban.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 99-102, MNyT. 131-2, 168-9, BENKŐ 1980: 86-9, illetve ld. még 75 is.)

2.1. A *j ~ h* hiátustöltői jelentkezése ritkábban figyelhető meg, a korai ómagyar kori Abaúj és Bars megyékben mindössze néhány adatban találkozunk vele: az abaúji *Fehérnyár* adatai a hanghézag meglétét jelzik: *Feyrnyar* (1327/336/408) ~ *Feyrnar* (1327>410). A *fehér* melléknév *feyr ~ feyer* alakban egyaránt előfordul korszakunkban (ld. alább). Bizonytalan eredete ellenére úgy tartják, hogy a szó valószínűleg *j*-t tartalmazott elsődlegesen (vö. TESz.), amely aztán folytatódhatott (*fejér*), hangzóközi helyzetben kieshetett (*feír*), s helyére hiátustöltő *h* kerülhetett (*fehér*). A *fehér* melléknév előfordul még Abaúj-Győr vm. víz- és határnévállományában az alábbi neveken, s a hiátusos pozíció alábbi megoszlásában: *feír* alakban a *Feirtou* (1075/+124/+217, Csongrád vm.), *Feyrtou* (+1256, Csanád vm.), *Feyrtow* (1224/291/389, Bodrog vm.), *Feyrnad* (1293/323, Borsod vm.) neveken, *fehér*-ként a némelyest bizonytalan *Fechereth* ([+1077-95]/403, Baranya vm.) helynévben, illetve *fejér*-ként a *Feyerpotok* (1325, Árva vm.; 1291, Gömör vm.) névben.

Az abaúji *Kajata* településnévnek a pápai oklevélben adatható *Kaheta* hangalakja - amennyiben valóban létező forma volt - a szóbelseji, magánhangzóközi *j* hiátustöltőként való felfogásával és egy másik hiátustöltővel való felcserélésével ugyancsak magyarázható.

2.2. A fenti hangoknál lényegesen gyakoribb hiátustöltőként (vagy annak vélt mássalhangzóként) a *v* hang. A *Tövises-parlag* (1317: *Tuissespalag*), a *Kövesd* (1303: *Kuesd*), a *Kovács* (1209 Pp.: *Coach*) vagy a *Nyévegy* (1265: *Neug*) helynevekben a hiátustöltői szerepűnek felfogott *v* kiesésével találkozunk. Esetleg ilyen alakulásúnak tekinthetjük továbbá az abaúji *Felináncs* településnév *Felyanch* betűhív formáját is, ugyanis a hiátusos alakot megelőzhette egy *-iváncs* hangalak, amivel az anyatelepülésnek, *Ináncs*-nak az adataiban találkozhatunk is (vö. 1332-5/Pp. Reg.: *Inans ~ Iuanch ~ Iwanch*), s amelyet vélhetően az *Iván ~ Iváncs* személynév alaki hatása eredményezett.

A *Radvány* településnévnek az 1262-es oklevélből adatható, bizonyára elsődleges *Rodowan* alakjából ugyancsak a hiátustöltői szerepűnek vélt *v* kiesése hozhatta létre az 1270/272-es adatoltságú *Rodoan* formát. A településnév alapjául szolgáló személynévben ugyancsak megfigyelhetjük ezt a hangfejlődési folyamatot; vö. 1067 k./267: *Rodowan* szn. (ÁÚO. 1: 27), 1211: *Rodoan* szn. (ÁKSz. 293).

3.4. Inetimologikus mássalhangzók betoldódása

1. A szó eredeti hangszerkezetéhez képest valamilyen oknál fogva többlethangként jelentkező, etimológiai előzmény nélküli hangokat, másrészt az etimológiai előzményük ellenére teljesen funkciótlaná válókat inetimologikus hangoknak nevezzük. A jelenségek érintkezését mutatja, hogy az előbb tárgyalt hangtörténeti változásokban részt vevő fonémák: a mássalhangzótorlódás feloldását szolgáló bontóhangok a magánhangzók körében, a hiátus megszüntetésében szerepet játszó hiátustöltő hangok pedig a mássalhangzók között ugyancsak inetimologikus járulékelemeknek tekintendők. Ezekre azonban természetesen a továbbiakban nem térek ki.

(Vö. NYÍRKOS 1972; 1987, KISS LAJOS 1995a: 19.)

2. Abaúj és Bars vármegye korai helynévallományában igen nagy számban találunk olyan helyneveket, amelyek átmenetileg vagy végső formájukban a fenti definíció értelmében inetimologikus járulékhangokat tartalmaznak. Legnagyobb számban az *l* hang másodlagos betoldódásával számolhatunk (erről ld. részletesen NYÍRKOS 1987: 125-32). Az abaúji *Rakolc pataka* víznév (vö. 1321: *Rakolchpothoka*) és a *Papolc* településnév (pl. 1302/390, 1323>398: *Popolch*) esetében hasonló hangfejlődési sor vezethetett a végső formához: a szláv *Rakovec* > magyar *Rakóc* > *Rakolc*, illetve szláv *Popovec* > magyar *Papóc* > *Papolc* egyaránt a szláv szóbelseji *ove* hangkapcsolatnak a magyarban megfelelő *ó* szabálytalan tovább alakulását szemlélteti, azaz az *l* betoldódását és előtte a magánhangzó megrövidülését. Mindkét helynév esetében a korai ómagyar korban már az *l*-es alakok adatolhatók.

Az *l* szervesen hangként való jelentkezését figyelhetjük meg az Abaúj megyei *Olcsvár* településnév esetében is: a szláv eredetű helynév etimológiailag azonos az *Ócsárd* szláv előzményével, de az attól való elkülönülést egyrészt a *vár* földrajzi köznév hangalaki besugárzása, s másrészt az *l* betoldódása eredményezte. A *cs* hang elé toldódott be az *l* az Abaúj megyei *Bocsár(d)* településnév *Bolcsár(d)* alakjában is (vö. pl. 1249: *Boltsschar*, [1267]: *Bolchar*, 1314: *Bulchard* stb.). A szláv eredetű *bocsár* közszo nem tartalmazta e hangot elsődlegesen (vö. KNIEZSA, SzJlsz. 2: 600), s noha a betoldódása ideiglenesnek bizonyult, a korai időszakban a lexéma - úgy tűnik - ilyen alakban lehetett általános.

A Bars megyei *Óvár* a régiségben többször előfordul *Olvár* alakban (vö. 1239: *Oluar*, 1292: *Olwar*), s a névben az *l*-es forma egészen a XV. század végéig adatolható (a FNESz. a régiségben egyébként is uralkodónak mondja az *Olvár* formát; vö. *Kisóvár* a.), 1570-től azonban már csak *Óvár* alakban szerepel. Az inetimologikus hang megjelenése ebben a településnévben sem bizonyult tehát véglegesnek, amiben bizonyára szerepet játszhatott a név etimológiailag így áttetsző volta.

A *Szolnok* településnév pusztá személynévből keletkezett magyar névadással (vö. 1221/550: *Zounuk* szn.), s első adataként a személynévnek hangszerkezetiileg tökéletesen megfelelő *Zonuk* (1256) szerepel, majd - ezzel párhuzamos használatban - megjelenik az *l* másodlagos betoldódásával létrejött *Szolnok* ([1257-62]>412: *Zolnok* ~ *Zolnuk*) forma is (vö. KISS LAJOS 1995a: 19).

Az *l* betoldódásának speciális esetét láthatjuk az abaúji *Bőcs* településnévben. Nagy számú korai adatai kivétel nélkül tartalmazzák az *l* mássalhangzót.¹⁰⁰ Az elsődleges *Bölcs* hangalak későbbi-mai *Bőcs*-csé alakulása szabályos hangfejlődés eredménye: az *l* kiesése és az előtte álló magánhangzó ennek hatására történő megnyúlása nem ritka jelenség (vö. BÁRCZI 1958a: 67). A végső előzményül szolgáló *bölcs* közszo - s ezáltal a belőle alakult *Bőcs* személy- és helynév - hangtani érdekessége az, hogy a magyar nyelvbe bekerülő ótörök jövevényszó bizonyára **büyüci* alakú volt, amiből a magyarban **bücsi* > *bücs*, majd másodlagos *l* betoldódással *bülcs* ~ *bölcs* lett (vö. TESz., EWUng.). Azaz a szó elsődlegesen nem tartalmazta az *l* hangot, de inetimologikusan bekerülve a közszo esetében állandósult, míg a személynévi áttételen keresztül belőle alakult helynévben egy idő után a *Bőcs* hangalak rögzült. A XV. század második felében már találunk példát *l* nélküli, hosszú magánhangzós alakra; vö. 1460: *Kysbewch* (Cs. 1: 344).

¹⁰⁰ Vö. 1263/272, 1291, 1304, 1309, 1322, 1323>342, 1323>343, 1324, 1325, 1325/347, 1325/347/549, 1327, 1328/374, 1329, 1330/374, 1332-5/Pp. Reg.: *Bulch*, 1323/366//500, 1332-5/Pp. Reg.: *Bolch*, 1327, 1329: *Beulch*, 1332: *Belch*, 1332-5/Pp. Reg.: *Bulcht*, 1324: *Bulchy* ~ *Bolchy*.

3. Két mássalhangzó közötti fonetikai pozícióban a *p* inetimologikus járulékhangként nem ritka (vö. ehhez NYIRKOS 1987: 33-4): tendenciaszerűen találkozunk vele például a *Németi*-féle településnevekben. Ez az Abaúj vm.-ben önmagában és faluosztódással keletkezett települések nevéként viszonyító szerepű előtaggal is előforduló népnévi eredetű helynév számos adatában *p* járulékelemet tartalmaz.¹⁰¹ A jelentős számú okleveles adat - noha maguk az oklevelek között a kronológiai különbség olykor nem jelentős - a névalak sajátos hangtani arculatáról és fejlődéséről tanúskodik. A második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével (azaz a *Németi* > *Nemti* változás következtében beálló hangtani helyzettel) magyarázható az inetimologikus *p* beékelődése: az ily módon egymás mellé kerülő *m* és *t* bilabiális, illetve zárhang jellegének (azaz a fonetikai környezetnek) a fiziológiai következménye az új hang megjelenése, behallása a névbe (vö. erről részletesebben NYIRKOS 1987: 30-7). A *német* népnévvvel áll kapcsolatban a szláv eredetű Bars megyei *Nemcsény* helynév is (vö. ehhez FNESz.), amelynek korai adatai között nagy mennyiségben találunk másodlagos *p*-t tartalmazó formákat (vö. 1258>382, 1327: *Nempchen*, 1258>384: *Nempchim*, 1302: *Nenpchen*, p. ~ *Nempchyn*, 1327: *Nempchan*). A *p* inetimologikus bekerülését figyelhetjük meg az Abaúj megyei *Semse* település egyes adataiban is (vö. pl. [1310 k.], 1332: *Sempse*, 1318, 1332: *Scempse*, 1324, 1332: *Zempse*).

4. Ritkábban jelentkezik a vizsgált vármegyék helyneveiben az *n*, az *r*, valamint a *j* szervesen mássalhangzóként. Mindössze négy név adatsorában gyanakodhatunk ennek lehetőségére. Az *n* járulékhangot találjuk meg az abaúji *Makranc* és *Kelecsény* településnevek egy-egy adatában. Az 1329/406-os oklevélben szereplő *Monkronch* *k* előtti *n*-jét másodlagos járulékhangként (NYIRKOS 1987: 154) értékelhetjük (feltéve, ha nem íráshiba). A *Kelecsény* településnév a régiségben az *l* ~ *r* hangzócsereével *Kerecsény* alakban is szerepel, egy ízben pedig *Kerencsény* formával is találkozunk egy XIII. sz.-i oklevélben. Az inetimologikus *n* szóbeljei *cs* hang előtt nem ritka (ld. erről NYIRKOS 1987: 158-9), s esetünkben a másodlagos betoldódásra a szóvégi nazális is hatást gyakorolhatott (vö. i. m. 151).

Abaúj vm. területén a korai ómagyar korban három *Kércs* nevet viselő falu volt. Ezek azonban - mai azonos hangzásuk ellenére - más-más eredetűek. Közülük csak egynek, a Tarca mentén fekvőnek az etimológiája vezethető vissza a *Kér* törzsnevünkre, a másik kettő korai adatai ugyanis mind *Kécs* alakúak (és vélhetően a *Kécs* személynévből származnak), azaz bennük az *r* másodlagos, szervesen hangnak tekintendő (vö. FNESz. *Fulókércs*). Az azonban könnyen elképzelhető, hogy az *r* bekerülését e helynevekbe a közeli, Tarca menti (valóban törzsnevi eredetű) *Kércs*, valamint esetleg a magyar nyelvterületen szerte előforduló *Kér* ~ *Kércs* településnevek analógiája segítette.

A Bars megyei *Csejkő* településnév az egyik lehetséges magyarázat szerint a *Csekő* személynévből (vö. 1211: *Chekeu* szn.) alakult metonimikus névadással. Ezt az elképzelést a helynév korai adatainak hangalakja is támogatja, a *j*-s adatok ugyanis csak a XIV. század második felétől kezdve bukkannak fel (1369: *Cheykw*), s a kétféle variáns néhány évszázadnyi

¹⁰¹ Vö. [1283]: *Nempty*, 1318, 1331: *Nempti*; 1278>393, 1295>393, 1299, 1316, 1317, 1319>364, 1319>383: *Felnempty*, *1293: *Fulnemphy*, 1295/346/401, 1319: *Ffelnempty*, 1296>364, 1319>364, 1319>383, 1324/339>364: *Fulnempty*, 1316>338, 1325: *Felnemphy*, 1319>364, 1319>383: *Fwl-nempty*, 1325, 1332, 1332-5/Pp. Reg.: *Felnempti*, 1332-5/Pp. Reg.: *Superiori Nempti*; [1270-90], 1278>367, 1296>364, 1314, 1319>364, 1319>383, 1324/339>364, 1325/364: *Kuzepnempty*, 1295/346/401, 1319: *Kezepnempty*, 1295>393, 1299: *Kwzepnempty*, 1314: *Kuzepnympti*, 1316: *Kuzepnepti* ~ *Kuzepti*, 1316, 1325, 1330, 1331, 1332: *Kuzepnempti*, 1330, 1331: *Kwzepnempti*, 1331: *Kuzepnemphy*, 1331: *Kezepnempti*.

párhuzamos egymás mellett élése után, a XVII. század elejétől kizárólagossá válnak a forrásokban (vö. ComBars. Čajkov a.).

3.5. Affrikáció

1. Az affrikáció a magyar hangtörténetben olyan jelenség, amely nem alakult ugyan erőteljes, általános tendenciává, de feltétlenül figyelmet érdemel. Az egyes mássalhangzók affrikatává módosulása nem kifejezetten az ómagyar kor hangváltozása: az adatok alapján a középmagyar korra lehetett inkább jellemző.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 159-63, MNyT. 122-3; illetve helynévi példákhoz ld. még KISS LAJOS 1995a: 5.)

2.1. Abaúj és Bars vármegye helynevei között *gy*-vé és *c*-vé affrikálódásra találhatunk példákat. A *j* hang *gy*-vé módosulása igen régi jelenség, nem ismeretlen az ősmagyarban sem, a középmagyar korszakban pedig nyelvjárási jelleggel folytatódik (vö. BÁRCZI 1958a: 163, MNyT. 123). A helynevek köréből többen ilyennek tekintik az abaúji 1294-es oklevélben előforduló *per medium vie Gyokuz* adatot (vö. Gy. 1: 39, 109, JUHÁSZ 1988: 85 *Két jó köze* a.), *Gyóköz*-nek olvasva és azonosítva a *Két-jó közé*-vel. Az álláspont képviselői a *gyó* hangalakot a *jó* affrikációjával magyarázzák. Ha így van, akkor ez a *jó* egyetlen affrikációval alakult ismert adata. Valószínűbb talán azonban, hogy a nevet *Gyióköz*-nek kell olvasni, s így az előtagot a *dió* szavunknak a régiségben *gyió* formájával azonosíthatjuk.

2.2. Az *ny* > *gy* változás ugyancsak későbbi alakulásmód lehet a *monyoró* > *mogyoró* közszó esetében (vö. TESZ.), az OklSz. - lokalizáció nélkül - 1338-ból említi az első *gy*-t tartalmazó előfordulást (663). A korai ómagyar kor adatai alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a növénynév e korszakban még *ny* hanggal fordult elő; vö. az abaúji *Mogyorós-berek* (1320: *Monyoroseberek* ~ *Monyrousberek*), *Mogyorósd* (1320: *Monyrousd*), illetve *Mogyorós-patak* (1234/243: *Munurous potok*) adataival. Ugyanezt a tanulságot szolgáltatja GYÖRFFY történeti földrajzának valamennyi ezidáig elkészült kötetének adatállománya is.

3. A *c*-vé affrikálódás leginkább az *sz* hangokat érintette, s e változás jelentősen megnövelte a jövevényként meghonosodott *c*-k számát (vö. a közszavak köréből: *peszér* > *pecér*, szl. *svekla* > m. *cékla*; ld. erre bővebben BÁRCZI 1958a: 163). A helynevek köréből e változásra a korai ómagyar korban még *Miglész*-nek hívott abaúji települést említhetjük, amely a későbbiekben *Migléc*-ként szerepel; vö. 1773: *Migléc* (ComAbTorn. 41). Az *sz* > *c* affrikáció tendenciaszerűvé válik a *k* előtt a középmagyar korszakban. Közszavaink köréből példaként idézhetjük a szl. *plosky* > m. *palack*, szl. *brozy* > m. *barasz* > *barack*, szl. *trosk* > m. *tarasz* > *tarack* szavakat (vö. BÁRCZI, i. h.), a helyneveink köréből pedig az ugyancsak abaúji *Enyicke* (régén *Enyiske*) településnevet.¹⁰² A változás valószínűleg e településnév esetében is túlmutat a korai ómagyar koron (vö. 1463: *Eniczke*: ComAbTorn. 36).

3.6. Gemináció

1. A korai ómagyar korban, azaz legkorábbi szórványemlékeink körében geminált mássalhangzóra igen kevés példa akad. Ennek magyarázataként több okot is említhetünk: helyesírási rendszerünk kialakulatlansága, a hangok hosszúságának következtlen jelölése általános

¹⁰² Vö. +?1232/384/393: *Eniske*, 1267/272, 1272: *Enezca*, 1267/272: *Enezka*, 1270/369: *Enyske*, [1272-90], 1284, 1320/335, 1327/478, 1328, 1329/330/407: *Enyzke*, 1281>353, [XIV. eleje], 1310, 1314, 1327/353, 1332-5/Pp. Reg.: *Enizke*, [1314]: *Heneske*, 1315>376: *Enyzka*, 1326, 1326/XV., [1328-9], 1329, 1332-5/Pp. Reg.: *Enezke*, 1332-5/Pp. Reg.: *Enisque* ~ *Evneske*.

véleménynek számít a szakirodalomban.¹⁰³ Hangtani tekintetben azonban azt is föltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy e korban - elsősorban a ragozatlan szavak körében (amilyenek többnyire szórványaink is) - a gemináció általában nem volt jelentős. A geminált mássalhangzók száma az ómagyar kor során kezdett felszaporodni: elsősorban a hasonlósági jelenségeknek, a jövevényszavaknak, valamint a hangzóközi kettőződésnek köszönhetően. A gemináció az ómagyar koron túlmenően a középmagyar korban is eleven jelenség maradt, de ekkor sem vált általános tendenciává.

(Vö. BÁRCZI 1958a: 141-2, 164-5, MNyT. 134-6, BENKŐ 1980: 85, 96.)

2. A gemináció többnyire intervokális helyzetben következik be. Abaúj és Bars vármegyék helynévallományából mindössze néhány példát hozhatunk fel az ilyen mássalhangzó-kettőződésre, s e nevek esetében a változás többnyire nem a korai ómagyar kor folyamán eredményezte a geminátát. Az abaúji *Büttös* település neve a korai oklevelekben *Bytus* (vö. pl. 1285 > 366/369) ~ *Bitus* (vö. pl. 1319) ~ *Bythus* (1323/390) ~ *Bytos* (1323/390) alakokban szerepel, a névbelseji *t* geminációja csak jóval később ment végbe: az első adat a *tt-*re 1773-ból való (vö. ComAbTorn. 18).

A Bars megyei *Belleg* település korai ómagyar kori adatai *Bileg* ~ *Beleg* hangalakot tükröztetnek (vö. pl. +1075/+124/+217: *Bilegi*, 1156, 1245: *Beleg*, *1284/ 304, [XIII. vége], 1331: *Bylegh*, 1299, 1317, 1332: *Byleg*), az *l* megkettőződése szintén másodlagosan következhetett be a helynévben: a XVI. sz. elejétől kezdődően mutatható ki, ám ekkor még évszázadokig váltakozik (lehetséges, hogy csupán a lejegyzésben) a rövid mássalhangzót tartalmazó alakokkal (vö. ComBars. 83 *Podhajska* a.). A mai Somogy megye területén fekvő *Beleg* település neve - melynek etimológiája a Bars megyeivel azonos - viszont azt jelzi, hogy ez a változás nem minden esetben történt meg.

A fenti példáktól eltérően a szintén Bars vármegyéből adatolható *Hrussó* településnévben a magánhangzóközi geminációs folyamat a korai ómagyar kor végén már bekövetkezett, s a *Hurussó* alak bizonyára párhuzamosan lehetett használatban a *Huruso* ~ *Hursó* formákkal (adatait ld. a két nyílt szótagos tendenciáról szóló pont utolsó bekezdésében, valamint a 29. lábjegyzetben).

A határnevek közül az abaúji *Aba nagyuta* útnevet említhetjük meg mint olyat, amelynek egy-egy adatában az előtag *Abba* formában (vö. pl. 1316: *Abba nog ut* ~ *Abbanogut*) szerepel. Emögött írássajátosságot is gyaníthatunk, noha ennek lehetőségét legalábbis kétségesse teszi az, hogy *Abaújvár* számtalan előfordulása között mindössze egyetlen GYÖRFFY által javított adatban láthatjuk ezt a betűkettőzést. Az írásforma mögötti feltételezhető esetleges ejtésbeli sajátosságra KNIEZSA az *s* esetében említ - ugyancsak feltételesen - hasonló geminációt (1952: 29). Lehetségesnek tartom továbbá ebben az esetben az oklevelekben meglehetősen gyakran használatos latin *abbas*, *abbatus* stb. szavak hangalaki hatását is.

3. Lényegesen ritkábban találkozunk korszakunkban *s z ó v é g i g e m i n á c i ó v a l*. Ez a jelenség megfelel annak az általános nyelvfejlődési tendenciának, amely szerint a gemináció először szóbeli, magánhangzóközi helyzetben következik be, s másodlagosan terjed át

¹⁰³ Más oldalról viszont korai szövegméleink nyelvi elemzésekor BENKŐ LORÁND a mássalhangzó-időtartam jelölésének éppen hogy fejlett voltáról szól, s ezt a latin írásrendszer átvételének és állandóan jelen lévő hatásának tulajdonítja: a latin írás ugyanis betűkettőzéssel jelöli a különbséget a mássalhangzók időtartama terén (BENKŐ 1980: 85). Mindebből látható, hogy a következtetlenség viszonylagos kritérium, s éppen ezért önmagában egy jelenség megítélését nemigen teszi lehetővé.

később a szóvégi pozícióra (ld. ehhez a TNyt.-ban például a befejezett melléknévi igenév vagy a múlt idő jelének történetéről mondottakat).

A Bars megyei *Füss* településnév régi adatai mögött *Fis* ~ *Füs* ~ *Fiüs* hangalakot gyaníthatunk. A névvégi gemináció minden bizonnyal korszakunk határain túl mehetett végbe, a geminátát tartalmazó alakok ugyanis általánossá csak a XVIII. sz. második felétől váltak, korábban csupán elvétve jelentkezik egy-egy ilyen lejegyzésű adat (pl. 1466: *Fywss*, vö. ComBars. 107).

3.7. Zöngésülés és zöngétlenedés

1. Azt a nyelvi folyamatot, amelynek során valamely zöngés vagy zöngétlen mássalhangzó - olykor fonetikai szükségszerűség miatt - a zöngésség szerinti korrelatív párjával felcserélődik - a létrejövő mássalhangzótól függően - zöngésülésnek vagy zöngétlenedésnek nevezzük. A két jelenség közül a zöngésülés gyakran jelentkezik szórványosan, mindössze egyes szavakra kiterjedően. Ilyen szórványos zöngésülés bármely korban megtörténhetett, szűkebb időhatárait így nem lehet megállapítani.

(Vö. BENKŐ 1957: 100, BÁRCZI 1958c: 131, MNyT. 124-5, KISS LAJOS 1995a: 41-2.)

2. Egy 1400 körüli átiratból ismert 1326-os keltezésű hamis oklevél lejegyzője az abaúji *Hideg-patak* víznevet - mintha legalábbis példaanyagot kívánt volna szolgáltatni a nyelvtörténeti vizsgálatokhoz - *Hidekpatak* ~ *Hydegh patag* formában rögzítette. Az oklevél mindkét adatának lejegyzése figyelmet érdemel. Az elsőben (*Hidekpatak*) a szóelemek összetételének határán láthatunk példát a második mássalhangzó hatására jelentkező zöngétlenülésre (*gp* > *kp*), s az ennek megfelelő fonetikus írásmódra. A második adatban (*Hydegh patag*) jellegzetes túlkompensációs jelenséget láthatunk (vö. ÓMS. *scegegkel*): ahogyan a *hideg* melléknév végén *g* hang található, és csupán a *p*-vel szomszédságban hangzik *k*-nak, ugyanúgy e hangot tételezi fel az oklevél lejegyzője a *patak* szó végén is, holott ez esetben nincs olyan fonetika helyzet, amely ezt (ti. a vélt zöngétlenülést) előidézné. A szóvégi *g* jelölést tehát írássajátságnak tekinthetjük csupán, amely mögött hangzó realitás nem rejtőzhet.

Ugyanígy egyszerre szemléltethető a zöngésülés és zöngétlenedés folyamata az Abaúj megyei *Nádasd* településnevek adataiban. Az *sd* képzőbokor helyén olykor előforduló *st* képzőbokor (vö. pl. 1294: *Nadast*, 1323>339: *Nadasth*) tekinthető akár önálló képzőnek, akár a hangtani helyzet befolyásoló hatására előállt ejtésvariánsnak. A *Nadast* ejtésvariánsnak való felfogását talán a Felnádasd szinonimájaként egyetlen ízben előforduló, *Nadazsd* hangalakot mutató adat (1332: *Nadazd*) is erősítheti: az előbbi az előreható zöngétlenülés, az utóbbi a hátraható zöngésülés jó példája lehet - persze soha nem szabad figyelmen kívül hagynunk az írott formák, a helyesírás esetlegességét sem. E helynevek a zöngésség szerinti részleges hasonulásnak is példái egyidejűleg. Tárgyalásukat leginkább azzal indokolhatom, hogy a részleges hasonulás ilyen alkalmi eseteivel a megfelelő fejezetben nem foglalkoztam. Ezen adatok lejegyzése-hangzása, a bennük jelentkező kettősség, az oklevélíró nyelvérzékének „megtévedése”, de az ezen is lemérhető - ha úgy tetszik - „tudatossága” feltétlenül figyelmet érdemel.

3. A zöngésülés nyelvi folyamata hozta létre az Abaúj vm.-i *Zsebes* településnévformát: a minden valószínűség szerint (akár közszoói előzményre, akár személynévre megy vissza) elsődleges *Sebes* hangalak néveleji *s* hangjának *zs*-vé alakulása révén (vö. KISS LAJOS 1995a: 41-2).

4. Az abaúji *Korlát* településnév pusztá személynévből alakult magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév német eredetű. A település névadója az a személy lehetett, akit az 1267/268-as oklevél *Corladus de Archay*-ként emleget (vö. Gy. 1: 63 *Arka* a., 1: 114,

FNESz.). A *Corladus* > *Korlát* (vö. 1485: *Korlathfalwa*; ComAbTorn. 51) változás a latin *-us* végződés elmaradásával, majd a szóvég zöngétlenülésével magyarázható, melynek bekövetkezésében talán nem zárhatjuk ki az ekkor már bizonyosan létező *korlát* közszo (vö. TESz.) hangalaki besugárzását sem. Az ilyen típusú „beleértés” ugyanis - amely rokon a népetimológiával - nem ritka a földrajzi nevek körében (ld. erről KISS LAJOS 1995a: 6). A településnév korai ómagyar kori okleveles adatai (vö. 1332-5/Pp. Reg.: *Corardi* ~ *Cunradi* ~ *Conradi* ~ *Corradi*) ugyanakkor a német *Konrád* személynévi előzménnyel mutatnak alakilag hasonlóságot.

A Bars megyei *Gesztőgy* településnévnek a korai ómagyar korból két adata ismeretes: 1209 Pp.: *Gesteuge*, 1323: *Kestog*, s a két adat közül az utóbbit esetleg ugyancsak néveleji - vélhetően alkalmi - zöngétlenüléssel magyarázhatjuk.

Minden hangtani vizsgálatban komoly problémát jelent az adatok számának csekély volta. A nyelvi fejlődés folyamatának megrajzolása így kevésbé lehet megbízható és egyértelmű. E megállapítás a fenti példáinkra különösen igaz.

3.8. Depalatalizáció

1. Depalatalizációról akkor beszélhetünk, amikor palatális mássalhangzók elvesztik palatális jellegüket, s az elsődlegesen palatális mássalhangzó képzési helye módosul. A depalatalizáció a közsavak körében általában a *gy* hangot érinti; vö. *gyisznó* > *disznó*, *gyió* > *dió*.¹⁰⁴

(Vö. BÁRCZI 1958a: 136, BENKŐ 1953b: 35-64, MNyT. 121-2, KISS LAJOS 1995a: 8.)

2. Abaúj és Bars vm. adatai között a már érintett *Dió-köz* hozható példaként a változásra, amely a *dió* (~ *gyió*) növénynévnek és a *köz* földrajzi köznévnek az összetétele. Az előtagban szereplő növénynév depalatalizációja a XIV. század elejétől kezdődően figyelhető meg, de igazán általánossá a század végén válik (vö. OklSz. 154), s korszakunkban még a palatális *gy*-t tartalmazó változat tűnik uralkodónak (ld. még ehhez a HA. 1-2. adatait is).

3.9. Szórványos hangváltozások¹⁰⁵

a. *t* > *k* hangváltozás

Szórványos hangváltozásnak tekinthető a *t* átalakulása egyes nevekben *k*-vá (vö. pl. *Csitvánd* > *Csikvánd*, *Szatmár* > *Szakmár*, *Szalánta* > *Szalánka* stb., további példákat ld. KISS LAJOS 1995a: 31). Ezt figyelhetjük meg a Bars megyei *Szikince* és a *Zsikva* folyók elnevezésében is (utóbbi településnévként is élt). A *Szikince* eredeti névalakja a szlk. *Sitnica*, amely a *Szitnya* hegynév szlovák alakjából (*Sitno*) fejlődött. A magyarba *Szitnice*-ként került be (vö. pl. 1296: *Zytnice*), majd ebből *t* > *k* változással *Sziknice* (vö. KISS LAJOS i. h.), hangátvetéssel (ld. ott) pedig *Szikince* alakult. A *Zsikva* folyónév etimológiailag azonos a *Zsitvá*-val, s attól csupán a magyar nyelvben végbement *t* > *k* hangfejlődéssel különült el; vö. +1075/+124/+217: rivulus *Sikua*, terra *Sikua*.

¹⁰⁴ A *gy* > *d* változást tarthatjuk emellett deaffrikációnak is (ld. ehhez pl. BÁRCZI 1958a: 164, MNyT. 123).

¹⁰⁵ A földrajzi nevekben észlelhető hangváltozások némelyike csekély számú esetre korlátozódik. KISS LAJOS ezeket a változásokat szórványos hangváltozásoknak nevezi, számbavételüket feltétlenül fontosnak tekinti (vö. 1995a: 31-3). Magam is így járok el, noha névanyagom vizsgálata során az ott említettektől (részben) eltérő változási folyamatok merültek fel.

b. Szóeleji *ja-/ju-/jo- > i-* változás

A *jo-*, *ju-*, ritkábban *ja-* kezdetű szavakban a szóeleji *j* olykor eltűnik, valószínűleg *jo-*, *ju-* > -*ji* változáson keresztül; vö. *juhász* > *ihász*, *jován* > *iván*, *jonkább* > *inkább* stb. (vö. BÁRCZI 1958a: 106, 132). Ez a sporadikusnak tekinthető szóeleji hangváltozás részben hasonulásnak (a *j*-hez), részben elhasonulásnak (a következő veláris magánhangzótól) fogható fel.

Szórványosan a helynevek köréből is tudunk példákat erre a hangalaki módosulásra. Az Abaúj megyei *Izra* tó neve a szlovák *Jazero* helynévből magyarázható a magyar nyelvben bekövetkezett különböző hangfejlődési folyamatok (a névvégi *o* > *a* hanghelyettesítés, a két nyílt szótagos tendencia és a néveleji *jo-* > *i-* változás) eredményeképpen. A Hernád bal oldali mellékvízének, a mai *Ósvá*-nak a korai ómagyar korban *Ilsva* volt a neve, ami egy ugyancsak szláv *Jolsava* víznév átvételeként honosodott meg a magyarban, a név elején *jo-* > *i-* változással. A Bars megyei *Ény* település nevének kialakulásában - KISS LAJOS szerint - a név elején *já-* > *é-* változás játszhatott szerepet: a településnév ugyanis pusztá személynévből keletkezhett magyar névadással, s az alapjául szolgáló személynév a *Ján* (vö. 1251/281: *Jan* szn.) lehetett (vö. FNESz.).

c. Szláv szóvégi *-ovic(a)* > magyar *-óc(a)* megfelelések

A Bars megyei *Lukóca* víznévnek a régiségben a szláv eredetihez közel álló *Lukouca* ~ *Lukovca* alakjával találkozunk (1228: *Lvcovcha*). A szlovák *Lukavicá*-ból a magyarban szabályos megfeleléssel alakult ki a *Lukóca* forma. A patak mellett később települt falu a patak nevével azonos - ám nyilván másodlagos - nevet visel [1389: *Lukavicha*: VSOS. II, 54; 1424: *Lukocza*: uo.], s ennek adatai között a fejlődés kiinduló- és végpontját egyaránt megtaláljuk.

Az Abaúj megyei *Rakaca* víznév szláv eredetű, előzménye egy 'Rákos-patak' értelmű *Rakovica* hn. (vö. FNESz.). A *Rakovica* > *Rakaca* változásra vö. (*Orahovica* >) *Rahovica* > *Rahóca* (KISS LAJOS 1995a: 23, FNESz. *Orahovica*). Ugyanilyen szláv-magyar hangmegfeleléssel számolhatunk a *Rakolc pataka* víznév első, szláv eredetű névrészeiben, ha elfogadjuk azt, hogy nem a szláv *Rakitovec* 'rekettyefüzes hely(en lakók)' helynévvel (ld. FNESz. *Rakolc*), hanem az ugyancsak szláv *Rakovec*-cel (tkp. értelme 'rákos') hozható kapcsolatba (vö. FNESz. *Rákóc*). A szláv *Rakovec* > magyar *Rákóc* megfelelés szabályosnak tűnik, s ebbe az *l* másodlagos, inetimologikus betoldódására szintén találhatunk analóg példákat; vö. pl. *Miskóc* > *Miskolc* (KISS LAJOS 1995a: 19, valamint ld. még az inetimologikus hangokról szóló 3.4. pontot). Az előbbi fejlődési sort tehetjük fel a *Papolc* helynév mai magyar formájának kialakulásában is abban az esetben, ha a szláv *Popovec* helynévből (vö. FNESz. *Pápoc*) magyarázzuk: *Popovec* >> *Papóc* > *Papolc*, az *l* betoldódása itt is másodlagos járulékhangként képzelhető el.

Bizonytalan az etimológiája a Bars megyei *Hrabic* víznévnek is. Feltehetőleg szláv jövevény lehet, s egyik lehetséges származtatása esetén talán egy szlovák *Hrabovec* helynévvel függ össze. A szláv *Hrabovec* alaknak a magyarban - mint láthattuk - *Hrabóc* felel meg, az egyszeri adatoltságú pataknévben is talán ez a forma rejlik, de annak szabálytalan *Hrabic* alakja sem elképzelhetetlen (vö. pl. *Tapolca* > *Tapóca* ~ *Tapica*: VMFN. II, *Tapolcafő* a.).

3.10. Hanghelyettesítés

1. A hanghelyettesítés a jövevényszavakat, jövevényneveket érintő jelenség. Az átvétel időszakában lehettek az átadó nyelvben olyan hangok, melyek a magyarban vagy soha (mint a nazális magánhangzók) vagy éppen abban a korban nem voltak meg. Ilyen esetekben a nyelv

egy közeli hanggal kénytelen helyettesíteni a hiányzót: pl. szláv *немѣць* > magyar *német* (vö. BÁRCZI 1958a: 111, 137, MNyT. 113).

2. Az átvett helynevek körében szintén találkozhatunk szláv *c* > magyar *t* hanghelyettesítéssel: az abaúji *Bogát* település XIII. századi lejegyzett adatai *Bogach* ~ *Bogath* alakúak, ami esetleg a helynév korábbi (még a *c* hiányának időszakából) és későbbi (immár *c*-vel való) átvételét is jelezheti. Ez a magyarázat azonban csupán egyike a lehetségeseknek. A Bars megyei *Marót* településnév (vö. 1284: *Marouth*, 1292: *Morouth*, 1323: *Moroth*) egy szláv R. **Moravъci* helynév átvétele, s tkp. értelme ‘morvák’. Az átvétel idején a magyarban még ismeretlen *c* hangot ugyancsak *t* helyettesítette (vö. FNESz. *Aranyosmarót*).

3. A nazális magánhangzók a magyar nyelv hangképzésétől idegenek, így nyelvünknek ugyancsak a hanghelyettesítést kellett alkalmaznia azoknak a szláv szavaknak, neveknek az átvételekor, amelyek ilyen képzésű vokálist tartalmaztak. A szláv nazális magánhangzót a magyar nyelv minden esetben hangkapcsolattal helyettesítette: egy mély vagy magas magánhangzóval (a szó hangalakjától függően), illetve egy nazális mássalhangzóval (*n*, *m*, *ny* - az utána következő hang képzési helyétől függően). Közszeink köréből példaként említhetjük a *gomba*, *munka*, *gerenda* stb. szavakat. Helyneveink között pedig a Bars megyében a Garammal párhuzamosan folyó patakot, a *Kompá*-t emelhetjük ki, amely a szláv **Kopa* víznév átvétele. A névátvétel még a szláv denazalizálódás előtt, tehát a X. században megtörtént a szláv nazális magánhangzó hanghelyettesítésével. A szlovák *Kompa* visszakölcsönzés a magyarból, szabályos hangfejlődéssel a szlovákban **Kupa* lenne a hangalakja (vö. FNESz., KISS LAJOS 1994: 6).

III. Névrendszertani vizsgálatok

1. Elméleti alapvetés: a helynevek rendszerszerűsége

1. A természetes nyelvekben nem tapasztalunk tulajdonnév nélküli állapotot: a tulajdonnév nyelvi univerzálé, minden általunk ismert nyelvben megtalálható.¹⁰⁶ Az egyes nevek keletkezését a mindenkor meglévő tulajdonnévi rendszer (mint vonatkozási szisztéma) árnyékában, attól való meghatározottságában kell elképzelnünk, azaz leginkább olyan helynevek jöhetnek újonnan létre, amelyekre létezik névmodell, a rendszertől idegen formák kialakulásával csak ritkán találkozhatunk. A névadó - a saját nyelvi kompetenciájának függvényében - mindig olyan szemantikai jellegű és lexikális-morfológiai struktúrájú nevet ad, amelynek helye már elő van készítve a helynevek rendszerében, s az oda pontosan be is illeszkedik.

2. A helynevek létrehozásában abból a névelméleti tételből indulhatunk ki, miszerint a helynevek a nyelvnek mint egy r e n d s z e r s z e r ű magasabb egységnek a tagjai. Minden nyelv olyan rendszert képez, amely meghatározott szabályok szerint szerveződik és hierarchizálódik (vö. ŠRÁMEK 1972/73: 55-6). Mindebből két következtetés adódik logikusan: egyrészt a helynevek a nyelvi rendszer részeiként szükségszerűen nyelvi kritériumokkal ragadhatók meg, s másrészt mivel a nyelv rendszerszerű és rendszerképző, ennek részeként a helynevek csoportja ugyancsak rendszerszerű kell, hogy legyen. Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a helynevek egyetlen rendszerként értelmezhetők, noha sokféle névfajtát tartalmazhatnak. A helynévrendszer nem a helynevek „lexikonszerű” összességével tekinthető egyenértékűnek, azaz nem azonos a toponímiával, hanem lényegesen több annál: azoknak a n é v a d á s i s z a b á l y s z e r ű s é g e k n e k az összességét is magában foglalja, amelyek bizonyos időkben egy adott nyelvben lehetővé teszik és megvalósítják a szó- és névalkotási eszközökből a helynevek létrehozását.

A beszélők az általuk birtokolt helynévanyagból elvontakoztatott névminták alapján hozzák létre az új megnevezéseket, a névhasználók az általuk ismert névrendszert igényeiknek megfelelően szűkítik, bővítik, alakítják (vö. HOFFMANN 1991: 280).

¹⁰⁶ A névtelenségnek a régi magyar helynévrendszerrel kapcsolatban történő felvetése (vö. KRISTÓ 1976: 7-14) is csupán azt jelentheti, hogy bizonyos objektumfajták akár évszázadokig sem kaptak nevet. Mindez azonban természetesen nem érinti a magyar helynévi rendszer létét, nem jelenti azt, hogy a magyarságnak bizonyos korokban nem voltak helynevei (ld. erről az I/2. fejezetet is). Tanulságos lehet ugyanakkor abból a szempontból is megvizsgálni a helyneveket, hogy egy adott korban milyen helyfajták kapnak tulajdonnévi megjelölést. Annak kiválasztása ugyanis, hogy mi kap nevet, mi nem, a társadalom értékrendjének függvénye, azaz a megnevezési igényt mindig a kommunikációs aktus szabja meg. A makrotájnév megjelenése például az emberek közötti kapcsolatok szélesebb körét feltételezi (vö. JUHÁSZ 1988: 13-8). Tágabb értelemben az ilyen jellegű pragmatikus feltételeket is a toponímiai norma (lásd később) részének tekinthetjük.

3. A névmodelleknek (a helynévmintáknak) a névadásban betöltött szerepét általános névelméleti síkon közelítette meg és igen jól jellemezte RUDOLF ŠRÁMEK,¹⁰⁷ aki a helynevek funkcionálásában és születésében szerepet játszó szabályok összességét a nyelv t o p o - n í m i a i n o r m á j á n a k nevezte. Ez a norma a beszélők nyelvtudatában megnevezési modellek (Benennungsmodell) formájában van jelen. A megnevezési modellnek két összetevője van: az alapmodellek, másképp bázis- vagy viszonymodellek (Ausgangstelungmodell) és a szóalkotási modellek (wortbildende Modell).¹⁰⁸ Nézzük meg, hogyan is kell értelmeznünk ezt a két összetevőt!

3.1. Az a l a p m o d e l l e k nem nyelvi, nem nyelvspecifikus kategóriák, hanem extralingvisztikai (nyelven kívüli) összefüggésekre vonatkoznak. A létrejövő helynevet minden esetben befolyásolja ugyanis a valóság: a denotátum azon sajátosságai, melyek a név alapját képezik, azaz a név szemantikai tartalma pontosan megfelel az objektív valóságnak. A denotátumok a keletkező helyneveket tehát motiválják olyan értelemben, hogy csak a bennük meglévő - s az ember által visszatükrözött - jellegzetesség lehet a névadás alapja. Nem nevezhetünk például egy hegy előtt fekvő települést *Hegymeg*-nek, mert az ellentmondana a valós viszonyoknak. A név keletkezésének pillanatában tehát szükségképpen leíró jellegű és szemantikailag mindig tudatos.¹⁰⁹ Az objektumnak sohasem a teljes valóságát fejezi ki a tulajdonnévi megjelölése. Az a körülmény ugyanakkor, hogy a megnevezendő denotátumoknak számos tulajdonsága, szemantikai jegye szolgálhat a névadás alapjául, a névadókat esetleg több név létrehozására is ösztönözheti, azaz lehetőséget teremt a hely többféle megnevezésére. És noha a kommunikációs gyakorlat e lehetőségek közül többnyire csak egyet fogad el, aligha lehetne tagadni, hogy a motiváltságnak ez a fajta önkényessége a nem ritka helynévi szinonímia egyik alapja. Szinonimitásra lehet példa a korai ómagyar kori Abaúj vármegyében az a füzéri uradalom határában, a Hernád völgyétől keletre húzódó nagy kiterjedésű erdő, amely mérete alapján a *Nagy-erdő*, jellegzetes fafajtája miatt pedig a *Bükk-erdő* nevet viselte. Az ugyancsak abaúji *Egres pataka* mentén égerfák nőhettek, s hogy a patak Bocsárd település határában folyt (vagy esetleg ott eredt), arról a *Bocsárd pataka* szinonim névből értesülhetünk.¹¹⁰

A nevek lexikális jellegű változása (*Újlak* > *Szentjános*) jól mutathatja azt is, hogy mennyire fontosak a denotátumok sajátosságai a névadás szempontjából. Abban a pillanatban, amint a denotátumnak a név alapjául szolgáló jellemvonásai megszűnnek vagy átalakulnak (azaz amikor a név közszoói jelentése és az objektív valóság már nem felel meg egymásnak),

¹⁰⁷ A modell fogalmát ŠRÁMEK a következőképpen definiálta: a modell olyan megnevezési aktus, amely egy adott helyen és időben nem mond ellent a nyelv általános törvényszerűségeinek és szabályainak. Ehhez hozzá kell rendelnünk a nevek lexikális alapszavának szemantikáját is, mert ennek jellege döntő szerepű a szóképzési eszközök választásában (ŠRÁMEK 1972/73: 62).

¹⁰⁸ A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott - s a további vizsgálatok során általunk is alkalmazott - helynévelemzési leírásban (1993) a šrámeki alapmodellnek a funkcionális-szemantikai, a szóalkotási modellnek pedig a lexikális-morfológiai kategóriák feleltethetők meg.

¹⁰⁹ ŠRÁMEK is nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a keletkezés pillanatában a megnevezendő objektum „szemantikailag”, „tárgyilag”, „célszerűen” motivál minden helynevet, azaz a fejlődés első fázisában minden helynév strukturálisan áttekinthető és a névhasználó (nemcsak névadó) számára szemantikailag világos. Ebből következik, hogy ebben a pillanatban a helynév tisztán nyelvi felépítését tekintve is egyértelmű (1972/73: 63).

¹¹⁰ Meggyőződéseem ugyanakkor, hogy ez a fajta „szinonimitás” olykor csupán látszólagos, mert a különböző szemantikai tartalmat kifejező névformák létrehozóinak nem feltétlenül ugyanazt a névhasználói kört kell tartanunk.

potenciálisan megnő a névváltozás lehetősége.¹¹¹ Egyszerű példával megvilágítva: ha az előbb említett *Egres pataka* mentén már nem nőnek égerfák, az objektum más sajátosságai kerülhetnek előtérbe, például az, hogy mely település határában folyik: talán így születhetett a *Bocsárd pataka* névforma. A nevek korai adatai erre a feltevésre lehetőséget is nyújthatnak, a két alak előfordulása az Árpád-korban ugyanis a következő megoszlást mutatja: 1249, 1251, 1267/272: *Egruspotoka*, illetve 1327: *Bochardpataka*. Bizonyosságot azonban efféle motiváció-cserére a korai ómagyar korban aligha szerezhetünk, s felvetésünk is csupán annak a nyelvtörténeti megközelítésnek a fényében ítéltető meg, hogy tudniillik a változás „így is lehetett”.

A motiváltság tényét nem csupán a belső keletkezésű primér nevek, hanem a névátvétellel a magyar névrendszer részévé vált vagy a másodlagos¹¹² (szekundér) keletkezésű nevek vonatkozásában is igaznak kell elfogadnunk, azzal a kisebb megszorítással, hogy esetükben a strukturális egyértelműség éppen a tudatos átvétel vagy a már meglévő névkincs modelljének felhasználása révén nyilatkozik meg.

3.2. Vannak természetesen tisztán nyelvi jellemzői is a helynévrendszernek: a s z ó a l k o - t á s i m o d e l l e k természetükből adódóan nyelvspecifikusak. Mindazokat a nyelvi kifejezőeszközöket (a nyelvi elemkészletet és kapcsolódási szabályaikat) sorolhatjuk ide, amelyek egy adott kor nyelvében helynévalkotásra felhasználhatók: vagyis a nyelv gyakran csak véletlenszerűen összeállított elemeiből meghatározott szabályok, névképzési módok, eszközök segítségével alkalmasak arra, hogy helyneveket produkáljanak. A szóalkotási modellek ugyancsak minden nyelvnek részét képezik, különbség csupán a szabályrendszer felhasználásában, illetve a hozzá kapcsolódó elemkészletben mutatkozik. Ismereteim szerint a nyelvek többségében például jellemző névalkotási eszköz a személynév felhasználása a helynévadásban (a kifejezendő funkcionális jegy ilyen esetekben többnyire valamilyen birtokosi viszony). Az egyes nyelvek azonban egymástól eltérő módon hoznak létre helyneveket személynévekből: a magyarban például jellegzetes a személynév önmagában, pusztán nominativusban településnévként, a szláv nyelvekben ez a jelenség nem ismeretes, ott ugyanis csak valamilyen - birtoklást kifejező - képzőelem vagy földrajzi köznévv hozzáadásával alakulhatnak a személynévekből helynevek (lásd erről a korábban mondottakat is). A különbségek azonban nemcsak az egyes nyelvek közötti viszonyban mutatkozhatnak meg, változó lehet ez egy nyelven belül is: a különböző névalkotási eljárásokat, eszközöket a névadó közösségek a különböző korokban és területeken más-más módon használják fel saját tárgyi, földrajzi környezetük eltérő jellegének is megfelelően. Vidékenként mutatnak eltéréseket például a víznevek, folyónevek egyes vízrajzi köznevei: az *ér* földrajzi köznévv, amely sík, alföldi vidékek vízneveiben gyakori, hegyvidéki területeken - szemantikai tartalma miatt - nemigen fordul elő; a hegyvidékek vízrajzi közneve a *pataka*. Vagy más oldalról: egyes korokban jellegzetessé válhatnak, elterjedhetnek bizonyos névalkotó eszközök, ilyen lehetett a korai ómagyar korban a -gy helynévképzői szerepe (pl. *Egregy*, *Füzegy*, *Nyárágy*) vagy a birtokos személynévszerkezetű

¹¹¹ Névváltozás persze nem csupán ilyen esetekben következhet be.

¹¹² A másodlagosság fogalmába itt nem tekintem beletartozónak azokat az eseteket, amikor egy meglévő helynév önmagában, minden változtatás nélkül (metonimikusan) válik egy újabb denotátum megnevezésévé (*Bódva* ‘folyónév’ > *Bódva* ‘településnév’), mert településnévként a *Bódva* mindenképpen primér keletkezésű. Másodlagosnak csak azokat a neveket tartom, amelyek denotatív jelentésük módosulása nélkül szerkezeti, alaki változással nyerik el későbbi alakjukat (pl. a *Rakaca* víznév kiegészülése a *pataka* földrajzi köznévvvel ilyen másodlagos névalakulatot eredményez: *Rakaca pataka*). A közöttük lévő különbségeket más oldalról is megragadhatjuk. A *Bódva* víznevet *Bódva* településnévvé a névalkotási szabályok alakítják, míg a *Rakaca* > *Rakaca pataka* módosulásban a változási szabályok hatottak.

helynévi alakokban a személyrag funkciótlan, pusztán helynévi formáns értékű használata (pl. *Aranyos pataka, Egres pataka, Tekeres uta*), amelyek a későbbi korokra elvesztik produktivitásukat, s újabb helynevek kialakításában már csak elvtve vesznek részt. A szóalkotási modellek az időtényezővel sokkal szorosabb összefüggésben állnak (s többnyire általános nyelvfejlődési tendenciák függvényei), mint az alapmodellek, amelyek változása igen lassú.

Ha egy helynévrendszert akarunk tehát leírni, akkor ennek során „alapvető szerepet kell biztosítanunk egyrészt a vizsgált nyelvben használt alapmodellek ábrázolásának, másrészt pedig annak, hogy ezek milyen nyelvi szabályszerűségek (szóalkotási modellek) szerint fejeződnek ki” (HOFFMANN 1993: 25).

4. Nyilvánvaló, hogy a helynévrendszert jellemző szabályok, névalkotó eszközök a nyelv egyéb régióiban is megtalálhatóak (hiszen a helynévrendszer egy nagyobb rendszer, a nyelv részeként értelmezhető csupán): a képzés, az összetétel a szóalkotás legjellegzetesebb eszközei közé tartozik. Az is kétségtelen azonban, hogy ezek a nyelvi eszközök a helynevek kialakításában olykor más funkciót töltenek be, mint a közszők alkotásában. Közismert például, hogy a korai ómagyar kor helyneveiben meglehetősen gyakori *-d* képző a köznevekben többnyire kicsinyítő szerepben fordult elő a korban. Helynevek alkotásában más funkcióban láthatjuk: helynév-képzői szerepe a közszőknél nem tapasztalható valamivel való ellátottságot kifejező (azaz az *-s* képző egyik jelentésével megegyező) funkcióból magyarázható.

A helynévalkotásban az összetétel fogalmán bizonyos értelemben ugyancsak mást értek, mint ahogyan azt a TNyt.-nak - a közszők mintájára kialakított - gyakorlata tükrözteti. Ehelyett a nevek szerkezeti leírásában más felfogást látszik célszerűnek követni. Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a helynév szó, márpedig szintaktikai értelemben feltétlenül az (vö. ÚMNyt. 188-9), akkor azt mondhatjuk, hogy „a helynevek szerkezete megfelel a közszők alak-szerkezeti rendszerének abban a tekintetben, hogy az összetett szavak csakis bináris szerkezetűek lehetnek, még akkor is, ha összetevőik is összetettek” (HOFFMANN 1999a: 211). Összetett helynévnek az olyan nevek minősülnek, amelyek két funkcionális szerepű névrészt tartalmaznak, azaz amelyek denotátumukról két információt közölnek: például a *Kökényes-hegy* ‘olyan hegy (1), amelyen kökénybokrok nőnek (2)’, a *Hideg-patak* pedig ‘olyan patak (1), amelynek hideg a vize (2)’ szemantikai tartalommal írható le. A közszők szintjén összetett szónak, összetételnek bizonyuló *Agyagásó* névelőfordulásként egyrészes, hiszen benne egyetlen információ rejlik a denotátumáról, ti. az, hogy az egy ‘agyagvételi hely’. Ha tehát egy helynév egyetlen névrészből áll (*Agyagásó*) - tartalmazzon bár két lexémát (*agyag + ásó*) - névszerkezeti szempontból egyrészes névnek minősül.

5. A helynevek rendszerszerűségéről szólva az is komoly gondot jelent, hogy névrendszeren (névszociológiai szempontból) sok mindent érthetünk: a magyar nyelvterület teljes helynévkincsét (természetesen magyar vagy idegen eredetűre való tekintet nélkül), másrészt valamely területi egység (tájegység, település, sőt annak csupán kisebb része) neveit, vagy akár az egy személy által birtokolt helynévanyagot is. „Bárhogyan is értelmezzük a névrendszer fogalmát, mivel nagy elemszámú rendszerről van szó, a belső összefüggések, az elemek közötti kapcsolatok nem lehetnek olyan erőteljesek, mint az alsóbb nyelvi szintek (pl. a hangok) kevés elemet tartalmazó rendszereiben. Ennek megfelelően a rendszer egyes tagjainak változása nem hat olyan erővel sem a többi elemre, sem a rendszer egészére.” (HOFFMANN 1991: 277). Ilyen szempontból csupán egy-egy kisebb mikroközösség helynévkincsében találunk szorosabb összefüggéseket: a nevek jelentésbeli vonatkozásait tekintve például mezőösszefüggés-szerű szinonimikus, ritkán poliszemantikus, még ritkábban homonimikus viszonyokat, helynév-bokrokat és helynévláncokat stb. (vö. HOFFMANN 1993: 29). Ez a rendszerszemlélet hozta előtérbe a tulajdonnevek és a közszők határsávjának vizsgálatát, s a helynévi kategória

körülhatárolási nehézsége mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős problémát okozott és okoz ma is a névkutatóknak.

6. A helynevek rendszerszerűségét bizonyos tekintetben a nyelvjárásokhoz hasonlóan is értelmezhetjük, azzal az alapvető különbséggel, hogy míg a nyelvjárásokat a standardhoz való viszonyukban szokás leírni, addig a nevek esetében nem beszélhetünk efféle „nyelvi normá”-ról.¹¹³ A névalkotásban megnyilatkozó rendszerszerűségből következik, hogy az egyes települések helynévrendszere a nyelvileg egységes, történeti, kulturális szempontból hasonló, földrajzilag nem túl eltérő területeken belül lényeges különbségeket nemigen mutat. Ezzel szemben, ha megfelelő mennyiségű helynévanyagot nagy területről vizsgálunk, a különbözőségek tűnnek leginkább szembe. A feltevés, miszerint a nyelvterület egyes részeinek toponímiai normájában megmutatkozó jelenséghatárok alapján - mintegy a nyelvjárások mintájára - megrajzolhatóvá válhatnak a névjárások, indokoltnak látszik, hiszen a helynevek nyelvi jelenségek, s a nyelvre jellemző a területi differenciáltság (vö. HOFFMANN 1993: 29).

7. A helynévrendszer ugyanolyan elvont struktúra, mint a nyelvi rendszer, a kompetencia szintjén leírható elméleti keret:¹¹⁴ azon szabályok összessége, amely az összes lehetséges névalkotási módot és eszközt magában foglalja, s ezek konkrét nyelvi eredményei, megvalósulásai az egyes helynevek (a toponímia). A névrendszer tehát valójában lehetséges névmodelleket, névmintákat tartalmaz (mintegy „rendszerneveket”), s ezen lehetséges modellekből aktualizál a közösség a kommunikatív szinten egyet, megalkotva ennek alapján az adott objektum aktuális megnevezését. A rendszernev - aktuális név viszonyát legegyszerűbben úgy határozhatjuk meg, mint a nyelvi tény - beszéd-tény kapcsolatát: adva van az egyik oldalon egy általános, absztrakt struktúra (a nyelvi tény, illetve esetünkben a rendszernev), s létezik ennek a konkrét, aktuális kommunikációban való megvalósulása (a beszéd-tény, illetve az aktuális név) a másik oldalon. A helynévrendszer megismerése az aktuális, egyes neveken keresztül, de a rendszerneveket, a névmintákat, a névmodelleket a leírás kereténél használva valósulhat meg, éppen úgy, ahogyan a nyelvi tényekre is a beszéd-tények vizsgálata világíthat rá.

2. A helynevek nyelvi-névrendszertani elemzése

1. A korábbi összefoglaló helynévrendszer-leírásokat gyakran szemléleti kevertség, a szempontoknak és az alkalmazott fogalmaknak a heterogenitása jellemezte. Minden helynév-vizsgálatnak alapvető követelménye, hogy a vizsgálati szempontok világosan elkülönüljenek, még akkor is, ha ezek a különféle jegyek egyidejűleg, komplex módon vannak jelen a névrendszer egyes elemeiben. Sőt leginkább éppen emiatt fontos az elemzési szintek (pl. a leíró és a történeti elemzés) világos szétválasztása, az egyes sajátosságok elkülönített vizsgálata, hogy azokat egymással szembeállítva, egymásra vonatkoztatva, kölcsönhatásukban, valódi kapcsolatrendszerük kereteiben mutathassuk be (vö. ehhez HOFFMANN 1993: 27).

¹¹³ Egy-egy vidék (például járás, megye) helynévrendszerének nyelvi elemzésekor (azaz végső soron a területi vizsgálatok során) feltétlenül figyelemmel kell lennünk arra, hogy vizsgálatunk földrajzi behatárolása (azaz hogy egy-egy járás vagy megye névanyagát vizsgáljuk-e) névtani tekintetben mesterséges, praktikus keret csupán, hiszen egész névanyagát még csak megközelítőleg sem ismeri egyetlen nyelvhasználó sem.

¹¹⁴ Tanulmányában ezt az elméleti keretet mutatja be HOFFMANN ISTVÁN: a magyar helynevek rendszerszerűségének azokat az általános jegyeit igyekszik feltárni, amelyek bármely más nyelv helyneveire is igaznak bizonyulhatnak (1999a).

2. A hagyományos helynévtipológiák (ezekről lásd az I/3. Tudománytörténeti előzmények fejezetben, illetve BÉNYEI-PETHŐ 1998: 77) jellegzetesen egyszintű tipológiák, azaz nem bontják a helynevek nyelvi interpretációját több elemzési szintre. Ezeknek az egyszintű tipológiáknak több hátránya is van: alkalmazhatóságuk egyrészt erősen korlátozott, a kevésbé tipikus nevek besorolását olykor nem is teszik lehetővé. Emellett vannak olyan többszintű helynévtipológiák is, amelyeket valójában bizonyos redundanciaszabályok egyszerűsítettek egyszintűvé. E tipológiáknak komoly hiányosságuk - mint ahogy erre BÉNYEI-PETHŐ is utalt -, hogy igen nehéz olyan redundanciaszabályokat megállapítani, amelyek valamennyi helynévre érvényesek lehetnek. „A szabályok hibás megállapításával (és a rendszer nem adekvát leegyszerűsítésével) olyan kategóriák jönnek létre, amelyek nem zárják ki egymást (tehát amelyek közül egyidejűleg többbe is tartozhat a helynév)”, azaz nem érvényesül a minden tipológiától elvárható komplementaritás igénye (i. h.).

Ezért választottam helynévvizsgálati dolgozatom elméleti keretétül a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű névelemzési modellt (1993), amely alapvetően két vizsgálati módszert különít el: a leíró és a történeti elemzést. A leíró vizsgálaton belül további differenciálással is találkozunk: a funkcionális-szemantikai, a lexikális-morfológiai és a szintagmatikus elemzés lehetőségét kínálja a modell. A helynevek vizsgálatában persze további szempontok (pl. névstilisztikai, névszociológiai, jelentéstani stb.) is elkülöníthetők lehetnek, ám ezek a helynévi elemkészlet nyelvészeti szempontú leírásában másodlagos szerepűek. A fenti vizsgálati lehetőségek kiemelt szerepét az magyarázza, hogy a nevek nyelvi jelek, márpedig a nyelvi jelek interpretálásában hagyományosan központi szerep a leíró, konstrukcionális elemzésnek (amely formális és funkcionális komponenst egyaránt tartalmaz) és a diakrón vizsgálatnak jut.

A HOFFMANN-féle helynévleírási modellt nagyfokú differenciáltság jellemzi: az egyes elemzési szinteken jól körülhatárolt, egyértelműen definiált kategóriák felelelik a névalkotási módok lehetőség szerinti teljes körét, s ez nagyszámú névadási mód leírására teszi alkalmassá a kategóriarendszert. Szándéka szerint e munka alapvetően mikrotoponímiai névállományok értékelésére készült, de amint ezt BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY Győr vármegye településneveinek nyelvi leírását megvalósító munkája (1998) is jelzi, kiválóan használható településnévi rendszerek elemzésére is. Segítségével bátran vállalkozhatunk tehát egy-egy vidék vagy akár az egész magyar nyelvterület helynévrendszerének leírására - a korai ómagyar korban éppúgy, mint a mai magyar helynévrendszerben.

A névelemzés végső soron nem egyéb, mint a helynevekben (megalkotásukban, funkcionálásukban) rejlő szabályszerűségek feltárása. S ha minden nevet (mint a helynévrendszer egy-egy tagját) a szabályok tükrében értékelünk, a nevek összességét is rendszerben tudjuk láttatni (vö. HOFFMANN 1993: 27).

3. A helynevekben lévő nyelvi szabályok, illetve a mögöttük lévő szemantikai kategóriák felderítésével a keletkezésük mozgatórugói is bemutathatóvá válnak, azaz megvalósulhat a szinkrón és diakrón leírás szerves egysége. Munkámban elsősorban szinkrón leírást adok ugyan, de nem mondok le arról, hogy az adott időhatáron belül bekövetkezett történeti változásokra, névstruktúra-módosulásokra is felhívjam a figyelmet. A szinkrónia és a diakrónia fogalmát a BENKŐ LORÁND által kifejtett módon értelmezem: „Bármennyire szükséges is a nyelv történetében a szinkrónia és a diakrónia megkülönböztetése, a nyelv életének e két alapvető viszonylata nem áll egymással mereven szemben: közöttük nemcsak ellentét, hanem összefüggés, kapcsolat is van. E kapcsolat mindenekelőtt abban áll, hogy a nyelv szinkróniája és diakróniája egyazon dolognak: magának a nyelv teljességének két oldala, két arculata. A két viszonylat magában hordja egymást, hiszen a szinkrón nyelvi rendszer mintegy saját történetéből nő ki, saját idejét megelőző diakrón nyelvi folyamatoknak

egy időben való foglalata és eredménye; a diakrónia pedig a mindenkori nyelvállapotban adott rendszert viszi tovább - változási folyamatok kíséretében - az időben.” (BENKŐ 1988a: 29, illetve ld. még a szinkrónia-diakrónia szükségszerű összefonódásáról: 1988b: 386). Azok a variánsok például, amelyek egy-egy hely tulajdonnévi megjelölésében egyidejűleg tűnnek érvényesnek a névhasználatban (pl. *Garadna ~ Garadna pataka, Kietlen-aszó ~ Kietlenszó, higy ~ hëgy ~ hegy* stb.), mindig valamilyen korábbi diakrón folyamatok maradványai - ugyanúgy, ahogyan a közszókincs esetében is. Minthogy azonban a diakrónia sem más lényegében, mint a szinkrón állapotok végtelen, időben egymásra következő sorozata (vö. BENKŐ 1988b: 386), a diakrón vizsgálatokban számottevő eredmény felmutatásához több szinkrón metszet pontos ismeretére van szükség. Ilyen szinkrón metszetek elkülönítése a korai ómagyar kor időszakán belül is lehetségesnek tűnik, esetünkben csupán az a kérdés, hogy Abaúj és Bars vármegye helynévi adatainak mennyisége elegendő-e ahhoz, hogy benne akár három-négy kronológiai réteget is megvizsgáljunk. A két vármegye korai ómagyar kori helynévállománya a ránk maradt oklevelek alapján 951 névalakot jelent, okleveles előfordulásaik száma persze ennek többszöröse (szám szerint több mint 5500 névadat). Az összes helynév kétharmada (616 név) települést jelöl, a fennmaradó egyharmad rész pedig csaknem azonos arányban oszlik meg a víznevek és a határnevek között: 151 - 184. Ilyen adatmennyiség alapján talán kísérletet tehetünk annak bemutatására is, hogy az egyes korszakok között a névszerkezetben vagy a keletkezéstörténeti folyamatokban miféle módosulások történtek.

A. Szerkezeti elemzés

A szerkezeti elemzésen belül HOFFMANN modellje - mint az előzőekben láttuk - három vizsgálati szintet különít el. Dolgozatomban közülük csupán a funkcionális-szemantikai leírás lehetőségeinek kiaknázására vállalkozom. Noha a nevek lexikális vizsgálata külön részletezettséget nem kap, az egyes névrészfunkciók bemutatása során a helynevek lexikális felépítésére többnyire ugyancsak utalok. Magának a lexikális-morfológiai elemzési szintnek az önálló, teljes differenciáltságú bemutatását azonban nem tartottam szükségesnek két okból sem: egyrészt azért nem, mert számos fölösleges ismétlődéssel terhelte volna dolgozatomban e fejezetét, és más oldalról azért nem, mert az itt tárgyalt helynevek lexikális szerkezeti leírását önálló tanulmányban foglaltam össze (2001b). A helynévalkotó lexémák bemutatását részben - speciális szemponttal kiegészítve - a szóföldrajzi fejezetben végzem el, a képzőket a történeti vizsgálat megfelelő részében mutatom be. Nem tárgyalom külön az összetett helynevek szintagmatikus szerkezetét sem, mert ezt a keletkezéstörténeti vizsgálat tartalmazza.

a. Funkcionális-szemantikai vizsgálat

1. A helynevekben kifejeződő funkciók vizsgálatának az a korábban kifejtett feltevésünk ad létjogosultságot, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos, azaz keletkezésének pillanatában minden helynév motivált: a névalkotó-névhasználó közösség a denotátum valamely tulajdonságát, jegyét kiemelve alkot helynevet - a meglévő névmodellekhez alkalmazkodva. Említettük azt is (ami ebből szükségszerűen adódik), hogy keletkezésekor minden név leíró jellegű: a névadás alapjául szolgáló motívumok, szemantikai kategóriák közvetlen vagy közvetett formában megjelennek benne (vö. HOFFMANN 1993: 43, BÉNYEI-PETHŐ 1998: 79).

2. A funkcionális szerkezeti elemzés alapfogalma a *n é v r é s z*, azaz a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez (vö. HOFFMANN i. h.). Ismét ki kell emelnünk, hogy nem kötődik minden, a névben szereplő lexémához névrészfunkció. A *Nagy-gyűr* név (hegynévként) olyan kiemelkedésre utal, amelynek szembetűnő a mérete, a *Nagy-gyűr völgye* névszerkezete azonban már csak azt a két névrészfunkciót fejezi ki, hogy ‘az a völgy (1), amely a Nagy-gyűr nevű hellyel van kapcsolatban (2)’. Vagy a *Setét-kút* forrásnévben ugyancsak két névrész különíthető el: funkcionális szerkezete ‘olyan forrás (1), amelynek sötét a vize (2)’ formában írható le. A belőle alakult *Setétkút* településnév azonban csak egy névrészt tartalmaz, mert egyetlen szemantikai jegy fejeződik ki benne, az, hogy a település ‘a Setét-kút nevű forrás mellett fekszik’.

A névrészek mellett (illetve azokon belül) újabb névalkotó egységeket kell elhatárolnunk: a *n é v e l e m e k e t*. Névelemeken a névbe tartozó lexémákat és a névben funkciót kapó toldalékmorfémákat értjük (vö. HOFFMANN 1993: 44). Az előbb említett *Nagy-gyűr völgye* helynévben tehát két névrészt és négy névelemet (*nagy+gyűr/völgy-e*), a *Setét-kút* forrásnévben két névrészt és két névelemet különíthetünk el (*setét/kút*), a *Setétkút* településnévben viszont a két névelem már egyetlen névrész egységeként (*setét+kút*) szerepel. A névelemekre bontás a nevek lexikális vizsgálatában játszik lényeges szerepet.

A helynevekben számos névadási indíték realizálódhat, azaz a névrészek funkciói igen sokfélék lehetnek. A továbbiakban azt kíséreltem meg bemutatni, hogy Abaúj és Bars vármegye korai ómagyar kori helynévrendszerének kialakulásában közülük melyek játszottak szerepet. A helynévi példák esetében többnyire azok címszavasított változatát közlöm, a történeti adatok, betűhív formák idézésétől ebben a fejezetben is eltekintek, mivel a névrészfunkciók bemutatásakor aligha adnak többletinformációt a címszóvá emelt formához képest, sőt gyakran éppen hogy magyarázatot igényelnének. A címszavasított változatok mögötti adatok a disszertációm előzményeként elkészített, a két vármegye neveit tartalmazó helynévtörténeti-etimológiai szótárban (TÓTH V. 2001a) azonban könnyedén ellenőrizhetők, visszakereshetők.

1. Földrajzi köznévi névrészek

1. Bármely nyelv helyneveinek többsége olyan, hogy benne a jelölt helyek valamiféle jellegzetessége fejeződik ki. A nevekben előforduló a nyelvi elemek gyakran olyanok, amelyek kifejezik azt a helyfajtát, amelybe a név által jelölt objektum tartozik. Ezt a szemantikai szerepet fajtajelölő funkciónak nevezzük, s betöltésére - a funkció természetéből adódóan - kizárólag helyfajtajelölő szók, azaz földrajzi köznevek, alkalmasak (vö. ehhez HOFFMANN 1999a: 208).

2. A helyfajtajelölő földrajzi köznevekkel többnyire kétrészes helynevek második névrészében találkozunk, de ritkán szerepelhetnek önmagukban is helynévként. Szemantikai szerkezetét illetően háromféle helynév szerkezetében fordulnak elő: a helyfajtát megjelölő (F funkciójú) egyrészes név mellett összekapcsolódhatnak sajátosságot kifejező (S funkciójú), valamint megnevező (M) funkciójú előtaggal. A földrajzi köznév tehát F, S + F, M + F szemantikai struktúrájú neveket hozhat létre.

2.1. Abaúj és Bars megye helynévkincsében pusztán földrajzi köznévi (azaz F funkciójú) helynevekkel vizek és települések megjelölésében alig-alig találkozunk: az *Aszó*, *Morotva*, *Patak*, *Sár*, valamint talán a *Lak* helynevek kivételeseknek bizonyulnak korszakunkban, s talán a magyar névrendszerben - úgy vélem, nem alaptalan az általánosítás - összességében is. Más a helyzet némileg a hegyek, erdők megjelöléseiben, melyek között *Eresztvény*, *Berek*, *Liget*,

Oltvány; *Halom*, *Bérc* nevekkel szép számban találkozhatunk. Több ízben is alapos azonban a gyanú arra, hogy ezek egy része nemigen lehetett tulajdonnévi megjelölés. Különösen nagy a valószínűsége ennek a *bérc* lexéma esetében, amely inkább - az egyes vidékeken való tömeges okleveles előfordulása miatt gondolhatunk erre - a latin *fluvi*us, *mons*, *via* stb. helyfajtajelölő közszókkal állítható párhuzamba, s használatában az oklevelek sajátos kétnyelvűségének megnyilvánulását sejthetjük. Újfent hangsúlyoznunk kell tehát azt a már korábban is kiemelt tételt, miszerint a forrásokban található tulajdonnévi és a közszói megjelölések az ómagyar korban bizonyos esetekben szinte semmilyen módon nem választhatók el egymástól.

2.2. A földrajzi köznevek leggyakrabban kétrészes nevek második névrészeként, sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódva szerepelnek, azaz S + F formában leírható nevek második névrészeként. Az ebbe a csoportba tartozó igen nagy számú helynév és a bennük levő földrajzi köznevek részletes bemutatásától itt eltekintek, mivel erről a szócsopotról a szóföldrajzi fejezetben szólok. Így e helyütt csupán jelzésértékkel, felsorolásszerűen, a helyfajta szerint csoportosítva, néhány helynévi példával illusztrálva mutatom be a két terület névkincsében előforduló földrajzi közneveket.

Vízrajzi köznevek: **patak** - *Aszunta pataka*, *Aranyos pataka*, *Aszú-patak*, *Baski-patak*, *Bocsárd pataka*, *Bölzse-patak*, *Bükk-patak*, *Csákány pataka*, *Egres pataka*, *Hideg-patak*, *Komlós pataka*, *Mogyorós-patak*, *Mohos-patak*, *Ölyves-patak*, *Pisztrángos-patak*, *Sebes-patak*, *Szikszó pataka*, *Száraz-patak*, *Verbelice pataka*; **sár** - *Nagy-sár*, *Zselizi-sár*; **víz** - *Gadna vize*, *Ida vize*; **ér** - *Közép-ér*; **aszó** - *Kietlen-aszó*, *Voson-aszó*; **tó** - *Nadályos-tó*, *Szartos-tó*, *Szer-tó*, *Bába tava*; **fő** - *Bózsva-fő*, *Bükk-fő*, *Hárs-patak-fő*, *Somogyi-Bódfa-fő*, *Szomolnok-fő*, *Topolnyica-fő*; **kút** - *Vemerda kuta*, *Gyertyános kuta*, *Hideg-kút*, *Éger-kút* stb.

Településneveket, településrészeket, emberi lakóhelyet jelölő földrajzi köznevek: **falu** - *Felfalu*, *Kisfalud*, *Újfalud*, *Németfalud*, *Sárorfalud*, *Mikolafalu*, *Erdőfalud*, *Lengyelfalu*, *Marcel-falu*, *Miklósfalu*; **föld** - *Demefölde*, *Gatafölde*, *Gyárfásföld*, *Gyürkőföld*, *Padárföld*, *Poszpehföld*, *Rásföld*; **lak** - *Széplak*; **ház** - *Velcsenéháza*; **telek** - *Patkánytelek*, *Bonctelke*, *Derzstelke*, *Jánostelke*, *Kecseretelke*, *Olaszispántelke*, *Romántelke*, *Telki*, *Velcsenetelke*; **vár** - *Sárvár*, *Újvár*, *Sóvár*, *Óvár*, *Nagyóvár* stb.

Domborzati formákat jelölő földrajzi köznevek: **bérc** - *Köz-bérc*, *Közép-bérc*; **halom** - *Garabos-halom*; **gyűr** - *Nagy-gyűr*, *Nagy-gyűr völgye*; **hegy** - *Fekete-hegy*, *Hegyes-hegy*, *Hosszú-hegy*, *Kánya-hegy*, *Körtvélyes-hegy*, *Szár-hegy*, *Zsarnó hegye*; **völgy** - *Aszú-völgy*, *Bajka völgye*, *Füzevölgy*, *Gyaki-völgy*, *Haró völgye*, *Hosszú-völgy*, *Nagy-gyűr völgye*, *Nyáras-völgy*, *Szekeres-völgy*, *Száraz-völgy*, *Széki völgye*, *Sötét-völgy*; **kő** - *Milic-kő*, *Hasadt-kő*, *Holló-kő*, *Sólyom-kő*.

Erdőfeléket jelölő földrajzi köznevek: **berek** - *Hízér-berek*, *Mogyorós-berek*; **erdő** - *Pötterdeje*, *Bükk-erdő*, *Fekete-erdő*; **eresztvény** - *Büdi-eresztvény* stb.

2.3. A földrajzi köznévi névrész kapcsolódhat megnevező funkcióban álló helynévi előtaghoz is. Az M + F szemantikai szerkezetű nevek közé sorolható (*Rakaca* >) *Rakaca pataka*, (*Garadna* >) *Garadna pataka*, (*Ida* >) *Ida vize*, (*Apáti* >) *Apátiföld* víz- és településnevek jellegzetesen másodlagos keletkezésűek: a földrajzi köznévvvel utólag egészültek ki.

A fentiekből kitűnik az is, hogy a földrajzi köznévi névrészt tartalmazó helynevek történetileg többféle módon keletkeztek: a *Patak*, *Lak*-féle neveket jelentéshasadás, a *Hideg-patak*, *Újlak* szerkezetűeket szintagmatikus szerkesztés, a *Rakaca* > *Rakaca pataka*-félét pedig szerkezeti átalakulás, kiegészülés hozta létre. Ezeket a névalkotási módokat és változási folyamatokat a keletkezéstörténeti fejezetben részletezem.

2. Megnevező szerepű névrészek

1. Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll. Szerepe egy új név részeként minden esetben megegyezik azzal, ami eredeti helynévi jelentése volt: a denotátumra utalás (vö. HOFFMANN 1993: 47-8). A megnevező funkció rendszerbe iktatásával lehetővé válik egy nagyon lényeges névrendszertani jelenség bemutatása, a már létező helynevek beépülése újonnan létrejövő névalakulatok szerkezetébe.¹¹⁵

2. A megnevező funkciójú névrészt tartalmazó helynevek strukturális szempontból többfélék lehetnek. Nagy számban láthatjuk e funkciót egyrészes nevekben, de összekapcsolódhat megkülönböztető szerepű, sajátosságot kifejező előtaggal is (így *Péterbocsárd*-féle S + M szerkezetű helynév: ‘a Péter tulajdonában lévő [1] Bocsárd nevű hely [2] jön létre’), vagy összetételt alkothat földrajzi köznévi utótaggal (ilyen, M + F szerkezetű helynév a már korábban is említett *Rakaca pataka*: ‘a Rakaca nevű [1] vízfolyás [2]’). Ritkán az is előfordul, hogy két megnevező szerepű lexéma (létező helynév) kapcsolódik össze (az ilyen, *Szurdokbénye* típusú nevek M + M formában írhatók le: ‘a Szurdok [1] és a Bénye [2] nevű hely alkotta település’). A megnevező funkció tehát M, S + M, M + F, M + M struktúrájú neveket hozhat létre.

2.1. Megnevező funkció fejeződik ki az átvett nevekben, amelyek mindig egyrészesek. A névátvétellel a magyar helynévrendszer részévé vált *Dervence*, *Garadna*, *Kanyapta*, *Kompa*, *Rakaca*, *Teplece* stb. víznevek vagy a *Cserenyen*, *Geletnek*, *Goznica*, *Hecse*, *Herestény*, *Hrussó*, *Kelecsény*, *Krasznok*, *Rudnok*, *Szelepcsény*, *Tapolcsány*, *Velkapolya* stb. településnevek a hely megnevezésének funkcióján kívül a magyar nyelvhasználók számára mást nem fejeznek ki, noha e neveknek az eredeti - többnyire szláv nyelvi - szemantikai szerkezete esetenként a nyelvész számára világos és ismert (másképpen egykor ismert volt a szláv nyelvű névadók előtt is): a *Rakaca* víznév olyan patak megjelölésére szolgált, amelyben sok lehetett a rák, a *Teplece* ~ *Tapolca* pedig ‘meleg vízű (patak)’ szemantikai tartalmat fejez ki a szláv nyelvekben. A magyar névhasználói közösség számára azonban a *Rakaca* vagy a *Teplece* helynév semmilyen más információt nem közöl átvételekor a denotátumáról, csupán annyit, hogy ‘(az a hely,) aminek ez és ez a neve’. A jövevénynevek eredeti szemantikai tartalma, az átadó nyelvben használatos közszói jelentése tehát a továbbiakban (azaz a magyar helynévrendszer elemeként) csupán az adott helynév előtörténete részének tekintendő, s mint ilyen, a magyar nyelvleírás számára teljességgel figyelmen kívül hagyható.

Ugyanígy közelíthetjük meg a kérdést szerkezeti szempontból is: a névátvétel - jellegéből adódóan - mindig egyrészes nevet hoz létre: hiába minősül tehát a szláv *Briznyeborod* a szlávban kétrészesnek (előtagja a *brezno* ‘nyíres, nyírerdő’, utótagja pedig a **brodъ* ‘gázló’ főnév; tkp. értelme tehát ‘nyíres, nyírerdő közelében található [1] gázló [2]’), a név a magyar helynévrendszer elemeként egyetlen névrészt tartalmaz, hiszen funkcionálisan - az előbb mondottaknak megfelelően - csupán annyit fejez ki, hogy a helyet *Briznyeborod*nak hívják.

Megnevező funkciójú jövevénynevek szép számmal találhatók a víz- és a településnevek körében, más helynévtípusok között ugyanakkor szinte kivételesnek minősül egy-egy átvett név felbukkanása: a vizsgált hegynevek közül ilyen lehet a *Dobódél*, a *Tribecs*, a *Plesivice*, erdő neveként pedig a *Radimó*. De névátvételt gyaníthatunk a bizonytalan etimológiájú *Garaduc*, *Lucsica*, *Rugyina* vagy *Vidricki* határnevek mögött is.

¹¹⁵ A kérdést *Helynevek a helynevekben* címmel önálló tanulmányban is feldolgoztam (TÓTH V. 1999).

A nagy számú helynévi előfordulás lehetőséget teremt arra, hogy előzetesen bizonyos kronológiai megfigyeléseket is tegyünk: az idegen eredetű helyneveink ugyanis bizonyos korszakokban sűrűsödni látszanak.¹¹⁶ A XIII. századot megelőzően a névtípus csupán szórványosan jelentkezik: a víznevek köréből a Bars megyei *Garam*, *Kompa*, *Liszna*, *Nyitra*, *Tepla*, *Zsikva*, *Zsitva* (az +1075/+124/ +217-es garamszentbenedeki apátság hamis alapítóleveléből), a *Dervence* (1113), valamint az abaúji *Hernád* (1200 k.) sorolható ide; a településnevek közül a Bars megyei *Geletnek*, *Goznica*, *Knyezsic*, *Tajna*, *Taszár*, *Zsemlér* (+1075/+124/+217), *Kosztolány* (1113), *Marót* (1113/249/410), *Szelezsény* (1156), illetve a hegynevek közül a *Plesivice* (+1075/+124/+217). A XIII. század első felében nem látunk nagy változást: az abaúji *Bódva* (1203), a *Misza* (1230), a *Garadna* (1234/243), a *Ronkva* (+1245), a barsi *Béla*, *Lukóca* (1228) víznevek mellett a Bars megyei *Hecse*, *Herestény*, *Kelecsény*, *Kálna*, *Malonyán*, *Szelepcsény*, *Szelice*, *Varanca* (1209 Pp.), *Revistye* (1228), *Velcsic* (1232), valamint az Abaúj megyei *Rusza* (1220/550), *Lebenye* (1230), *Szakaly* (+?1232/384/393) településnevek, illetve a *Briznyeborod* gázló neve növeli az e körbe tartozó dokumentált helyneveink számát. A XIII. század második felében aztán ugrásszerűen megnövekszik a ránk maradt oklevelekben a jövevénynevek száma, de továbbra is csupán a víznevek (pl. Abaúj vm. *Baláta*, *Blatan*, *Bruszó*, *Bózsza*, *Csermelye*, *Gölnic*, *Ilsva*, *Izra*, *Kanyapta*, *Kolbása*, *Rudnok*, *Tarca*, *Teplece*, *Terpesz*, *Vasonca*; Bars vm. *Rohoznica*, *Szikince*) és a településnevek (Abaúj vm. *Biste*, *Biüttös*, *Danóc*, *Kelecsény*, *Koksó*, *Mislye*, *Olcsvár*, *Perecse*, *Regete*, *Regmec*, *Regéc*, *Rozgony*; Bars vm. *Berzence*, *Brogyán*, *Csitár*, *Hrussó*, *Kalacsna*, *Lédec*, *Nemcsény*, *Oslány*, *Podluzsán*, *Porosztolnok*, *Rohoznica*, *Ruda*, *Ugróc*) körében. S végül a XIV. század harmincas éveig tartó negyedik kronológiai szakasz lényegi változásokat nemigen eredményez. Vízneveink körében az abaúji *Dubróka*, *Rakaca*, *Ronyva*, *Szeleden*, *Tereblye*, illetve a Bars megyei *Bezence*, *Blata* és *Topolnyica* fordul elő első adatával e korszakban. Településneveink között a *Hilyó*, *Krasznok*, *Makranc*, *Papolc*, *Rusza*, *Saca*, *Szedlece*, *Szeszta* abaúji és a *Cserenyen*, *Keresnyen*, *Kremnic*, *Posán*, *Radobica*, *Tapolcsány*, *Velkapolya*, *Veszka*, *Vihnye*, *Zsarnóca* barsi helyneveket említhetjük. Az Abaúj megyei *Dobódél* és *Radimó* pedig a hegy-, illetve az erdőnevek sorából képviseli e korszakot.

A helynevekkel kapcsolatos bármiféle vizsgálatnak egyik fontos kérdése lehet, hogy érzékelhető-e a vizsgált korszakban (esetünkben a korai ómagyar kor néhány évszázadában) valamilyen névstruktúra-módosulás. Elhamarkodott dolog lenne erre a felvetésre határozott igennel felelni pusztán egyetlen funkcionális kategória egyetlen altípusának áttekintése után. Mégis úgy tűnik (s ez magyarázza a fenti, talán kissé túlzottan részletező bemutatást is), a víz- és határnevek esetében érzékelhető némi elmozdulás, különösen Bars megye névkincsében. Az átvett nevek itt már szerepelnek abban a korai időszakban is, amikor Abaújban még nem mutatják meg őket az oklevelek (noha tagadhatatlan, hogy a hamis oklevelek adatait legalábbis kétségekkel kell fogadnunk), ám korszakunk végére korábbi szerepükhöz mérten jelentősen visszaszorulnak. Abaúj vármegyében kiegyensúlyozottabbnak mutatkozik az átvett nevek előfordulási gyakorisága: az egyes kronológiai rétegekben egyenletesen oszlanak meg.

2.2. A mindenkori helynévrendszer tagjaihoz előtagként sajátosságot kifejező nyelvi elemek kapcsolódhatnak. Ekkor a korábbi helynév az új helynévben megnevező funkcióbba kerül (függetlenül attól, hogy korábban milyen funkcionális jegy tükröződött benne). Egy egyszerű

¹¹⁶ Azért tartom szükségesnek a kérdés tárgyalását itt (is), mert noha az alfejezetet követi egy kronológiai összegzés, annak szerkezete más jellegű: felépítésében a kronológiai rétegek, és nem az egyes névtípusok képezik a fő haladási irányt. Egy ilyesfajta, kettős szemszögből való láttatás, úgy vélem, feltétlenül hasznos lehet. Ezért ahol szükséges (azaz ahol azt a névtípus kronológiai jellemzői felkínálják), a továbbiakban is igyekszem a keresztirányú bemutatást alkalmazni.

példával megvilágítva: a *Németi* településnév szerkezete az '(az a település,) ahol németek laknak' funkcionális-szemantikai tartalommal írható le, azaz egyrészes névként sajátosságot kifejező funkciója van. A település osztódásával keletkezett *Alnémeti*, *Felnémeti*, *Középnémeti* differenciált nevekben azonban az a szemantikai tartalom jelenik meg, hogy 'a Németi nevű település alsó (többnyire déli), felső (többnyire északi) és középső része', azaz az újonnan létrejövő helynevek szempontjából már nincs jelentősége annak a körülménynek, hogy a *Németi* helynév milyen névadási indíték alapján keletkezett.

A nem települést jelölő helyneveink között csupán a víznevekben találkozunk ilyen (S + M) felépítésű helynevekkel: az *Aszú-Szartos*, *Holt-Ida*, *Ó-Ida*, *Kis-Gölnic* (Abaúj vm.) és *Kis-Zsitva* (Bars vm.) víznevek a második névrészükből megnevezett folyók holtágának vagy mellékvizének megjelölései. Megnevező szerepű második névrészüket a *Szartos* kivételével minden esetben jövevénynév. Az ilyen felépítésű határnevek ritkák korszakunkban, s a XIII. század második felétől adatolhatók csupán.

Megnevező funkcióban álló helynévi névrész kétrészes településneveink második névrészeként igen gyakran előfordul. Az ilyen neveket történetileg zömmel a települések osztódása hívta életre, nyelvileg pedig az egymáshoz közel (vagy olykor távolabb) fekvő azonos nevet viselő objektumok megkülönböztetésének, azaz a helynévi azonosság kiküszöbölésének szándéka magyarázza leginkább. Az ebbe a csoportba sorolható helynevek előtagja S funkcióban álló nyelvi elem, az utótagja pedig M funkciójú névrész: a *Péterbocsárd* településnév tehát - mint a korábbiakban láttuk - 'az a Bocsárd nevű falu(rész) (2), amelyik egy bizonyos Péter nevű személy birtokában van (1)' funkcionális-szemantikai szerkezettel írható le.

A faluosztódás folyamatát nyelvi síkon kísérő névdifferenciálódás hozta létre a legtöbb ilyen szerkezetű helynevet a korai ómagyar kor két vizsgálatba vont területén. A differenciáló szerepű névrész sokféle szemantikai viszonyra utalhat.¹¹⁷ A falvak osztódása bizonyos esetekben a birtokosi joggal felruházottak megoszlását, s ennek nyelvi következményeként a differenciálódott településnév előtagjaként a tulajdonos megjelölését eredményezte: személynév differenciál például a *Csirkeida*, *Detrevilye*, *Izbégszend*, *Izsépsémse*, *Vászolyonóé* (Abaúj vm.) településnevekben.¹¹⁸ Olykor az osztott települések mindegyik része tulajdonosra utaló nevet kap, ahogy ezt az abaúji *Bocsárd* település osztódásával kialakult *Eszebocsárd* ~ *Péterbocsárd* vagy a Bars megyei *Széki* differenciálódása által létrejött *Saulszéki* ~ *Vócsszéki* névpárok mutatják. Az ugyancsak névdifferenciálódással létrejött *Csőszbakta*, illetőleg *Tímárfony* településnevek előtagjának pedig az adott település(rész)eken élők foglalkozása

¹¹⁷ A faluosztódásra és ennek nyelvi következményeire e helyütt térek ki részletesen, noha lehetőségem nyílna erre a sajátosságot kifejező névrészfunkciók bemutatásánál is. Az ottani tárgyalást azonban jelentősen megnehezítené az a körülmény, hogy éppen az előtagokban megjelenő sokféle funkció miatt számos helyen szétszabdalva kellene szólnom e jelenségről. Úgy gondolom tehát, célravezetőbb a másik névrészként megjelenő egynemű kategóriát alapul véve itt és ennek megfelelően egységében láttatni a névdifferenciálódást és annak nyelvi-névtani jellemzőit.

¹¹⁸ Az oklevelekből egy-egy hely személynévi előtaggal való megjelölésének körülményeiről is viszonylag nagy pontossággal értesülhetünk. Így van ez az abaúji *Csirkeida*, *Izsépsémse* és *Detrevilye* esetében is. Az *Ida* település osztódásával keletkezett *Felidá*-t Károly király 1323-ban visszaadta az Aba nembeli *Chyurke* (*Churke dictus*) István fiainak, akikről a település *Csirkeida* nevet is kapott (vö. Gy. 1: 93). *Izsépsémse* előtagja arra - a közeli Hilyó település metálsában említett - Ruszkai Izsépre utal, aki Semsét és Felidát birtokolta (vö. Gy. 1: 91, 93-4, illetve Anjou-Okl. 8: 230/456, 231/457, 293/584, 299/595). A *Detrevilye* településnek (*Vily* szinonimája) nevet adó személy pedig az a Borsod megyei Csernei *Detricus* lehetett, akinek Miklós nevű fia öröklött birtokaként említik a helyet (vö. Gy. 1: 155).

szolgáltatta a névadási indítékot, azaz e nevekben az 'az a Bakta/Fony nevű település(rész) (2), ahol csőszök/tímárok laknak (1)' szemantikai tartalom jelenik meg.

A településen lévő építmény (többnyire templom, esetleg vár) adta az *Egyházasgecse*, *Egyházasida*, *Egyházasmislye*, *Egyházaspéder*, *Egyházassemse*, *Egyházasszalánc*, *Egyházasvizsoly*, *Váraskinizs* abaúji és az *Egyházasendréd*, *Egyházasgyöröd* barsi helynevek előtagjainak motivációját. Sajátos névhármassal találkozunk a Bars megyei *Málas* település osztódáskor: a *Mindszentmálas* helynév a település templomának védőszentjével differenciál, a *Pusztamálas* a *pusztá* melléknévvel, ami esetleg a település(rész) elpusztásodására utalhat, a *Ködimálas* névváltozat előtagja pedig minden bizonnyal személynév lehet, s a birtokosra utal.

Megtalálhatjuk a hely valamely tulajdonságára, többnyire méretére utaló névrészfunkciót például az abaúji *Kisida*, a barsi *Kisapáti*, *Kishecse*, *Kisszelepcsény*, *Kistapolcsány* vagy a *Nagyida*, *Nagyszántó* (Abaúj vm.), *Nagyapáti*, *Nagyhecse*, *Nagyszencse* (Bars vm.) településnevek előtagjában.¹¹⁹

Jellegzetesnek mondható a korai ómagyar kor második felében a településneveknek a helyzetviszonyító nyelvi elemekkel, az *al(só)*-, *fel(só)*-, *közép*- melléknevekkel való differenciálása, valamint a *két*- számnévvel történő egybefoglalása. Az *al*- ~ *alsó*- előtagot találjuk meg az *Albárca*, *Algard*, *Algönyű*, *Alkoksó*, *Alméra*, *Alnémet(i)*, *Alszebenye*, *Alszend*, *Altusza*, *Alvadász*, *Alzsebes*, illetve *Alsógagy* stb. abaúji településnevekben, a *fel*- ~ *felső*- előtaggal történt a faluosztódás jelölése a *Felbaksa*, *Felbárca*, *Felgönyű*, *Felida*, *Felináncs*, *Felkassa*, *Felmislye*, *Felméra*, *Felnádasd*, *Felnémet(i)*, *Felszántó*, *Felszebenye*, *Felszend*, *Felvadász*, *Felzsebes*, illetve *Felsőhutka*, *Felsőpocsim* stb. abaúji nevek esetében. Az *al*- ~ *fel*- antonimák¹²⁰ többnyire - amint ezt a fenti nevekben is láthatjuk - egyidejűleg jelentkeznek egy-egy településnév osztódásakor, de arra is találunk példát, hogy a jelzői előtaggal bővült helynév az alapformával áll korrelatív viszonyban (*Kassa* ~ *Felkassa*). Olykor névhármassok jönnek létre az osztott település(rész)ek megjelölésére: a fentiek mellett a *közép*- lexemával vélhetően az egykori anyatelepülés magvának elkülönítése fejeződhetett ki az Abaúj megyei *Középbárca*, *Középnémet(i)* helynevekben. A *Kétszántó*, *Kétszemere* abaúji - talán csak alkalmilag, esetleg oklevélnévként létrejött - településnevek arra utalnak, hogy két azonos nevű (vagy általunk nem ismert előtaggal elkülönült) település feküdt egymás közelében.

A jelzői szerepű megkülönböztető előtaggal differenciált (S + M felépítésű) helynevek esetében területi különbségekre is felfigyelhetünk: az Abaúj megye településnév-rendszerében jellegzetesnek mutatózó névalkotási eljárásra Bars megyéből csak szórványosan találhatunk példát. Ez persze nem nyelvi oldalról azt is jelentheti, hogy maga a településtörténeti folyamat, a faluosztódás sem feltétlenül lehetett olyan méretű Barsban, mint Abaúj megyében volt, s ez magyarázza a nevek (azaz valójában a nyelv) síkján jelentkező különbséget.

A területiség mellett a névtípus kronológiai jellemzőit is érdemes megvizsgálni. A XIII. századot megelőzően alig-alig találunk névdifferenciálódásra utaló okleveles adatokat, a XIII.

¹¹⁹ A *kis* ~ *nagy* lexemák helynevekbeli jelentésével kapcsolatban ld. SZABÓ ISTVÁN 1971: 123, MEZŐ 1982: 223-4.

¹²⁰ Jelentésükhöz, helynevekbeli funkciójukhoz ld. RÁCZ 1997: 135 és PESTI 1969: 231.

század második felében és a XIV. században azonban ugrásszerűen felszaporodik az ilyen, jelzői előtaggal alakult településnevek száma.¹²¹

2.3. A helynévi lexéma felhasználása a denotatív jelentés módosulása nélkül történik a két-részes helyneveknek abban a csoportjában, amelybe a helynév + földrajzi köznév strukturális felépítésű toponimák tartoznak. A helynévi lexéma a *Dubróka pataka*, *Apátifölde*-féle helynevekben minden esetben megnevező szerepben áll. Az ide tartozó névalakulatok tehát funkcionális szerkezetük szerint M + F formában írhatók le. Keletkezéstörténeti szempontból a kategória helynevei ugyancsak homogének: szerkezeti változással, földrajzi köznévi névrésszel kiegészülve jöttek létre.

A csoport helyneveit a megnevező szerepű névrész alapján további altípusokba sorolhatjuk. A szerkezeti változással létrejövő új helynév előtagja (azaz a megnevező szerepű elsődleges névforma) külső és belső keletkezésű egyaránt lehet. Átvett nevek kiegészülésére többnyire víznevek körében láthatunk példát: *Apaka pataka*, *Dubróka pataka*, *Ida vize*, *Rakaca pataka*, *Rakolc pataka* (Abaúj vm.). A településnevek közül Bars megyéből kissé bizonytalan példaként a *Körmöcbánya* (régebben *Kremnicbánya*) nevet említhetjük. A belső keletkezésű helynevek többféle típusa szerepelhet kétrészes nevek előtagjaként. Az elsődleges helynév alakulhatott közszóból (mint az *Apátifölde*, *Aranyos pataka*, *Komlós pataka* nevekben), személynévi (*Gatafölde*, *Gyürkfölde*, *Padárfölde*, *Poszpehfölde*) vagy településnévi (*Hecse-patak*, *Szerencs-patak*) előzményből egyaránt.

2.4. Ritkán arra is találunk példát a két vármegye helynévkincsében, hogy a kétrészes név mindkét névrésze megnevező funkcióban álló egyrészes helynév; az ilyen - történetileg mellérendelő szerkezetként alakult - nevek minden bizonnyal a faluosztódással ellentétes irányú folyamatként jelentkező településegysítésekkel függhetnek össze. Az itt említhető helynevek funkcionális-szemantikai szerkezete M + M formában adható meg.

Az abaúji *Szurdokbénye* esetében talán két egymás mellett fekvő település (*Bénye* és *Szurdok*) rövid önálló élet után *Szurdokbénye* néven egyesült, s ennek következményeként az oklevelek a két településnév egymáshoz kapcsolásának számos variációját mutatják fel (*Bényeszurdok* ~ *Bényeszurdoka* ~ *Bényeiszurdok* ~ *Szurdokbénye* ~ *Szurdokibénye*) - talán a közös név kialakulatlanságáról, s a határjárások lejegyzőinek tanácstalanságáról árulkodva. Ugyanerről (vagy erről is) lehet szó a szintén mellérendelő szerkezetűnek látszó *Tőkésújfalu* és *Gagyberet* településnevek esetében is.

3. A névrész kifejezi a hely sajátosságát

A hely sajátosságát kifejező névrészfunkciók szemantikailag igen változatosak lehetnek (vö. ehhez HOFFMANN 1993: 45-6), s ezt a szemantikai tartalmat sokféle nyelvi elem: szó, szószervezet kifejezheti, korlátozást e téren elvi szempontból nemigen tehetünk (vö. HOFFMANN 1999a: 209). A sajátosságot kifejező szerep megvalósulhat egyrészes helynévben, de összekapcsolódhat ilyen névrész helyfajtajelölő szerepű földrajzi köznévi vagy megnevező funkcióban

¹²¹ A névadás mozzanata nemcsak nyelvi tényező, hanem a falukeletkezés történeti tényének is definitív jegye (vö. SZABÓ ISTVÁN 1971: 119), s ez különösen igaz lehet a névdifferenciálódás révén létrejött településnevekre. Korszakunk e két évszázadában településhálózatunk igen jelentősen átalakult: megszorodtak a falvak, s ezek egy részében éppen a falukettőződés játszott szerepet. Azzal is tisztában kell azonban lennünk, hogy sokszor olyan nevek, amelyek forrásainkban önálló települések meglétét sugallják, a valóságban nem takarnak ténylegesen önálló falut. Az ilyen, csupán névlegesen kettőződött falvakat álfalvaknak nevezzük.

álló helynévi utótaggal is. A sajátosságra utalás funkcióját legtöbbször valamilyen melléknév vagy főnév látja el, de előfordul e szerepben helynévi lexéma is. A sajátosságra utaló névrész strukturálisan S, S + F, S + M szerkezetű neveket hozhat létre. Míg a korábbi szerepek bemutatásánál a strukturális felépítés és a névrészfunkció összhangba hozhatósága lehetővé tette a strukturális szerkezet szerinti tárgyalást, itt - éppen a sokszínűség miatt - erre kevésbé van lehetőség. E részben fő szempontként a funkcionális tartalmak szemantikai típusait követem a bemutatás során, a névszerkezeti jellemzőkre pedig ehhez kapcsolódóan térek ki.

3.1. A hely tulajdonságára utaló névrészek

3.1.1. A mére t, kiterjedés szemantikai tartalom kifejezésére helynévalkotásunk csupán néhány, jelentéstanilag természetesen eléggé meghatározott mellékneveket használt fel: a *kis*-első névrésszel találkozunk a *Kis-Zsitva* (Bars vm.), *Kis-Gölnic* (Abaúj vm.) víznevekben és a *Kisfalud*, *Kisida* (Abaúj vm.), *Kisszelepcsény*, *Kistapolcsány* (Bars vm.) településnevekben. Antonimája, a *nagy*- lexéma szolgált ugyanezen funkció kifejezésére a *Nagy-sár* víznévben (Bars vm.), a *Nagy-gyűr* hegynévben (Abaúj vm.), illetve a *Nagyida*, *Nagyszántó* (Abaúj vm.), *Nagyszencse* (Bars vm.) településnevekben. A *kis*- ~ *nagy*- melléknévpár azonban nem ugyanabban a jelentésben szerepel az egyes helynevekben. Bizonyára valóban a méretre utalást találjuk a *Nagy-sár*, *Nagy-gyűr* nevekben, a *Kis-Zsitva*, *Kis-Gölnic* víznevekben (melyek denotatív jelentése: a *Zsitva* és a *Gölnic* valamely mellékvize) viszont a méretnél valamelyest bonyolultabb asszociációs viszony fejeződik ki. A *kis*- ~ *nagy*- méretviszonyító előtagok a településnevekben sem szükségszerűen „abszolút számokban kifejezhető méretet jelentenek”, azaz nem az adott hely térbeli kiterjedésére utalnak, hanem egyrészt a település lélekszámára, másrészt a párjukhoz viszonyított nagyságukra (vö. MEZŐ 1982: 223-4),¹²² vagy jelezhetik azt is, hogy az egyik falu (a *nagy*- előtagú) régebbi a másiknál (vö. SZABÓ ISTVÁN 1971: 123). Ez utóbbi funkcionális tartalmat gyaníthatjuk a *Nagyóvár* helynév *nagy* előtagjában, amely név *Újvár*-ral állhatott korrelációs viszonyban.

A további, méretre utaló melléknevek lényegesen kisebb jelentőségűek, mindössze egy-két helynévben bukkanak fel: nem településnévi helynevek között találkozunk például a *magas* ~ *mély* jelzőkkel a Bars megyei *Magas-mart*, valamint az abaúji *Mély-patak* helynevek első névrészeként. Szemantikai tartalmuk egyértelmű. A *hosszú* melléknevet tartalmazzák az abaúji *Hosszú-hegy* és a Bars megyei *Hosszú-föld*, *Hosszú-völgy* helynevek.

Az előbbieken bemutatott helynevekben a hely sajátosságát minden esetben képzetlen melléknév (pl. *kis*-, *nagy*-, *magas*- stb.) fejezi ki. Az ezzel második névrészként összekapcsolódó nyelvi elem azonban lexikálisan és funkcionálisan is többféle lehet: a településnevekben a megnevező szerepű helynévi utótag az általánosabb, fajtajelölő földrajzi köznév csupán a *Kisfalud*-ban jelentkezik. A víz- és határnevekben fordított az arány: helynévi névrészt csupán a *Kis-Gölnic* és a *Kis-Zsitva* esetében láthatunk, s a földrajzi köznévi utótag a gyakoribb. Strukturálisan ez azt jelenti, hogy a méretet mint sajátosságot első névrészükben kifejező településnevek zömmel S + M, a nem települést jelölők pedig zömmel S + F formában írhatók le, de az általános típustól strukturálisan eltérő nevek mindkét csoportban előfordulnak.

¹²² Az abaúji *Nagyida* településnév előtagja tehát nem szükségszerűen utal nagy kiterjedésű falura, csupán a környező helyek, s ezen belül is elsősorban *Kisida*-hoz képest lehetett területileg is jelentősebb.

A l a k r a történik utalás az Abaúj megyei *Hegyes-hegy* hegy-, *Lapos-bükk* erdő-, valamint *Szoros út*, *Tekeres uta* útnevek első névrészában, illetve a Bars megyei egyrészes *Teknős* völgy nevében. Minden esetben melléknév, többnyire képzett melléknév áll e névrészfunkcióban. Minden bizonnyal a *homorú* ~ *homoró* melléknévből keletkezhetett az abaúji *Homoród* ~ *Homorog* ~ *Homorogd* településnév, s elsődlegesen talán vájt oldalú hegyre, üreg fölé emelkedő sziklafalra vonatkozhatott - ez a jellegzetesség szolgált a falu névadásának alapjául.

A denotátum jellemző s z í n e szolgáltatta a névadás motivációját az abaúji *Fekete-erdő* névben, melynek funkcionális-szemantikai tartalmát egy 1323-as oklevél szövegkörnyezete is megvilágíthatja: Ad Siluas *densos*as que dicuntur *Fekethewerdeu* (FNESz.), azaz a sűrű, sötét erdőket nevezhették *feketé*-nek. Az ugyancsak abaúji *Fekete-hegy* előtagja bizonyára azzal kapcsolatos, hogy a névadáskor a hegyet fekete erdő: nagyon sűrű, sötét őserdő borította (uo.), azaz távolról feketének látszott. (Hasonló névalakulású a *Kékes* hegynév is.) A melléknév ilyen jelentését a közelben található *Sötét-völgy* helynév első névrésze is támogathatja.

A h ő m é r s é k l e t i viszonyok főként víznevek, vizekkel kapcsolatos helyek megjelenéséhez nyújthattak névadási indítékot. Az abaúji *Hideg-patak* víznév és a *Hideg-kút* forráselnevezés első névrésze a víz feltűnően alacsony hőmérsékletére utal. Ugyancsak vizek elnevezésében találkozhatunk a h a n g r a utaló név(rész)funkcióval: *Zúgó* (Abaúj vm.). Általában is igaznak tarthatjuk, hogy a hangra utalás funkcióját lexikálisan csaknem kizárólag folyamatos melléknévi igenév tölti be (ld. még másutt is *Zörgő-ér*, *Súgó-patak*, *Dongó* stb.; HA. 1.).

A fenti példák szemléletesen mutatják, hogy az alakra, színre, hőmérsékletre és hangra utaló egyrészes helynevek strukturális szempontból minden esetben S, a kétrészesek pedig S + F formában írhatók le.

3.1.2. Kétrészes helyneveink között szép számmal találunk olyanokat is, amelyekben a megkülönböztető szerepű első névrész a hely valamilyen á l l a p o t á r a utal: az *Aszú-Szartos*, *Aszú-patak* víz- és az *Aszú-völgy* völgynév előtagja funkcionális síkon egybevetethető a *Száraz-patak*, *Száraz-völgy* előtagjával; s ezek a nevek ‘az a patak/völgy/a Szartos nevű folyó azon mellékága (2), amely időnként kiszárad/jellegzetesen száraz (1)’ szemantikai tartalommal írható le. Helyneveink alapján Abaúj megyében az *aszú* és a *száraz* melléknév egyaránt kedvelt helynévalkotó lexéma lehetett, s olykor homonimák létrejöttét is eredményezi: a megye területén például a *Száraz-patak* nevet két, az *Aszú-völgy*-et pedig három objektum is viseli. Ugyancsak szinonim melléknevek játszottak szerepet az *Ida* folyó egyik, vélhetően holtágának megjelölésében: az *Ó-Ida* és a *Holt-Ida* szinonimák első névrésze azonos jelentésű, ám keletkezési idejük között különbség lehetett. Az adatok kronológiai viszonyai alapján a *Holt*-előtag tűnik elsődlegesnek, az *Ó*- megjelenése több mint fél évszázaddal későbbi, és mindössze egyetlen oklevélben szerepel. Uthalhat az első névrész a megnevezett objektum dús növényzetére vagy éppen kopárságára, amint ezt a *Kies-rét* és a *Kietlen-aszó* ellentétes jelentéstartalmú előtagja mutatja. A mai nyelvérzékünk alapján meglepő a *kies* melléknév ilyen értelme, de nyelvtörténeti ismereteink alapján csaknem bizonyos, hogy szemantikai fejlődése a legszorosabban kapcsolódik a *kietlen*-éhez, s bizonyára ‘virágzó táj’ jelentéssel jött létre (vö. K. PALLÓ 1979: 473). A *kietlen* ‘növényzet nélküli, csupasz, kopár’ melléknév gyakran használt szó volt a régi nyelvben (vö. KISS LAJOS 1978: 471). A *kietlen*-hez hasonló jelentésű a *Szár-hegy* helynév *szár* előtagja: ‘kopasz, növényzet nélküli’. Ugyancsak a denotátum állapotára történő utalás jelenik meg a *Hasadt-kő* helynévben. Valamennyi, e csoportban említett helynév Abaúj megye területéről származik, közöttük egyetlen településnév sincs, s az állapotra utalás funkcióját nyelvileg többnyire képzetlen (*aszú*, *száraz*, *ó*, *szár*) vagy képzett (*kies*, *kietlen*) melléknév, két esetben pedig befejezett melléknévi igenév (*holt*, *hasadt*) fejezi ki.

A második névrész a legtöbb esetben földrajzi köznév (*patak, völgy, hegy, rét, aszó, kő*), két alkalommal viszont egyrészes képzett és képzetlen helynévvel (*Szartos, Ida*) találkozunk a pozícióban. A nevek szerkezetileg tehát S + F vagy ritkábban S + M formában írhatók le.

A hely a n y a g á r a utalás jelenik meg funkcionális jegyként a *Sáros-patak, Aranyos pataka* vagy a *Meszes-patak* abaúji kétrészes víznevek első névrészában vagy az egyrészes *Aranyos* (Abaúj), *Kövesd* (Bars) patakok nevében. Az objektum k o r á r a utalás mint névrészfunkció csupán a településnevekben fordul elő: *Újfalú, Újváros, Újvár, Újbánya; Óvár*.¹²³ Olykor névpárok elemeiként valóságos korrelatív viszonyban állhatnak egymással, ahogyan ezt az abaúji *Óvár ~ Újvár* példája is illusztrálhatja. Vízének m o z g á s a fejeződik ki funkcionálisan a *Sebes-patak* víznev (Abaúj vm.) előtagjában. Leginkább talán a hely f u n k c i ó j a , működése szemantikai kategória alá sorolhatók azok a nevek, amelyekben a vásártartás napjára utaló névrész található, mint a *Csütörtökhely* és *Szombathely* barsi településnevekben. A fenti típusokba nem sorolható egyéb sajátosság fejeződik ki a *Szartos* ‘hasmenést okozó’ víznevben (Abaúj vm.), a *Széplak* ‘a környezeténél szebb falu’ településnévben, és a *Poklos-verem* ‘olyan hely, ahol fekete, szurkos, ragadós a föld’ völgynévben (Bars vm.).¹²⁴

3.2. A hely külső dologhoz való viszonyát kifejező névrészek

3.2.1. A külső dologhoz, körülményhez való viszony t á r g y h o z , é l ő l é n y h e z , első-sorban személyhez kapcsolódóan egyaránt megjelenhet a névrészben. E kategóriában a két vármegye helynévanyagának áttekintése alapján a legmegterheltebb funkciónak az adott hely növény- és állatvilágának kifejezése bizonyul. Ezt azonban nem annyira területi jellegzetességnek, mint inkább az egész névrendszer jellemző jegyének tarthatjuk.

A n ö v é n y z e t mint a helynek nevet adó motívum megjelenhet egyrészes nevekben (*Komlós*), kétrészes nevek első (*Bükk-patak*), illetve ritkán második névrészeként (*Lapos-bükk*).

Az egyrészes helynevek között víznevekben vagy vízzel kapcsolatos nevekben szerepel a növényzetre utaló nyelvi elem a *Komlós, Egres, Mogyorósd* (Abaúj vm.), illetve a *Tormás* (Bars vm.) esetében, a *Rekettyés* névben rét, a *Nádasd, Fűzi, Nyíri, Szőled, Kökényes* (Abaúj vm.) és a *Mohi, Fűs, Gyékényes, Szőlős* (Bars vm.) esetében pedig településnevekben láthatjuk a funkció megjelenését. A helynevek lexikális-morfológiai szerkezete minden esetben növénynév + valamilyen képzőelem (-s, -sd, -i, -d). Puszta növénynév helynévvé válása korpuszomban nem tűnik jellemzőnek: az ide kapcsolható Bars megyei *Nyír* településnév esetében a *nyír* fanév gyűjtőnévi ‘nyírerdő’ jelentésben, azaz valójában földrajzi köznévi szerepben alakulhatott előbb erdő-, majd metonimikusan településnévvé.

Ez a funkcionális jegy leggyakrabban kétrészes nevek első névrészában bukkan fel. A hely növényzeti viszonyai kifejeződhetnek a névrészben egyrészt pusztai növénynévvel, ahogy ezt a *Bükk-patak* (Abaúj vm.), *Bükk-sevnice, Fenyő-sevnice* (Bars vm.) pataknevekben, az *Éger-kút*

¹²³ Az *Ó-Ida* víznevben az *ó* melléknév nem az objektum korára, hanem - a *holt* lexéma szinonimájaként - annak állapotára (holtág, holt meder) utal.

¹²⁴ Ez utóbbi két helynévvel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a fenti értelmezések csak egyet emelnek ki a nevek lehetséges szemantikai interpretációi közül. A *Poklos-verem* ugyanis az említett mellett lehet az *Ördög sará*-hoz hasonló szemléleten alapuló névadás eredménye is: hasonló nevek titokzatos helyek, különös természeti képződmények megnevezéseként másutt is előfordulnak. A *Széplak* esetében a másik motivációnak azt tarthatjuk, hogy az efféle névadás többnyire magánbirtok központjára, udvarhelyre utal (vö. TÓTH V. 2001a).

(Abaúj vm.) kút- vagy forrásnévben, a *Dió-köz* (Abaúj vm.) terület-, valamint a *Bükk-erdő* (Abaúj vm.) erdőnévben láthatjuk. Képzett (többnyire -s, egy ízben -gy képzővel ellátott) növénynévi előtaggal szerepelnek korpuszunkban az *Egres-patak*, *Komlós pataka*, *Mogyorós-patak*, *Mohos-patak* víznevek, a *Gyertyános kuta* kút- vagy forráselnevezés, a *Körtvélyes-hegy* hegy-, a *Tövises-parlag* szántóterület-, valamint a *Mogyorós-berek* erdőnév Abaúj vármegyéből, illetve a *Füzegy-völgy*, *Nyáras-völgy* határnevek Bars vármegyéből. A nevek második névrésze minden esetben a hely fajtáját megjelölő földrajzi köznév, azaz az itt említett példák strukturálisan S + F szerkezetűek. Így van ez a *Bükk-sevnice*, *Fenyő-sevnice* esetében is, amelyekben a *sevnice* szláv eredetű jövevényszó (bizonyára közszo) található 'savanyúvíz, savanyúvízes forrás' jelentésben. A szlovák hangtörténet alapján a *Sevnice* önmagában magyar és szlovák alaknak egyaránt tekinthető, ám magyar közszóval való összetételként már teljes bizonyossággal magyarnak tarthatjuk (vö. ehhez GREGOR 1989: 143-4). A kétrészes településnevek első névrészában egyetlen esetben sem találkozunk a növényzetre utaló funkció megjelenésével, ami talán arra utalhat, hogy kifejezetten a víz- és határnevekre jellemző névalkotási eljárással van dolgunk.

A kétrészes helynév második névrésze ritkán tartalmaz növényre utaló lexémát: az abaúji *Lapos-bükk*, *Maturus-rekettye* vagy a barsi *Szurkos-cser* erdőnevek utótagja sorolható bizonyos értelemben ebbe a kategóriába. Régi nyelvünkben erdők neveként nem ritka a pusztáfanévvel történő gyűjtőnévi értelmű megjelölés. E nevekben is erről lehet szó, s noha az utótag lexikálisan valóban utal az ott jellegzetes növényzetre, tényleges funkciójának a hely fajtájának megjelölését is tarthatjuk, azaz földrajzi köznévként is minősíthetjük (ld. még ehhez TÓTH V. 2001b: 648). Mindebből általánosabban az adódik, hogy a helyfajtajelölő szavak közé fel kell vennünk azokat az erdőalkotó faneveket is, amelyek gyűjtőnévi értelemben, azaz '(egy bizonyos faféléből álló) erdő' jelentésben is használatosak. A földrajzi köznevek ugyanis az egyes helyfajtákat több-kevesebb szemantikai jegy megadásával jelölhetik meg.

A hely állatvilág vagy valamely okból jellegzetes állata elsősorban kétrészes víz- és határnevek létrehozásában tűnik jellemző névadási indítéknak. Pusztáállatnév szerepel jelzői előtagként a *Kánya-hegy* abaúji és a *Holló-kő*, *Sólyom-kő* Bars megyei helynevekben (az utóbbiakban esetleg személynévi áttételt is feltehetünk). Mindhárom helynév - ahogy ezt a második névrészüket is mutatja - kiemelkedés megjelölésére szolgált. Képzővel ellátott állatnév alkotja az abaúji *Pisztrángos-patak*, *Ölyves-patak* és *Nadályos-tó* víznevek első névrészt, s lévén a második névrész e helynevek szerkezetében is minden esetben földrajzi köznév, szerkezetüket szintén S + F formában írhatjuk le.

Településnevekben nem jellemző névadási motívum az állatvilágra utalás, s ez - úgy tűnik - nem csupán a két vizsgált vármegyében lehet így, hanem általános jelenséggé is értékelhető. Ha fel is merül olykor egy-egy településnév kapcsán az állatnévből való keletkezés gyanúja, a személynévi áttétel lehetőségével sok esetben ugyancsak számolnunk kell (vö. KÁLMÁN 1989: 44-5). Különösen megalapozottnak látszik ez a megfigyelés - ismerve a személynévi metonímia dominanciáját korszakunkban - a *Béka*, *Nyúl*-féle formálisan pusztáállatnévi településnevekben (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 22, 39, illetve 83).

Az építményre utalás névrészfunkció egyrészes helynevekben nem gyakori, csupán egy-két ide kapcsolható adattal találkozhattunk: az abaúji *Monaj* víznév és a mellette fekvő, vele azonos nevet viselő település esetében nemigen dönthetjük el, melyik kapta a nevét az ott lévő malomról (a régiségben a *malom* közszo egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakja általános *molna* ~ *móna* formában volt használatos), s melyik alakult metonimikus névadással a

már meglévő helynévből. Mindkét lehetőség mellett szólhatnak nyelvi-névrendszertani érvek.¹²⁵ Az Abaúj megyei *Kápolna* településnév a m. *kápolna* főnévből keletkezett metonimikusan, s bizonyára arra utal, hogy a falu kápolna körül szerveződött, ahogyan erre találhatunk példát más vidékekről is: a Heves megyei *Kápolna* helynevet ugyanez a névadási mozzanat hívta életre. Az egy- és kétrészes településnevekben egyaránt jellegzetes funkció a falu templomára való utalás. Egyrészes nevekben ez többnyire a templom (s ezáltal a falu) védőszentjének nevével történik: Abaúj megyéből a *Mindszent*, *Szentandrás*, *Szentiván*, *Szenttrinitás*, Bars megyéből a (Garam)*Szentbenedek*, *Szentgyörgy*, *Szentmárton* és a lexikális jelentéstartalmában vitatott *Keresztúr* településnevek tekinthetők patrocíniumi eredetűeknek. E neveket funkcionális szempontból egyrészesnek tekintjük, amelyek tehát S funkciót fejeznek ki. A kétrészes helynevek s ezen belül is a településnevek körében a falvak osztódásáról, s ennek nyelvi-névtani következményéről, a névdifferenciálódásról már szoltunk a korábbiakban. A faluosztódásokkal keletkezett nevek önálló típusát alkotják azok, amelyekben a megkülönböztető szerepű előtag templom létére utal a faluban. Az ily módon létrejött településnevek igen nagy, országos viszonylatban is kiemelkedő mennyiségben fordulnak elő Abaújban (a területi különbségekhez, a viszonyításhoz ld. RÁ CZ 1997: 133). Az *Egyházasgecse*, *Egyházasgyöröd*-féle településnevek valamennyien névdifferenciálódással keletkeztek, s második névrészük ennek megfelelően megnevező szerepben álló, eredetileg egyrészes helynév, szemantikai szerkezetük pedig S + M formában írható le. A templomhoz hasonlóan a vár is a települések gazdasági és közigazgatási szempontból egyaránt meghatározó építménye lehetett, amint azt az ilyen alapú névadások is mutatják: Abaúj megyében, a Hernád bal oldalán fekvő *Kinizs* település osztódásával a Hernád jobb oldalán kialakult (vagy elkülönült) falu ezért is viseli a *Váraskinizs* nevet. Nyelvi-szerkezeti jellemzőiként az előző nevek kapcsán mondottak érvényesek itt is.

3.2.2. A helynevekben jelentkező névrész utalhat a hellyel kapcsolatos valamely *s z e m é l y - r e* vagy személyekre is. Minthogy a *birtoklás* tényének kifejezése igen tipikus a helynévalkotásban (a régiségben különösen az volt), nem véletlen, hogy ez a funkcionális kategória a leginkább megterhelt a vizsgált helynévállományban is. Egyrészes nevekben és kétrészesek első névrészében egyaránt láthatjuk e névadási mozzanat jelentkezését, egyrészesekben azonban csaknem kizárólagosan településnevek létrehozásában tűnik produktívnak,¹²⁶ ott azonban az egyik legnépesebb csoportot alkotják a birtokos nevéből alakult metonimikus helységnevek. Az ebbe a kategóriába sorolható helyneveknek azonban csak igen kis hányadáról tudjuk meg az oklevelek szövegéből, hogy a névben (vagy névrészben) megjelenő személy valóban a település birtokosa volt-e (ld. erről részletesebben a Tudománytörténeti előzmények fejezetben). Legtöbb esetben az oklevelek hallgatnak a birtoklástörténeti mozzanatokról. Az alábbiakban bemutatandó helynevek esetében mégis abból az előfeltevésből indulunk ki, hogy a névben megjelenő személynév a település birtokosára utal, hiszen ettől eltérő névadásról csak viszonylag ritkán van tudomásunk. A birtoklást mint funkcionális-szemantikai jegyet többnyire személynév fejezi ki a helynevekben. A személynév önmagában szerepel helynévként: Abaúj vm.: *Bakta*, *Bask*, *Bátor*, *Bátyok*, *Bénye*, *Beret*, *Bodoló*, *Bogát*, *Bőcs*, *Bölgse*, *Buzita*, *Bűd*, *Céce*, *Csány*, *Cseb*, *Csécs*, *Csenyéte*, *Detek*, *Devecser*, *Didic*, *Dobsza*, *Encs*, *Enyicke*, *Fancsal*,

¹²⁵ Megjegyzendő, hogy a *-j/-aj/-ej* képzős neveket elemző BENKŐ LORÁND azon az állásponton van, hogy ez a formáns elsősorban településnevek létrehozásában játszott szerepet, víznevekre nemigen jellemző ez a névalakulási mód (1997b: 69).

¹²⁶ Néhány más helynévben is felvetődik ugyan egyik származtatási lehetőségként a személynévből való magyarázat lehetősége s egyúttal a birtokosra utalás funkciója (*Miskó*, *Hetény*, *Szentes*), ám ezek legalábbis kétségesek.

Gard, Gata, Gecse, Gibárt, Golop, Gönc, Gyanda, Györke, Hejce, Hutka, Jánok, János, Kajata, Kázmér, Keresztéte, Kozma, Léh, Lyuba, Méra, Migléc, Nyeste, Onga, Padár, Pamlény, Pánk, Pányok, Péder, Perény, Radvány, Ráksony, Ránk, Rásony, Rátka, Reste, Sáp, Semse, Száka, Szala, Szebenye, Szemere, Szend, Szerep, Szina, Szkáros, Szolnok, Tihany, Toka, Tomor, Tuzsa, Vécse, Vilmány, Vily, Vitány, Vizsoly, Zsadány, Zsebes; Bars vm.: Ányás, Árma, Bajka, Baracska, Barc, Barócs, Bars, Bese, Bogdány, Csifár, Damás, Ény, Györk, Hizér, Hul, Jóka, Kecsed, Kid, Koszmály, Lodomér, Lekér, Léva, Lök, Lüle, Mahola, Mánya, Mellek, Mikola, Nádé, Néver, Oltumán, Petend, Pozba, Sencse, Szerafin, Szila, Tild, Töhöl, Töre, Valkász, Verebély, Vitk, Zimány, Zseliz stb. A személynévhez képző is kapcsolódhat: többnyire az -é birtokjelből alakult, tehát elsődlegesen valós birtoklást kifejező, majd e funkciójából helynévképzővé váló -i ~ -j, ritkábban a -d képző: Abaúj vm.: *Csobád, Györgyi, Jánosi, Karácsond, Litéri, Petri, Pocsaj*; Bars vm.: *Bélád, Győröd, Iklad, Ohaj* stb. A képzős és képzőtlen alak párhuzamosan is jelentkezhet egy-egy településnévben, ahogyan erre az Abaúj megyei *Noé ~ Novaj, Pere ~ Perej, Póly ~ Pólyi*, valamint a Bars megyei *Endre ~ Endréd, Paty ~ Patyi, Rendve ~ Rendvej, Simon ~ Simonyi, Szoé ~ Szovaj* vagy a *Sáró ~ Saroj* névpárok utalnak. A két típus között funkcionálisan semmilyen különbség nincs, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti síkon azonban igen: a pusztá személynévi településnevek jelentésbeli (metonimikus) névadással, a személynév + helynévképző struktúrájú nevek pedig morfológiai szerkesztéssel, derivációval jöttek létre. Egyetlen esetben a birtokos összetett (a nemzetiségre utaló) személynéve vált a település nevévé: az abaúji *Tótraclo* helységnév ugyanis az itt földet vásárló „tót” Rayzlaus nevéből (vö. Gy. 1: 58) alakult metonimikusan.¹²⁷

Egy-egy település nevében egyéb birtoklástörténeti mozzanatok is megjelenhetnek: a barsi *Apáti* vagy az abaúji *Pap ~ Papi* helynevek kialakulásukkor egyházi birtokok voltak (a nevükben is ez a szemantikai jegy fejeződik ki), s többnyire egészen pontosan ki is derül az oklevelek szövegéből, hogy mely apátság birtokai közé tartozott az adott település (a barsi falu például a garamszentbenedeki apátság birtoka volt). Nemzetség birtoklását jelzik az abaúji *Bárca* és a barsi *Vezekény* helységnévek (utóbbiból hárommal is találkozunk Bars megye településnévkincsében). Az Abaúj megyei hely a Bárca nemzetség származáshelye volt, azaz a településnév metonímiával alakult a személynévként is előforduló [1289: *Barca* szn.: ÁÚO. 9: 502] *Bárca* nemzetségnévből. A Bars megyei települések a Vezekény nemzetségnek (vö. 1264: de genere *Wezeken*) voltak birtokai.

A funkcionális tekintetben birtoklást kifejező kétrészes víz- és határnevek első névrészában többnyire ugyancsak személynévvel találkozunk, ahogy ezt az Abaúj megyei *Csákány pataka* víz-, a *Nihota telke*, *Deme föld* szántóföld-, *Maturus-rekettye*, *Pőt erdeje* erdő-, *Henc malma* malom- és *Dávid hida* hídnevek, valamint a Bars megyei *Mihály vára*, esetleg *Becs kapuja* helynevek mutatják. Az előtag a személyt pontosabban meghatározhatatlanul (mindkettő személynév és község is lehet) fejezi ki a *Bába tava* Bars megyei és a *Dékán gyümölcse* abaúji helynevekben. Nemzetségnév található az Aba nembeliek birtoklásának (vagy használatának) emlékét őrző *Aba nagyút ~ Aba nagyuta* útnevekben. A tulajdonosi viszonyt jelző névrész minden esetben helyfajtajelölő földrajzi köznévi utótaggal áll, s a nevek történetileg szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek, funkcionálisan pedig S + F formában írhatók le.

¹²⁷ *Tótraclo* települést *Alzsebes* és *Füzi* néven is említik. E névbokor szép példáját nyújthatja annak, hogy ugyanazon objektum tulajdonnévi megjelöléséhez számos motívum szolgáltathat alapot: a hely tulajdonosa (itt a nemzetiségi hovatartozásra utaló népnévvel), a növényzet vagy éppen a más helyhez viszonyított helyzet. A névadás lehetséges indítékaiból, a hely jellemző sajátosságaiból e település szinonim neveiben egyidejűleg (vagy némi időbeli eltéréssel) több is szerepet kaphatott.

A két névrészből álló településnevekben szintén gyakori funkcióként jelentkezik a birtoklásra utalás. Az ezt a szerepet betöltő első névrész többnyire ugyancsak személynév, s ez olyannyira dominánsnak látszik, hogy alig-alig találunk példát más lexikális elemre: a nemzeti birtoklást hangsúlyozza a másodlagos keletkezésű *Abaújvár ~ Abaújvára* településnév (az *Újvár* helynév utólag kapta meg jelzői előtagként a nemzetségnevet), az *Olaszispánteke* előtagjában pedig a személynévként is használt *olasz* népnévet és az *ispán* méltóságnevet ismerhetjük fel. A pusztai személynévi első névrész az ilyen, birtoklást kifejező településnevekben állhat egyrészt birtokos személyragos helyfajtajelölő földrajzi köznévi utótaggal (S + F szerkezetű neveket hozva létre): Abaúj vm. *Bodófölde, Bonctelke, Derzstelke, Gatafölde, Gyárfásfölde, Jánostelke, Kánásfölde, Lengyelfalva, Marcellfalva, Miklósfalva, Mocsfölde, Padárfölde, Poszpehfölde, Románteke, Rásfölde, Velcseneháza, Velcseneteke*; Bars vm. *Gyürkfölde*, illetve - a garamszentbenedeki hamisított oklevélbe bizonyára utólagos beszúrással bekerült - az előzőektől szerkezetileg eltérő *Mikolafalu, Sárófalu* településnevekben birtokos személyrag nélküli utótaggal. A falvak osztódása bizonyos esetekben a birtokosi joggal felruházottak megoszlását, s ennek nyelvi következményeként a differenciálódott településnév előtagjaként a tulajdonos megjelölését eredményezte: Abaúj vm. *Csirkeida, Detrevilye, Izsépsemse, Vászolyóé, Eszebocsárd ~ Péterbocsárd*; Bars vm. *Saulszéki ~ Vócsszéki*. A differenciálódott településnevek második névrészában természetesen mindig egyrészes képzett vagy képzetlen helynévvel találkozunk, s a nevek funkcionális leírását S + M formában adhatjuk meg.

Többnyire nem egyszerű elkülöníteni egymástól a birtoklás és a használat tényét a helynevekben, hiszen közöttük elmosódik a határ, de bizonyára a *h e l y h a s z n á l ó j a* jelenik meg a Bars megyei *Csáki út*, valamint az abaúji *Király uta* vagy esetleg az ennek szinonimájaként adatható *Aba nagyút ~ Aba nagyuta* (S + F szerkezetű) útnevekben. Úgy tűnik, ez a kategória az útnevek létrehozásában lehetett jellegzetes, hasonló névelőfordulásra ugyanis másutt is találhatunk példát (vö. pl. *Káloz út* Bodrog vm.).

A birtokosra utalás funkciójához hasonló szemantikai tartalom jelenik meg azokban a helynevekben, amelyekben a név vagy valamely névrész a *a d o t t h e l y e n é l ő e m b e r e k* csoportját jelöli meg. Egyrészes helynevekben csak a településnevek körében találkozunk e névrészszerreppel. Az e típusba tartozó nevek utalhatnak arra, hogy mely néphez tartozik a falu lakossága (Abaúj vm.: *Horvát ~ Horváti*; Bars vm.: *Besenyő, Németi, Orosz ~ Oroszi, Tót*), mely törzs tagjai telepedtek le ott (Abaúj vm.: *Kér, Kéres*; Bars vm.: *Gyarmat, Keszi, Kürt, Tolmács*), mely foglalkozási réteghez tartozott a falu lakosságának zöme vagy legalább egy része (Abaúj vm.: *Bocsár ~ Bocsárd, Vadász*; Bars vm.: *Dusnok, Horó, Kovács ~ Kovácsi, Lovász, Peszér, Solymos, Szakácsi, Szántó*). Az abaúji *Szepes ~ Szepsi* arra utal, hogy a település lakosai a Szepességből költöztek e helyre, a *Vendégi* településen lakók pedig idegen telepesek (vendégek, hospesek) voltak.

A település lakosaira utaló helynevek lexikális-morfológiai szerkezetében vagy pusztai közszt (népnévet, törzsnevet, foglalkozásnevet) vagy ennek többnyire *-i*, ritkábban *-d* formánssal képzett alakját láthatjuk (a két alak egyes neveken párhuzamos használatú lehetett), s egyetlen esetben (*Szepsi*) egy már meglévő helynév képzett alakja alkotja az új nevet.

A lakókra való utalás helyneveink létrejöttében a legkorábbi okleveles adatoktól kezdődően korszakunk végig jellemző funkcionális jegy lehetett, ám néhány - az őket tartalmazó oklevél hamis volta miatt - kétes koraiságú (+1075/ +124/+217: *Besenyő, Tolmács, Kovácsi*) és ugyancsak néhány későbbi (1331: *Szakácsi*, 1317: *Vadász*, 1323/390: *Vendégi*) első adatolású névformától eltekintve valamennyi ide tartozó egyrészes településnevünk a XIII. században keletkezett. A kronológiai viszonyok mellett talán területi különbségekkel is számolhatunk: az

összességében jóval kisebb településnév-állománnyal rendelkező Bars vármegyében találjuk az adataink többségét, Abaújban e névadási forma - a sűrűbb település- és névhálózat ellenére - lényegesen kevesebb helynevet eredményezett.

Kétrészes helynevek második névrészeként nem találkozunk e névrészfunkcióval, s előtagként sem mondható gyakorinak: mindössze három ebbe a kategóriába tartozó Abaúj vármegyei településnevet említhetünk. A *Németfalu* név keletkezésekor a település lakói német származásúak lehettek, a névdifferenciálódással létrejött *Csőszbakta* és *Tímárfony* előtagjához pedig az adott település(rész)eken élő csőszök, tímárok szolgáltatták a névadási indítékot. Funkcionálisan a *Németfalu* S + F, a *Csőszbakta*, *Tímárfony* pedig S + M szerkezetűek.

3.3. A hely más helyhez való viszonyát kifejező névrészek

3.3.1. Nem településnévi helynevek, elsősorban víznevek, illetve vízzel kapcsolatos megjelölések névszerkezetében tűnik jellegzetesnek a *h e l y v a l a m i n e k a r é s z e* névrészfunkció megjelenése. Kizárólag kétrészes (S + F szerkezetű) nevek első névrészában találkozhatunk vele: a *Bózsva-fő*, *Szomolnok-fő*, *Hárs-patak-fő*, *Somogyi-Bódva-fő* abaúji és a *Topolnyica-fő* Bars megyei helynevek előtagja folyónév, ennek forrására utal a *fő* földrajzi köznévi második névrész. A *Szekeresvölgye-fő* és az *Áj feje* nevek az előtagban említett völgyek valamely részét jelölik. Az abaúji *Bükk-fő* előtagját többféleképpen is értelmezhetjük: azonos lehet egyrészt az ugyanitt említett *Bükk-patak* elliptikus formájával, de tartalmazhatja - a hely közelsége miatt - a *Bükk-erdő* név ugyancsak rövidült változatát. Mindkét lehetőség egyformán valószínűsíthető, ugyanis a *fő* földrajzi köznévi vizek, patakok forrását éppúgy jelölheti (vö. még a *Mély-patak-fő*, *Séd-fő* stb.; HA. 1.), mint egyéb helyek valamely (talán felső) részét (vö. *Gard-fő*, *Vár-fő völgye*¹²⁸ stb.; HA. 1.).¹²⁹ A helynév a két lehetőség függvényében kifejezheti egyrészt 'a Bükk-patak forrása' szemantikai tartalmat, de utalhat arra is, hogy az általa jelölt hely a 'Bükk-erdő valamely részénél' található.

3.3.2. A névrészfunkciók között az egyik leggyakoribb a *h e l y p o n t o s e l h e l y e z k e d é s é r e* utalás. A viszonyítási alapul szolgáló s a névben nyelvileg megjelenő hely alapján tovább differenciálhatjuk a kategóriát. *V í z* nevét találjuk a megfelelő vízfolyás mellett fekvő abaúji *Bódva*, *Bózsva*, *Ida*, *Komlós*, *Miszla*, *Moldau*, *Ósva*, *Szinye*, *Szikszo* (< *Szik-aszó*), valamint a barsi *Zsíkva* egyrészes településnevekben, illetve a *Garamszentbenedek*, *Nyitraszeg* (Bars vm.), *Monajkéd* (Abaúj vm.) kétrészes nevek első névrészában. *T á j r é s z v a g y t é r s z í n f o r m a* neve jelenik meg az abaúji *Vízvölgy*, valamint a Bars megyei *Nyír*, *Petkfűze*, *Saskő*, *Setétkút* településnevekben. A *Szilvaköz* településnévben az előzőekhez hasonlóan ugyancsak elsődleges határnévi megnevezést láthatunk, csakúgy, mint a barsi *Magasmart*, *Macskaszarm* településnevekben. A nem településnév (víznév, határnév) > településnév metonímia minden esetben egyrészes (S funkciójú) nevet eredményez.

Nem csupán a települések neve származhat víz- vagy határnevekből, a fordított irányú folyamat ugyancsak gyakori: az Abaúj megyei *Nyéta*, *Pocsaj*, *Pocsim*, *Szerencs* patakok a megfelelő *t e l e p ü l é s r ől* kapták a nevüket. A településnév elsődlegessége mellett ezekben a névpárokban elsősorban névrendszertani érvek szólhatnak. A *Garaduc* Abaújban egy hegynek

¹²⁸ Ez utóbbi helynevet azért említem a *fő* lexéma bővítményeit bemutató egységben is, mert a név szerkezete alapján egy önállóan is létező - bár más adatokkal nem igazolható - *Vár-fő* alakulatot gyaníthatunk.

¹²⁹ Nem vizekkel kapcsolatos helynevekben a földrajzi köznévi szemantikai szerkezete nem egyértelmű. A TESz. által adott 'kiindulás, kezdet' jelentésben (*fej*²) többnyire nehezen értelmezhető.

és egy településnek is a neve. Hogy a két denotátum (és megnevezéseik) kapcsolatban állnak egymással, egészen bizonyos. Azt azonban, hogy a hegy nevében kell-e a település megjelölését gyanítanunk avagy fordítva, nemigen dönthetjük el. A név szláv közsői előzménye (a 'vár' jelentésű *grad*) e kérdésben aligha lehet a segítségünkre: a várak ugyanis többnyire hegyen állnak, de települések nevében is előfordulnak.

Ezek a példák azt jelzik, hogy egyrészes nevekben nem lehetett gyakori funkcionális jegy a lakott helyhez, településhez való viszonyítás. Másképpen áll ez a kétrészes nevekben. Szerkezeti szempontból az ilyen névrészfunkciót tartalmazó helynevek alapvetően három csoportba sorolhatók, amit különösen jól láthatunk a víznevek esetében. A településhez való viszonyítás ezekben megjelenhet pusztá településnévi előtaggal, s ez esetben az objektum fajtáját jelző földrajzi köznévi második névrész birtokos személyragos alakban szerepel, ahogy ezt az abaúji *Bocsárd pataka*, *Füzi pataka*, *Gerbecse pataka*, *Gönyű pataka*, *Hilyó pataka*, *Szikszó pataka* birtokos jelzős szerkezetű pataknevekben láthatjuk. Másik lehetőségként az előtag megkaphatja az -i melléknévképzőt, mint a *Baski-patak* abaúji vagy a *Zselizi-sár* barsi helynevekben. A *Szerencs-patak*, *Bölgse-patak* (Abaúj vm.) viszont azt jelzi, hogy a településhez való viszonyítást a pusztá településnév + földrajzi köznév struktúra önmagában, a jelzős kapcsolatra utaló bármiféle formáns nélkül is kifejezheti. Elképzelhetőnek tartom másrészt azt is, hogy ezek a víznevek nem a hely pontos elhelyezkedésére utalnak, hanem irányjelölő szerepük van: első névrészüket azt fejezi ki, hogy az adott névvel megjelölt patak mely település felől, esetleg felé folyik. A különbség persze nem jelentős, s a névadási indíték pontosabb meghatározása ennyi évszázad távlatából nem is mindig lehetséges. Az e csoportot képviselő víznevek egyetlen kivételtől (*Zselizi-sár*) eltekintve Abaúj megyéből valók, s csaknem valamennyien XIV. századiak.

Az egyéb, nem vizet jelölő határnevek között ugyancsak találunk a településhez való viszonyt kifejező helyneveket. Völgyneveink csaknem kizárólag birtokos jelzős szerkezetben szerepelnek (Bars vm.: *Bajka völgye*, *Haró völgye*, *Széki völgye*; Abaúj vm.: *Rásony völgye*), mindössze az abaúji *Szekeres-völgy* esetében láthatunk jelöletlen kapcsolatot, amit persze elősegíthetett az első névrész -s képzős volta, amelynek révén a helynév - minden egyéb formáns nélkül - tökéletesen beilleszkedett a többi -s képzős helynév (pl. *Almás-völgy*, *Nyáras-völgy*, *Rekettyés-völgy* stb.) sorába. Erdőneveink vegyes képet mutatnak: a *Hízér-berek* jelöletlen, a *Büdi-eresztvény* az első névrészen -i melléknévképzővel jelölt szerkezettel fejezi ki a pontos elhelyezkedés funkcionális tartalmát. A bizonytalan objektumfajtát jelölő Abaúj megyei *Méra-horka*, illetve *Gard-fő*, *Kécsfő* helynevekben (utóbbi csak településnévként adathozható) szintén jelöletlen szerkezeteket láthatunk. A XIII-XIV. században mindkét vizsgált vármegyében keletkeztek ilyen névrészfunkciót tartalmazó határnevek. A korábban említett *Garamszentbenedek* és *Monajkedd* másodlagos alakulású nevek kivételével valamennyi pontos elhelyezkedést kifejező kétrészes helynév S + F felépítésű, ez utóbbiak szerkezete pedig S + M formában írható le: 'az a Szentbenedek nevű település (2), amelyik a Garam partján fekszik (1)'.

3.3.3. Az irányjelölés funkciójának meghatározása többnyire nem egyszerű feladat, hiszen a legtöbb, e csoportba tartozó név besorolható a pontos elhelyezkedés funkcióját kifejező helynevek kategóriájába is, ahogyan ezt az ott szereplő víznevek kapcsán már említettem. Az irányra utaló helynevek alapvetően kétfélék lehetnek: az előtagjuk utalhat arra a helyre, ahová, illetve ahonnan vezet a névvel jelölt út vagy vízfolyás. Az előbbi szerepről többnyire utak neveiben beszélhetünk: a *Bérc út*, *Idai nagyút*, *Pólyi nagyút* Abaúj megyéből, illetve a *Váradi út* Bars megyéből képviselhetik e csoportot; az utóbbit pedig esetleg patakok (pl. *Baski-patak*, *Bölgse-patak*, *Bocsárd pataka* stb.) nevében láthatjuk.

3.3.4. A hely viszonyított (relatív) helyzetének kifejezése kétrészes nevek első névrészére jellemző szemantikai kategória. Csaknem kizárólag településnevekben jelenik meg, s csupán egy-két más helyfajta nevében, az abaúji *Közép-ér* patak-, valamint *Közép-bérc*, *Köz-bérc* hegységek esetében láthatjuk még ezt a névrészfunkciót. A viszonyított helyzet nyelvi megjelenítése természetesen csak szemantikailag igen behatárolt melléknevekkel lehetséges. Az *al(só)*-, *fel(só)*-, *közép*- differenciáló elemmel alakult településnevekről a megnevező funkciójú második névrész kapcsán már szoltam a korábbiakban, ezért erre itt nem kívánok ismételtten kitérni.

3.4. Bizonytalan szemantikai tartalmú névrészek

Minden helynévállományban akadnak természetesen olyan nevek is, amelyekben a névrészek többféle névadási indítékot is tükrözhetnek, vagy más oldalról: alaposabb vizsgálattal sem deríthetjük ki, hogy milyen funkcionális jegy jelentkezik bennük. A régi helynevekkel kapcsolatban a névelemző különösen gyakran kerülhet ilyen helyzetbe. A funkcionális-szemantikai síkon többféleképpen (vagy éppen bizonytalanul) elemezhető névrészszerkezetek megállapításában a korszak (esetünkben a korai ómagyar kor) helynévrendszeréről alkotott általános kép azonban gyakran a segítségünkre lehet. A *Gadna* és szinonimájaként a *Gadna vize* víznevek kronológiai viszonyainak megállapításában a hasonló funkcionális szerkezetű víznevek analógiájára támaszkodhatunk. Az azonos időből való dokumentáltság önmagában lehetővé teszi annak a feltevését is, hogy a *Gadna vize* név volt az elsődleges (vagy esetleg párhuzamosan keletkezett az egyrészes *Gadna* víznévvel), s a *víz* köznévként egyszerűen ‘patak’ jelentést tulajdonítva ‘Gadna településen elfolyó patak’ szemantikai tartalommal foghatnánk fel. Ennek ellentmond azonban a *vize* utótagú helynevek tipikusan másodlagos jellege: az *Eger vize*, *Sajó vize*, *Ida vize*, *Kőrös vize* egy-egy kései adatával szemben többnyire számos korábbi adatoltságú *Eger*, *Sajó*, *Ida*, *Kőrös* víznév tanúskodik ezek elsődleges volta mellett. A *vize* utótagú nevek első névrésze tehát csaknem minden esetben önmagában is adatolható víznév. Ebből következően ott, ahol nem tudjuk közvetlenül adatolni, joggal vethető fel, hogy az vélhetően csak az adatoltság hiányos, esetleges volta miatt van így.¹³⁰ Összességében azt tartom a leginkább valószínűnek, hogy a *Gadna* víznév metonimikusan keletkezett *Gadna* település nevéből, majd a *víz* földrajzi köznévből birtokos személyragos alakjával kiegészülve kétrészes névvé alakult, s a két forma párhuzamosan élhetett egymás mellett.

Az abaúji *Gagyberet* településnév bizonyára a *Gagy* és a *Beret* helynevek mellérendelő kapcsolatából alakult. Az előtagban megjelenő funkció azonban bizonyos mértékig kérdéses, amennyiben a *Gagy* településnév etimológiája is az. Magyarázható ugyanis pusztaszemélynévből vagy a BENKŐ által feltételezett (vö. 1993a: 55-6) s székelyföldi kapcsolatokat mutató *Gagy* víznévből. Azaz az első névrész funkciójaként a megnevezés (a *Gagy* településnév) és a pontos elhelyezkedésre utalás (a *Gagy* víznév) egyaránt számításba jöhet. Még tovább növeli a lehetőségeket, hogy GYÖRFFY szerint valaha e területen *Gagy* nevű várnép lakott (vö. Gy. 1: 68).

A *Berencs* település (Abaúj vm.) a Berény törzsbeliék szálláshelye éppúgy lehetett (lakókra utalás funkciója), mint egy azzal alakilag megegyező személy tulajdona (birtokosra utalás). Az abaúji *Komlós* település a mellette elfolyó *Komlós* patakról kaphatta a nevét metonimikusan,

¹³⁰ Ezzel kapcsolatban azonban felmerül az is, hogy az ilyen előfordulásokban a *vize* lexéma hozzátartozik-e a név szerkezetéhez. A típust BENKŐ LORÁND nem tekinti valódi tulajdonnévként, csupán laza szerkezetnek, s benne a *vize* elemet anyagnévként értelmezi: ‘a Gadnában folyó víz mint anyag’ (vö. 1998: 154).

kisebbségi valószínűséggel vethetjük fel közvetlenül a növénynévi származtatás lehetőségét. Személynévi lexemával kifejezett birtoklásra utalhat az abaúji *Keserű* víz- és *Forró* településnév, valamint a Bars megyei *Z(s)engő* településnév. Másik eshetőséggel is számolhatunk azonban mindhárom névben: a *Keserű* a vizének ízéről, a *Forró* egy ott lévő s buzogva a felszínre törő forrásról, a *Z(s)engő* pedig (*Zengő* olvasat és értelmezés esetén) hangról, a hely visszhangosságáról is kaphatta a nevét.

Igen nagy számban vannak még kétes származtatású adataink e két vármegyében, de úgy tűnik, már így is indokolatlanul sokat időztünk e - névrendszertani oldalról kevés hozadékkal járó, s inkább csupán újabb problémákat felvető - névcsoportnál. A funkcionális szempontból kategorizálhatatlan (olykor biztos olvasattal sem rendelkező) nevek miatt e helyütt ki sem térek.

b. A funkcionális névtípusok kronológiája¹³¹

1. Az előzőekben arra a kérdésre próbáltam választ adni, hogy melyek azok a funkcionális-szemantikai kategóriák, amelyek a korai ómagyar kor helyneveiben szerepet kaptak. Mindezt ugyan csupán két vármegye helynévrendszere alapján tettem, de - úgy gondolom - nem ok nélkül tekinthetjük ezt a „mintavétel”-t általánosabb érvényűnek is. A következőkben azt igyekszem feltérképezni, vajon az előbb látott funkcionális kategóriák körében az általam választott időszak néhány száz évében tapasztalhatunk-e névstruktúrabeli változásokat, elmozdulásokat. A vizsgálatkor mintegy keresztsszemponként az egyes helyfajták (településnevek, víznevek, egyéb nevek) különféle viselkedésére, a funkcionális szerkezetükben tapasztalható eltéréseikre is tekintettel voltam.¹³²

2. A helynévrendszer közismerten nagyfokú állandósága ellenére is joggal feltételezhetjük, hogy az egyes korokban egyik vagy másik helynévalkotási mód, a helynevekben jelentkező névrészszerpek különbözőek lehettek: némelyek bizonyos korokban dominánsabbakká válhattak, mások meg éppen ellenkezőleg, elveszíthették korábbi jelentőségüket. Ahhoz, hogy ilyenfajta módosulásokra fényt deríthessünk, arra van elsősorban szükség, hogy a vizsgált korszakban szinkrón metszeteket különítsünk el, s e metszetek helynévrendszerét egymásra vetítsük. A korai ómagyar kort alapvetően négy kronológiai rétegre bontottam: ezek a rétegek megfelelnek a korszak századainak. Feltétlenül szükségesnek bizonyult azonban a századok további tagolása is, különösen a későbbi (XIII-XIV. századi) nagy mennyiségű névanyag tette ezt indokolttá. Minden fenti réteget ennek megfelelően további három alkorszakra bontottam, ám ezeket a kronológiai szinteket a későbbiekben meglehetősen rugalmasan kezeltem. A XI-XII. század adatszegény időszakában például szükségtelennek, sőt félrevezetőnek tartanék egy ilyenfajta további differenciálást, hiszen a nagyfokú szétszabdaltság ilyen csekély adatmennyiség mellett aligha árnyalhatja, pontosíthatja a kor helynévrendszeréről adható információkat, éppen ellenkezőleg: megfosztja a vizsgálatot a nagy vonalakban láttatás lehetőségétől. Ezeket a századokat tehát célszerűbbnek láttam egységükben szemlélni. Lényegesnek tartottam emellett

¹³¹ Kronológiáról beszélni a korai ómagyar kor helynévrendszerével kapcsolatosan nem egyszerű feladat, hiszen számos veszélyt, buktatót rejt magában. Ezek közül az egyik legjelentősebb az, hogy a régebbi korokból jóval kevesebb nyelvemlékünk, oklevelünk ismeretes, mint a későbbi évszázadokból, s ez különösen igaz a korai ómagyar kor néhány száz évre. Ebből adódóan a fennmaradt helynevek számbeli eloszlása is nagyon egyenetlen.

¹³² Az itteni tárgyalásban azonban egy-egy funkcionális kategóriára való utaláskor eltekintek a hozzá kapcsolódó helynevek teljes körének felsorolásától, hiszen ezeket a korábbiakban többnyire már megtettem, e helyütt csupán illusztrációként (azaz igen kis számban és tipizálva) hozok példákat.

a pontos kép kialakításában annak az alapelvnek az érvényesítését is, hogy amennyiben egy helynév adatolható például a XI. és a XIII. században, akkor ezt természetesen a XII. században is létezőnek fogadtam el - függetlenül attól, hogy adatai esetleg nem ismeretesek ebből a korból. Az adatoltság viszonylagos és véletlenszerű voltát ezáltal igyekeztem csökkenteni, hogy így minél inkább valós képet festhessek egy-egy időszak helynévállományáról. Ugyanilyen lényeges módszertani alapelvnek tartom, hogy nem csupán az első adatokkal dolgoztam: nem arra voltam ugyanis kíváncsi, hogy az egyes nevek mikor keletkeztek,¹³³ hanem arra, hogy az egyes korszakokat milyen nevek, milyen névstruktúrák jellemzik, s ezekben érzékelhető-e valamiféle módosulás. Az egy-egy korszakban többféleképpen vagy bizonytalanul elemezhető nevek szintén kimaradtak a szemléből, noha ezek nyelvi-névrendszertani helyét, jellemzőit további alapos vizsgálat kiderítheti.

2. A X I . s z á z a d b ó l adatolható helyneveink Abaúj és Bars vármegyében igazából nem szolgálhatnak megbízható információkkal, ugyanis valamennyi (mintegy negyven) e századból fennmaradt adat a garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből (+1075/+124/+217) való, amelynek eredeti példánya és másolatai egyaránt hamisak. Ez az oka annak, hogy az egyrészes nevek között a megnevező funkcióban szereplő *Garam, Kompa, Liszna, Nyitra, Prestuc, Tepla, Zsikva, Zsitva* víz-, a *Plesivice* hegy-, valamint a *Geletnek, Goznica, Knyezsic, Tajna, Taszár* településneveket, a növényzetre utaló *Tormás, Fűs*, esetleg *Szőlős*, a birtokosi viszonyt kifejező *Bars, Belleg* vagy az ott lakó emberekre utaló *Kovácsi, Besenyő, Tolmács*, esetleg *Szőlős* stb. helyneveket nemcsak a hamisított korra, de a hamisítás korára sem vonatkoztathatjuk, hiszen ezt (ti. a hamisítás korát) sem ismerjük pontosan. A kétrészes nevek körében az első névrészben sokféle funkcióval találkozunk: az *Újváros* első névrésze a település korára utal, a *Fenyő-sevnice* előtagja a patak melletti növényzetre, a *Szurkos-cser* az erdő színére, a *Mikolafalu, Sárófal* a település birtokosára. Ez utóbbi két névvel kapcsolatban már korábban is kiemeltük, hogy e nevek strukturális felépítése önmagában is mutatja, hogy ez a névtípus a későbbi korok terméke.

A továbbiakban a garamszentbenedeki alapítólevél helynévi szórványaival csak abban az esetben számoltam, ha van későbbi továbbélése, azaz más, immáron hiteles oklevelekből is adatolható korszakunk időhatárain belül. A nevek nagy része ilyennek bizonyult. Más részük egyedi előfordulású (*Szurkos-cser, Fenyő-sevnice, Ördög sara, Tormás, Gáj, Vidricki, Braján, Csúz* stb), s végül olyan nevek is szerepelnek az +1075-ös diplomában, amelyek a korai ómagyar korban másutt nem adatolhatók, de későbbi-mai továbbélésüket ismerjük: a *Saracska* például ma *Szaradskő* névként él, a *Liszna* pedig a *Liešna* völgy nevében. Ezekkel azonban ugyancsak nem számolhattam, hiszen létük a korai ómagyarban az egyetlen hamis oklevélbeli adat miatt kétséges.

3. A X I I . s z á z a d e g y r é s z e s h e l y n e v e i b e n a legjellemzőbb funkcionális-szemantikai jegy a megnevező szerep (40%) és a birtoklás személynévvel történő kifejezése (25%). Az előbbi funkciót láthatjuk a *Dervence, Garam, Hernád, Kompa, Kompuska, Prestuc, Zsitva* víz-, a *Tribecs* hegy-, valamint a *Kosztolány, Marót, Szelepcsény, Szódó* településnevekben, az utóbbit pedig a *Mikola, Bars, Bélád, Belleg, Ény, Léva, Szencse, Vitk* helységnevekben. *Keresztúr* település nevében a templomára utalás jelenik meg, a *Szántó* esetében pedig foglalkozásnévre, a település földművelésre kötelezett lakóira asszociálhatunk.

¹³³ Az adatoltság persze erre vonatkozóan sem lehet kizárólagos kritérium, hiszen egy-egy helynév első adata általában nem azt jelzi, hogy az adott név mikor keletkezett, csupán azt, hogy abban az időben már létezett.

A kétrészes nevek első névrészában az előbbieken is látott vegyes képet kapjuk: a település korára való utalás (*Újvár, Újváros*), folyó melletti fekvés (*Garamszentbenedek*) vagy a birtokosra utalás (*Saulszéki*) egyaránt megjelenik névrészfunkcióként. Az utótag minden esetben helyfajtajelölő földrajzi köznévi vagy helyet megjelölő tulajdonnév. A kisszámú adat miatt talán nem érdemes további következtetéseket kutatnunk, csupán arra utalhatunk (mivel az adatokból kiugróan látható), hogy a korszakban az egyrészes nevek a jellemzőek (a nevek 90%-a ilyen), kétrészesekkel csupán elvétve (10%) találkozhatunk.

4. A XIII. századtól az oklevelek és a bennük fellelhető helynévi szórványok felszaporodása lehetőséget teremt a mélyebb, tagoltabb vizsgálatra. E században érdekesen alakul a névszerkezeti típusok aránya. Az egész századot egyetlen kronológiai egységnek tekintve az egy- és a kétrészes nevek aránya 81% : 19%. Amennyiben azonban ezt az évszázadot további rétegekre, az előbbieken már említett harmadszázadnyi intervallumokra bontjuk, szemléletesebb kép tárul elénk: az egy- és kétrészes nevek százalékos aránya a század első harmadában 90 : 10 (ami megegyezik az előző korszak, a XII. század arányszámaival), a második harmadban 82 : 18, s végül az évszázad záró harmadában 78 : 22-os megoszlással találkozunk. Ez a tendencia azt jelezheti, hogy a kétrészes nevek „divatja” fokozatosan erősödik. Még inkább ez a benyomásunk támadhat akkor, ha kicsit szélesebben, a XIV. század első harmadára is kitekintünk:¹³⁴ itt a két névszerkezeti típus aránya ugyanis tovább módosul, 70 : 30%-ra.

4.1. A XIII. század egyrészes helynévei funkcionális szempontból mindhárom kronológiai rétegben egységes képet mutatnak. Az állandóan bővülő, gyarapodó helynévállomány egy névrészből álló tagjaiban jószerével mindössze két funkcionális-szemantikai tartalom jelenik meg: a névrészek vagy megnevező funkcióval bírnak vagy valamely személlyel való kapcsolatra, többnyire birtokosi viszonyra utalnak. A század teljes helynévrendszerét tekintve a megnevező szerepben álló nevek átlagosan 25%-át teszik ki az akkori helynévállománynak.¹³⁵ Bars vármegyében főképpen a településnevek körében találkozhatunk e névrészszerkezettel (pl. *Csitár, Hrussó, Kelecsény, Ruda, Tapolcsány, Zsemlér* stb.), más helyfajta neveiben, s ezen belül is víznevekben negyedolyan gyakori csupán ez a névtípus (pl. *Béla, Hrabic, Lukóca, Szikince, Topolnyica* stb.). Abaúj megyében kiegyensúlyozottabb, 60 : 40%-os ez az arány, ám itt a nem településnévi helynevek között, különösen pedig a vizek elnevezésében gyakoribb a megnevező funkció (pl. *Béla, Bózsza, Garadna, Gölnic, Kanyapta, Ósza, Teplece* stb.), de előfordul más helyfajta nevei között is (pl. *Blatan, Bukova*). Településnevekben pedig például a *Kelecsény, Koksó, Regéc, Rozgony, Rudnok, Ruszka*

¹³⁴ A XIV. század második-harmadik harmadában előforduló helynevek más természetű értékelési problémát vetnek fel, mint az eddigiek. Közismert dolog ugyanis, hogy GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájának (melynek névkincsére dolgozatom alapjaiban épült) adatgyűjtése az 1332-37-es pápai regestrummal lezárul, azaz e munkában az ezt követően adathozható helynevek már nem (vagy csupán kivételesen) kaphattak helyet. Szükségszerűen torz képet kapnánk tehát, ha e korszakot bármilyen szempontból vizsgálatunk tárgyává emelnénk. Ez azonban egyébként sem állt szándékomban, hiszen a dolgozatomban nyelvi bázisaként a korai ómagyar kori helynévanyag egy metszetét jelöltem meg, s a korai ómagyar kor felső határát nem a szokványos 1350-es dátummal, hanem - GYÖRFFY eljárásával összhangban - az említett pápai tizedjegyzéknél vontam meg.

¹³⁵ Átlagos érteken a századot mint kronológiai egészet összességében jellemző számadatot vagy százalékos arányt értem, s ez szükségszerűen azt is jelenti, hogy a kisebb kronológiai egységekben ettől pozitív vagy negatív irányban valamelyest eltérő arányokat tapasztalunk.

nevekben találkozunk megnevező szereppel.¹³⁶ A XIII. századot egységében jellemző kép nem módosul jelentősen akkor sem, ha a századon belüli három kronológiai réteg jellemzőivel vetjük össze, mindössze néhány százaléknyi eltéréseket tapasztalhatunk: 1201-1233 között az átlagos értéket meghaladó 28%-os aránnyal találkozunk, a század második harmadában 22%-ra csökken a megnevező funkciójú egyrészes helynevek aránya, a század végére pedig ismét emelkedést láthatunk, az átlagos értéknek minősülő 25%-ra.

A hely viszonya valamely személyhez funkcionális-szemantikai tartalom többnyire (a XIII. században átlagosan 85%-ban) birtoklás, ritkábban (15%) az ott élő emberekre utalás kifejezésekként jelenik meg. A XIII. században a birtoklás kifejeződése az esetek mintegy 90%-ában személynévvel történik, a személynévi előtag + földrajzi köznévi utótag szerkezetű helynevek a korban (s később is) jóval ritkábbak: 10% alatt marad az arányuk. A tulajdonosi viszony legtöbbször pusztán személynévvel fejeződik ki a helynevekben (pl. Abaúj vm. *Baksa, Bogát, Bőcs, Buzita, Csákány, Devecser, Fancsal, Gyanda, Kassa, Kázmér, Kozma, Noé, Nyeste, Pányok, Semse, Tihany, Vizsoly, Zsujta*; Bars vm. *Baracska, Bars, Csárad, Csiffár, Endre, Jóka, Léva, Mikola, Petend, Szeráfin, Verebély, Zseliz* stb.). Ez alól az általános tendencia alól alig néhány kivételt ismerünk csupán: képzett személynév (pl. Abaúj vm. *Petri, Pólyi*; Bars vm. *Bélád, Győröd, Endréd* stb.), méltóságnév (Abaúj vm. *Pap ~ Papi*; Bars vm. *Apáti*) vagy nemzetségnév (Abaúj vm. *Bárca*; Bars vm. *Vezekény*) olykor ugyancsak szerepelhet ebben a funkcióban. A birtokosi-tulajdonosi viszony kifejeződése objektumfajták szerint is megosztja az egyrészes helyneveket: szinte kizárólagosan településnevekben jelentkezik, más objektumfajták köréből csupán bizonytalan példánk vannak, s ezekkel szemben éppen kivételességük miatt lehetnek kétségeink.

A hely lakóira utalás, azaz a lakosság népi (pl. Abaúj vm. *Horvát, Németi*; Bars vm. *Besenyő, Oroszi*), törzsi (pl. Abaúj vm. *Kér, Keszü*; Bars vm. *Gyarmat, Kürt*), foglalkozásbeli (pl. Abaúj vm. *Lovász, Szekeres*; Bars vm. *Horó, Peszér*) hovatartozása a XIII. században átlagosan a nevek 15%-ában szolgált névadási indítékul. Ez az átlagos arány a korszak három rétegét tekintve némileg módosul: a század első harmadában lényegesen nagyobb, 25% (összefüggésben azzal, hogy a birtoklást kifejező szemantikai jegy százalékaránya a századon belül ebben az intervallumban a legalacsonyabb: 75%), a század középső harmadában lényegesen kisebb (18%), s végül a záró harmadban a névtípus aránya még tovább csökken (15%). Ez a csökkenés azonban csupán az arányt tekintve igaz, a lakosságra utalást mint funkcionális-szemantikai jegyet megjelenítő helynevek száma a század korszakaiban ugyanis folyamatosan emelkedik (13 - 20 - 26) - annak megfelelően, ahogyan az összes helynevek száma is növekszik ebben az időszakban. Ezzel magyarázható az előbb vázolt kép is, hogy tudniillik míg a személyre utalás kategóriáján belül (melynek változási tendenciája százalékokban: 39% - 44% - 45%) a lakosságra utaló névrészszerkezet százalékos aránya korszakról korszakra egyre csökken (noha abszolút számokban mérve ez is emelkedik), a birtokosra utaló egyrészes településneveink arányában jelentősebb emelkedést tapasztalhatunk (75% - 82% - 85%). Ez a jelenség pontosan megfelel a szakirodalomban általában hangoztatott, a személynévi településnevek kronológiai viszonyait elemző megállapításoknak (ld. részletesen a névtípusokat bemutató I/3. fejezetben).

¹³⁶ Természetesen az előző századokból továbbélő helynevek egy része ugyancsak gyarapítja a funkcionális-szemantikai kategória megterheltségét: többek között a *Dervence, Garam, Kompa, Nyitra, Prestuc, Tepla, Zsitva víz-, a Geletnek, Goznica, Knyezsic, Marót, Szelezsény, Szódó, Tajna, Taszár* település-, valamint a *Plesivice, Tribecs* helyneveket említhetjük ismételt meg.

A fenti névrészfunkciók mellett lényegesen csekélyebb a jelentősége (átlagosan 6%) a növényvilágra utalásnak (pl. Abaúj vm. *Egres*, *Komlós víz*-, *Nádasd* településnév vagy Bars vm. *Tormás víz*-, *Gyékényes*, *Mohi* településnév). Helyfajtajelölő földrajzi köznévi névrésszel a nevek 5%-ában találkozunk (pl. *Halom*, *Láz*, *Morotva*, *Eresztvény*, *Haraszt*, *Berek*, *Oltvány*), a hely valamilyen tulajdonságára (*Teknős*, *Zúgó*, *Homorogd*) vagy az ott lévő építményre utalás funkciója (*Kápolna*, *Monaj*) pedig alig egy-két százaléknyi nevet érint csupán. A más helyhez való viszonyra utalás lexikálisan és funkcionálisan is sokféle lehet (pl. *Ida* vagy *Setétkút* településnévként, *Szerencs* vagy *Pocsaj* víznévként stb.), ám nem tűnik túlságosan jelentős szemantikai jegynek a XIII. század egyrészes neveiben (4%). Az ilyen funkcionális tartalmat kifejező helynevek száma és százalékos aránya a század három kronológiai egységében csekély változást mutat: 2% - 4% - 4%.

4.2. A XIII. század kétrészes helyneveit első és második névrészüik alapján külön érdemes vizsgálni. Az első névrész funkcionális jellegében nem láthatunk olyan szembetűnően domináns kategóriákat, mint az egyrészes nevek névrészfunkciói esetében. Sokféle szemantikai jegy jelenik meg az előtagokban, s ezek viszonylag egyenletes megoszlást mutatnak. Feltűnik azonban a korábbi korszakokhoz képest egy új funkcionális kategória, amely szinte a megjelenéssel egyidejűleg igen nagy számban (17%-ban) jelentkezik a helynevekben: ez a hely viszonyított helyzetét kifejező névrészfunkció. Mindössze három névben szerepel második névrészként földrajzi köznév (*Közép-bérc* két denotátum megjelöléseként, illetve a *Köz-bérc* Abaúj megyében), minden további esetben már meglévő helynevet (pontosabban településnevet) találunk utótagként.¹³⁷ Ennek a nyelvi-névtani jelenségnek településtörténeti vonatkozásai lehetnek: a faluosztódás folyamatáról és ennek egyik lehetséges nyelvi vetületeként a relatív helyzetre utaló névrésszel való differenciálásról (azaz az *Alnémeti* ~ *Felnémeti* ~ *Középnémeti*-féle helynevekről) részletesen számot adtam az előző fejezetben. A hely pontos elhelyezkedését jelző funkcionális-szemantikai jegy a kétrészes nevek 13%-ában jelenik meg. Két jellegzetes altípusát láthatjuk névkorpuszunkban: vagy a településnév első névrésze tartalmazza annak a víznek a nevét, amely mellett települt (pl. *Garamszentbenedek*, *Monajkedd*) vagy víznévben, határnévben ismerhetünk fel első névrészként településnévi lexémát (pl. Bars vm. *Bajka völgye*, *Hizér-berek*, *Zselizi-sár*; Abaúj vm. *Gönyű pataka*, *Szekeres-völgy*).

A hely tulajdonosára, birtokosára vagy az ott élő emberekre utaló névrész 15%-ban képviselteti magát a század kétrészes helyneveiben, s a névtípus a településnevekben főként ugyancsak a névdifferenciálódással áll kapcsolatban (pl. Abaúj vm. *Eszebocsárd*, *Péterbocsárd*; Bars vm. *Saulszéki*, *Vócsszéki*). De természetesen nem csupán a faluosztódással elváló települések megjelölésében játszik szerepet a személy- vagy foglalkozásnév, hanem elsődleges helynevek, határnevek (pl. *Király uta*, *Henc malma*) és településnevek (pl. *Derzstelke*, *Rásfölde*, *Sándorfalva*) létrejöttében is.

A XIII. század kétrészes helyneveinek 21%-ában a hely tulajdonságára utaló szemantikai jegy látható az első névrész funkciójaként (pl. víznevekben *Kis-Gölnic*, *Holt-Ida*, *Sebes-patak*, *Sáros-patak*; határnevekben *Hosszú-hegy*, *Magas-mart*, *Nagy-erdő*, *Hegyes-hegy*, *Fekete-erdő*, *Kies-rét*; településnevekben *Kisszelepcsény*, *Nagyhecse*, *Óvár*, *Újvár*, *Újváros*), 10%-ában valamely külső dologhoz való viszony fejeződik ki (pl. víznevek *Bükk-patak*, *Pisztrángos-patak*; határnevek *Bükk-erdő*, *Sólyom-kő*; településnevek *Váraskinizs*, *Egyházasida*), s kis jelentőséggel (mindössze 5%-ban) a hely valaminek a része funkció jelentkezését is láthatjuk

¹³⁷ Megjegyzendő továbbá az is, hogy az előbbieket a nem településnévi helynevek (itt: határnevek), az utóbbiak (a helynévi utótagok) pedig a településnevek közé tartoznak.

ugyanebben a pozícióban (pl. *Bózsya-fő, Szomolnok-fő*). A megnevező funkció a kor kétrészes helyneveiben előtagként még elhanyagolható (pl. *Milic-kő, Szurdokbénye*).

A század további harmadolása csupán egy-két kategória esetében mutat különbségeket, változásokat. Kitűnik például a sajátosságot, tulajdonságot kifejező névrészfunkció erőteljes visszaszorulása a század végéhez közeledve: az első harmadban a nevek 43%-ában érvényesülő szemantikai kategória a második harmadban 29%-ra, a század végére pedig 20%-ra esik vissza, s ezen a szinten állandósulni látszik, ugyanis a XIV. század első harmadában is hasonló, 21%-os aránnyal számolhatunk. Ezzel a folyamattal ellentétes irányú változást tapasztalhatunk viszont a birtoklásra, az adott helyen élő emberekre utaló névrészfunkció esetében: a század elején látható 7%-os arány a század középső harmadában már a kétszeresére növekszik (14%), s az emelkedése a továbbiakban sem áll meg: az utolsó harmadban 15%-ban vesz részt a helynevek funkcionális-szemantikai arculatának kialakításában, s ugyanezzel a százalékaránnyal találkozunk a XIV. század első harmadában is. A többi fent bemutatott funkcionális kategória megoszlása a három kronológiai rétegben többé-kevésbé megfelel a századot általában jellemző arányszámoknak, ettől csupán egy-két százalékpontnyi (időleges) eltérést tapasztalhatunk.

A kétrészes helynevek második névrésze funkcionális-szemantikai szempontból jóval egyneműbb képet mutat: a nevek 65%-ában helyfajtajelölő szerepű földrajzi köznév (pl. *Bükk-patak, Hosszú-hegy, Száraz-völgy, Váradi út, Széplak, Újvár* stb.), 35%-ban pedig megnevező funkcióban álló helynév szerepel utótagként (pl. *Holt-Ida, Garamszentbenedek, Nagyszencse, Abaújvár, Felida, Tímárfony, Vászolyóé*).

5. A XIV. század első harmadában az egy- és kétrészes helynevek aránya tovább módosul: a 72% - 28%-os megoszlás a két névszerkezeti típus további közeledését mutatja. Az egyes funkcionális-szemantikai jegyek azonban többé-kevésbé az előző századdal megegyező arányokat mutatják. Az egyrészes helynevek körében - csakúgy mint korábban - legáltalánosabbnak a hely birtokosára vagy lakóira utalás névrészfunkció tűnik: a helynevek 42%-ában ismerhető fel ez a szemantikai jegy. A birtokosra (85%) pusztán személynév (pl. Bars vm. *Koszmály, Lodomér, Simon, Szoé*; Abaúj vm. *Bátor, Didic, Györke, Ráksony, Vitány*), a személynév helynévképzős alakja (pl. Bars vm. *Csekej, Patyi, Szovaj*; Abaúj vm. *Csobád, Jánosi, Perej*) vagy összetett személynév (Abaúj vm. *Tótracsló*) egyaránt utalhat. A birtokosi viszony ebben a korszakban csak településnevekben tűnik meghatározó funkcionális kategóriának az egyrészes helynevek körében. A településen élő emberekre (15%) az oklevelekben újonnan megjelenő *Dusnok, Solymos, Tolmácsi, Vadász* foglalkozásnévi, az *Orosz, Oroszi* népnévi, illetve a telepésekre utaló *Vendégi* településnév adatai idézik fel.

A XIII. században átlagosan a nevek 25%-ában jelentkező megnevező névrészfunkció a XIV. század első harmadában hasonló, 24%-os megterheltséget mutat. Települések (pl. Abaúj vm. *Krasznok, Makranc, Ruszka, Szeszta*; Bars vm. *Bezence, Keresnyen, Kosztolány, Velkapolya, Zsarnóca*), folyóvizek (pl. Abaúj vm. *Dubróka, Rakaca, Ronyva, Tereblye*; Bars vm. *Mohanca, Lipok*), tavak, mocsarak (Bars vm. *Blata*; Abaúj vm. *Baláta*), hegyek (Abaúj vm. *Dobódél*), erdők (Abaúj vm. *Radimó*), rétek (Abaúj vm. *Lucsica*) vagy szántók (Abaúj vm. *Rugyina*) nevében egyaránt látható ez a névrészszerkezet.

Az előző korszakhoz képest alig valamivel jelentősebb, 7%-os megterheltséget mutat a helynek a növényvilághoz vagy az ott lévő építményhez való viszonyát kifejező funkcionális jegy (pl. határnevek: *Mogyorósd, Rekettyés*; településnevek: *Nádasd, Kökényes*). A *Keresztúr, Mindszent, Szentandrás, Szentmárton, Szenttrinitás* képviselte patrocíniumi nevek típusa pedig éppen korszakunkban kezd jelentős szerepet játszani, s egyre gyakrabban jelentkezik - a szakirodalomban olvasható kronológiai megállapításokkal összhangban - névrészfunkcióként a XIII. század végének, a XIV. század elejének településneveiben. 5%-os a megterheltsége a

helyfajta utalás funkciójának (pl. *Agyagásó, Aszó, Domb, Lak, Patak*) és néhány százalékos csupán a más helyhez való viszony kifejezésének (pl. *Bózsza, Szikszó, Vízvölgy* településnévként).

A kétrészes helynevek első névrészában az előző korszakhoz hasonlóan nagyon sokféle szemantikai jegy jelentkezik. Fontosabbnak tűnik a hely valamely sajátosságára utalás (*Mély-patak, Hideg-kút, Ó-Ida, Kisapáti* stb. - 20%), a viszonyított helyzet (*Közép-ér, Felszántó* - 17%), illetve a birtokosi viszony (*Bonctelke, Dávid hida, Csirkeida, Izsépsémsé* - 14%) kifejezése. Valamely más helyhez való viszony jelenik meg a XIV. század első harmadában a kétrészes helynevek 11%-ában (pl. *Nagy-gyűrű völgye, Bölzse-patak, Búdi-eresztvény, Füžeralja*).

A korábbi névrészszerpek kapcsán azt figyelhettük meg, hogy a XIII. század nevei nagyrészt továbbéltek, s melléjük a meglévők mintájára újak alakultak, s együtt alkották egy-egy időintervallum (esetünkben a XIV. század első harmadának) neveit. A XIII. és a XIV. század kétrészes nevei között azonban a valamilyen tárgyhoz vagy az ott élő növény- és állatvilághoz való viszony esetében alig-alig találunk egyezéseket: csupán a *Mogyorós-patak* és az *Egyházasida* XIV. századi továbbélését ismerjük. Mindez azt jelenti, hogy az ezt a funkcionális jegyet az első névrészükből tartalmazó helynevek (9%) kicserélődtek: a korábbiak (legalábbis adatolásukat tekintve) rövid életűnek bizonyultak,¹³⁸ a kategória mégis életképes és jellemző marad, mert ugyanezen névadási indíték alapján, ugyanezt a szemantikai tartalmat megjelenítve új nevek keletkeztek - azaz a névmodell továbbél, a kategória produktív, csak a dokumentálható elemei módosultak. A növényzetre és állatvilágra utaló névrészek a víz- és határnevek körében (pl. *Bükk-sevnicse, Füze-gy-völgy, Holló-kő, Gyertyános kuta, Kánya-hegy, Nadályos-tó*), az építményre utalás funkciója pedig a településnevekben jellegzetes (pl. *Egyházasgecse, Egyházasszalánc, Mindszentmálas*). A településeken a templomok egyre jelentősebb szerepe tükröződik nyelvi síkon, a helynevekben is: ez a korábban jelentéktelen névrészszerpek a XIII. század végére s még inkább a XIV. század elejére nagy számú egy- és kétrészes helynév funkcionális-szemantikai arculatát határozta meg.

Megjelent a XIV. században (vagy döntően ekkor) egy másik sajátos helynévcsoport is: az előtagjukban megnevező funkciót kifejező, az utótagban földrajzi köznevet tartalmazó helynevek csoportja (pl. *Dubróka pataka, Garadna-patak ~ Garadna pataka, Ida vize, Rakaca pataka, Apátifölde, Kremnicbánya*). A keletkezéstörténeti szempontból kiegészüléssel helynevek kategóriája - legalábbis az oklevelekben - éppen korszakunkban válik jellemző névtípussá.

A kétrészes helynevek második névrészában az esetek 69%-ában helyfajtajelölő szerepű földrajzi köznevet láthatunk, 31%-ban pedig megnevező funkcióban álló helynévet. A fentiekben mindegyikre szép számban láthattunk példát, ezek ismételt felsorolásától itt eltekintek. A XIII. századhoz képest a módosulás néhány százaléknál csupán: a helyfajta megjelölése valamivel kedveltebbnek tűnik, mint korábban.

¹³⁸ A megfogalmazás szándékoltan kicsit sarkított: a helynévrendszer viszonylagos állandóságát, az egyes helynevek nagyfokú életképességét ismerve kevésbé valószínű ugyanis, hogy a XIII. században felbukkanó, névrendszertani szempontból jellegzetesnek mondható *Bükk-erdő, Bükk-patak, Dió-köz, Egres pataka, Pisztrángos-patak, Ölyves-patak* stb. helynevek egy-két évtized alatt feledésbe merültek volna. Nem csupán a nagyobb folyók vagy a települések neveire jellemző az évszázados névfolytonosság - bár kétségtelenül ezen objektumfajta esetében ez mégiscsak nagyobb fokú -, hiszen számos olyan határ(rész)nevet ismerünk a mai helynévállományból is, amely már a korai ómagyar korban adatolható volt. Minthogy azonban az előbb említett neveknek nincsenek későbbi korokból származó adataik, kénytelenek vagyunk elfogadni ezeket a korlátokat, azaz nem számolunk velük a továbbiakban - még akkor sem, ha nagy valószínűséggel azt gondolhatjuk, hogy léteztek.

6. Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy a korai ómagyar kori helynévrendszerben - a két vármegye névanyaga alapján - jellegét, lényeges jegyeit tekintve nem tapasztalunk jelentősebb elmozdulásokat, módosulásokat. Az egy- és kétrészes helynevek aránya ugyan folyamatosan változik az időszak alatt, az egyrészesek dominanciája korszakról korszakra csökken, de mindvégig lényegesen jelentősebb marad. Az egyrészes helynevekben egy-egy funkcionális kategória szinte kizárólagosságot élvez a korban: a nevek kétharmadában megnevező funkciót vagy birtokosra utalást találhatunk. A kétrészes helynevekben csak a második névrészben láthatunk ilyen - de a leírási keretből adódó - dominanciát: ugyancsak kizárólagos jelleggel helyfajtajelölő vagy megnevező szerepű névrész látható ebben a pozícióban. Az első névrészre jellemző funkcionális kategóriák megoszlása jóval kiegyensúlyozottabb, s ezzel párhuzamosan itt kevésbé találunk domináns szerepeket.

A korai ómagyar kor néhány évszázadában (vizsgálhatóan azonban inkább csak a XIII-XIV. században) is érzékelhetők azonban bizonyos finomabb változások a helynévrendszerben. Új kategóriák jelennek meg s válnak kedvelt névalkotó eljárássá: ilyen a XIII. század második felétől a kétrészes helynevek első névrészeiben a hely (elsősorban valamely település) viszonyított helyzetének kifejezése. A templomnak egy-egy település életében meghatározó szerepe volt. Ennek nyelvi-névtani síkon is láthatjuk a nyomát, ugyanis egy- és kétrészes helynevekben egyaránt jellegzetes motívum lesz a XIV. század elejétől kezdődően a templomra utalás: egyrészes helynevekben lexikálisan többnyire pusztá védőszentnév, kétrészesekben pedig az *Egyházas*- előtag fejezi ki ezt a funkcionális tartalmat. Szintén a XIV. században válik általánossá egy a kétrészes nevek körében jellemző névcsoport: az ide tartozó nevek előtagja megnevező, az utótagja helyfajtajelölő szerepben áll.

B. Keletkezéstörténeti vizsgálat

„A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre az új helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését.” (HOFFMANN 1993: 67). Az így létrejött nevek azonban sem morfológiai arculatuk, sem jelentésük tekintetében nem állandók. Ennek fő okát abban látjuk, hogy a névszerkezet két szintje - a morfológiai és a szemantikai - nem egyformán érzékeny az időtényezőre: az alapmodellek, a névrészfunkciók csak igen lassan módosulnak, a hozzájuk kapcsolódó formai kifejezőeszközök, azaz a lexikális-morfológiai típusok ellenben mint nyelvi jelenségek viszonylag gyors változást mutatnak. Ez a „feszültség” a névmodellek és általában a névadási forma átalakulását okozzák (i. h.). A változások vizsgálata is a történeti elemzés részét képezi.

A helynevek nem alkotnak a nyelv egészéhez képest külön rendszert, így mint a nyelvi szisztéma részei alkotásukban, változásukban ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, mint amelyek a közszoói rétegre is jellemzők. A történeti tipológia kategóriáinak alapjául, a keletkezéstörténeti vizsgálatban ugyanazokat a szóalkotási formákat kell tehát figyelembe vennünk, mint a közszoók esetében. A keletkezéstörténeti elemzéshez ugyancsak a HOFFMANN ISTVÁN által kialakított névelemzési rendszert vettem alapul (i. m. 68), ám ennek csupán leszűkített, névanyagomhoz igazított kategóriarendszerét tartom célszerűnek itt bemutatni és részletesen tárgyalni. A vizsgált névanyag keletkezés- és változástörténeti vizsgálatát az alábbi fogalmak felhasználásával végzem el:

1. szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek
 - 1.1. jelzős szerkezetből
 - 1.1.1. minőségjelzős szerkezetből
 - 1.1.2. mennyiségjelzős szerkezetből
 - 1.1.3. birtokos jelzős szerkezetből
 - 1.2. mellérendelő szerkezetből
2. morfológiai szerkesztéssel, helynévképzővel alakult nevek
3. jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek
 - 3.1. jelentéshasadással
 - 3.2. metonimikus névadással
 - 3.3. névköltöztetéssel
4. szerkezeti változással alakult nevek
 - 4.1. ellipszissel
 - 4.2. redukcióval
 - 4.3. bővüléssel
 - 4.4. kiegészüléssel
 - 4.5. deetimologizációval
 - 4.6. népetimológiával
5. névátvételek

A fenti névkeletkezési típusok között a számozás által jelzethez képest további összefüggéseket is megfigyelhetünk: az 5. kategória kivételével valamennyi belső névalkotási eljárásnak minősül, az átvételt ezekhez viszonyítva külső névalkotásnak is nevezhetjük (vö. KÁZMÉR 1957: 10, HOFFMANN 1993: 68-9). A kategóriák egy része csak egyrészes neveket eredményezhet (ilyen például többek között a metonimikus névadás vagy a névátvétel), más része kétrészes nevek létrejöttében játszik szerepet (pl. a szintagmatikus szerkesztés), ismét mások pedig (pl. a morfológiai szerkesztés) átmeneti eseteket eredményeznek. Vannak eljárások, amelyekben csak közzavak vesznek részt, másokban csak helynevek, és vannak olyanok is, amelyek vegyes képet mutatnak ebből a szempontból (vö. HOFFMANN, i. m. 69).

A történeti tipológia kategóriáiba mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket: arra a pillanatra vagyunk csupán tekintettel, amelyben egy adott hangsor a magyar helynévrendszer elemévé válik; az adott nyelvi szerkezet korábbi történetét, alakulásmódját e keretek között szükségtelen tárgyalnunk (vö. i. h.). A szláv eredetű *Hrussó* helynév esetében például a magyar helynévrendszer tagjaként csak az átvétel tényének van jelentősége, annak, hogy a szlávban milyen nyelvi előzménye van: nincs. A névalakulásmód - mint láthattuk - bizonyos esetekben névszerkezeti szempontból is meghatározza a helynevet: az átvétel minden esetben egyrészes nevet eredményez. Hiába tudjuk például, hogy a *Csernavoda* a magyar *Fekete-víz* kétrészes helynévnek pontos szláv megfelelője (olykor párhuzamos alakja), amelyet a szlávban ugyanaz a névadási szemlélet hozott létre, azaz benne ugyanazok a funkcionális szerepek mutatkoznak meg - 'olyan vízfolyás (1), amelynek sötét a vize (2)' -, a magyar helynévrendszerben a *Fekete-víz* mégis két-, a *Csernavoda* egyrészes névnek minősül, utóbbi

ugyanis a magyar névhasználók számára nem bontható funkcionális tartalommal bíró két névrészre, csupán annyi információt közöl az általa jelölt denotátumról, hogy annak ez a neve.

A régi helynévrendszer vizsgálatában a történeti elemzés mindig szükségszerűen kritikus pont: az idő távlatából megítélni egy-egy helynév keletkezését nem könnyű feladat, s nem is mindig oldható meg. Mindig vannak ugyanis olyan nevek, melyek funkcionális jellegük és lexikális felépítésük alapján több történeti típusba is besorolhatók lehetnek. Ilyen esetekben gyakran nem is látszik célszerűnek egyértelműen állást foglalni egyik vagy másik lehetőség mellett, legfeljebb a névrendszer általános jellemvonásai alapján egyiket vagy másikat esetleg jobban valószínűsíthetőnek tarthatjuk.

1. Szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek

„A szintagmatikus szerkesztéssel alkotott nevek csoportjába azokat a helyneveket sorolom, amelyek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre. E szerkezetek mindkét tagja valamiféle információt ad a helynév denotátumáról, tehát funkcionális jegyet kifejező névrésznek tekintendő.” (HOFFMANN 1993: 70). A szintagmatikus szerkesztés mint helynév-alkotó eljárás - amint ez a definícióból következik - mindig kétrészes helynevet eredményez. A kétrészes helynevek kialakításában a szintagmatikus szerkesztés szinte teljes kizárólagosságot élvez: alig-alig találunk olyan nevet, amelynek létrejöttében más keletkezéstörténeti mozzanatot (például kiegészülést) fedezhetnénk fel.

1.1. Jelzős szerkezetből alakult helynevek

1.1.1. Minőségjelzős szerkezetek

A TNyt. nézeteinktől némileg eltérő módon értelmezi a minőségjelzős szerkezetet a helynevekben. Amíg szempontunkból csakis a névrészek között fennálló szintaktikai kapcsolat a lényeges, azaz a minőségjelzős szerkezet is csupán két névrész közötti szintaktikai viszonyként értelmezhető, addig a történeti grammatika nem választja el ezt azoktól az esetektől, amikor névelemek között tapasztalhatunk ilyen összefüggést: pl. az elemzési modellünkben szerkezetileg egyrészes *Mindszent*, *Szentgyörgy*, *Szentpál*, *Fehéregyház* településneveket (a névelemek között fennálló kapcsolat alapján) ugyancsak minőségjelzős szerkesztésűnek mondja. Az eljárás az általánosabb célok miatt érthető, de helynevekre való alkalmazása komoly ellentmondásokhoz vezet.

1. A kiemelő jelzői összetétel során az előtag mindig a denotátum valamely tulajdonságát jelöli meg, az utótag pedig csaknem minden esetben földrajzi köznévi névrész. A *Lapos-bükk* vagy a *Szurkos-cser* sem tekinthetők kivételnek, a pusztá fanév a régiségben ugyanis nem ritka - amint erre már ugyancsak utaltunk a korábbiakban - gyűjtőnévi használatában ‘erdő’ jelentésben.¹³⁹

A jelzői szerepű első névrész szófaji hovatartozása szerint is megoszthatjuk az e kategóriába sorolható helyneveket. Az esetek túlnyomó többségében melléknév szerepel ebben a szintaktikai szerepben, s a melléknév képzett (*Hegyes-hegy*, *Körtvélyes-hegy*, *Meszes-patak*, *Mogyorós-berek*, *Mogyorós-patak*, *Mohos-patak*, *Nadályos-tó*, *Nyáras-völgy*, *Ölyves-patak*,

¹³⁹ Annak eldöntését, hogy mi minősül földrajzi köznévként a korai ómagyar korban (és persze napjaink helynévkincsében is), nagy mértékben nehezíti egy - erre a korszakra is kiterjedő - átfogó földrajzisköznév-szótár hiánya. Így a felmerülő vitás eseteket pusztán a nyelvérzékünk, névérzékünk vagy esetenként - mint itt is - rendszertani összefüggések alapján ítéldjük meg.

Pisztrángos-patak, Poklos-verem, Sáros-patak, Tövises-parlag) és képzetlen (*Fekete-erdő, Fekete-hegy, Hideg-kút, Hideg-patak, Hosszú-hegy, Hosszú-völgy, Magas-mart, Mély-patak, Nagy-erdő, Nagy-gyűr, Nagy-sár, Sötét-völgy, Szár-hegy, Száraz-patak, Száraz-völgy, Széplak*) egyaránt lehet. Néhány esetben főnévi, főképpen növény- vagy állatnévi jelzővel találkozhatunk (pl. a *Bálvány-kő, Bükk-erdő, Bükk-patak, Bükk-sevnice, Fenyő-sevnice, Kánya-hegy, Holló-kő, Sólyom-kő* nevekben), s egy ízben (a *Hasadt-kő* helynévben) befejezett melléknévi igenév szerepel előtagként.¹⁴⁰

Funkcionális jellegüket tekintve (amint ezt korábban, a névrészfunkciók bemutatásakor részletesen tárgyaltuk) nagyon sokfélék lehetnek az e kategóriába tartozó (elsősorban nem települést jelölő) nevek: a hely méretére, alakjára, színére, állapotára, anyagára, növény- és állatvilágára egyaránt utalhatnak a jelzői szerepben álló névrészek.

Külön csoportot alkotnak e kategórián belül azok a helynevek, amelyekben a helynek azon tulajdonsága fejeződik ki, hogy mely település határában található: *Golcsa-havasok, Jászói-havasok*, *Bűdi-eresztvény*; vagy (patakok nevében) hol ered: *Baski-patak, Zselizi-sár*; vagy (utak esetében) hová vezet a névvel megjelölt objektum: *Idai nagyút, Pólyi nagyút, Váradi út*.

A hely egy tulajdonságát jelöli meg, de inkább jelentéssűrítő összetételként az *Éger-kút* ('égererdőben/égerfa tövében stb. eredő forrás' vagy 'olyan kút, amely égerfával van bélelve'), a *Csütörtökhely, Szombathely* ('az a falu, ahol csütörtökön/szombaton tartják a hetvivásárt'), a *Sárvár* ('az a vár, amely mocsaras, ingoványos területen épült') vagy a *Sóvár* ('az a hely - vár vagy hegy -, ahol sóbányászat folyik') helynév.

2. A szintaktikailag a kijelölő jelzői szerkezettel rokonságot mutató helynevek előtagjának az a funkciója, hogy az azonos nevet viselő objektumok közül kijelölje valamelyiket.

Számos olyan helynév, elsősorban településnév található adatállományunkban, amelyek látszólag minőségjelzős szerkezetet alkotnak, de bennük a jelző csak valamihez viszonyítva értelmezhető: a *Kishecse* név nem arra utal, hogy a település abszolút értelemben kicsi, hanem arra, hogy a több azonos nevet viselő település közül a kisebb. Különösen jól értelmezhető ez a viszonyítási rendszer a névpárok esetében: a *Kishecse - Nagyhecse, Kisapáti - Nagypáti, Kisida - Nagyida* előtagja egymással való korrelatív kapcsolatban érthető igazán. De minden valószínűség szerint erről lehet szó az olyan nevek esetében is, mint a *Kisszelepcsény, Kistapolcsány*, amelyek a jelző nélküli elsődleges településnévvel (*Szelepcsény, Tapolcsány*) állnak korrelációban. Ezek mögött a differenciált helynevek mögött a faluosztódásnak nevezett településtörténeti folyamat áll. Ugyanerről a szintaktikai jelenségről - és más, nem nyelvi oldalról ugyanerről a településtörténeti változásról - beszélhetünk az *al- ~ alsó, fel- ~ felső-* és a *közép-* előtaggal ellátott helynevek, településnevek esetében is. Az *Algard, Alkoksó, Aloroszi, Alsófűs, Alsógagy, Felbaksa, Felida, Felináncs, Felkassa, Felmislye, Felnádasd, Felsőgyőröd, Felsőhutka, Felsőoszlány, Felsőpocsaj, Felsőpocsim, Felsősáró, Felsőtőkés, Felszántó* stb. nevek mellett e csoportban is találhatunk természetesen névpárokat (*Algönyű - Felgönyű, Alméra - Felméra, Alszebenye - Felszebenye, Alszend - Felszend, Altuzsa - Feltuzsa, Alvadász - Felvadász, Alzsebes - Felzsebes*), sőt névhármasokat is (*Albárca - Felbárca - Középbárca, Alnémeti - Felnémeti - Középnémeti*), amelyeknek egymáshoz (és anyatelepülésükhöz) való viszonya pontosan tükröződik nyelvi megformáltságukban.

¹⁴⁰ A nevek egyike-másika jelentéssűrítő összetételként is felfogható, közöttük nem könnyű határvonalat húzni.

A viszonyító összetételek másik formája az, amelyekben az utótag nem önállóan is létező helynév (azaz a jelzős szerkezet nem egyszerű helynévből másodlagosan alakult ki), hanem földrajzi köznév: az *Újfalú, Újvár, Újváros, Újbánya, Kisfalud, Óvár, Közép-ér, Közép-bérc, Felfalu* esetében a környező falvakhoz vagy más tereptárgyakhoz, objektumokhoz történt a viszonyítás.

3. A megkülönböztető jelzős szerkezetek az 'az az <utótag>, amely az <előtag> közelében fekszik' jelentésszerkezettel írhatók le (vö. BÉNYEI-PETHŐ 1998: 88). Ezekben az előtag és az utótag is többnyire helynév. A *Tőkésújfalú, Garamszentbenedek, Monajkedd, Szurdokbénye* településnevek ennek megfelelően a jelentéssűrítő összetételekre emlékeztetnek.

Hasonló jellegűek a *Váraskinizs, Egyházasendréd, Egyházasgecse, Egyházasgyőröd, Egyházasida, Egyházasmislye, Egyházaspéder, Egyházassemse, Egyházasszalánc, Egyházasvizsoly* névalakulatok is, amelyekben az előtag megkülönböztető szerepű ugyan, de az előző példától eltérően nem a denotátum más helyhez való viszonyára utal, hanem annak valamely tulajdonságát (jelen esetekben a valamilyen építménnyel, várral vagy templommal rendelkezést) emeli ki, s ezáltal különíti el a hasonló (az utótagban megjelölt) nevű településektől.

1.1.2. Mennyiségjelzős szerkezetek

Tulajdonképpen mennyiségjelzős szerkezetnek minősíthetjük a *Kétszemere, Kétszántó* településneveket, amelyeket a funkcionális elemzés során már érintettünk, így ide csupán néhány kiegészítő (történeti) megjegyzés kívánczik. *Kétszántó* a Szántó település differenciálódásával keletkezett *Nagyszántó* és *Felszántó* települések összefoglaló, együttes neve, talán az oklevél lejegyzőjének egyéni, mesterséges alkotása. (A másutt is előforduló *két* + településnév lexikális felépítésű nevekhez ld. még FNESz. *Kétgút, Kétsoprony* stb.). Hogy a *Kétszemere* esetében is két azonos nevű település feküdt egymás mellett, arról egy 1327-es oklevél szövege tudósít: p. *Ketzemere*, in C-u Novi Castri ... 2 p-es *Zemere* et *Zemere* (vö. Gy. 1: 144). Olykor a megkülönböztető előtaggal elkülönült falvak esetében a későbbi hivatalos névadás állapított meg ilyen szerkezetű nevet, ahogy ezt a baranyai *Kétújfalú* esete is mutatja (vö. FNESz.).

1.1.3. Birtokos jelzős szerkezetek

A birtokos jelzős szerkezetek a helynevek körében többnyire azt a funkcionális tartalmat jelenítik meg, hogy a hely valakinek (vagy valakiknek) a tulajdonában (vagy használatában) áll. A birtokos jelzős szerkezetből alakult helyneveket több szempontból is osztályozhatjuk. Lexikális-morfológiai oldalról természetszerűen adódik a lehetőség: birtokos jelzős szerkezetű helyneveinkre a jelöltség és a jelöletlenség kettőssége éppúgy jellemző, ahogy ezt a közszavak körében az ilyen jellegű szóösszetételekben, szintagmákban tapasztalhatjuk.

1. A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó helynevek (számuk korpuszunkban csaknem fele a jelölteknek) bővítményi tagja - a birtoklás funkciójából adódóan - igen gyakran személynév (pl. *Csirkeida, Eszebocsárd, Izsépsémse, Maturus-rekettye, Mikolafalu, Péterbocsárd, Sárófalú, Vászolynoé* stb.) vagy ritkábban nemzetségnév (*Aba nagyút, Abaújvár, Csáki út*), népnév (*Németfalú*), foglalkozásnév (*Csőszbakta, Timárfony*). A birtokos jelző grammatikai szerepében azonban nem csupán személyt jelölő név vagy közszó szerepelhet, hanem nagy számban találkozunk e pozícióban helynévvel is. Funkcionális szempontból az ilyen helynevek az általuk jelölt objektum elhelyezkedésére utalnak vagy arra, hogy az adott hely valamely más helynek a része. A *Bózsza-fő, Hárs-patak-fő, Somogyi-Bódva-fő, Szomolnok-fő, Topolnyica-fő* a Bózsza, Hárs-patak, Somogyi-Bódva, Szomolnok, illetve a Topolnyica patakok forrásvidékét jelöli, a *Bölze-patak, Szerencs-patak, Szekeres-*

völgy, *Gard-erdő*, *Hizér-berek* pedig olyan denotátumok megjelölései, amelyek Bölzse, Szerencs, Szekeres, Gard, illetve Hizér településeken vagy azok közelében helyezkednek el. A jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű helynevek második névrészában csaknem kizárólagosan földrajzi köznévi lexémát találunk, néhány esetben - elsősorban névdifferenciálódások eredményeképpen - előfordul azonban helynévi alaptag is (vö. pl. *Abaujvár*, *Csirkeida*, *Eszebocsárd*, *Izsépsémse*, *Péterbocsárd*, *Saulszéki*, *Vászolyonóé* stb.).

2. A jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek névrészfunkciók szerinti megoszlása az előzőekhez hasonlóan alakul: az esetek jelentős számában valós birtoklásra utal valamely személyt jelölő lexéma, többnyire személynév (*Bodófölde*, *Bonctelke*, *Csákány pataka*, *Dávid hida*, *Deme föld*, *Derzstelke*, *Detrevilye*, *Fábiánháza*, *Gatafölde*, *Gyárfásfölde*, *Gyürkfölde*, *Henc malma*, *Jánostelke*, *Kánásfölde*, *Lengyelfalva*, *Mihály vára*, *Miklósfalva*, *Mocsfölde*, *Nádéfalva*, *Nihota telke*, *Padárfölde*, *Poszpehfölde*, *Pöt erdeje*, *Rásfölde*, *Romántelke*, *Velcsenéháza*, *Velcsenetelke*), egy-két esetben nemzetségnév (*Aba nagyuta*, *Abaujvára*), foglalkozás- vagy méltóságnév (*Bába tava*, *Bába szöge*, *Dékán gyümölcse*, *Király uta*), illetve egy ízben a falu, a templom védőszentje (*Mindszentmálása*) ugyancsak szerepel a bővítményrészi pozícióban.

Az alakilag birtokos jelzős szerkezetű helynevek egy jelentős részében azonban nem a valóságos birtoklásviszony fejeződik ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *Aranyos pataka* típusú nevek esetében a birtokos személyragos forma a jelentés szempontjából (azaz funkcionális-szemantikai síkon) egyenértékű az *Aranyos-patak* (ahogy ezt a patakot ma is hívják) alakkal: az 'az a patak (1), amelynek a medre aranyat tartalmaz (2)' szemantikai tartalom kifejezésében ugyanis a birtokos személyrag teljességgel funkciótlan.

Míthogy az Árpád-kor helynévrendszerében a birtokos jelzős szerkezetű helynevek, s ezen belül a nem valóságos birtoklást kifejezők száma és aránya igen jelentős, indokoltnak tűnik e névtípus tüzetesebb, a két vármegye korai helynévanyagánál tágabb korpuszon való bemutatása.¹⁴¹ A vizsgálat kitágítására kitűnő lehetőséget szolgáltat GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkája, melynek első három kötetében¹⁴² közel hatezer nem településnévi helynév található, s ezek mintegy egy nyolcad része (azaz igen tekintélyes hányada) birtokos személyragos formát mutat.

A jelölt birtokos jelzős összetétellel keletkezett helyneveket gyakran megtaláljuk a helynév-tipológiai munkákban, azonban a kategória további, szemantikai természetű differenciálása

¹⁴¹ Ez a megoldás azért is igazolható és dolgozatunk logikájába pontosan beleilleszthető, mert szándékaim szerint nem csupán két vármegye helynévrendszeréről kívánok képet alkotni (a vármegyei leszűkítés csupán egy szükséges és praktikus keret egy ilyen típusú munkához, amely zárt korpuszt igényel), célom sokkal inkább az, hogy a korai magyar helynévadás, a helynévi szisztéma egészéről adjak átfogó képet.

A birtokos jelzős szerkezetű helynevek típusának a Magyar Nyelvjárások 33. számában egy kisebb tanulmányt szenteltem (1996), amelyben a nem településnévi helynevek állományát településnévi adatokkal is szembesítettem: a kontrollanyagot Bihar vm. településnevei szolgáltatták. Az itteni bemutatásban a településnevektől eltekintek, mert ezek csaknem kizárólagosan valós birtoklásra utalnak, s első névrészükből a tulajdonost vagy ritkábban a használat jelölik meg személynévvel vagy személyt jelölő közzóval.

¹⁴² A negyedik kötet csupán nemrégiben látott napvilágot, feldolgozása - elsősorban a településnevek terén - jelenleg folyik, így ennek névanyagát egyelőre nem vonhattam be vizsgálataim körébe.

nemigen történik meg.¹⁴³ Erre a jelentésbeli csoportosításra tesztek röviden kísérletet a továbbiakban.

2.1. Jellegzetes, a víz- és határnevek körében igen nagy számban előforduló birtokos jelzős szerkezet a településnév + birtokos személyragos földrajzi köznévv. Leggyakrabban víznevek megjelöléseiként adathozhatjuk: a *Gönyű pataka*, *Szikszó pataka*, *Hilyó pataka*, *Füzi pataka*, *Bocsárd pataka* mellett (melyek Abaúj és Bars vm.-kből valók) itt említhetjük meg a *Bátor pataka*, *Enyed pataka*, *Petlend pataka*, *Sárd pataka*, *Tardona pataka*, *Várad ere* patakneveket is, melyek szemantikailag valamennyien az ‘előtagban megnevezett településen található (azaz ott eredő vagy határán keresztül folyó) vízfolyás’-ra utalnak. Természetesen más objektumfajták esetében is megfigyelhető a valamely településhez tartozást kifejező nevek típusa: a *Bajka völgye* Bajka, a *Haró völgye* Haró, a *Rásony völgye* Rásony, a *Széki völgye* pedig Széki településen található; más vármegyéből a *Bála völgye*, *Csébi völgye*, *Monundorf völgye* nevek említhetők. Hegynevekben is kifejeződik ugyanez a szemantikai jegy: ‘Akna településen található kiemelkedés’ jelentése van az *Akna hegye*-nek, a *Brizó bérce* Brizó, a *Pete bérce* Pete, a *Lompérd hegyese* pedig Lompérd település határjárásában említett. S ez figyelhető meg a *Sár réte*, *Szebin réte*, *Remet mezeje* stb. rét-, illetve a *Vata erdeje*, *Nagyfalu rekettyéje*, *Visa erdeje* stb. erdőnevekben is. Az ilyen lexikális szerkezetű helynevek tehát jelentésanalízis alapján egyfajta helyviszonyt fejeznek ki. Többnyire helyviszony jelenik meg a

¹⁴³ Ez látható LÖRINCZE, BENKŐ és KÁZMÉR munkáiban (vö. LÖRINCZE 1947: 5-19, BENKŐ 1947a: 40, KÁZMÉR 1957: 10-70). INCZEFI megkísérli a birtokos jelzős szerkezetű helynevek további tipizálását is. A valóságos birtokviszonyt kifejező nevek mellett megemlíti, hogy a nem ilyen funkciójú nevek inkább más jelentésárnyalatúak, és a „birtokviszonyt gyakran csak a jelzett szó birtokos személyragja sugalmazza értelmi birtokos összetartozás nélkül: *Jóvizere*, *Pincedomlja*” (INCZEFI 1970: 27). Azt is felveti, hogy a birtokos személyrag olykor utólag járul a névhez (i. m. 29). HOFFMANN is említi a birtokos személyrag eredeti, valóságos birtokviszonyra utaló funkcióján túl a helynevekben megmutatkozó további szerepeit is: az INCZEFINél is megtalálható helyjelölést (*Mozi utcája*) és részmeghatározást (*Kisrétszervése*, *Nádaskút vége* - vö. INCZEFI 1967: 68-9), illetve ezek mellett a formális használatot (*Hősök tere*) (HOFFMANN 1993: 63, 71). A *Hősök tere*-féle neveket a *Rákóczi utca*-val funkcionális-szemantikai szempontból egyenértékűnek tartja (i. m. 63). HAJDÚ MIHÁLY szerint az ilyen típusú nevek logikailag és történetileg ugyancsak nem birtokos jelzős szerkezetűek, mert a *Hősök* ugyanolyan meghatározó jelzője a *tér*-nek, mint a *Kossuth* (1981a: 110). HAJDÚ utal arra is, hogy a *Hadak útja*-féle nevek csak formailag birtokos jelzős szerkezetűek, pusztán jelképes birtokviszonyt fejeznek ki még akkor is, ha a névnek reális alapja van is. Valóságos birtokviszonyról ezen nevek esetében sem beszélhetünk (1975: 6-7). Arra is van azonban példa, hogy a névhasználók alakilag „helyreállítják”, jelöltté teszik a formális és jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet: *Rákóczi út* > *Rákóczi útján*, *Simor utca* > *Simor utcájába* stb. (SEBESTYÉN 1994: 124).

Ezek a megállapítások nem csupán a mai helynevekre érvényesek, hanem a történeti névanyagra is vonatkoztathatók. A TNyt. önálló alfejezetben foglalkozik a birtokos jelzős szerkezetű összetett földrajzi nevekkel (I, 547-51). Legjellemzőbb szemantikai jegyként az alfejezet szerzője, ZELLIGER ERZSÉBET szerint e nevek a „valaki(k)nek a tulajdonában létező, illetve a valamihez tartozást fejezik ki” (I, 547). A nevek bemutatásakor e munkában a jelöltségre, illetve a jelöletlenségre kerül a hangsúly, a névrészek funkcionális viszonyáról kevesebbet olvashatunk. Felhívja a figyelmet a két dolog szoros összetartozását kifejező *Gesztenye bérce* szerkezetű nevekre (I, 548), illetve a részegész viszonyt megjelenítő *Eger pataka*, *Szocsogó vize* típusú vízrajzi nevekre (I, 549). A HOFFMANN által is említett formális birtokviszony egyik alkategóriájaként pedig az azonosságot kifejező birtokviszonyt veszi fel, és *Sajó vize* típusú példákat hoz rá. BÁRCZI GÉZA a tihanyi alapítólevélről írott monográfiájában (1951) több birtokviszonyt tükrözőtő szórványt is elemez (pl. *koku zarma*, *keuris tue*, *uluues megaia* stb.), ám ezeket szemantikai tekintetben nem különíti el egymástól.

birtokos személyragos útnevekben is. Az *Aba nagyuta* Abaúj megyéből nemcsak az Aba nembeliek fő útvonalaként (azaz valós birtoklás kifejezéséeként) értelmezhető, hanem funkcionális szerkezetében - kisebb valószínűséggel ugyan - azt az utat is jelölheti, amely átszeli a vármegyét. Az útnevek jellegzetessége, hogy első névrészüik általában azt a helyet nevezi meg, ahová az út vezet. Ez lehet településnév, mint a *Baranka uta*, *Gyermót uta*, *Mák uta* nevekben, de lehet egyéb objektum is, mint a *Bérc uta*, *Malom uta*, *Bánya uta*, *Telek uta* esetében.¹⁴⁴

Valamely más objektumhoz való viszonyítás jelenik meg a következő helynevekben. A Nagygyűrű nevű kiemelkedésről lefutó völgy neve a *Nagy-gyűrű völgye*, a *Megye pataka* bizonyára földterületek, telkek közötti határfolyó lehetett, a *Telek pataka* pedig (melynek előtagjában közszót vagy helynevet is gyaníthatunk) valamely szántóföld mellett folyhatott. A *Két-jó köze* helynév tájnévszerű:¹⁴⁵ két víz közötti területet jelöl meg. Más vármegyéből is említhetünk e csoporthoz sorolható helyneveket: a nem egészen világos jelentésszerkezetű *Fövenyes-erdő zátonya*¹⁴⁶ mellett - további illusztrációként - a *Mákó bükke pataka*, a *Láz pataka* vagy a *Hagymás-köz bérce* példái említhetők.

2.2. Az osztály-egyed viszony kifejeződése ugyancsak gyakori a birtokos jelzős szerkezetekben. A MMNy. az ilyen, *Pest városa* típusú neveket, illetve megjelöléseket formai birtokos jelzős szerkezetnek nevezi (i. m. 346), a TNyt. pedig az azonosságot kifejező birtokviszony példajaként a *Sajó vize*-féle neveket említi (I, 549). Talán helyesebben járunk el, ha a *Balog pataka*, *Rima vize*, *Debrecen városa* neveket az osztály-egyed viszonyt tükröztetőek körébe soroljuk ugyanúgy, mint ahogy a birtokos személyrag nélküli *Rába folyó*, *Bükk hegység* típusú neveket is. Ezek kapcsán J. SOLTÉSZ KATALIN a tulajdonnevek kijelölő jelzői használatáról beszél a „fajfogalmat megjelölő köznév mellett” (1979: 113), s a faj-egyed viszonyt megjelenítő helynevek típusába sorolja őket. Hasonlóan vélekedik egy korábbi munkájában HAJDÚ MIHÁLY is (1975: 6). Magam inkább - BALÁZS JÁNossal tartva (vö. 1963) - az osztály-egyed fogalompár használatát látom helyneveink vonatkozásában célszerűbbnek.

Az osztály-egyed viszonyt megjelenítő birtokos személyragos helynevek jórészt idegen eredetű első névrészt tartalmaznak.¹⁴⁷ A kétrészes bővült névformában e névrész megnevező szerepe mellett a földrajzi köznév funkciója ezen nevek második névrészeként az objektum fajtájának megjelölése, ami a pontosabb azonosítást segíti. Legnagyobb számban e típuson belül is víznevek szerepelnek: *Béla pataka*, *Bukva pataka*, *Dobra pataka*, *Kamunuska pataka*, *Kraszna pataka*, *Liszó pataka*, *Lubna pataka*, *Rakaca pataka*, *Viszkó pataka*, *Bor vize*, *Ida vize*, *Kalenda vize* stb. Kivételesnek kell tekintenünk azt a névadatot (*Maros pataka*), amelyben egy nagy folyó idegen eredetű neve kapja meg a ‘folyónál kisebb vízfolyás’ jelentésű *pataka* utótagot (vö. TESZ). Ez az előfordulás azért is különleges, mert a nagyobb folyók nemcsak a vizsgált névanyagban, de általában sem kapnak magyar földrajzi köznévi lexémát, s

¹⁴⁴ Az útnevek másik csoportjában az a szemantikai tartalom fejeződik ki, hogy ki vagy mi használja, illetve mire használják az adott utat: *Had uta*, *Csorda uta*. Ugyanannak az útnak több - birtokos személyragot tartalmazó - neve is lehet, noha esetleg mindegyik név más-más funkcionális háttérrel bír. Ilyen névhármast alkot az Abaúj megyei *Aba nagyuta* ~ *Had uta* ~ *Király uta*, amelyek mindegyike ugyanarra az Abaúj vármegyét átszelő országos jelentőségű útra vonatkozik.

¹⁴⁵ JUHÁSZ DEZSŐ is tárgyalja a tájnevekről szóló monográfiájában (1988: 85).

¹⁴⁶ Talán a ‘zátony, amely a Fövenyes-erdő nevű helyen található’ szerkezetű névként interpretálható.

¹⁴⁷ A kategória szoros összefüggést mutat a kiegészüléssel alakult kétrészes helynevekkel, melyek szerkezetileg pontosan megfelelnek az előbbieken felsorolt névalakulatok struktúrájának. A két névtípus elhatárolása olykor nem is lehetséges.

velük kapcsolatban az oklevelek szinte kizárólag a *fluvius* vagy a *rivus* latin minősítést használják. Az osztály-egyed viszonyt kifejező víznevek között igen jelentős számban találunk olyanokat is, amelyekben az első névrész belső keletkezésű magyar helynév. Ilyen például a sajátos szerkezetű *Hideg-víz pataka*, ahol az első névrész önmagában is egy vízfolyás neve, s erre a név részeként utal is a *víz* lexéma, mégis kiegészült a *pataka* földrajzi köznévvvel, s a név szemantikai szerkezete így ‘olyan patak (2), amelynek Hideg-víz a neve (1)’ tartalmúvá alakult át. Szerkezetileg hasonlóan tekinthetjük a *Méh-séd pataka* helynevet is, bár a *séd* ‘patak’ vízrajzi köznév - előfordulási gyakorisága alapján gondolva - lényegesen ritkább lehetett a korai ómagyar korban is (vö. TESz.), mint a *víz*, s ez esetben talán ezért (valamint jelentésének esetleges elhomályosulása következtében) kapcsolta a névtudat a *Méh-séd* elsődleges névhez a *pataka* utótagot.

A víznevek között nehezen értelmezhető csoportot alkotnak azok a helynevek, amelyek második névrésze a *vize* földrajzi köznév. E nevek esetében ugyanis felmerülhet annak a lehetősége, hogy az *Eger vize*, *Hév-jó vize*, *Sajó vize*, *Sár vize*, *Ipoly vize*, *Csorna vize* birtokos jelzős szerkezeten alapuló helynevek nem osztály-egyed viszonyra utalnak, hanem - mint ahogy a MMNy. említi a *Balaton vize* kapcsán - esetleg rész-egész viszony fejeződik ki bennük (vö. i. m. 344): azaz nem helyeket megjelölő nevekről van szó, hanem valójában az *Eger*, *Ipoly* stb. patak vizéről. Ezt azonban nehéz eldönteni, hiszen nemigen tudunk különbséget tenni aközött, hogy ilyen esetekben a korai ómagyar korban a *víz* ~ *vize* köznév mikor áll földrajzi köznévi, illetőleg anyagnévi szerepben (ld. még erről BENKŐ 1998: 154).

A víznevek mellett természetesen számos más objektumfajta megnevező birtokos személyragos, osztály-egyed viszonyt kifejező helynév is található a vizsgált névanyagban. Ilyenek például a *Zsarnó hegye*, valamint a *Dolna bérce*, *Szernye halma*, *Viszoka hegye*, *Zalatna bérce*, *Csemernya havasa* idegen eredetű első névrészt tartalmazó kiemelkedésnevek, a *Kamanya völgye* völgynév, illetve magyar eredetű első névrésszel a *Magas-hegy bérce* hegynév, amelyben ugyanazt a sajátos lexikális szerkezetet láthatjuk, mint a *Hideg-víz pataka*, *Méh-séd pataka* víznevekben.

2.3. A birtokos jelzős szerkezetű helynevek vizsgálatában, az egyes funkciók bemutatásakor feltétlenül utalnunk kell a *r é s z - e g é s z v i s z o n y r a*. A MMNy. szerint - mint láttuk - a *Balaton vize* típusú szerkezetek sorolhatók ide, ezeket azonban nem tekinthetjük helynévnek. E kategóriába tartozónak - INCZEFI részmeghatározás kategóriájának megfelelően (1967: 68-9, illetve 1970: 27) - inkább a *Béla pataka száda*-féle neveket tekintem, amelyekben az első névrész (itt a *Béla pataka*) jelenti az egész objektumot (amely mint látni fogjuk megjelölhető helynévvel és közzóval egyaránt), a második névrész (itt a *száda*) pedig ennek egy kisebb részét (minden esetben földrajzi köznévvvel meghatározva). A bővített névanyagból további példákat is említhetünk: víznevek köréből ilyen például a *Árkos-patak töve*, amely az Árkos-patak nevet viselő vízfolyás torkolatát jelöli meg, a *Hideg-tó feje* viszont az első névrészben megnevezett víz forrására utalhat, a *Dézmás-völgy száda* pedig talán a ‘Dézmás-völgy nevű hely bejárata, kezdete’ jelentésben értelmezhető. A domborzati nevek köréből hozhatjuk példaként a *Nagy-dél verője* nevet, amely a Nagy-dél nevű hegy déli, napsütéses oldalának a megjelölése, a Kenderáztató nevű tó vagy a Fancsalka nevű hely mentén fekvő lapos part neve a *Kenderáztató háta*, illetve a *Fancsalka hátja*, egy Mogyoró-erdő széle pedig a *Mogyoró vége* nevet kapta stb.

2.4. A birtokos jelzős szerkezetek sajátos típusát képviselik azok a helynevek, amelyek alakilag birtokos jelzős szerkezetűek ugyan, szemantikailag azonban inkább minőségjelzőseknek tekintendők, ugyanis az adott objektum valamely tulajdonságát, sajátosságát fejezik ki. A birtokos személyragnak ilyen, pusztán helynévi formáns értékű használatára ugyancsak gazdag

példaanyagot sorakoztathatunk fel. Abaúj megyében az *Egres pataka* olyan vízfolyásra utal, amelynek partján égerfák nőhettek. A *Gyertyános kuta* többféle funkcionális-szemantikai értelmezést tesz lehetővé. Uthalhat egyrészt a forrás környezetének jellegzetes fáira. A birtokos személyrag használata ebben az esetben ugyancsak pusztán helynévképző formáns értékű. Másik lehetőségként arra gondolhatunk, hogy a forrás egy közvetlenül nem adatolható *Gyertyános* nevű helyen (bizonyára erdőben) tört a felszínre. A helynév morfológiai felépítése ennek a funkcionális tartalomnak pontosabban megfelel. Az *Aranyos pataka* vizének aranytartalma szolgáltatta a névadási indítékot, a *Tekeres uta* ~ *Tekerő uta* esetében pedig a nevet viselő objektum alakja tűnt a névadók szemében kiemelendő szemantikai jegynek. További példák az Árpád-kori Magyarország egészéről: *Kőris völgye*, *Bükény pataka*, *Somos bérce*, *Somos völgye*, *Somos szigete*, *Hattyas pataka* (növényzetre és állatvilágra utalnak), *Monas pataka* (a patak minden bizonnyal malmot működtetett), *Mély pataka*, *Fejér vize*, *Száraz pataka* (mélységre, színre, állapotra utaló nevek), *Gyepűs bérce* (ezen a helyen valószínűleg védelmi célokat szolgáló gyepűkapu található), *Bodzás erdeje*, *Kökény kereke*, *Alma kereke* (az erdőben található fákra utalnak). Ezek a nevek fölvehetjük annak a lehetőségét is, hogy egy részükben a rész-egész viszony kifejeződését keressük,¹⁴⁸ azaz a *Somos bérce* hegynév utalhat olyan kiemelkedésre is, amely a *Somos* nevű helyen vagy annak közelében található, esetleg annak részeként él a névhasználók tudatában. Ez azonban a feltételezett *Somos* nevű helyre vonatkozó adatok hiányában nem igazolható, mint ahogyan a fentebb említett többi helynév esetében sem ismerünk ilyesféle helynévi előzményeket.

2.5. Az adatállományban néhány olyan helynév is található, amely külön típusba nemigen sorolható, s ezek kis számuk (és főleg egymástól is eltérő jellegük) miatt önálló csoportot sem alkotnak. Az *Ördög gáta*, *Ördög barázdája*, *Ördög malma* helynevek például olyan objektumokra utalnak, amelyeket az ördög hozott létre, vagyis a 'dolog és ami azt létrehozta' szemantikai viszony fejeződik ki bennük. Sajátos jelentésszerkezetűek azoknak a völgyeknek a nevei is, amelyeket egy folyó alakított ki: a *Búr völgye* név például a Búr folyó által vájt völgy neve, de talán helyesebb inkább a 'völgy, ahol a Búr folyik'-féle jelentést tulajdonítanunk a névformának. A 'hely és ami ott található' viszonyt láthatjuk a *Kápolna bérce*, *Akasztófa bérce*, *Vár hegye*, *Fűrészfű völgye* ('völgy, ahol fűrészmalom van') helynevekben, a 'hely és akit ott találtak' viszonyt pedig talán a *Holtnő kereké*-ben.

Érdekes megfigyeléseket eredményezhet a birtokos jelzős szerkezetű helynevek között található alternáns párok elemzése. Ezen az olyan helyneveket értem, amelyeknek (ugyanarra az objektumra vonatkozóan) birtokos személyragos és anélküli változatuk is van: *Aba nagyút* ~ *Aba nagyuta*. Ezek a párok az időbeliség tekintetében szolgálhatnak jelentős tanulságokkal, hiszen mint már említettük, INCZEFI vetette fel annak a lehetőségét, hogy a személyrag egyes esetekben utólag is járulhatott a névhez (1970: 27). A nem azonos objektumra vonatkozó neveket természetesen ki kell zárunk a vizsgálatokból, azaz a *Bálvány-kő* (1267, Abaúj vm.) ~ *Bálvány köve* (1109, Heves vm.), *Had út* (1399, Abaúj vm.) ~ *Had uta* (1377, Heves vm.), *Kökény-kerék* (1269, Bodrog vm.) ~ *Kökény kereke* (1220 k., Baranya vm.), *Mély-patak* (1327, Abaúj vm.) ~ *Mély pataka* (1281, Bodrog vm.) értelemszerűen nem tekinthetők alternánsoknak, esetükben az időbeli különbözésről - a térbeli különbözőség miatt - nem beszélhetünk. Vannak azonban olyan adataink is, amelyekben a birtokos személyragos forma a fentiekhez hasonlóan korábbi adatolású, mint az anélküli, s nagy valószínűséggel a két alak ugyanarra az objektumra vonatkozik: ilyen a *Fejér-víz* (1509) ~ *Fejér vize* (1411) Hunyad megyéből vagy az *Egres-patak* (1324) ~ *Egres pataka* (1296) Hont megyéből. Ugyanabból az

¹⁴⁸ Vö. SIMONYI-nak a genitivus partitivusról írt megjegyzéseivel (1913: 146).

időből, ugyanabból az oklevélből származik a két különböző szerkezetű névforma az alábbi helynevekben: *Béla-patak* ~ *Béla pataka* (1298, Hont vm.), *Besenyő-kút* ~ *Besenyő kuta* (1326, Esztergom vm.), *Cserő-köz* ~ *Cserő köze* (1322, Heves vm.), *Falu-föld* ~ *Falu földje* (1268, Komárom vm.), *Hidas-szeg* ~ *Hidas szege* (1239, Fejér vm.), *Horhod-patak* ~ *Horhod pataka* (1281, Hont vm.), *Somos-sziget* ~ *Somos szigete* (1256/284, Bihar vm.) stb. E nevek esetében nem dönthetjük el, hogy a birtokos személyragos vagy az anélküli forma volt-e az elsődleges, az azonos időből adatoltság annyit jelent csupán, hogy az alakváltozatok egy ideig bizonyosan egymás mellett éltek. Egyértelműen a birtokos személyragos alak másodlagosságát (pontosabban későbbi adatoltságát) láthatjuk viszont a Kraszna megyei *Elő-patak* (1270) ~ *Elő pataka* (1359), a Hont megyei *Száraz-patak* (1270) ~ *Száraz pataka* (1303), az Abaúj megyei *Aba nagyút* (1316) ~ *Aba nagyuta* (1327) helynévpárokban. Ez utóbbi nevekben elképzelhető a birtokos személyragos formák másodlagossága, ám az INCZEFITől származó gondolat általánosításához a fenti példák kronológiai összefüggései aligha szolgálhatnak megerősítésül.

A birtokos személyragos helynevek - mint láthatjuk - funkcionális és lexikális szempontból egyaránt igen változatos, sokszínű csoportot képviselnek. A személyragos, de nem birtoklást kifejező helynevek száma jól mutatja a típus elterjedtségét a korai ómagyar korban, ám e nevek keletkezéstörténetének egyes részletei továbbra is meglehetősen homályosak a számunkra.

1.2. Mellérendelő szerkezetből alakult helynevek

A szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek másik kategóriája, a strukturálisan mellérendelő szerkezetet mutató névtípus perifériálisnak mondható a magyar helynévrendszerben (vö. HOFFMANN 1993: 71). Korszakunkban alig-alig találunk rá példát, inkább a későbbi korok hivatalos névadására jellemző (vö. MEZŐ 1982: 82): a két falu összevonásával keletkezett települések mesterséges neveként találkozhatunk olykor a korábbi nevek egymás mellé rendelésével. A korai ómagyar kori Abaúj megye területéről a *Tőkésújfalu* név egyértelmű idevonása mellett a *Szurdokbénye* névnek (és különböző változatainak) e csoportba sorolását vethetjük fel: amennyiben az előtagként álló *Szurdok* is önálló település neve volt. Ez azonban közvetlenül adatokkal nem igazolható, s *Bénye* település valamely földrajzi alakzat (szurdok) melletti elhelyezkedésére is utalhat. A *Gagyberet* településnév e kategóriába sorolását ugyancsak kérdőjellel tehetjük meg, a *Gagy* ugyanis településnév és víznév egyaránt lehet.

2. Morfematikai szerkesztéssel alakult helynevek

1. „A morfematikai szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá.” (HOFFMANN 1993: 73). A morfematikai szerkesztés során tehát „a földrajzinév-alakulás szempontjából funkcionális

értékű jelekkel, képzőkkel, ragokkal és névutókkal” (BENKŐ 1947a: 40), azaz névformánsokkal hozunk létre helyneveket.¹⁴⁹

HOFFMANN e nagyobb típuson belül további négy alcsoportot különít el: a helynévképzőkkel, a névszójelekkel, a helyragokkal és a névutókkal történő helynévalkotást. Az általam vizsgált adatállományban - s talán általánosabban is: a korai ómagyar korban - azonban csupán az első képviselteti magát (igen tekintélyes számban), így a továbbiakban természetesen e helyütt is csak a helynévképzéssel kívánok foglalkozni.

Helynévképzésen - amint ezt az előbbi lábjegyzetben részletesen taglaltam - többféle jelenséget érthetünk. Dolgozatomban azt a felfogást alkalmazom, amely szerint helynévképzésnek tekintjük az olyan eljárást, „amelynek során az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk” (HOFFMANN 1993: 75).

Az előző fejezetek egyik vezérlő gondolataként a helynevekről, a helynévrendszerről mint nagyfokú állandóságot mutató rendszerről beszéltünk (ez a személynevek rendszeréről kevésbé állítható): hiszen legkorábbi helyneveink bizonyítják, a régi névadási gyakorlatot ugyanazok a vonások jellemezték, mint a mait, a régi korokból adatolható helynevek a maiakra emlékeztetnek bennünket. Emellett azonban hangsúlyt kapott az a gondolat is, hogy a

¹⁴⁹ J. SOLTÉSZ KATALIN hasonlóan értelmezi a névformáns terminust, amely összefoglaló fogalomul szolgál a helynevekben előforduló elő- és utótagok, a képzők és a „voltaképpen funkciótlan végződések” megjelölésére (1979: 19). (Ilyen értelemben a névformánsok körébe sorolható a korábban, a birtokos jelzős szerkezet kapcsán tárgyalt funkciótlan birtokos személyrag is.) Ennek lényegileg megfelelő megállapításokat találunk KÁZMÉR MIKLÓS (1957: 39) és JUHÁSZ DEZSŐ (1988: 16, 31) munkáiban is. JUHÁSZ - annak kapcsán, hogy a névformáns közszói és tulajdonnévi tőhöz egyaránt járulhat - bevezeti a „túlképzés” fogalmát, amelynek során egy már meglévő helynévnek úgy alakul ki újabb változata, hogy helynévképzővel látják el: *Nyírség, Erdélyiség*. (Az általam használt helynévvizsgálati modell erre a jelenségre a bővülés terminust használja.) A TNyt. példái is a fentiekkel azonos szemléletről vallanak (vö. I, 247), noha a fejezet szerzője, SZEGFÜ MÁRIA definíciót nem ad. B. LŐRINCZY ÉVA az -s ~ -cs képzős neveket vizsgálva ugyancsak alapelveként szögezi le: csak azokat a képzőket tekinthetjük a helynévképzés szempontjából „aktív részecskék”-nek, amelyek révén a szó helynévvé vált. Azaz például ha bizonyos személynevek létrehozásában képző is szerepet játszott, s aztán ezek a személynevek mint kész produktumok „bizonyos helynévadási gyakorlat szerint úgy, ahogy voltak helynevekké váltak, a képzőknek ebben semmi szerepük nem volt” (1962: 83). Némiképp tágabban értelmezi a névképzés fogalmát INCZEFI GÉZA, hangsúlyozva, hogy „azokat a neveket tekinthetjük képzetteknek, amelyeknél egy köznévi képző hozzájárulása után földrajzi névvé (vagy a n n a k r é s z é v é) válik” (1966: 77, én ritkítottam: T. V.). A névképzés körének ilyen irányú bővítése nemigen tűnik célszerűnek, hiszen ha a képző csak a névrész képzője (ahogy ezt INCZEFI definíciója megengedi), akkor a képző a névalkotás szempontjából másodlagos, azaz hogy a *Mogyorósd-patak* első névrésze -sd képzőt tartalmaz, az az illető névrész belügye, ugyanis maga a helynév szintagmatikus szerkesztéssel jött létre. Keletkezés-történeti szempontból tehát az ilyen - csupán névrészalkotó - képzőket el kell különítenünk a névegész szempontjából meghatározó képzőktől. Így jár el BENKŐ LORÁND is, aki szintén csak azokkal a képzőkkel foglalkozik, amelyeknek világosan földrajzinév-alkotó szerepük van (1947a: 40). Szinte teljesen kiiktatja a helynévadásból a képzést HAJDÚ MIHÁLY, amikor megállapítja, hogy „névelméletileg elképzelhetetlen, hogy egy közszó természetes úton, tehát a népi nyelvhasználatban csak azért változnék alakilag (...), hogy tulajdonnévként (személy- vagy helynévként) lehessen használatos. Ez csak mesterséges (tudatos) tevékenység következtében történhet meg” (1981b: 172). HOFFMANN a teljes tagadást és HAJDÚ indoklását azzal utasítja el, hogy a népi névalkotást is tudatosnak tekinti, azaz olyan szemantikai, alaki jellemzőkkel bíró nyelvi produktumok létrehozásának, amelyek a közösség minden tagja számára helynévként funkcionálnak (1993: 75).

viszonylagos állandóság ellenére a névadás egyes időszakaiban más és más helynévtípusok lehetnek jellegzetesebbek, általánosabbak, ha úgy tetszik „divatosabbak”.¹⁵⁰ Abból a feltevésből kiindulva, hogy a helynevek létrehozásának legfontosabb eszköztípusai megegyeznek a közszói elemkészlet gyarapítási formáival, e sajátos párhuzam vizsgálatára nyílik lehetőségünk. Közismert az a megállapítás, hogy a magyar szóalkotásban régebben a mainál fontosabb szerepet töltött be a képzés, míg újabban az összetétel szerepe nőtt meg (vö. MNyT. 352-8). Mindez igaz a helynévalkotás szempontjából is, azaz a régi nyelvben a helynevek létrehozásában is gyakoribb eljárás lehetett a képzés, amit a későbbiekben egyre inkább az összetétellel történő helynévalkotás vált fel (TNyt. II/1: 314, 317-20). A típusváltás¹⁵¹ a helynevekben tehát általános nyelvfejlődési tendenciákkal magyarázható. S ennek megfelelően aligha fogadhatjuk el megszorítás nélkül INCZEFI GÉZA megállapítását, miszerint „a névképzés elég változatos névalkotási mód, de a jelentősége csak csekély az összetételhez képest” (1966: 77). Megjegyzését legfeljebb az újabb korra vonatkozóan tekinthetjük érvényesnek, a korai ómagyar kor helynévalkotására vonatkoztatva azonban nemigen állja meg a helyét.

Minthogy a korai ómagyar kor névrendszerében - ha pusztán statisztikailag nézzük is - igen jelentős szerepet játszott a névképzés, úgy vélem, minél sokrétűbb bemutatásához célszerű és indokolt lehet a két vármegye helynévkincsénél tágabb névkorpuszon végzett vizsgálat. Egy korábbi tanulmányomban már foglalkoztam a névképzéssel (1997b), s ebben GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajza első két kötetének teljes névkincse szolgáltatotta a vizsgálat helynévi bázisát. Ettől a „mintavételtől” - úgy vélem - nincs okom e helyütt sem eltérni: a helynevek itt előforduló nagy száma lehetőséget ad arra, hogy rájuk alapozva általánosan érvényesnek tekinthető megállapításokat tehessünk.¹⁵²

2. Az egyes helynévképzők jellegzetességeinek részletes áttekintése alól e helyütt - a tudománytörténeti fejezetben való kifejtés miatt - felmentve érzem magam, és mindössze arra vállalkozom, hogy példákkal illusztrálva bemutassam, a két vármegye helynévkincsének létrehozásában mely képzők vettek „alkotó módon” részt a korai ómagyar korban.

A *-d* képző névalkotó szerepével számolhatunk a *Bélád, Bocsárd, Csobád, Endréd, Erded, Győröd, Homoród, Karácsond, Kéked, Leánd, Nádasd, Sarlód, Szőled*, az *-s* képzővel - a maga kétesen megítélhető valóságában - az *Aranyos, Egres, Fűs, Gyékényes, Komlós, Kőkényes, Rekettyés, Szartos, Szekeres, Szentes, Szőlős, Teknős, Tormás, Tőkés* nevekben, a *-gy* képzőt láthatjuk a *Debregy, Gesztőgy, Sosolgy*, a *-g ~ gd*-t a *Homorog, Homorogd*, a folyamatos melléknévi igenév *-ó* képzőjével alakilag azonos helynévképzőt az *Aszaló, Zúgó*, az *-sd*-t a *Kövesd, Mogyorósd*, a *-cs*-t pedig a *Kércs, Zsupcs* nevekben. Az *-i ~ -j* képző funkcióváltása - mint említettük - a személynévi (*Encsi, Györgyi, Jánosi, Litéri, Marcell, Patyi, Petri, Pólyi, Simonyi, Szolnoki*) vagy személyt jelölő lexémákhoz (foglalkozásnévhez:

¹⁵⁰ E fogalmon a helynevek esetében némiképp mást értek, mint a személyneveknél. A helynevek körében egy-egy névadási típus, helynévalkotási mód, névszerkezeti forma jellegzetes, elterjedt használatát tekintem névdivatnak.

¹⁵¹ A fogalmat MEZŐ ANDRÁSTól kölcsönöztem, aki rövid tanulmányában (1989) ennek több esetére hívja fel a figyelmet. Számomra e típusok közül a „típusváltozás” alpont érdekes, amelyen a szerző a más kronológiai, alaktani vagy jelentéstani típusba átkerülő nevek változását érti.

¹⁵² Az első két kötetben 3775 településnév, valamint 2456 víz- és határnév (azaz összesen több mint 6200 névforma, s ennél jóval több névelőfordulás) található, s ebből helynévképzővel közel 800 keletkezett, azaz az összes helynév 12%-a. A számadat nem tartalmazza a helynévképzés szempontjából legvitathatóbb *-s* képzős neveket, amelyek száma egyébként meghaladja az 500-at, ami hozzávetőlegesen 8%-os arányt jelent.

Apáti, Kovácsi, Papi, Szakácsi, Tolmácsi, népnévhez: *Horváti, Németi, Oroszi*) kapcsolódva indulhatott meg. Ilyen tövek esetében még érezhető a képző eredeti birtoklást kifejező szerepe. Tisztán helynévképzői funkcióban áll viszont az egyéb, például növénynévi tövekhez kapcsolódva: *Fűzi, Mohi, Nyíri*. Az *-i* alakváltozatának tekinthetjük a magánhangzós tövekhez járuló *-j* (illetve a tövégi magánhangzónak a járulékhöz kapcsolódásával önállósuló *-aj/-ej*) helynévképzőt, amit a személynévi alapú *Csekej, Ohaj, Perej, Saroj, Szovaj*, illetve a közsői alapú *Erdej, Halmaj, Monaj* nevekben láthatunk.

3. A képzett helynevek átfogó vizsgálatát igen nagy mértékben nehezíti a személynévvel gyakran szinte szétbogarozhatatlan kapcsolatuk. A képzők óvatosabb kezelését az is szükségessé teszi, hogy a történeti helynevek egy része megfejtethetetlen vagy többféleképpen magyarázható, s ahogy erre már B. LÖRINCZY ÉVA is figyelmeztetett: mindez a képzők jelentését módosítja, többféleképpen is értelmezhetővé teszi, vagy más nézőpontból: a biztos etimológiákban is nehéz meghatározni a képzők egykori szerepét, jelentését (1962: 10).

E tényezők arra intenek, hogy a továbbiakban a képzett helyneveknek csupán egy sajátos részével foglalkozzam: azokkal, amelyek a korai ómagyar kor szinkroniájában (az időkorláttól kisebb mértékben azonban néha eltekintek) alternáns párokként léteztek, az alábbiaknak megfelelően. A denotatív jelentés azonossága mellett - a szinonimitás időben kiterjesztett értelmében - vizsgálódásom körébe vontam a képzett és képzetlen szinonim helyneveket (*Alma ~ Almás*), a különböző képzőt tartalmazó alakváltozatokat (*Almás ~ Almádi*) és azokat a helyneveket, amelyekben a szinonimák egyike egyrészes képzett helynév, a másikban viszont a helynévképző helyén földrajzi köznévi névrészt találunk (*Mogyorósd ~ Mogyorós-berek*). Olykor ezek vegyes típusai is előfordulnak. Az alábbiakban tehát szükségképpen névpárokról, olykor névhármasokról vagy még több variánst felvonultató helynevekről szólnok.

Erre a jelenségre (azaz a képzett helynevek párhuzamos használatára) a szakirodalomban már többen is felfigyeltek, és utaltak rá egy-egy megjegyzés erejéig.¹⁵³ Részletezően ugyan senki

¹⁵³ Más szempontból ugyan (a képző funkciójának feltérképezése céljából), de HAJDÚ MIHÁLY is felhívta a figyelmet azon névpárok vizsgálatának hasznosságára, amelyek egyikében szerepel képző, a másikban viszont nem (1981b: 161-72), s azt is felvetette, hogy talán megkülönböztető szerepe is lehetett a képzős formának és a képzőtlennek két hasonló nevű közeli település esetében: *Pázmán ~ Pázmánd*. - A *-d* képző kronológiájának meghatározása kapcsán KRISTÓ GYULA is foglalkozik ilyen névpárokkal (1976: 85-8), s megállapítja: „a korábban *-d* képző nélküli helynevek a XIII-XV. században felvették a *-d-t*” (i. m. 87). Ellentétes irányra (a *-d* eltűnésére) is említ példát, jelezve, hogy ez is megvalósulhatott, de alapiránynak hangsúlyozottan a képző névhez kapcsolódását tekinti. KRISTÓ nemcsak a *-d* képzőről szól, hanem az *-i*-vel kapcsolatban is hasonló következtetésekre jut, mondván, hogy „az *-i* végű helynevek jelentős részében az *-i* képző másodlagos alakulás, eredetileg *-i* nélküli alakban szerepeltek” (i. m. 55), s a képzővel való bővülés után a kétféle alak az esetek többségében még hosszú ideig váltakozott egymással (ld. ehhez az I/3. Tudománytörténeti előzmények fejezet ide vonatkozó részeit is). B. LÖRINCZY ÉVA azzal indokolja a képzővel való „kiegészülést” (elemzési modellünkben ez a terminus más jelenséget jelöl), hogy a képző talán a tulajdonnévvé válás nyomatékos hangsúlyozására került a név végére (i. m. 91). - A *-d* képző vizsgálata során jut a KRISTÓéhoz hasonló véleményre BENKŐ LORÁND az *Agár ~ Agárd, Halmás ~ Halmosd* névpárok kapcsán, s a képző utólagos névhez kapcsolódását analogikusnak minősíti (vö. 1949b). PAIS DEZSŐ a variánsában *-i* képzőt tartalmazó *Lovász ~ Lovászi* adatokról jegyzi meg az adatolásban megmutatkozó néhány évnyi különbség alapján (a képző nélküli adat 1426-ból, a képzős 1431-ből való), hogy a nevek használata között talán időbeli különbség is lehetett, azaz előbb a *Lovász*, majd a *Lovászi* volt a helység neve (1964: 287). (Ilyen csekély időbeli eltérés láttán persze talán joggal fogadhatjuk némi szkepszissel a megállapítást, ha nincsenek további adataink, amelyek biztosabban alátámaszthatnák e vélekedést.) - A képzős és képző nélküli helynevek váltakozására a

nem tekintette át a kérdést, e néhány megjegyzés azonban - melyeknek rövid összefoglalását ezért is célszerűnek tartottam itt beiktatni - megfelelő kiindulási alapul szolgálhat számomra: felkínálja az összevetés lehetőségét és ezzel összefüggésben azt is, hogy nagyobb névanyag szisztematikus átvizsgálásával alátámaszsam, megerősítsem vagy esetleg éppen cáfoljam e megfigyeléseket. A kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a képzős és képzőtlen névpárok közül többnyire a képzőtlen lehetett az elsődleges, és a képző általában utólag járult a névhez. Ám a fordított irányra is - mint e dolgozat további részében is látni fogjuk - számos példa hozható, vagyis az úgynevezett alapirány kizárólagos érvénnyel semmiképpen nem fogadható el.¹⁵⁴

A képzős - képzőtlen megfelelések magyarázatára másféle érveket is találunk a szakirodalomban. INCZEFI szerint a váltakozás oka az oklevelezési gyakorlatban keresendő, azaz „az írnokok gyakran önkényesen is elhagyhatták a képzőt a név végéről a képző eleven korában, ha a név jelentéstartalommal bíró köznévből származott” (1970: 109). SZABÓ ISTVÁN megjegyzi, hogy „a képzőtlen helynevek egyike-másika talán nem is volt élő név” (1971: 198). Ugyancsak az írnok „mulasztása”-nak tekinti a képző nélkül adatolható, képzős alternánspárral rendelkező neveket KÁLMÁN BÉLA is, mondván: a képző „benne maradhatott az írnok tollában”, hiszen egyébként is jócskán találkozhatunk elírásokkal minden lajstromban (1975: 454). A későbbiekben ezekre a megjegyzésekre még visszatérek, itt csupán annyit jegyeznek meg, hogy az e típusba tartozó helynévpárok igen magas aránya aligha magyarázható pusztán elírással. Egyes nevek talán valóban az írnok számlájára írandók, mindről azonban nyilvánvalóan nem állíthatjuk ezt.

3.1. Nézzünk először egy-két számadatot! Az általam vizsgált (kibővített) névanyagban 225 olyan települést jelölő névpárt, illetőleg névhármaszt találtam, amelyek megfelelnek a korábban említett vizsgálati kritériumoknak. Az adatok több mint felét a k é p z ő t l e n - k é p z ő s alternánspárok teszik ki. Némileg külön (a településnevektől elkülönítve) kell kezelni a nem települést jelölő helyneveket, ezek ugyanis az adatállománynak csak igen csekély, minimális hányadát alkotják: mindössze kilenc névpár-névhrmas említhető, s közülük kettő tartozik a képzőtlen - képzős típusba. Ezekről a későbbiekben szölok.¹⁵⁵

TNy. az *Endre ~ Endréd, Nádas ~ Nádasd, Kisfalu ~ Kisfalud* neveket hozza példaként (I, 247). Az utóbbiról már INCZEFI GÉZA is megjegyezte, hogy váltakozik „egy időben és különböző korokban” (1970: 57), de KERTÉSZT (1939: 68) idézve kétségbevonja a *-d* képző analogikus voltát, s annak eredetibb megléte mellett foglal állást (i. m. 57). MEZŐ ANDRÁS a hivatalos helynévadás kapcsán, a paronímia esetei között - természetesen különböző települések neveként - említi *Haraszt ~ Haraszi, Komló ~ Komlód, Berkenye ~ Berkenyes* stb. féle példákat (1982: 125-6), és szölok még a kérdéskörrel KISS LAJOS is a helynevek nyelvi változásáról szölok munkájában (1995a: 39-40).

¹⁵⁴ Noha ezek a jelenségek (azaz a képző másodlagos névhez kapcsolódása avagy a képző elvonódása) keletkezéstörténeti szempontból a bővülés, illetve a redukció kategóriájába utalják az itt bemutatott helyneveket, mégis - az áttekinthetőség, a tematikus egység kedvéért, azaz valójában praktikus megfontolásokból - ezeket is itt tárgyalom, mégpedig a bővített névanyagon, hiszen gazdagabb adatállományon szükségszerűen több felmerülő problémával, kérdéssel és típussal számolhatunk.

¹⁵⁵ A közlési eljárással kapcsolatosan megjegyzem, hogy a nevek vonatkozó összes adat megemlítését szükségtelenné teszi a neveknek a különféle forráskiadványokban való visszakereshetősége: a településnevek adatait GYÖRFFY munkájában lelhetjük fel, a nem településnévi helyneveket pedig a HA. köteteiből ugyancsak könnyűszerrel kikereshetjük. A szemléltetés kedvéért csupán néhány esetben közlöm az adott név adatsorának egészét, egyébként jórészt csak a folyamatok lehetséges útját mutatom be, az adatok egy részének ismertetésével.

3.1.1. A településnévi adatokat nagy számuk és igen-igen eltérő jellegük miatt lehet és fontos további altípusokra bontani. Elöljáróban azonban célszerű azokra a nevekre kitérnünk, amelyek korai ómagyar kori alakjai a későbbiekkel (Csánki, Lipszky és a Hnt. 1926., Hnt. 1956. helynévtárak adataival) összevetve mutatnak képzőtlen - képzős megfeleléseket. A Velencei-tó mellett fekvő mai *Agárd*-nak az Árpád-korban csak *Agár* névformái voltak (1193, 1264/393/466, 1272: *Agar*), a képző tehát egészen biztosan később került a névbe, ugyanis a Hunyadiak korában képző nélkül (1425, 1440: *Agar*) és képzővel (1448, 1469: *Agard*) egyaránt adatolható, s a későbbiekben formáns nélküli alakban egyáltalán nem használatos. A Győr megyei *Csikvánd*-nak a régiségben szintén nem voltak képzős adatai, csakis *Csitván* ([1301 k.]: *Chytuan*, 1304/464, 1324/325, 1325: *Chytwan*) alakban fordult elő. A XV. században azonban nagy számban jelennek meg a *-d* képzős *Csitvánd* alakok (1400, 1415, 1473, 1476, 1480: *Chytwand*). Ugyancsak *-d* képzővel találhatók meg a mai helynévanyagban a Baranya megyei *Ócsárd*, a Fejér megyei *Ondód*, a Győr megyei *Pázmánd* településnevek, de ómagyar kori adataik között csak képzőtlenekkel találkozunk (pl. 1247/412: *Olchar*, 1332-7/Pp.Reg.: *Ondo*, 1253: *Paznan*). Az ómagyar kor kései szakaszából CSÁNKI műve révén ismerünk adatokat, s ezek szerint *Ócsárd* település *-d* képzős alakja a XV. században már váltakozva adatolható a képzőtlenel (1403: *Olchard*, 1417: *Olchar*, 1478: *Olchard* ~ *Ochard*), *Pázmánd* esetében viszont az egyetlen képzős forma 1460-ból származik, talán ez lehetett a képzős településnév első előfordulása (vö. HAJDÚ 1981b: 171). A *-d* képző alakváltozata, a *-di* képzőbokról található a mai *Polgárdi* néven, amely az ómagyar korban *Polgár* (pl. 1277: *Pulgar*) alakban, azaz képző nélkül élt. Az *-i* képzővel való bővülés eredményezte a típusváltást a korai ómagyar korban még *Iván* (1245/588: *Ivan*), ma: *Iványi* Gömör, a régiségben *Orosz* (1269/387: *Wrucz*, 1327: *Wrucz*), ma: *Oroszi* Bars, illetve a régen *Simon* (1246/383: *Simun*, 1247: *Symvn* ~ *Symun*, 1332/Pp.Reg.: *Simon*), később: *Simonyi* (1427: *Symoni*) Gömör megyei település esetében. Ezek az adatok azért érdemelnek említést, mert bennük a *-d* és az *-i* képző nagy valószínűséggel utólagos (sok esetben talán valóban kései, analógiás) hozzákapcsolódását, azaz az elsődleges (névképző formáns nélküli) helynév képzővel bővülését figyelhetjük meg.

Ellentétes irányú mozgásra, vagyis a *-d* képző eltűnésére láthatunk példát - a korai ómagyar kor időhatárain kívül - az alábbi nevekben. Az 1297-ben még *Kisfalud* formában adatolt Abaúj vm.-i településnév Lipszkyknél képző nélkül, *Kisfalu* alakban található meg. A változás, a képző eltűnése (azaz a redukció) a kései ómagyar korban még nem következett be, ugyanis a XV. sz.-i adatok tartalmazzák a képzőt (1425, 1453: *Kysfalud*). Ugyanezt láthatjuk a Győr megyei *Pityord* > ma: *Pityer* és a baranyai *Szarkánd* > ma: *Szarkány* esetében is. Az ómagyar kor kései szakaszában következett be a típusváltás a baranyai *Ormánd* (1335: *Ormand* ~ *Wrmand*, majd 1409, 1426, 1470, 1478: *Ormand*) > ma: *Ormány* (1467: *Orman*) és a borsodi *Tullusd* > ma: *Tullus* (1422: *Twlus*, 1456: *Thwlus*, 1497: *Thullos*) településnévben.

A továbbiakban részletesebben a korai ómagyar kor időszakán belül tapasztalható alaki változásokkal, a korai ómagyar kori alternánsokkal kívánok foglalkozni. Az áttekintés megkönnyítése végett két szempontot igyekszem egyidejűleg érvényesíteni: a képzők mellett az alapszók jellege, típusa szerint mutatom be a vizsgált névanyagot.

-d képző

Gyakorinak mutatkoznak az alternánsukban *-d* képzőt tartalmazó képzőtlen helynevek. A képző az alapszó lexikális jellege szerint járulhat állat- vagy növénynévhez. A korábban pusztán növénynévi eredetű (noha személynévként is alkalmazott) Bihar megyei *Árpa* (+1214/334: *Arpa*) településnév később, valamivel több mint egy évszázad múltán *-d* képzős *Árpád* alakot nyer (1326, 1332-7/Pp.Reg.: *Arpad*), CSÁNKINÁL (1397, 1424, 1489: *Arpad*), és később is ilyen

formában találjuk meg. Eredetileg ugyancsak képzőtlen növénynév szolgált a Baranya megyei *Komló* település nevének alapjául is, de csekély időbeli különbséggel *Komlód* formában is adathozható, ami a két névalak párhuzamos, egyidejű használatát jelezheti. Erre utal az a körülmény is, hogy a képzős és képzőtlen alakok a település névadatai között felváltva szerepelnek. Az 1542. évi adólajstrom *Komlód*-ként közli, ma azonban ismét *Komló* alakban ismerjük. Szintén Baranya megyei az a *Szederkény* település, amelynek korai adatai között *-d* képzőset és képzőtlen egyaránt találunk: vö. pl. 1272: *Zederkyn*, 1320: *Zydyrkyn*, 1330: *Zederken* írásképi változatokban, majd 1330/477: *Zederkend*. Alig egy évszázad elteltével ismét a képzőtlen formát tartalmazzák az oklevelek (1420: *Zederken*), s a *-d* képző mára végérvényesen eltűnt a helynévből.

Az alapszavaként állatnevet tartalmazó Csanád megyei *Agár* ~ *Agárd* valamelyest másként alakult, mint az előző településnevek. Első adataként képzett formában láthatjuk (1211/252: *Agard*), majd rövid idő múlva képzőtlenül is feltűnik (+1256: *Agar*). Egy ideig a két alak talán párhuzamosan élt egymás mellett, s a képzőt tartalmazó kiszorulását esetleg az olyan kétrészes névalakulatok is elősegíthették, mint az ugyancsak itt említett *Agár foka*, illetve *Agár-tó* halastónevek, amelyek minden esetben a képzőtlen alakot tartalmazzák.¹⁵⁶

A *-d* képzőt személynévi alapszón láthatjuk a Baranya megyei *Peterd* esetében, melynek első előfordulása - amennyiben az adat valóban ide tartozik - pusztai személynévi formát mutat (*1227/443: *Peter*), a *-d* képzős változat mintegy fél száz év múlva jelenik meg az oklevelekben (1296: *Peterd*), s a további előfordulások már tartalmazzák a képzőt.

A fenti példák szerint a *-d* formáns hozzákapcsolódása a helynevekhez jellegzetes tendencia lehetett az Árpád-korban, ám ennek ellentétes irányú folyamatát is megfigyelhetjük. Az Arad megyei *Petercséd* első adata képzős volt (1274> 340: *Peturched*), a későbbi adatok azonban csak képző nélkül, azaz *Petercse* (1337: *Petherche*, 1444: *Petterche*) alakban fordulnak elő. Az adatolás a két névforma változatosságát mutatja a barsi *Endre* ~ *Endréd* településnév esetében, ahol a képzőtlen alak a képzősök közé ékelve jelentkezik az oklevelekben, s ezt talán a párhuzamos használat jeleként értékelhetjük. A személynévek és a helynevek viszonyát azonban meglehetősen óatosan kell kezelnünk, ugyanis soha nem lehetünk teljességgel bizonyosak abban, hogy nem pusztai személynévi eredetű-e az adott helynév. A fenti településnevek közül KISS LAJOS például a *Peterd*-et ilyennek tekinti (FNESz.), azaz véleménye szerint a képző nem a hely-, hanem a személynév alkotásában játszott szerepet.

A *-d* képző hozzákapcsolódhatott törzs- avagy vélt törzsnévből alakult helynévhez is. Az előbbire Baranya megyéből hozhatunk példát a *Keszü* ~ *Keszüd* névpárt említve, amelynek vitathatóságát az jelezheti, hogy csupán egyetlen oklevél tartalmaz képzős adatot, máshol (sem a korai, sem a kései ómagyar korból, sem a későbbi időszakokból) nincs rá példa. A képzős alak talán nem is volt élő név, vagy ha mégis, valószínűleg rövid ideig, átmenetileg létezhetett csupán. A pápai tizedjegyzék említi a Bihar megyei *Tárkány* ~ *Tárkánd* települést (1332-7/Pp.Reg.: *Tharkand* ~ *Tharkan* ~ *Tarkand* ~ *Tarkan* ~ *Tarkun*). Az alakváltozatok ebben az időszakban párhuzamos használatúak lehettek, később a *-d* képzős alak visszaszorult: Csánkinál (1422: *Tharkan*) és az újabb adattárakban (Lipszky: *Tárkány*, Hnt. 1926: *Köröstárkány*) képzőtlen formában szerepel.

¹⁵⁶ KISS LAJOS - a Velencei-tó mentén fekvő *Agárd* kapcsán - másként, más alapszóból magyarázza a helynevet. Véleménye szerint az *ágár* 'füzcsérjékkal benőtt sziklazátany' volt a település nevének alapja (FNESz.).

Bizonyára térszínforma megjelöléséhez kapcsolódott a képző a két Bihar megyei *Ürögd* (*Iregd*) településnévben. Mindkét helyen a képzőtlen forma volt az elsődleges (1273/392/477: *Ireg*, illetve +1214/334: *Yrug*, +1229/550: *Irug*), ám a néhány évtizeddel későbbi oklevelekben már a képzővel bővült alakot láthatjuk ([1291-4], 1332-7/Pp.Reg.: *Irugd*, illetve 1273/392/477: *Irgud*).

Foglalkozásnévhez járul a képző az Abaúj vármegyei *Bocsárd* település esetében (a *bocsár* 'kádár' alapszóból). Az egyetlen képző nélküli adat közbeékelve fordul elő, bizonytalan datálású oklevélben, ezért (valamint a XV. századi adatok képzős volta miatt) talán felvethetjük - bizonyosság nélkül persze - az elírás lehetőségét. A foglalkozás eszköze szolgál alaplexémául a Bars megyei *Sarló* ~ *Sarlód* névpárban (elképzeltet azonban a személynévi áttétel is, vö. FNESz. *Nagysalló*), amelyben a képzős alak rövidebb ideig élhetett, majd eltűnt, ahogy erre az ómagyar kori adatok mellett a későbbi névformák (Lipszky: *Sarló* vel *Salló*, illetve Hnt. 1926: *Nagysalló*, *Kissalló*) is utalnak.

Egy további - szerkezeti, lexikális-morfológiai szempontból - különleges névtípusról is szólnunk kell: a *Kisfalud*-féle helynevekről. Egyes kutatók ugyanis azon a véleményen vannak, hogy a *-d* nem helynévképző szerepű e helynevekben, hanem kicsinyítő képzőként értelmezendő (ahogy erre egyetemi előadásain MEZŐ ANDRÁS is utalt, s a FNESz. egyes szócikkeiben KISS LAJOS is hasonló nézeteket vall). Ez az elképzelés akkor válik különösen érdekessé, ha olyan helynevekkel találkozunk, amelyek a *-d* képzőt tartalmazzák, és első névrészként a *Kis*- melléknév szerepel bennük. Az általam vizsgált névállományban számos ilyen esettel találkozhatunk, de e helyütt választott szempontomnak megfelelően csak azzal a néhány névadattal foglalkozom, amelyek alakváltozatukban képző nélküliek.

Kisfalu ~ *Kisfalud* helynévpárok Csanád és Borsod vármegyéből is adatolhatók. A Csanád megyei település +1247/+284/572: *Kuysfalw* ~ *Kysfalw*, +1256: *Kysfalud*, +1285/572: *Kysffalw*, 1332: *Kysfolud*, 1337: *Kysfolw* ~ *Kysfalwd* ~ *Kysfolwd*, a Borsod megyei pedig 1268, 1319: *Kysfolu*, 1332-7/Pp.Reg.: *Crisfoluo* ~ *Kisfolud* ~ *Kyzfalud* ~ *Parva villa* változatokban fordul elő. Mindkét esetben párhuzamos használatának mutatkozik a két forma, talán a képző nélküli az elsődleges, s a Borsod megyeiről azt is tudjuk, hogy még a XV. században is váltakozik a két különböző morfológiai felépítésű alak (1412: *Kysfalwd*, 1464: *Kysfalw*), ma viszont a képzett forma él.

Bihar vármegyében található a korai ómagyar korban egy *Kisbátor* ~ *Kisbátord* néven említett település. Az adatolás a képzett formát mutatja elsődlegesnek (1279/325: *Kyusbaturd*, 1323/325: *Kyusbartud* ~ *Kyusbarturd* ~ *Kyusbaturd*), majd a képzős és a képzőtlen párhuzamos használatát jelzi egy 1325-ös oklevél (*Kyusbatur* ~ *Kyusbaturd*), s az utolsó korai ómagyar kori adat képzőtlen (1332: *Kysbatur*). Ha elfogadjuk, hogy a *Kis*- előtag funkciója azonos a *-d* képző funkciójával (azaz kicsinyítés), akkor a képző eltűnését magyarázhatnánk a funkcionális „tautológia” megszüntetésének igényével, hiszen egy névalakon két azonos szerepű morféma használata fölösleges, redundáns. Ezzel a felvetéssel azonban óvatosan kell bánni, hiszen a számos ma is élő *Kisfalud* típusú helynév továbbviszi az eredeti, tautologikusnak is tekinthető formát.

A Borsod vármegyei *Aranyas* szinonimáiként (alakváltozataiként) kell megemlítenünk a *Kisaranyas* ~ *Kisaranyasd* variánsokat. Az adatok szerint a *Kisaranyasd* a korábbi (1291/388: *Kys Aranasd*), a *Kisaranyas* megjelenésére valamivel több mint negyedszázadot kell várni (1325/347: *Kysaranas*). Ez persze nem feltétlenül jelent a használatukban időbeli különbséget vagy egymásutániséget (az adatoltság esetlegességéről már több ízben szoltunk), akár párhuzamosan is használhatták a két névformát. GYÖRFFY megemlíti (Gy. 1: 752), hogy *Aranyas* település a XIII. században kettéoszlott, s a két osztott települést *Kis*-, illetve *Nagy*-

előtaggal különböztették meg. *Nagy*- előtagú *Aranyas*-ra sajnos nem közöl adatokat, s másutt sem bukkantam e névforma nyomára, pedig alakszerkezete fontos bizonyíték lehetne a *-d* funkcióját illetően.

Ugyancsak Borsod megyei település neve volt a korai ómagyar korban a *Kisgyőr* ~ *Kisgyőröd* névpár: az oklevelek tanúsága szerint valószínűleg párhuzamosan, egyidőben használt alternánsok voltak, ugyanis az adatok váltakozva szerepelnek (1261/271: *Kysgeur*, 1319: *Kysgeurud*, 1325/347: *Kysgeur*). Talán a *Kisgyőr* volt az elsődleges, amely megtalálható CSÁNKINÁL (1439: *Kysgewr*), valamint az újkori adattárakban is, azaz a képzett forma tűnt el.

-i képző

A korai ómagyar kor helynévképzésében a *-d* mellett az *-é* birtokjelből származó *-i* képző is fontos szerepet játszott (vö. TNYt. I, 254-5), s így természetes, hogy az alternáns párok között is nagy számban találunk ilyen neveket. Az alapszó jellegét figyelembe véve az alábbi névtípusokról beszélhetünk.

Már KNIEZSA ISTVÁN is hangsúlyozta, hogy „a személynévből vagy foglalkozást, nemzetiséget jelentő közszóból *-i* képzővel alakult helységnevek gyakoriak” (1949: 100). Ezt támasztja alá az a megfigyelésünk is, hogy nagy számban vesz részt a típusváltásban az *-i* képző például foglalkozásnevekhez járulva: az ilyen lexikális alapú helynevek között mindössze két névpárban szerepel más képző (*Vadász* ~ *Vadászó*, *Bocsár* ~ *Bocsárd*). *Pap* ~ *Papi* településnévpárokat Abaúj, Bereg és Borsod vármegyékből is adatolhatunk. Az első adatok többnyire képző nélküliek, s pár évezed múltán jelenik meg az *-i* képzős forma. Ez alól az abaúji település a kivétel, ennek első adataként ugyanis a *Papi* szerepel (1243: *Popi*), de a mindössze hat évvel későbbi keltezésű oklevél a képzőtlen alapalakot mutatja (1249/335: *Pop*). A névpárok változatos adatolása arra utal, hogy valószínűleg egyidejűleg használták a két formát a korban, de később - CSÁNKI és az újkori adattárak szerint - a *Papi* maradt használatban. A Győr vm.-i *Takács* ~ *Takácsi* névpár személynévekben fordul elő: 1304/464: Seb. de *Takach*, 1330: Lad-o f-o Sal-is de *Takach*, illetve 1315: Greg. f. Alex-i de *Takachy*. A *de* prepozícióval álló *-i* képzős formák akár az alapalakból képzett személynévszerű használatra is utalhatnak (ebben az esetben az *-i* nem helynévképzői, hanem melléknévképzői szerepben állna), a későbbi használat (CSÁNKINÁL 1488: *Kapolnastakachy*, *Also-Takachy*, s minden újabb kori adat) azonban az *-i* elemet helynévképzőnek mutatja. A képzett és képző nélküli alak hosszabb ideig élhetett egymás mellett, hiszen még a XV. századból is találunk *Takács* változatot (CSÁNKINÁL 1437: *Felsetakach*). A Bars megyei *Kovács* ~ *Kovácsi* esete bizonyos értelemben különleges: a településnév első adata *Kovácsi* alakra utal, de hitelét gyengíti, hogy a garamszentbenedeki oklevélnek, melyben a név fennmaradt, az eredeti példánya és az átiratai egyaránt hamisak, azaz - amint erre már utaltunk a korábbiakban is - nem tudhatjuk, milyen időre vonatkoztathatók az adatai (+1075/+124/+217: *Kouachi*). A XIII. század első feléből származó oklevél képzőtlen alakokat említ (1209/Pp.: *Coach*, 1236: *Cuach*), s majd csak jó évszázad múltán jelenik meg ismét a *Kovácsi* névforma (1331: *Koachy*), hogy aztán napjainkig csakis ilyen alakban éljen. Királyi vagy ispáni igricek, énekmondók lakták azt a Borsod megyei települést, amelynek neve a kezdeti képzőtlen forma után az adatok szerint egyidejűleg lehetett *Igric* és *Igrici*. Később a képzős alak diadalmaskodott, a XV. században azonban az *Igrici* formák mellett egy ízben (egy 1466-os oklevélben) a településnév képzőtlenül (*Igrycz*) is adatolható.

Összességében tehát e fenti foglalkozásnévi eredetű névpárok azt mutatják, hogy többnyire a képzős forma marad az uralkodó, a képzőtlen pedig (hosszabb-rövidebb együttélés után) eltűnik. Ettől azonban olykor eltérhet a helynevek alakulásmódja, fejlődése. A királyi tárnokok,

udvarnokok és hercegi népek által lakott Fejér megyei, illetve a bihari Csősz ~ Csőszí település (< csősz 'hírvívő, kikiáltó') okleveles adatai azt mutatják, hogy mindkét helységet elsődlegesen Csőszí-nek nevezték, majd mintegy egy évszázad múlva megjelennek a képzőtlen Csősz alakok, és mindmáig ezek vannak érvényben. A Csanád megyei Tárnok ~ Tárnoki a korai ómagyar korban párhuzamos használatú lehetett (pl. 1332: *Tharniky ~ Tarnuk ~ Tarnuky*), de további adatai (pl. 1332-5/Pp.Reg.: *Tharnuk ~ Tarnuk ~ Tornuk*, 1373: *Tharnuk*, 1495: *Tharnok* stb.) jelzik, hogy később a kevésbé jellegzetes puszta foglalkozásnévi forma állandósult, s ma határrészként szerepel Makó mellett *Tárnok* alakban.

Mint a szakirodalomból is kitűnik, ugyancsak jellegzetes a korai ómagyar korban az *-i* helynévképző a népnévi eredetű, népnévi alapszót tartalmazó településnevekben (vö. KRISTÓ 1976: 58-65, KNIEZSA 1934): ilyen alapú helynevekben más képző elő sem fordul az általam vizsgált névállományban. Az Abaúj vármegyei *Németi* település osztódásával keletkezett *Alnémet(i)*, *Felnémet(i)*, *Középnémet(i)* esetében a képző nélküli forma csak az első adat(ok)-ban szerepel (az 1219/550-es, valamint az 1220/550-es oklevélben), a későbbiekben, a XIII-XIV. század folyamán csak *-i* képzős származékokban figyelhetjük meg. Sajátos viszont, hogy az eredeti, elsődleges települést megjelölő *Németi* egyetlen oklevélben sem tűnik fel képző nélküli alakban. Borsod vármegyéből is ismerünk egy *Németi* települést, amelyre ugyanaz jellemző, mint a fenti osztott településrészek előfordulásaira: az első adata (újfent a Váradi Regestrumból) még puszta népnév (1219/550: *Nemeth*), később azonban - igen nagyszámú és sokféle írásképpel - beilleszkedik a népnév + *-i* képzős helynevek sorába. A régiségben ugyancsak jellemző utat jár be az a két Borsod megyei *Horvát ~ Horváti* település is, amely királyi agarászok földje volt a korai ómagyar korban. Elsődlegesen puszta népnév vált településnévvé (vö. pl. 1293: *Horwaut ~ Horwad*, 1330: *Horváth*), majd pár évtized múltán megjelennek az *-i* képzős alakok (1329/466: *Horwathy*). A korszakunkban nyelvi azonos módon viselkedő településnevek későbbi adatait megnézve azonban egy jelentős eltérést tapasztalhatunk: az egyik Lipszky-nél és a Hnt. 1956-ban is *Horvát*, a másik pedig *Horváti*, vagyis az utóbbi beilleszkedett a jellegzetesnek mondható helynévtípusba, az előbbi viszont némileg különbözik attól. Ám CSÁNKINÁL ennek a településnévnek is ismeretesek képzős és képzőtlen változatai is (1413: *Horwathy*, 1449: *Horwath*), azaz a kései ómagyar korban a két alak váltakozása még reális nyelvi tényező lehetett. A Baranya megyei *Olasz ~ Olaszi* párhuzamosan élhetett mind a korai, mind a kései ómagyar korban, s ma *Olasz*-ként ismerik. Az Abaúj megyei *Orosz ~ Oroszi* első adatai képzőtlenek (pl. 1280: *Wrz*), később azonban képzett formában adatolhatjuk az oklevelekből (pl. 1324>360: *Vrsi*, 1360: *Vruzy ~ Vruzi*). A Fejér megyei *Orosz ~ Oroszi* első adata ezzel szemben képzős (1232: *Vruscy*), s e településnév esetében a további korai ómagyar kori adatok mutatnak kizárólagosan képzőtlen formát (1269/275: *Vrus*, 1326/327>383: *Vroz*). A kései ómagyarban a két variáns váltakozását jól szemléltetheti, hogy ugyanabból az időből mindkettő adatolható (1431: *Oroz ~ Orozy*), mára azonban helynévképző formáns nélküli alakban maradt meg egy puszta neveként.

Gyakoriak a képzős - képzőtlen névpárok között az olyan *-i* képzősek is, amelyek alapszava valamilyen földrajzi köznév. Ilyen a Bihar megyei *Ér ~ Éri*, amely elsődlegesen képzőtlen (pl. 1219/550: *Er*), tehát minden bizonnyal metonimikusan keletkezett településnév volt, majd a képzőtlen formák első adatait követően, mintegy egy évszázados különbséggel a képzős alak is megjelenik (pl. 1326: *Eery ~ Ery*). A különböző morfológiai felépítésű alakok között tehát jelentősnek mondható az időbeli különbség. Erdélyi Fehér vármegyében ugyanazon település viseli alakváltozatokként a *Kerek* (pl. 1324-ből) ~ *Kereki* (1346, 1369) névformát, melyek az adatok alapján nagyjából egyidejűleg lehettek használatban. Vitathatóvá teszi azonban az előbb mondottakat (pontosabban a képző helynévképzői szerepét) ez esetben is a képzős formáknak személynévben, de prepozícióval való előfordulása. Mindenesetre a magyar nyelvterületen igen

jelentős számban adathozható *Kereki* helynevek valószínűsíthetők e névforma helynévi státusát. Érdekes kérdéseket vehet fel a Csongrád megyei *Ság ~ Sági* névpár esete. Az *-i*-re végződő alakok meglehetősen korai időből, 1075-ből valók (1075>338: *Sagy*), ezért esetleg tövéghangzónak is gyaníthatjuk. Másrészt viszont lehet az *-i* ugyanaz a helynévképző is, mint ami a fent említett *Éri, Kereki* földrajzi köznévi eredetű helynevekben található. A *Sági*-ból az *-i* azonban később eltűnt: a XIII-XIV. századi adatai már képzőtlenek (pl. 1372: *Saagh ~ Saag*). Csongrád vármegyében volt az a *Szeg ~ Szegi* település is, amely esetében a két alakváltozat adatolása között pusztán két év különbség van; 1332: *Zeegh*, 1334: *Zegy*, s ezt vélhetően a párhuzamos használat jeleként értékelhetjük. A XV. században viszont a párhuzamosságnak már nem látjuk a nyomát: az *-i* képzős alak ebben az időszakban nem adathozható, s a település ma is a *Szegvár* nevet viseli. Ugyancsak a párhuzamos használat jellemezhetette a Bereg megyei *Vár ~ Vári* településnevet: adatsorában a képzős - képzőtlen alakok váltakozását láthatjuk.

Pusztaszemélynévhez kapcsolódott az *-i* képző a Bihar megyei *Paul ~ Pauli, Felpaul ~ Felpauli*, a Borsod megyei *Marton ~ Martonyi* vagy a Bars megyei *Simon ~ Simonyi* névpárokból. A képzős és képzőtlen alakok között nincsenek jelentős időbeli különbségek, ami talán az egyidejű használatot jelzi, s a *Simonyi* kivételével valamennyi névpárban a képzőtlen pusztaszemélynévi forma mutatkozik elsődlegesnek. A *Simonyi* későbbi képzőtlen *Simon* adatát (1332/Pp.Reg.: *Syuan ~ Simon*) egyébként kétségessé teszi a pápai regestrumban való előfordulása (s éppen egy romlott alak mellett). Az újabb kori adattárak alapján azonban gyaníthatjuk, hogy a két forma az újabb korokban is váltakozott egymással: Lipszky-nél *Simonyi*, az 1926-os helynévtárban pedig *Simony* alakban találjuk.

Formálisan *-i* képzősnek vélhetnénk azokat a településneveket is, amelyekben a pusztaszemélynév változataként *-i* képzős törzsnév szerepel személynévi előtaggal: *Kér ~ Györgykéri, Kér ~ Pinkókéri, Nyék ~ Leonárdnyéki* (Bács vm.) és *Nyék ~ Kelemenenyéki* (Borsod vm.). Ezekben a névformákban azonban minden bizonnyal a valós birtoklásra utaló egyes szám 3. személyű birtokos személyrag régiségben általánosan használt *-i* alakváltozata (vö. TNYt. I, 253) jelentkezik. A *Leonárdnyéki* tehát 'Leonárd Nyékje', 'a Leonárd birtokában lévő Nyék nevű település' szemantikai szerkezettel írható le. A törzsi helynevek csakis személynévi előtaggal fordulnak elő ilyen formában.

-s képző

Az előző képzőknél lényegesen ritkábban találkozhatunk az *-s* képzős névpárokkal a helynévanyagban: a Bereg megyei *Atya ~ Atyás* személynévi alapszóból magyarázható (a FNSz. egyébként mindkét alakot személynévnek mondja), s az *-s* képzős változat lehetett az elsődleges, ám a továbbiakban az ómagyar korban és később is *Atya, Vámosatya* néven (azaz képzőtlenül) adathozható. Azonos keltezésű oklevélben fordul elő a képzős és képzőtlen alak a Gömör megyei, földrajzi köznévi alapú *Erdő ~ Erdes* településnévben. A Baranya megyei *Bálvány ~ Bálványos* formák szintén ugyanabból az oklevélből származnak (igaz, a pápai tizedjegyzékből, s ez valamelyest csökkenti az adatok hitelességét). A név későbbi fejlődésének érdekessége - amennyiben hihetünk a *Bálványos* alak helyességében, s ezt az 1542. évi adólajstrom *Balwanyos* adata némileg támogatja - hogy a mai formája *Bános*, azaz alakilag eltér az eredeti *Bálványos*-tól, s alakulását tekintve összerántással (szóbelseji szótag kiesésével) jött létre (vö. KISS LAJOS 1995a: 27).

-ó képző

Egyetlen ízben fordul elő, mégpedig a típusváltások egész során áteső Bihar megyei *Vadász ~ Vadászó* településnévben. A település az elsődleges *Vadászó* (+1214/334: *Wodazow*) nevet

onnan kaphatta, hogy királyi vadászok lakták. Több mint egy évszázad elteltével a következő oklevél már *Vadász* néven említi (1341: *Wodaz*), azaz képzett helynévből pusztá foglalkozásnévi helynévvé lett. Lipszky-nél *Vadászi*-ként látjuk viszont, vagyis a jellegzetes foglalkozásnév + *-i* típusú helynevek közé (bizonyára analógiásan) beilleszkedve, végül az 1882-es helységnévtárban *Vadász pusztá*-ként szerepel.

3.1.2. A nem településnévi helynevek köréből mindössze két névpár érdemel e kategórián belül figyelmet: a Győr megyei *Balog ~ Balogd* helynevek (fás, cserjés helyneveként) és a Doboka és Beszterce megyékben adatolt, a Sajóba ömlő (ma *Budak* nevű) folyó *Budak ~ Bodagd* névváltozatai. Az első esetben az adatok közötti jelentős időbeli különbség (1086: *Bolug*, 1234: *Bolugd*) megengedi a képző utólagos névhez kapcsolódásának feltételezését, az utóbbiban viszont éppen az időbeli különbség csekély volta (1228/378: *Bodagd*, 1243/344: *Bodrug* [ɔ: *Bodwg*]) miatt a párhuzamos használatot gyaníthatjuk. (Az 1243/344-es oklevél adata mindamelllett olvasati problémákkal is terheli a kronológia és az azonosítás egyébként sem jelentéktelen nehézségeit.)

A képzőtlen - képzős névpárokról összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a korai ómagyar korban meglehetősen gyakori és színes típusát jelentették a településnévi alakváltozatoknak. Változatosságuk nemcsak használatukra és okleveles előfordulásaik kronológiai összefüggéseire terjeszthető ki, de alapszavaik különböző fogalomkörökbe tartozása és képzőik sokfélesége alapján is igen sokszínű, heterogén csoportot alkotnak. A szakirodalomban általánosan megfogalmazódó tétel, miszerint az ilyen névpárokból a képzőtlen az elsődleges, és a képzővel bővülés utóbb, másodlagosan következett be, aligha tekinthető kizárólagos érvényű, általános névfejlődési tendenciának.

3.2. Az ómagyar kori helynevek között nem ritka, hogy egy névképzőt valamilyen ok miatt újabb, más képző vált fel, jelentős változatosságot eredményezve ezzel a helynevek körében. A képzőcsere jelenségét a szakirodalomban is megtalálhatjuk. PAIS DEZSŐ (1941: 60, valamint 1943) a *-d ~ -gy* képzők váltakozására hoz példákat (*Szórád ~ Szórágy*, *Almágy ~ Almádi*), MIKOS JÓZSEF a *-gy ~ -sd* váltakozására a *Nyárágy ~ Nyárasd* névpárt említi, utalva arra, hogy amíg élő képző volt a *-gy*, egymás mellett élt a két alak, majd a *-gy* elhomályosulásával az előbbi kiszorult (1935: 290). GYÖRKE JÓZSEF a *Gyiógy ~ Gyiód ~ Gyíos* neveket hozza példaként - ugyancsak e jelenség meglétét igazolva - a *-gy* névszóképzőt vizsgáló tanulmányában (vö. 1940). A képzőcsere fogalmát voltaképpen csak akkor használhatjuk teljes joggal, ha az egyik képzőt úgy váltja fel a másik, hogy a korábbi végérvényesen kiszorul.¹⁵⁷ Gyakran a korai ómagyar kor határain túlmutató adatok tanúságtételére is szükség lehet tehát a jelenség pontos megítéléséhez, így olykor ismét szükséges CSÁNKI történeti földrajzán túl az újkori helynévtárak adataira is utalni.

3.2.1. Ez a morfológiai változás is elsősorban a településneveket érinti. A *-gy ~ -d* képző váltakozása (illetve hosszabb időintervallumban cseréje) figyelhető meg a két baranyai és a borsodi *Nyárágy ~ Nyárád* településnevek esetében, melyek *-gy-s* és *-d-s* alakjai bizonyára párhuzamosan éltek a korban, amit a kétféle képzőt tartalmazó okleveles adatok váltakozása jelezhet,¹⁵⁸ napjainkban viszont *Nyárád* alakban ismeretesek. Az Erdélyi Fehér vármegyei *Gyiógy ~ Diód* településnév *-gy-s* változatára számtalan példát találunk a XIII. és a XIV.

¹⁵⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy a nyelv történetében minden váltást, változást természetesen váltakozás, a régi és az új alak egymás mellett élése előzi meg.

¹⁵⁸ A Borsod megyei település adatai például az alábbi megoszlást mutatják: 1299: *Naragh*, 1317: *Narad*, 1319, 1324: *Narag*, 1325: *Narad*.

századból (1264, 1332-5/Pp.Reg.: *Gyog*; 1272>413, 1327: *Gyogh* stb., hogy csupán a korai ómagyar koron belüli legkorábbi és a legkésőbbi adatokat említsem a különböző lejegyzésű formákra), a *-d* viszont csak a korszak végén, a pápai tizedjegyzékben jelenik meg (*Gyod*). Lipszky-nél mindkét variáns megtalálható *Gyógy* aliis *Diod* formában, s a *-d* csupán ezt követően válik kizárólagossá (pl. Hnt. 1926: *Diód*). Megjegyzendő, hogy míg a korai ómagyar korban a *-gy* helynévképzőként éppoly eleven morféma volt, mint a *-d*, a későbbi évszázadok során csaknem teljesen visszaszorult, szerepét a *-d* vette át.

Az *-s* ~ *-d* képzőváltakozást két településnévben figyelhetjük meg, s mindkettő alapszava növénynév. A Bodrog megyei *Borsós* ~ *Borsód* település eredetibb, *-s* képzős változatában az első említést (1333: *Bursous*) követően nem fordul elő, a pár évvel későbbi keltezésű oklevelekben éppúgy *-d* képzővel találjuk meg (1341: *Borsod*, 1342: *Borsood*), mint CSÁNKINÁL (1342, 1400, 1408, 1466: *Borsod*) vagy az újkori helynévtárakban. Az Esztergom megyei *Mogyoród* ~ *Mogyorós* esetében viszont a *-d* képző szerepel mindössze egyetlen oklevélben, s ott is váltakozva az *-s* képzős formával, amely később uralkodóvá vált. A településnév Lipszky-nél *Mogyorós* aliis *Magyaros*, az 1956-os helységnévtár szerint pedig a *Mogyorósbánya* névben él tovább.

A *Füged* név *Füged* és *Füget*, a *Babod* pedig *Babod* és *Babot* variánsban fordul elő. Ezek státusának, szerkezetének megítélése nehéz, hiszen a képzők önálló volta és hangtani realizációként való értékelése (vö. PAIS 1916: 366, MIKOS 1935: 309, BÁRCZI 1951: 148-9, 162-4 stb.) egyaránt elképzelhető, sőt egyes előfordulásokban további magyarázatok is felvethetők. A kérdésről pontosabban csak a teljes ide vonható anyag tüzetes elemzése után nyilatkozhatunk.

Gyakran előfordul a régi helynévkincsben, hogy egy-egy településnév alapjául szolgáló személynév képzőjében láthatjuk a *-d* ~ *-g* váltakozást, és minthogy a személynév módosulása a településnévben is jelentkezik, talán e helyütt is érdemes foglalkozni vele. A Baranya megyei, ma *Úszög* néven (régén illabiális első szótagi magánhangzóval szereplő) településnév első adata a *-d* képzőt tartalmazza ([1290 k.]: *Yzud*), a következő pedig már a *-g*-t (1332-5/Pp.Reg.: *Yzigh*), s a képzőcsere - amennyiben a mai alakot tekintjük - úgy tűnik, meg is valósult. Ugyancsak a személynévben figyelhető meg a képzőváltakozás és -váltás a szintén baranyai *Sámog(y)* ~ *Sámód* esetében. A településnév adatai a legutolsó korai ómagyar kori (meglehetősen kései, 1338-as) oklevél kivételével a *-d*-s formát mutatják uralkodónak, 1338-ban találjuk csak *-g*-vel a település nevét, s ma ugyancsak *Sámód* a neve. A korai ómagyar kori egyszeri előfordulást azonban kiegészíthetjük kései ómagyar kori adatokkal, a *-g*-s forma ugyanis több ízben is megtalálható ebben a korban: az 1404-es oklevélben *Sámog(y)*-ként (*Samogh*), alig egy évtizeddel korábban pedig *Kis*-, *Nagy*- előtaggal (1391: *Nagsamog*, *Kissamog*) adatolhatjuk a nevét, de ekkor is váltakozva a *-d* képzős alakkal. A képzőcsere végül is a *-d* képzőnek kedvezett. A Békés megyei *Enyed* esetében a korai (1219/550, 1301>437) *Enyeg* alakot egy évszázad leforgása alatt felváltotta, kiszorította az *Enyed* forma (vö. 1320>437: *Enyd*, 1322/338: *Eened*).

Egy-egy képző olykor képzőbokorral váltakozik: növénynévi alapszóhoz járul az *-s* ~ *-sd* a Csanád megyei *Egres* ~ *Egresd*, illetve a *Diós* ~ *Diósd* (régebben *Gyiós* ~ *Gyiósd*) településnevekben. Mindkét névnek az *-s* képzős formája volt az elsődleges, s később egy-egy oklevélben együtt adatolhatók az egyetlen *-sd* képzős alakkal (1330: *Egrus* ~ *Egrys* ~ *Egresd*, illetve 1331: *Gyos* ~ *Gyosd*). Ez vélhetően a párhuzamos használat jele lehet, amely azonban csak rövid ideig állhatott fenn, hiszen a vizsgált korszakban nincs több adat a képzőbokorral ellátott formára, s a XV. századból mindkét településnév csak *-s* képzővel adatolható (1451: *Egres*, 1455: *Dyos*). Az *-s* képző olykor az *-sd*-hez közel álló (egyések szerint azzal azonos) -

st képzőbokkal is váltakozhat. E nevekben is növény- és állatnév szolgál a képzés alapjául. A Baranya megyei *Nádas* ~ *Nádasst* a XIII. század második feléből (első adatként) *-st* képzővel adathozható ([1268 k.]: *Nadasth*, [1292-7], később 1332: *Nadosth*), majd a pápai regestrumban *Nádas* alakban találkozunk vele. Ezt az egyszeri és esetleg kétes előfordulást a későbbiekben (1388, 1392: *Nadasd*, 1451: *Kysnadasd*, 1542: *Kys Nadasd*) *-sd* képzős formák követik. Hasonlóan értékelhető a Bihar megyei *Hodos* ~ *Hodost* településnév, melynek valamennyi adata az *-s* képzőt tartalmazza, a korai ómagyar koriak (pl. [1291-4], 1301, 1321, 1323, 1325, 1329, 1334, 1332-7/Pp.Reg.: *Hudus*, 1332: *Hodos*, 1332-7/Pp.Reg.: *Chodos*) éppúgy, mint a mai alapforma (*Jákóhodos*). Csupán egyetlen helyen, egy 1310/338-ból való oklevél adataként szerepel a település *-st* képzős (*Hudust*) alakban. E forma - az előbbiek tanulságaként - talán inkább alkalmi „újítása”, alkotása volt csupán a lejegyzőnek, ám ha valós nyelvi tényként tekintjük is, aligha élhetett hosszú ideig.

Óvatosan kell bánnunk azokkal a névpárokkal, amelyekben a *-d* képző a *-di* végződéssel váltakozik. A korai adatolású nevekben az *-i*-t tövégi magánhangzónak is tarthatjuk. A Baranya megyei *Ormánd* ~ *Ormándi* és a *Kölked* ~ *Kölkedi* településnevek esetleg így értékelhetők (vö. +1015/+158/Pp.Reg.: *Vrmandy*, *Kulkedy*). Talán hasonló lehet a Bihar megyei *Ártánd* ~ *Ártándi* esete is. A korai időkben a település *Rikácsiártánd* (+1075/+124/+217: *Rikachi Artand*), illetve *Rikács* (1209 Pp.: *Richaz*) néven szerepel az oklevelekben, majd az +1214/334-es hamis iratban találkozunk az egyetlen *Ártándi* alakkal, amit a későbbiekben csak *Ártánd* forma követ, s ma is ez a település neve. Az *-i* elem tövéghangzóként való felfogásának talán ellene szól e forma viszonylag kései adatolása, mellette szólhat viszont az, hogy a helynévképző után olykor sokáig nem tűnik el a tövéghangzó, ugyanis a nyelvérték a magánhangzónak is funkciót tulajdoníthatott a helynévképzésben (vö. LOSONCZI 1942: 239, BÁRCZI 1951: 71, D. BARTHA 1958b: 103, PAPP I. 1963c).

A *-d* képző is váltakozhat az *-sd* képzőbokkal, amint például a Bihar megyei, személynévi alapszavú *Peterd* ~ *Petresd* esetében látható. Ez a váltakozás azért is különleges, mert e fenti alakok mellett találhatunk ugyanabban az oklevélben egy másik *-d* képzős formát is, mégpedig - ha hihetünk a pápai regestrum eléggé kétes pontosságában - a személynévnek ugyanabból a feltételezett *Petre-* tövéből képezve, ami a *Petresd*-ben megfigyelhető. Később mind a *Petred*, mind a *Petresd* eltűnik, s a települést 1382-től *Mezőpeterd* (1382: *Mezewpetherd*, 1485 k.: *Mezewpeterd*) néven említik. A Bihar megyei *Homorog* ~ *Homorogd* település nevében a *-g* képző váltakozik a *-gd* képzőbokkal. A *Homorogd* alak csupán egyszer fordul elő, mégpedig a pápai tizedjegyzék bizonytalan adatai között (1332-7/Pp.Reg.: *Humrugd* ~ *Humrak* ~ *Humruk* ~ *Homrus*). A települést később *Oláhhomorog*-nak nevezik.

Nem képzők, hanem képzőbokok cseréjét figyelhetjük meg a Gömör megyei *Kövesd* ~ *Kövecses* településnév esetében, amely eredetileg *-sd* képzőbokrot tartalmazott (1323: *Kwesd*, 1323/324: *Kuesd*), utóbb ennek szerepét a *-cses* morféma vette át (1343>351, 1346>351: *Kueches*), s a későbbi formája is *Kövecses* mind CSÁNKI (1427: *Koweches*), mind Lipszky és az 1926. évi helységnévtár tanúsága szerint. Kevéssé egyértelmű a helyzet az *-st* ~ *-sd* képzőbokok váltakozását mutató baranyai *Berkesd* ~ *Berkest*, valamint az abaúji *Nádasd* ~ *Nádasst* névpárok esetében, ahol a képzők azonosíthatósága (esetenként azok képzőbokok jellege, azaz az *-s* helynévképzői szerepe) is kétséges.

Névhármassokat, pontosabban az *-s* ~ *-t* ~ *-st* képzők cserélődését láthatjuk igen nagy változatossággal a Baranya megyei *Füzes* ~ *Füzet* ~ *Füzesst* esetében, amely a hasonló hangalakú pataknevből keletkezett metonimikusan. Ennek köszönhető, hogy adataik között gyakran nem könnyű különbséget tennünk, de joggal gyaníthatjuk, hogy a település- és a folyónevet ugyanaz

a változékonyság jellemezte. Az ómagyar kori helység nevét (amely a XV. században, valamint az 1542. évi adólajstromban is csak *-sd* képzővel adatható) egy 1883. kataszteri térkép *Füzes*, illetve *Füzesdi árok* helyneve őrzi, azaz ekkoriban is több képzővel fordul elő. Az *-s* ~ *-sti* ~ *-sd* képzőket találhatjuk meg egy Fejér megyei település (és halastó) *Seges* ~ *Segisti* ~ *Segesd* névhármasában. Az adatok között az *-s* képzős a legújabb (1211), az *-sti* képzős a legrégebbi (1055), s ezt váltja fel pár évtized múltán (+1092/[1325 k.]/399) a *Segesd* névalak *-sd* képzője. A Baranya megyei *Geresd* település nevének első adataival, amelyek *Geresti* hangalakúak, szinte egyidejűleg jelentkeznek a *Gerest* formák, majd a XIII. század végén felbukkan a *Geresd* is, váltakozva az előbbivel, hogy aztán újból visszaadja neki a helyet. A kései ómagyar kort ugyancsak változékonyság jellemzi a településnév hangalakját illetően: a XV. századi *Gerest* formákat (1402, 1478: *Geresth*) az 1542. évi adólajstromban *Geresd* követi, s ma is ilyen néven ismeretes a település. A *-g* ~ *-d* ~ *-gd* képzők váltakoznak az abaúji *Homorog* ~ *Homoród* ~ *Homorogd* nevében. A korai ómagyar korban az alakváltozatok csekély időbeli különbséggel változtatják egymást, s ezt a változatosságot még Lipszky-nél is érzékelhetjük (*Homorogd* vel *Homorod* aut *Homrod*), majd a Hnt. 1956-ban már csak a *Homorogd* alakot találjuk.

3.2.2. A nem településnévi helynevek köréből három hely névváltozatait említhetjük meg. Borsod megyében a Sajó jobb oldali mellékvízét Németi település határában a XIII. századi források többnyire *Hangony* formában említik (vö. [1200 k.]: *Hongvn*, 1230/285: *Hongun*, 1246/437: *Hangon*), ám egy 1286-ból származó oklevél *Hangos*-nak nevezi a folyót. A képzőcsere tehát - amennyiben nem téves lejegyzésről van szó - az *-ny* képzőt érintette, s az alapszón a ritka *-ny* helyett a lényegesen gyakoribb *-s* képző jelent meg (esetleg népetimológias folyamatok közrejátszásával). Baranya megyében a Körös jobb oldali mellékvize a *Füzes* nevet viseli. Nevének fejlődésében (azaz a képzőcserében) három képző vett részt (*-s*, *-st*, *-t*), s az adatok - amint erre a belőle alakult, s vele azonos nevet viselő település esetében is utaltunk - olyan sűrűn és olyan változatossággal követik egymást (vö. például 1232: *Phizes*, 1256: *Fyzezth*, 1315: *Fyzes*, 1321: *Fyuzet*, 1329, 1332: *Fyzezth*), hogy feltehetjük, korszakunkban bizonyára egyidejűleg használhatták mindhárom névformát. Vélhetően nem képzőcsere okozta viszont a Fejér megyei Kolon település határjárásában említett hely nevének hangalakjának módosulását: az 1055-ös tihanyi alapítólevél által *Kövesti* (*Cuesti*) formában közölt, s az 1211-es tihanyi összeírásban *Kövest* (*Cuest*) alakban szereplő helynév esetében az *-sti* > *-st* képzőcsere feltételezését ugyanis az kérdőjelezi meg, hogy az első adat *-i* eleme bizonyára tövégi magánhangzó, nem pedig a képzőbokr hagyományos értelemben vett, képzői szerepű tagja. Így ebben a névpárban egyszerűen a korban zajló általános nyelvfejlődési tendencia (a tövéghangzók eltűnése) eredményezte a két alak különbségét (vö. BÁRCZI 1951: 54).

A képzők cserélődését, váltakozását szemlélve ismételten az a tanulság adódik, hogy a korai ómagyar kor képzőhasználatát, helynévképzését nagyfokú gazdagság és változékonyság jellemezte, ami persze arra is utal egyben, hogy - ha különböző produktivitással, gyakorisággal is, de - a mai helynévalkotástól eltérően, számos képző vett részt a derivációs folyamatokban. Egyes képzettnek tűnő nevek élő voltát, használatuk körét és idejét (azaz névszociológiai státusát) nehéz megítélni, mindenre kiterjedő, általános érvényű tendenciákat éppen ezért aligha állapíthatunk meg.

3.3. Lexikális-morfológiai szempontból különlegesek azok a névpárok, amelyek egyike egyrészes képzett helynév, másik tagjában pedig a képző helyén földrajzi köznévi utótag áll. A típusváltás talán azzal az általános nyelvfejlődési folyamattal magyarázható, amely a korai időszakban a képzéssel, később viszont az összetétellel való szó-, illetve névalkotást helyezte előtérbe. MEZŐ ANDRÁS például a középkori *Kerekegyház* falu adatai között a XIV. század

első feléből *Kereki* formát említ (1982: 76). A képző > földrajzi köznévi utótag változásokban a névformáns értékű helynévképző szerepét a helynévséget markánsabban, pontosabban kifejező (általában földrajzi köznévi) lexéma vette át (vö. HOFFMANN 1993: 79, illetve ld. még ehhez TNyt. II/1: 314, 317-20).

3.3.1. Az efféle váltakozás vagy csere a településnevek körében - az időbeliség viszonylatában - többféleképpen is megtörténhetett. Előfordulnak olyan helynévpárok, amelyek nagyobb időintervallumban tükrözik ezt a megfelelést. A Békés megyében az ómagyar korban ([1330 k.]) *Peterd*-ként említett helynek jóval később (1807) *Peterhely* felel meg, azaz a *-d* képzőt a *-hely* földrajzi köznévi utótag váltotta fel. Az *-i* képző típusváltását láthatjuk a Fejér megyei *Halászi* esetében, amely nevét udvari halász lakóiról kapta, s beilleszkedett a korai ómagyar kor jellegzetes foglalkozásnév + *-i* szerkezetű helynevek sorába (1291: *Halasci*). A XV. század okleveleiben *Halásztelek* (1424: *Halaztelek*, 1487: *Halazthelek*), a későbbi helynévtárakban pedig *Halászi* (Lipszky) és *Halásztelek* (Hnt. 1913) alakban egyaránt előfordul, azaz a váltakozás nem csupán az ómagyar kor, hanem a későbbi korok szinkroniájában is megfigyelhető. Óvatosságot kívánnak meg tőlünk az Erdélyi Fehér vármegyéből adatolt *Martoni* ~ ma: *Mártontelke* település adatai. Egy 1319>413/414-ből való oklevélben *villa Mortoni* névadatot találunk, amely talán értelmezhető 'Márton falva'-ként is, azaz a *Mortoni* alak csupán a személynév latin genitivusi formája lehet, s ebben az esetben az adat a *Mártonfalva* latin fordítása.

A korai ómagyar kor időhatárain belül is észrevehetőek ilyen képző > földrajzi köznévi második névrész jellegű változások. A népnévi alapszót tartalmazó *Németi* (1325: *Nempti*) nevében az *-i* képzőt valamivel több mint száz év elteltével az *-egyház* lexéma váltotta fel (1453: *Nemetheghaz*).¹⁵⁹ Ugyanezt láthatjuk a foglalkozásnévi alapszavú Bihar megyei *Csősz*i település névelőfordulásaiban, ahol az *-i* képzős alak (1214/550: *Cheusci*) helyett közel másfélszáz év múlva a *Csősztelek* szerepel (1351, 1415: *Cheustelek*). Az ugyancsak Bihar megyei *Györgyi* pár évtized alatt *Györgytelké*-vé alakul át (1327/469: *Gyorgteluky*, 1332: *Gyurgteluke*). Kétséges az 1292/407-es oklevél *t. Georgy* adatának értékelése: *-i* képzős helynévnek és a *György* (*Georg*) személynév genitivusi formájának egyaránt tarthatjuk.¹⁶⁰ Sajátos típusváltáson ment keresztül az az Esztergom megyei település, amelynek eredeti neve - első adatai alapján - *Szamárdfölde* lehetett (1262: *Zamardfelde*). Egy három évtizeddel későbbi oklevélben *Szamárd* formában jelentkezik, amely a későbbiekben váltakozást mutat a *Szamárvár* névformával (1292: *Zamard* ~ *Zamarvar*), azaz a *-d* képző helyén, azzal párhuzamosan a *-vár* földrajzi köznév szerepel.

Néhány névpár fejlődése eltér az általánosabbnak gondolható képző > földrajzi köznév változási iránytól, s éppen fordított sorrendet tükröz: a földrajzi köznévi utótagot váltja fel a képző. Doboka megyében például az 1320-ban *Kovácsstelke*-ként szereplő település alig másfélszáz év elteltével, 1467-ben *Kovácsi* néven említetik, s máig ennek továbbélését jelzik az újabb kori helynévtárak adatai. Az sem szokatlan, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni a változás irányát, mert a két névalak egy időben váltakozik egymással. A korai ómagyar korban Abaúj megyében például a *Jánosi* ~ *Jánostelke* nevek egyidejű létezését gyaníthatjuk, a

¹⁵⁹ Ennek persze településtörténeti okai is lehettek. Az *-egyház* és a *-telek* utótaggal való kiegészülésről és az ezzel összefüggő elpusztásodási folyamatról az I/3. fejezetben tárgyalt összetett helynevek kapcsán már szoltunk.

¹⁶⁰ BENKŐ LORÁND egy másik lehetőséget is felvet a hasonló szerkezetű nevek kapcsán. Úgy véli, a személynéven található *-i* a latin *-ius* személynévvégződés *-i* hangját is őrizheti (vö. 1949a), amit azért tarthatott meg, mert éppen egybeesett a kérdéses *-i* (< *-é*) helynévképzővel.

XV. századtól a településnévnek már csak a képzős formája ismeretes, mégpedig *Jánosdi* alakban (vö. 1404: *Janusdy*, 1427: *Janosdy*), a későbbiekben pedig ismét másképp, *Jánosd* néven szerepel.

3.3.2. A képző váltakozása vagy felcserélődése földrajzi köznévvvel a nem településnévi helynevek körében is megfigyelhető. Az Abaúj megyei Gadna település határában említi egy 1320-as datálású oklevél a *Mogyorós-berek* ~ *Mogyorósd* alternánspárt. A Bodrog megyei Segesd település határjárásában pedig a *Segesd* ~ *Seges-tó* névvel találkozhatunk. Ez utóbbi esetben jelentős időbeli különbség is van a két különböző morfológiai szerkezetű forma között (1055: *Segisti*, 1400, 1407: *Segestho*).

A víz- és határneveket nem hívhattuk ugyan jelentős mértékben segítségül, de a településnévi adatok alapján talán megerősíthetjük azokat a véleményeket, amelyek a képzők földrajzi köznévi névrészcseréjét, 'hely' jelentését hangoztatják. A két formáncsoport közötti átjárhatóságot az előbbi példák szemléletesen igazolhatják. Adataink gyakran alátámasztják azt a feltevést is, hogy a helynévalkotást ugyanazok az általános nyelvfejlődési tendenciák jellemzik, amelyek a közszók létrejöttét, alakulását is irányítják, azaz a korai időkben oly gyakori képzést a későbbi századokban az összetétellel való helynévalkotás váltja fel. Kivételek persze mindig akadnak, s így azok a helynévpárok, amelyek fejlődésére az ellentétes irány jellemző, a nyelvfejlődésnek más szempontból általános, a nyelvi tudat ingadozásából adódó jellegzetességét is jelzik egyúttal.

3.4. A képzésről szóló gondolataink befejezéseként azokról a helynevekről kell szólnunk, amelyekben több típus keveredését tapasztalhatjuk. A szinonimáiban a képzők váltakozását mutató Abaúj megyei *Erdej* ~ *Erded* (1221/550: *Erdei* ~ *Erded*) településnév az 1272>344-es oklevélben a képzők helyén a *-falva* földrajzi köznévi utótaggal tűnik fel *Erdőfalva* (*Erdeufolua*) formában.

Más helynevekben a képzős - képzőtlen név váltakozása mellett a képzők cseréjét is megfigyelhetjük. A Dráva jobb oldali mellékvizét Baranya vármegye Ny-i részén *Alma* ~ *Almás* ~ *Almádi* néven említik. Bars vármegye É-i erdős vidéke a XI. században (a hamisított garamszentbenedeki oklevélben) *Sosolgy*, a XIII. században mindvégig *Sosol*, majd az 1400-as évek elején *Sosold* alakban szerepel. A névnek és alakjainak magyarázatát azonban az etimológia tisztázatlan részletei megnehezítik (vö. JUHÁSZ 1988: 98).

Sajátosan alakult a Győr megyei *Ravazd* falu neve: az első okleveles adat *Ravaszi* formájú ([1093]: *Ruohti*), ezt több változat követi: *Rosz* (1137: *Roz*) ~ *Ravaszi* (1216 Pp./225 k.: *Ruohti*) ~ *Roszd* (1222: *Ruzd*) ~ *Ravaszd* (1222: *Rvozd*) alakokkal egyaránt találkozhatunk, míg végül a *Ravazd* forma diadalmaskodik (1334 Pp./240 k.: *Rauasd*), s marad fenn mindmáig. A névalak változását a hozzá végső soron alapul szolgáló közszó többféle hangfejlődése (vö. TESZ. *ravasz* és *róka*) is befolyásolhatta, ehhez járult a típusingadozás, illetőleg típusváltás többszöri jelentkezése.

A képzős - képzőtlen névpár mellett a képzős forma kétrészes, földrajzi köznévi utótagú helynévvvel váltakozik a Borsod megyei dédesi vár XIII. századi névelőfordulásaiban: *Dédes* ~ *Dédesd* ~ *Dédesköve*.¹⁶¹ Jellegében hasonló a Csongrád megyei *Szer* ~ *Szeri* ~ *Szermonostora* településnév helyzete is: a *Szer* ~ *Szeri* névpár használata (az igen nagy számú adat alapján feltehetően) éppúgy párhuzamos lehetett (pl. 1325, 1326, 1327: *Zer*, 1326: *Zeryry*, 1328: *Scery*), mint a *Szeri* ~ *Szermonostora* alakoké (pl. 1329: *Zeemonostora* ~ *Zery*). Többféle

¹⁶¹ Elképzelhető persze, hogy a nevek nem pontosan ugyanarra a denotátumra vonatkoznak: a *Dédes köve* a hegy neve is lehetett, amelyen *Dédes* ~ *Dédesd* vára épült.

elnevezése volt annak a Doboka megyei településnek, amelyet *Mohar ~ Kismohar ~ Mohalytelke* mellett *Mohaly ~ Kismohalyi ~ Kismohalytelke* néven is említene, azaz a képzőtlen *Mohaly* foma mellett megtalálhatjuk az *-i* képzős *Kismohalyi*, illetve a *-telke* utótagú *Kismohalytelke* névalakot. S ezek az alakváltozatok egy ízben azonos oklevélből adatolhatók ([1326-42]>347: *Muhol ~ Kysmuholi ~ Kysmuholtelke*). Nem földrajzi köznévvél, hanem önálló helynévi lexémával váltakozik a képző a Győr vármegyei *Barát* (pl. 1232: *Borat*) ~ *Baráti* (pl. 1251/263/398: *Barathy*) ~ *Barátsokoró* (1262: *Baratsucarov*) névbokorban. Az adatok időbeli váltakozása, párhuzamos jellege miatt a településnév fejlődésében biztos irány nem állapítható meg, de a *-sokoró* névrész formálisan kétségtelenül az *-i* képző helyén áll.¹⁶² Az Arad megyei *Hodos* nevei többszörösen is vegyes típust alkotnak: található ugyanis közöttük a képzőtlen - képzős megfelelés (*Hodos ~ Hodost*) mellett képzőcserét mutató (*Hodost ~ Hodosd*), illetve a képzőt köznévi utótaggal váltakoztató (*Hodosd ~ Hodos-monostora*) névpár. A típusváltás végleges bekövetkezését nem mondhatjuk ki, minthogy a települést később *Hodos ~ Hodosbodrogi* néven említik.

3.5. Természetesen az itt kiemelt és bemutatott helynevek, helynévtípusok mellett igen magas azoknak a névelőfordulásoknak a száma is, amelyek kérdésesek, amelyekkel tehát itt nem foglalkozhattunk. A gondot ezekben többnyire a személynevekkel való esetleges azonosság vagy az adatok bizonytalansága, romlott, valószínűleg hibás formája, máskor pedig a képzők helynévképző voltának vitathatósága okozza.

3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett helynevek

A jelentésbeli szóalkotás a közszavak körében a szókincs gyarapodásának egyik leggyakoribb módja (ld. erről részletesen PAPP I. 1963a, KÁROLY S. 1970: 218). A névtipológiák ugyanakkor nem tekintik névkeletkezési kategóriának a jelentésbeli változásokat, így a kategória jelentőségének hangoztatásával, s magának a terminusnak a használatával a hazai szakirodalomban HOFFMANN helynév-tipológiáját megelőzően nem is találkozunk, pedig - mint a továbbiakban látni fogjuk - ez a névalkotási eljárás a helynevek körében is igen jelentős. Annak, hogy a szakirodalom nem tárgyal ilyen összefoglaló kategóriát (noha a pusztai személynévi, törzsnévi, foglalkozásnévi, szentnévi eredetű helynevekről minden településnevekkel foglalkozó munka szükségszerűen említést tett) abban láthatjuk az okát, hogy ezek a munkák a helynevek eredetének, változásának regisztrálásán túl „az átalakulás lélektani hátterének megvilágítására összpontosítanak, a nyelvi feltételekről ezekben csak ritkán esik szó” (HOFFMANN 1993: 89).

Jelentésbeli névalkotásnak a névkeletkezési folyamatok azon eljárásait tekintjük, amelyek során „a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg”. A jelentésbeli névalkotás tehát a belső névadás olyan fajtája, ahol a helynéviség szempontjából a nyelvi szerkesztés nem játszik szerepet (HOFFMANN 1993: 92).

E fogalomkör alatt többféle jelenséget kell tárgyalnunk. HOFFMANN-nál öt kategóriával találkozunk (jelentéshasadás, jelentésbővülés vagy -szűkülés, névátvitel: metonímia és metafora, indukciós névadás, névköltöztetés). Névkorpuszomban ezek közül a jelentéshasadás,

¹⁶² Megjegyzendő, hogy a településnek van egy másik, két névrészből álló megjelölése is, amely viszont (ugyancsak *-i* képző nélkül) a második névrészként tartalmazza a *-barát* lexémát: *Telekbarát* (1341: *Thelukbarath*). Összetételben tehát (függetlenül az elő- vagy utótag pozíciótól) a *barát* lexémát képző nélküli alakban találjuk meg.

a metonimikus névátvitel és a névköltöztetés eseteivel találkozhatunk, így munkámban is csupán ezekről ejtek szót.

3.1. Jelentéshasadás

Dolgozatom vezérlő gondolata, a helynévrendszer modellhatása, a névmintákhoz való igazodás nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a tulajdonnevek közzsói előzmények fokozatos átértékelődésével is létrejöhessenek,¹⁶³ amennyiben azok a névszerűség funkcionális és alaki követelményeinek megfelelnek (vö. HOFFMANN 1993: 93).

Jelentéshasadáson azt a névkeletkezési folyamatot értjük, amikor „puszta földrajzi köznévből - bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül - helynév keletkezik” (i. h.). Jelentéshasadással tehát csakis olyan nevek jöhetnek létre, amelyek lexikális-morfológiai szinten földrajzi köznévvvel azonosak. Másrészt viszont egy puszta földrajzi köznévi helynév nem feltétlenül jelentéshasadás útján vált tulajdonnévvé, keletkezésében más névalkotó mozzanatok (pl. szerkezeti változás, metonímia stb.) is szerepet játszhattak. A Bars vármegyei *Sár* víznév esetében például ezt könnyűszerrel elképzelhetjük, ugyanis szinonim nevei¹⁶⁴ között *Nagy-sár* és *Zselizi-sár* is szerepel, s a névváltozatok adatoltsági viszonyai egy esetleges *Nagy-sár* > *Sár* szerkezeti változást (ellipszist) is megengednek.¹⁶⁵

A jelentéshasadás kapcsán sok esetben gondot okoz annak eldöntése, hogy az itt tárgyalt nyelvi elemek köznévi vagy tulajdonnévi értékkel rendelkeznek-e. A régi oklevelekben s különösen egy-egy vármegye területén gyakori *Bérc* előfordulások például vélhetően több ízben csupán az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázhatók, s kevéssé tekinthetők tulajdonnévnek. A régi forrásokban előforduló *Patak*, *Domb*, *Aszó*, *Liget* stb. tulajdonnévi értékének megítélésében azok a névszociológiai tényezők sem segíthetnek bennünket, amelyek egy-egy újabb név kapcsán esetleg megvilágosíthatják a névség háttérét, ilyen értelemben vett státusát. De minthogy a nyelvhasználók kompetenciája ebben a tekintetben ugyancsak bizonytalan, könnyen megtéved, ez a lehetőség is csupán bizonytalan támpontul szolgálhat még élő nevek esetében is a helynevek kutatójának.

A szakirodalomban olvashatjuk azt a megállapítást, hogy a településeken létező egyedüli objektumfajtákat olykor elég csupán a helyfajtajelölő közzszóval megnevezni (vö. pl. KÁLMÁN 1989: 111), nincs szükség további differenciálásra, hiszen a név így is egyedít. A földrajzi köznévi helyneveket szemlélve az a benyomásunk támad, hogy többnyire azok alakulnak

¹⁶³ A fokozatos tulajdonnevesülés gondolata egyébként igen markánsan jelentkező tétele a korábbi szakirodalomnak. A helynevek keletkezésének ezt az útját reális lehetőségnek tarthatjuk ugyan, de közel sem kizárólagosnak.

¹⁶⁴ A vélhetően jelentéshasadással keletkezett helyneveknek a szinonimáikkal együtt való vizsgálata különösen nagy haszonnal járhat az adott név névrendszertani helyzetének meghatározásában is. Szinonimitáson a helynevek esetében mint a történeti változásoknak egy adott időmetszeti kivétítését értjük (vö. ehhez HOFFMANN 1993: 96).

¹⁶⁵ A szempontunkból leglényegesebb első adatokat tekintve a következő adatsor áll előttünk: 1255: *Nogsar*, 1274: *Saar*, 1274: *Selyzy sar*. Ez persze nem feltétlenül jelent ilyen időbeli egymásutániségot a különböző alakok között, hiszen tudjuk jól, egy-egy helynév adatolhatósága mindig véletlenszerű. S másrészről a *Sár* > *Nagy-sár* változás éppúgy nem ritka szerkezeti módosulás, közismert dolog ugyanis, hogy a beszélők névérzéke ez utóbbi, kétrészes névalakulatot névszerűbbnek érzi, mint egyrészes (puszta földrajzi köznévi) szinonimáját. És végül az sem elképzelhetetlen, hogy ezek a névváltozatok különböző folyóágak nevei lehettek.

önmagukban tulajdonnévvé, helynévvé, amelyek speciálisabb jelentésűek. Ez nagyon jól tükröződik például az erdőnevekben. Az *eresztvény* ‘fiatal, sarjadó erdő’ (TESz.) földrajzi köznévből jelentéshasadással keletkezett erdőnevek nem ritkák a korban (Abaúj vm. területén három, Barsban két *Eresztvény* nevet viselő erdővel is találkozunk). Az azonban feltűnő, hogy míg az *eresztvény* önmagában is gyakori erdőnévként (véleményem szerint éppen specifikusabb jelentése miatt¹⁶⁶), addig más erdőt jelölő közsók többnyire kétrészes nevek helyfajtajelölő alaprészeként szerepelnek: Abaúj-Győr vármegyék korai ómagyar kori határneveinek rendszerében az *erdő* és a *kerek* egyetlen egyszer sem fordul elő önmagában helynévként, a némiképpen árnyaltabb - az *eresztvény*-hez hasonlóan kevésbé általános - jelentésű *haraszt* (vö. *Haraszt* Bars vm.-ben két objektum nevéként is), *oltvány* (vö. *Oltvány*, Bars vm.) vagy *liget* (vö. *Liget*, Abaúj vm.) azonban ugyancsak adatolhatók egyrészes nevekként.

A két vizsgált vármegye területén a jelentéshasadással keletkezett nevek a következők (a korábban említett kételyeknek továbbra is a szem előtt tartásával): vizek megjelöléseként a *Patak* és a *Sár* Bars megyéből, a *Morotva* tónévként, illetve a *Szék* mocsaras hely nevéként Abaújból; kiemelkedések neveiként számos *Bérc*-cel találkozhatunk Abaújban és Barsban egyaránt, Abaújban ugyancsak több *Halom* névelőfordulással, illetve a *Domb* névvel. Az *Aszó* völgy megnevezése Bars megyében, a *Parlag* földterületé Abaújban, a *Berek*, *Eresztvény* (Abaúj, Bars vm.), *Haraszt*, *Oltvány* (Bars), *Liget* (Abaúj) erdőnevek, a *Bánya* (Abaúj vm.) bánya-, a *Lak* (Abaúj vm.) és a *Szeg* (Bars vm.) pedig településnevekként szerepelnek a korpuszban. Az abaúji *Mezsgye*, *Láz*, *Irtvány* pontosabban meg nem jelölt objektumfajták megnevezései.

3.2. Metonimikus névátvitellel keletkezett helynevek

A névátvitelt a névtanban is hasonlóan kell érteni, mint a közszavak esetében (erről ld. GOMBOCZ 1926: 63 kk., PAPP I. 1963a: 9-10, KÁROLY S. 1970: 252 kk., J. SOLTÉSZ 1979: 34-6), azzal a különbséggel, hogy mivel a tulajdonneveknek nincs fogalmi jelentésük, vannak viszont a névadás alapjául szolgáló fogalmi jegyeik, névátvitelnek e fogalmi jegyek érintkezése alapján történő névadást tekintjük (vö. HOFFMANN 1993: 100-1). A névátvitel jellemző típusai (vö. KÁROLY S. 1970: 164 kk.) közül korpuszunkban csupán a metonímiával találkoztunk, metaforikus névadásra ebben az adatállományban nincs példa, a névátvitel harmadik formáját, a szinekdochét pedig a helynévvizsgálatokból eleve ki is iktathatjuk, mivel a nem-faj viszonyra a helyek vonatkozásában aligha találunk példát (vö. KÁROLY S., i. m. 164, HOFFMANN 1993: 101). A névátvitel mindig egyrészes nevet hoz létre, s ez a név funkcionális síkon az adott hely valamely sajátosságának leírása lehet csupán.

A metonímia a névátvitel azon válfaja, „amely két fogalom közti térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok-okozati kapcsolaton alapul” (FÁBIÁN-SZATHMÁRI-TERESTYÉNI 1958: 108). Az eredeti és az új jelentés viszonyának vizsgálata nemcsak a közszavak, hanem a helynevek körében is eredményekhez vezethet, így ennek alkalmazása e helyütt is indokolható, segítségével további csoportok különíthetők el. S ugyanígy lényeges szempont, hogy amikor a metonimikus névátvitel típusait ismertetjük, egyúttal a nevek szemantikai funkcióját, jellegét is

¹⁶⁶ Az *Eresztvény* névelőfordulások előtti latin minősítések sokfélesége: a *nemus permissorium* ‘fiatal, sarjadó erdő’, a *rubetum* ‘cserjés’ és a *silva* ‘erdő’ mellett a *parva silva* ‘kis erdő’ is a sajátos jelentéstartalomra utal.

meghatározzuk - ezáltal is szerves kapcsolatot tartva fenn a történeti és a leíró elemzési szint között.¹⁶⁷

A vizsgált adatállomány metonimikus nevei az alábbi jelentés-összefüggésekben keletkezhettek. Zömmel két főbb csoportot különíthetünk el, melyek azonban további alkategóriákra bonthatók. Az egyik esetben a hely egy másik hellyel van kapcsolatban, a másik esetben pedig valamely személlyel vagy személyekkel.

1. hely → a hely, ahol ez található

HOFFMANN munkájában e vizsgálat elvégzéséhez a Pápai és a Nyírbátori járás helynévkincsét használta fel, s e két járásban (noha a részkategóriák járásonként lényeges eltéréseket jeleznek) a metonimikus nevek között ez a legnépesebb csoport. A korai ómagyar kor két vizsgált vármegyéjében a hely > hely metonímia szerepe - mint ezt látni fogjuk - jelentősen alatta marad a személy > hely metonímiának. Hasonló a helyzet az Árpád-kori Győr megye településneveinek körében is. Látszólag ez akár a korok közötti különbségre is utalhat: a régi és a mai helynévrendszerben ebben a tekintetben lényeges különbségek mutatkoznak. Jelentősen torzítanánk azonban a valóságot, ha nem pontosítanánk (elsősorban nem is az időtényező, hanem a helynévfajták vonatkozásában) a fenti megállapítást. HOFFMANN nem települést jelölő helyneveket vizsgált, dolgozatunk valamennyi helynévfajtaról szól (de többségben vannak benne a településnevek), a győri monográfia pedig a településnevek elemzésére irányul. Ezeket az eltéréseket figyelembe véve az egyes munkák, vizsgálatok eredményeiben mutatkozó különbségek másként is magyarázhatók. A nem településnévi helynevek körében - ahol korszakunkban a metonímia jelentősége lényegesen csekélyebb, mint a településnevek között - Abaúj és Bars vármegyében is (ahogyan HOFFMANN munkájában láthattuk) a hely > hely metonímia jelentősége nagyobb, személy > hely névátvitellel viszont szinte kizárólagosan a településnevek körében találkozunk, ott azonban igen tekintélyes mennyiségben. Nem véletlen ez sem, hiszen a kor jellegzetes névalkotó eljárása volt például a pusztá személynévi helysénévadás.

1.1. folyó → hely (többnyire település), amely mellette található

A vizek, folyók és a települések között fennálló (mindkét irányban működő) szoros kapcsolatról a szakirodalom több ízben is tett említést. A vizsgálatunk alapját jelentő névkorpuszban ez a kapcsolat ugyancsak markánsan jelentkezik. Abban az esetben, ha a település neve a mellette vagy rajta folyó víz, patak nevével alakilag pontosan megegyezik, nagy valószínűséggel folyónév > településnév metonímiáról beszélhetünk. De nem zárhatjuk ki természetesen (elsősorban kisebb, egy település határjárásában említett patakok esetén) a fordított névátvitel lehetőségét sem. A két vármegyében egyetlen kivételtől (*Zsíkva*) eltekintve csakis Abaújban láthatjuk ezt a névadási folyamatot. A település mellett elfolyó víz nevéből keletkezett tehát metonimikus névadással, s funkcionálisan a folyó melletti fekvésre utal az abaúji *Bózsza*, *Kolbása*, *Miszla* településnév. Az Ida folyó mellett két *Ida* falu is kialakult, melyek rövidesen nevükben is elkülönültek: *Kisida*, *Nagyida*. (*Kisida* szinonim neveiben - *Csirkeida*, *Egyházasida*, *Felida* - mindemellett a névadói szemlélet, a motívumok igen nagy gazdagsága, sokszínűsége ismerhető fel.) A *Bódva* folyó nevét ugyancsak több település megjelölésére felhasználták. A Szerencs patak közelében fekvő, mindössze egy alkalommal előforduló *Bódva* településnevet víznévi metonímiával is magyarázhatjuk ugyan, de az sem elképzelhetetlen, hogy

¹⁶⁷ A HOFFMANN-féle helynév-tipológiának ezt a vonását a gyakorlatban is eredményesen alkalmazta Győr vármegyei névmonográfiájában a BÉNYEI ÁGNES-PETHŐ GERGELY szerzőpáros, s ez ugyancsak megerősítheti az eljárás helyességét.

a castrum *Boldua* adat latin községi *castrum* minősítése a névhez tartozik, s így ez az egyébként egyedülálló forma a *Bódvakő* pontos megfelelője, annak adatsorába illik. Abaúj vármegye ÉNy-i részén, a Bódva bal partján fekvő települést a németek a *Bódva* folyóról *Moldau*-nak hívták (vö. Gy. 1: 147, FNESz. *Szepesi*). A Bars vármegyei *Zsikva* település neve a korszakunkban mindössze egyetlen oklevélből, a garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből idézhető *Zsikva* folyónévből alakult metonimikus névadással, s a Zsitva eredőága melletti fekvés szolgált a névadás motivációjául (vö. ehhez FNESz.). Valamennyi példában látható korszakunkban a helynevek poliszemantikus viszonya: az azonos nevet viselő víznév és településnév egyaránt adatolható a korai ómagyar korban.

A fenti példák azt jelzik, hogy többnyire egyrészes víznevek alakultak metonimikusan településnevekké, ez azonban nem tekinthető kizárólagosnak. A *Szikszo* településnév minden valószínűség szerint egy elsődleges (de nem adatolható) *Szik-aszó* víznévből származik, amely a *szik* ~ *szék* ~ *szik* 'esőtlen nyarakon kiszáradó tó, időszakos vízállás' és az *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' földrajzi köznévi összetétele (vö. FNESz.). A metonimikus névalkotást a víznév esetleges elhomályosulása (azaz az etimológiai jelentés kevésbé áttetsző volta) talán ugyancsak elősegíthette.

1.2. település → folyó, amely mellette folyik

Abaúj vármegye egyes területein a településnév > víznév metonímia különösen jellegzetesnek tűnik: ezt a *Nyésta*, *Pocsaj*, *Pocsim* és esetleg a *Gadna*, *Monaj* víz- és településnevek jelzik. Az utóbbi két név fejlődéstörténete nem egyértelmű, nehézségeikről szoltam a korábbi fejezetekben. A *Szerencs* patak esetében ugyancsak a mellette (de Zemplén megyében) fekvő *Szerencs* település neve vonódhatott át a víz megjelölésére.

1.3. épület → hely, ahol ez található

A metonimikus névátvitel alapjául a legkülönbébb épületek (templomok, malmok stb.) megnevezései szolgálhattak. A vizsgálatunk tárgyát képező két vármegyében azonban ebben a csoportban csaknem kizárólagosan olyan helyneveket (településneveket) említhetünk, amelyek esetében a megnevezés alapja a településen lévő templom patrocíniumi neve volt: *Mindszent*, *Szentandrás*, *Szentiván*, *Szenttrinitás* Abaúj és *Szentgyörgy*, *Szentmárton* Bars megyéből. Bars megyében mindezek mellett található még két *Keresztúr* nevet viselő település is, melyek vélhetően szintén ebbe a kategóriába sorolhatók be.¹⁶⁸ Egyetlen esetben nem patrocíniumi név szolgáltatta a metonímia alapját, de itt is egyházi építmény neve vonódott át a település megjelölésére: az abaúji *Kápolna* településnév esetében. Az új jelentés tehát a fenti példák mindegyikében településnév.

1.4. építmény → hely, ahol ez található

Az abaúji *Mészpest* és esetleg a Bars megyei két *Bálvány* név tartozik ebbe a kategóriába. Az előző a m. R. N. *mészpest* 'mészégető kemence' összetett főnévből keletkezett metonímiával.

¹⁶⁸ A magyar nyelvterület nagy részén előforduló *Keresztúr* helynevek értelmezése vitatott. KISS LAJOS a m. *kereszt* 'feszület' és az *úr* 'uraság' összetételeként magyarázza, s a településnév arra utalhat, hogy templomát a Szent Kereszt tiszteletére avatták fel. István király 1018 körül kapta a görög császártól a *Kereszt Úr* ~ *Szent Kereszt* patrocíniumhoz szükséges kereszttereklyét, így tehát a *Keresztúr* ~ *Szentkereszt* helységneveink ezt követően keletkezhetek (vö. FNESz.). MEZŐ a *Keresztúr* helységneveink első névelemében egy 'Krisztus' jelentésű személynévet gyanít, ugyanis - mint hangsúlyozza - az *úr* szót csupán személynévek vagy személyt jelentő közszavak mellett használták (vö. 1996a: 122).

A *pest* szónak a hegyek, sziklák nevében előforduló ‘barlang’ jelentésével (vö. DÉNES 1997) itt nemigen számolhatunk. A *Bálvány* nevek a m. *bálvány* ‘kőoszlop, határkő stb.’ jelentésű főnévből keletkeztek metonimikus névadással, s elsődlegesen bizonyára valamely itt található szikla megjelölésére szolgálhattak, amelyen sokak szerint pogány jelvényként kőoszlop állt.

1.5. kút, forrás → hely, ahol ez található

Az egyetlen ide vonható adat, a *Setétkút* településnév olyan kútról vagy forrásról kaphatta a nevét, amelynek vize sötét színű volt (vö. FNEsz.). A *sötét* melléknév helynévi alkalmazását másutt is láthatjuk; ld. például a *Sötét-völgy* helynevet Abaújban. A *Setétkút* településnévként egyrészesnek minősül (egyetlen névrészfunkció fejeződik ki benne), hiszen denotátumáról csupán annyit közöl, hogy az ‘a Setét-kút nevet viselő hely mellett található’.

1.6. terepalakulat → hely, ahol ez található

Az olyan településneveket sorolhatjuk ide, amelyek elsődlegesen erdő (*Nyír*, *Petkfűze*, *?Százfa*), hegy (*Saskő*), völgy (*Vízvölgy*), valamilyen terület, kisebb táj (*Szilvaköz*), partszakasz (*Magasmart*) vagy éppen sziget (*Sziget*) megjelölésére szolgáltak. Az oklevél szövegezéséből ez ugyan nem derül ki, de minden bizonnyal nem csupán a rókák fészket, hanem a környéküket is jelölhette a *Ravaszlyuk* név. Ezek a lexikálisan többségükben összetett nevek (mint például a *Petkfűze*, *Saskő*, *Vízvölgy*, *Szilvaköz* vagy a *Magasmart*) névszerkezeti szempontból (funkcionális-szemantikai tartalmuknak megfelelően) a *Setétkút*-hoz hasonlóan egyrészesnek minősülnek.

A metonímia itt bemutatott esetei (talán a település > folyó változást kivéve) abba a csoportba sorolhatók, amelyet KÁROLY SÁNDOR pars pro toto metonímiának nevez (vö. 1970: 168), azaz amikor a táj egy részletének vagy a tájban lévő valamely objektumnak a megnevezéseit használják fel egy-egy nagyobb területi egység tulajdonnévül (HOFFMANN 1993: 106).

2. személy / csoport → a hely, ami a tulajdona és/vagy a hely, ahol lakik¹⁶⁹

Ezen a ponton kell néhány megjegyzéssel visszatérnünk a Tudománytörténeti előzmények (I/3.) fejezetben bemutatott korai helységnevtípusokhoz. Ott utaltam ugyanis arra, hogy a szakirodalom a puszta személynévi helynevekkel tipológiai (vagy más, például „névélettani”) megfontolások alapján szoros rokonságban állónak tekinti egyrészt a nép-, a törzs- és a foglalkozásnévi helyneveket (melyeket összefoglalóan társadalmi csoportnevekből alakult helyneveknek is szokás nevezni; vö. ehhez KISS LAJOS 1996e: 446), másrészt a patrocíniumi helységneveket is. E névtípusok kapcsolatai valóban egyértelműek: közöttük elsősorban szemantikai értelemben véve ismerhetők fel összefüggések (funkcionálisan mindegyikben

¹⁶⁹ A „→ a hely, ami a tulajdona” és „→ a hely, ahol lakik” értelmű névátviteleket a névelemzés leírási keretétől szolgáló helynévvizsgálati modell különválasztva tárgyalja. Összevonásukat a történeti névanyag vizsgálatában azonban több tényező is indokolja. A két kategória alá történő megnyugtató besoroláshoz azt kellene ugyanis mérlegelni, hogy „a motiváció tárgya (értsd: akiről/akikről a települést elnevezték) tulajdonosi vagy lakosi minőségben volt jelen. Ezzel kapcsolatban két probléma is van. Az egyik az, hogy a korai ómagyar kori birtokviszonyok dokumentálásához igen gyakran nincs elég fogódzó. (...) A népnévi helynevek kapcsán szintén elmondhatjuk, hogy a terület birtokbavételekor feltehetőleg tulajdonosi birtokbavétel is történt, de ezt csak birtokjogi adatok erősíthetnék vagy cáfolhatnák meg. A másik gond az, hogy az ott lakás és ott birtoklás sok névadásnál természetes módon fonódik össze, tehát nem *vagy-vagy*, hanem *is-is* viszonyt tükröz.” (JUHÁSZ 2000: 133).

személy(ek)re utalás fejeződik ki, bizonyos tekintetben a patrocíniumi nevek is ilyennek minősülnek).

E névtípusok között - elsősorban nyelvi realizációjukat (lexikális-morfológiai megformáltságukat s ezzel szoros összefüggésben kialakulási folyamataikat) nézve - azonban lényeges eltérések is mutatkoznak. A személynév pusztá személynévként (metonímiával) vagy helynévképző hozzáadásával (morfológiai szerkesztéssel), illetve földrajzi köznévi utótaggal (szintagmatikus szerkesztésű) összetételben alakulhatott helynévvé. Tipológiai szempontból hasonlóan viselkedik a nép-, illetve a foglalkozásnévi lexéma is: a közszó gyűjtőnévi értelemben önmagában metonimikus névadással éppúgy helynévvé válhat, mint helynévképző segítségével vagy összetett helynév részeként. E három névtípus tehát a névkeletkezési folyamatok alapján is szoros összefüggéseket mutat.

Másként áll a helyzet a törzsnévi és a patrocíniumi helynevekkel. Esetükben a névalkotási eljárásoknak korlátozottabb körével találkozunk: helynévképzővel egyik kategória esetében sem alakultak helynevek. A *Kércs*, *Keszüd* alakulatok másodlagosak, bennük nem a törzsnév, hanem a már létező (törzsnévből alakult) helynév bővült helynévképzővel. A patrocíniumi nevek között MEZŐ ANDRÁS munkájában (1996a) egyetlen adatként képviseli a képzett nevek csoportját az 1343-as oklevél *Szentkirályd* adata. Valószínűnek tarthatjuk, hogy csupán az oklevél írójának egyéni, alkalmi alkotása lehet, nemigen volt élő, valós használatú névforma. (Mindazonáltal mégis fontosnak kell tekintenünk ezt az egyedüli adatot, mert jelzi, hogy a helynévképzés lehetősége meglehetett e névtípus esetében is, ám a nevet adó közösség egy-egy kivételtől eltekintve nem használta fel névalkotási eljárásként; vö. ehhez HOFFMANN 1999b: 68.) És még egy hasonlóságot említhetünk e két névfajta között: a szentnévből és a törzsnévből alkotott összetett helynevek jellegzetesen szekundér jellegűek. Ám míg a törzsnevek az ilyen másodlagos alakulású nevekben azok megnevező szerepű utótagjaként fordulnak elő (azaz *Balassagyarmat*-féle helyneveink vannak, de nem tudunk *Gyarmatfalufélék* létezéséről), a templomcím az elő- és utótag pozíciójában egyaránt jellemző (*Boldogasszonyfalva*, *Nagyszentkereszt*).

A pusztá személynévi metonímia jelenségébe kizárólag településnevek tartoznak. A régi helynévadás egyik legáltalánosabb eljárása volt a települést a tulajdonos nevével mindenféle formáns (képző vagy lexéma hozzáadása nélkül) megjelölni. Az ilyen a régiségben igen szép számban jelentkező településnevek tehát a birtokló (vagy ott lakó nevezetes) személy nevéből metonimikusan alakultak. Abaúj és Bars vármegyék területén 172 település visel a korai ómagyar korban pusztá személynévből keletkezett névformát. Valamennyi felsorolásától eltekintek (mivel nagy részük már korábban, a funkcionális elemzés szintjén, a birtoklásra utaló nevek között előfordult), csupán néhányat említek az igen gazdag adatállományból: *Bakta*, *Bogát*, *Buzita*, *Bátor*, *Céce*, *Cseb*, *Devecser*, *Didic*, *Enyicke*, *Fancsal*, *Gibárt*, *Gönc*, *Hejce*, *János*, *Kozma*, *Méra*, *Nyeste*, *Perény*, *Radvány*, *Szemere*, *Szolnok*, *Tihany*, *Toka*, *Vilmány*, *Vizsoly*, *Zsadány* stb. (Abaúj vm.); *Bajka*, *Baracska*, *Bogdány*, *Csifár*, *Jóka*, *Ladomér*, *Léva*, *Mellek*, *Mikola*, *Oltumán*, *Petend*, *Szerafin*, *Töhöl*, *Valkász*, *Zseliz* stb. (Bars vm.).

A személynévi helynevek vizsgálata kapcsán felmerülő nehézségekről a tudománytörténeti fejezetben már részletesen szóltam. E helyütt - a fölösleges ismétlések elkerülése végett - csupán néhány olyan problémára térek ki, amellyel a két vármegye helyneveinek elemzése során szembekerültem. Adatok hiányában többnyire például lehetetlen annak az eldöntése, hogy a településnek nevet adó személy valóban a hely birtokosa volt-e, vagy valamely más okból viseli a település a nevét. „A XI-XV. századi oklevelek - hasonlóan a későbbi korok irataihoz - csak

a lehető legritkábban utalnak a névadó kilétére.” (KRISTÓ 1976: 17).¹⁷⁰ Azok a személynévi eredetű településnevek, amelyekben képző is található, eredetüket, keletkezésüket tekintve ugyancsak problémásak lehetnek. Nehézségekbe ütközik ugyanis (különösen a *-d* képzőt tartalmazó nevek esetében) annak a meghatározása, hogy a névben felismerhető képző a személynév létrehozásában játszott-e szerepet (ez esetben a képzéses jelleg az illető személynév ügye, a helynév ténylegesen metonimikus alakulású), vagy a személynévből a képző révén jött létre a helynév (melynek keletkezését ekkor morfológiai szerkesztésűnek kell minősítenünk: ezt a jelenséget a megfelelő kategóriában tárgyaltuk).¹⁷¹ Mindezeket a kéte-lyeket - amint ezt KNIEZSA óta többen is hangoztatták - egy nagyszabású, bő (lehetőség szerint teljes) névanyagot felvonultató, átfogó korai ómagyar kori személynévtár csökkenthetné jelentősen, ezt azonban egyelőre nélkülözni kénytelen a magyar tudományosság (ld. erről korábban is). A helynevek kutatója tehát gyaníthatja legfeljebb a személynévi eredet lehető-ségét a *Barak*, *Baratka*, *Kid*, *Vereng* stb. nevek esetében is, de bizonyosat aligha mondhat.

A nemesi nemzetségek nevéből származó településneveket a két vármegye helynevei körében ugyancsak megtaláljuk: a három barsi *Vezekény*, az abaúji *Bárca* és esetleg a *Kinizs* bizonyára azt fejezik ki, hogy a faluban az adott nemzetség, család birtokolt.

Pusztá foglalkozásnév alakult metonimikusan településnévvé az abaúji *Bocsár*, *Szántó* és a két *Vadász*, valamint a barsi *Dusnok*, *Haró*, *Kovács*, *Lovász*, *Peszér*, *Solymos*, *Szántó* települések esetében. Ez a névadási típus - amint azt HECKENASTtól megtudjuk - úgy alakulhatott ki, hogy a várak környékén gyakran egy-egy faluba telepíthették az azonos mesterséget űző királyi várnépet (vö. 1970: 52-68). - A néphez tartozás, valamely etnikumból származás mint funk-cionális jegy ugyancsak gyakran érvényesült a korai ómagyar kor településnév-adásában. Ez a névadási mód, azaz a pusztá népnévből alakult településnevek típusa (mint adatállományunkból a *Besenyő*, *Orosz*, *Tót* Bars megyéből vagy a *Horvát*, *Orosz* Abaúj megyéből) gyakran párhuzamosan jelentkezik a népnév + *-i* szerkezetű formákkal. Közöttük olykor kronológiai összefüggések is felismerhetők. - Törzsnévi eredetűek a *Gyarmat*, *Keszi*, *Kürt* barsi és a *Kér* abaúji településnevek. Valószínűleg ugyancsak ebbe a csoportba tartozik a *Tolmács* helynév is, amely a *besenyő Tolmács* ~ *Talmács* törzsbeliék emlékét őrizheti (vö. Gy. 1: 481).

¹⁷⁰ Az abaúji *Didic* (a későbbi *Dicháza*) település nevének illetően alakulásáról például kapunk információkat az okleveles anyagból. Az alapjául az a *Dedych* személynév szolgálhatott, amelyet Dedic ispán (*Dedych c.*) is viselt, akiről tudjuk, hogy 1302-ben megkapta a korábban *Erded*, *Erdej* és *Erdőfalva* néven említett birtokot (vö. Gy. 1: 77). A település nevének megváltoz(tat)ását tehát a tulajdonosváltás motiválhatta. Néhány további példával folytathatnánk a sort, de azoknak a neveknek a száma, melyekről az oklevelek vagy a település- és birtoklástörténeti ismereteink alapján bizonyosan kimutatható a tulajdonos nevéből történő helynévalakulás, elenyésző azokhoz képest, amelyek kapcsán feltevésekbe vagyunk kénytelenek bocsátkozni. S az etimológiai hitelesség ilyen esetekben sérül, még akkor is, ha a feltételezéseinket a régi névrendszert jellemző helynévadási szokások figyelembevételével többnyire jogsónak is tekinthetjük.

¹⁷¹ Az olyan helynevekre gondolhatunk itt elsősorban, mint a *Balogd*, *Csobád*, *Erded*, *Petend*, *Sarlód*, *Kemecs*, *Kemej* stb. településnevek, amelyekben a *-d*, *-cs*, *-j* képző a személynév és a településnév képzésében egyaránt szerepet játszhatott, ezeknek a neveknek a keletkezési módja tehát (pusztán szerkezetük alapján) nemigen ítéltető meg: metonímiával vagy helynévképzővel egyaránt létrejöhetnek.

3.3. Névköltöztetéssel alkotott helynevek

A névköltöztetés az a névadási jelenség, „amelynek során a más, távolabbi lakóhelyre áttelepülő lakosság az általa ismert helyneveket felhasználja az újonnan birtokba vett helyek megnevezésére” (HOFFMANN 1993: 118). Különösen gyakori névadási forma volt újabban meghódított vagy betelepített területek megnevezésében (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 87-8).

Korpuszunkban egyetlen településnév esetében merülhet fel a névköltöztetés lehetőségének gyanúja. GYÖRFFY történeti földrajzából tudjuk, hogy a *Moldau* ~ *Szekeres* nevek szinonimájaként 1267 körül feltűnő abaúji *Szepes* (képzős formában *Szepsi*) név arra mutat, hogy a település tatárjárás után ideköltöző német lakossága szepesi eredetű (vö. Gy. 1: 147). A névköltöztetés során egy meglévő helynév új, helynévi jelentést azáltal kapott, hogy egyik területről egy távolabbi terület megjelölésére vitték át. A helynévi felhasználás valamely hely megnevezésében tehát nemcsak közvetlen lokális (metonimikus) érintkezés alapján tűnik reális lehetőségnek.

4. Szerkezeti változással alakult helynevek

A helynevek nyelvi jelek, s mint ilyenek, alak és jelentés egységeiként funkcionálnak. Ha ezek közül a jelentés (helynevekben a denotatív jelentés) megváltozásával új név keletkezik, a folyamatot jelentésbeli névalkotásnak minősítjük, ha viszont a helynév alaki felépítése módosul a változás során, szerkezeti változásról beszélünk. A szerkezeti változás a név hangtestében növekedést és csökkenést egyaránt eredményezhet, s mindkét folyamat lehet névrésznyi vagy ennek kisebb egységeként névelemnyi módosulás. A név funkcionális névrésszel való csökkenését ellipszisnek, a névelemmel való csökkenést redukciónak, a növekedéskor a névrésznyi változást kiegészülésnek, a névelemnyit pedig bővülésnek nevezzük (vö. HOFFMANN 1993: 121-2). A szerkezeti változások között említi HOFFMANN a népetimológiát és a deetimologizációt is.

Az alaki szerkezet változásainak követése nem egyszerű dolog, különösen nem az a régiségben, ahol az adatok fennmaradása mindig esetleges, márpedig közzismert dolog, hogy minden változás szemléletes bemutatásához vagy akár csak a bizonyossághoz is az adatok jelentős mennyisége és főképpen a történeti adatolás folytonossága szükséges (vö. BENKŐ 1947a: 48, INCZEFI 1972: 310, HOFFMANN 1993: 123 stb.). Különösen igaz ez a megállapítás, ha figyelembe vesszük, hogy a helynevek módosulásában gyakran egymással ellentétes hatóerőkkel is számolhatunk. Lényeges dolog, hogy keletkezésének idején az új helynév többnyire nagy hatású névmodellek által indukált változási folyamatok hatására jön létre. A szerkezeti változások kutatása ebből következően döntő fontosságú a különböző korokban érvényesülő névdivatok vizsgálatának szempontjából is.

4.1. Ellipszis

Az ellipszis az a névkeletkezési, névváltozási folyamat, amelynek során a helynévből egy funkcionális-szemantikai egység eltűnik, azaz a kétrészes helynév egyrészessé válik (vö. HOFFMANN 1993: 123). Az elliptikus változás¹⁷² során többnyire a nevek helyfajtajelölő

¹⁷² A helynevek körében a jelenséget részletesen tárgyalja egy tanulmányában INCZEFI GÉZA (vö. 1972: 310-5).

földrajzi köznévi főtagja marad el.¹⁷³ A megmaradó névrész jellegzetességeit tekintve pedig egyetérthetünk BENKŐVEL (1947a: 48) abban, hogy a „lekopás” során (a terminust az ellipszis definitív jegyeinek megfelelően használja) többnyire a földrajzi név azon tagja marad meg, amely „önmagában is elég erős képzettartalmú”, ilyenek pedig elsősorban a tulajdonságjelzők és a személynévek.

Az előbbire láthatunk példát talán az abaúji *Körtvélyes-hegy* > *Körtvélyes* esetében, ahol a kiindulási alapul szolgáló név és a keletkezett forma egyaránt adatolható. A változás fenti iránya azonban közel sem bizonyos, ugyanis az elliptikus (vagy annak vélt) helynév csupán egyetlen oklevélben szerepel, további adatai nem ismeretesek, s noha lokálisan a *Körtvélyes-hegy*-gyel azonos helyen említik, mégsem lehetünk teljesen bizonyosak a denotatív jelentések azonosságában. Amennyiben hitelt adunk az ismertett folyamatnak, hangsúlyoznunk kell, hogy bekövetkezését nagy mértékben elősegíthette az előtag -s képzős jellege (s a képző sajátos szerepe), hiszen a képzőt tartalmazó nevek egyrészesként is könnyedén beilleszkednek más alakszerkezeti típusok közé (vö. HOFFMANN 1993: 125). Hasonlóan ítéltethetjük meg, és talán valamilyen földrajzi köznévi utótagos alapformát gyaníthatunk a Bars megyei *Teknős* völgy nevében is. Az abaúji *Keserű* helynév kapcsán ugyancsak felvetődhet az elliptikus változás lehetősége, amennyiben a névben a *keserű* melléknevet láthatjuk, és ez a patak vízének minőségére utalhatott.

A személynévi előtagú helynevek közül elsősorban azok hajlamosak az elliptikus átalakulásra, amelyek ritkább használatú, etimológiailag nem áttetsző személynévet tartalmaznak. A *Raas* személynévből (amely talán összefügg az itt birtokló *Ratizlaus* herceg nevével; vö. Gy. 1: 134) és a *föld* földrajzi köznév birtokos személyragos származékából alakult az az abaúji település, amelynek *Rásföde* alakját a pápai tizedjegyzékben (1337-ben) a főtag elmaradásával *Rás* formában láthatjuk viszont. Ezek persze párhuzamos alakulásúak is lehetnek (azaz például a *Körtvélyes* a *Körtvélyes-hegy*-gyel, a *Rás* pedig a *Rásföldé*-vel egyidejűleg is keletkezhettek), aminek lehetőségét a mindenkori névrendszerben meglévő nem csekély számú elliptikus név is megteremtheti, modellhatása révén.¹⁷⁴

4.2. Redukció

Redukciónak nevezzük azokat a helynévszerkezeti változásokat, amelyek során egy vagy több - nem névrészi szerepű - névelem kiesik a névből (vö. HOFFMANN 1993: 128). A név funkcionális szerkezeti típusa e változás következtében nem módosul. A névelemelhagyás lexéma és kötött morféma (képző, rag) elmaradását egyaránt jelentheti.

Korpuszunkból mindössze néhány név említhető itt (ezek némelyike kissé bizonytalanul), s mindegyik esetében toldalékmorféma maradt el a név szerkezetéből. Kétrészes helynévben láthatjuk a redukciós változást az Abaúj megyei *Fűzi pataka* víznév és a Bars megyei *Monajkedde* településnév esetében. A *Fűzi* település nevéből és a *pataka* földrajzi köznév birtokos jelzős kapcsolatából alakult *Fűzi pataka* (vö. 1317: *Fyzypataka*) összetétel ugyanezen oklevél XV. század eleji másolatában *Fűzi-patak*-ként (vö. 1317/409: *Fizyeapatak*) szerepel, s ha hihetünk a romlott alaknak, a névben redukció mehetett végbe, aminek bekövetkezését az első névrész -i eleme (illetve annak melléknévképzőként való felfogása) is elősegíthette, hiszen

¹⁷³ A közszókincset érintő változások közül a folyamat nyelvi jellemzésére analógiaként a (jelentés)tapadást szokás felhozni (vö. KÁROLY S. 1970: 298).

¹⁷⁴ De ugyanígy számolnunk kell ezekben az esetekben a képzett és a pusztá személynévi metonímiával alakult helynevek igencsak erős analógiás hatásával is.

ezáltal a név beilleszkedett a *Baski-patak* (vö. *Bask(a)* település) típusú nevek sorába.¹⁷⁵ A *Monajkedde* ~ *Monajkedd* helynévpár esetében a minden valószínűség szerint elsődleges *Monajkedde* (vö. 1255: *Moneykeddy*, 1256: *Manaykeddy* ~ *Monaykeddy*, 1275: *Monoykeddi*) birtokos személyragos formából a személyrag elmaradásával, azaz redukcióval *Monajkedd* (vö. 1297: *Monayked*) alakult. Az adatok kronológiai viszonyai - mint láthatjuk - ezt a lehetőséget támogatják. Ezekben a nevekben tehát talán a birtokos személyrag elmaradásának lehetünk tanúi.

A helynévképzésről szóló alponthan részletesen ismertettem azokat a képzős - képzőtlen helynévpárokat (igaz, bővebb névanyagon), amelyekben elképzelhetőnek tartom az elsődleges képzett helynévből a képző elmaradását. Itt erre a jelenségre teljes részletességgel nem térek ki ismételtelen, de az ilyen névpárok esetében felmerülő problémák érzékeltetésére mégis szükségesnek tartok kiemelni néhány, keletkezéstörténeti szempontból nehezebben megítélhető helynevet (immár csupán a két vizsgált vármegye névanyagából). Az abaúji *Encsi*, valamint a barsi *Endréd* és *Leánd* példája a kérdés tekintetében tanulságos lehet. Az *Encsi* (vö. 1219/550: v. *Hensy*) > *Encs* (vö. 1273>372/377, 1290>377: *Ench*, 1294: *Enhc*) változás például - a két névváltozat adatai alapján - kronológiailag lehetséges ugyan, mégsem mentes minden problémától. A váradi regestrum egyszeri *Encsi* adatában ugyanis könnyen gyaníthatjuk *Encs* település nevének -i képzős melléknévi használatát, bár tagadhatatlan, ez a lehetőség inkább abban az esetben tűnik reálisabbnak, ha a névadat előtt a latin *terra* 'föld' minősítés szerepel (tehát adott esetben 'encsi föld' értelemben), a *villa* (mint itt is) ilyen összefüggésben kevésbé jellegzetes. Az *Endréd* ~ *Endre* alakváltozatok között nem állíthatunk fel egyértelmű kronológiai kapcsolatot, de a nagyszámú képzett alakkal szemben az egyedüli bizonyos és két bizonytalan képzőtlen forma (vö. 1264: *Endre*, *1332/Pp.Reg.: *Andis* ~ *Andri*), valamint a megyében szép számmal található személynévi eredetű, -d képzős helynevek (*Bélád*, *Györöd*, *Iklad*, *Sarlód* stb.) analógiás hatása valószínűsítheti az előbbi elsődleges voltát, s ebből redukcióval magyarázható az ideiglenesen (talán éppen egy másik analógia, a puszta személynévi helynevek névmintájának hatására) megszülető, s a későbbiekben nyomtalanul eltűnő *Endre* névalak. A barsi *Leánd* települést (adatai: +1245/270, 1275, [1293]/293: *Leand*) az 1332/Pp.Reg. tizedjegyzék *Leán*-ként említi. Ha hitelesnek fogadjuk el az adatot, e névben is redukció hozta létre a variánsokat. Az ilyen névpárok esetében tehát a változás irányát és pontos lefolyását teljes bizonyossággal csak ritkán lehet kimutatni, hiszen a megszülető, új helynévi forma sok esetben akár évszázadokig is együtt él a régivel, míg valamelyik (s nem feltétlenül az újítás) végül diadalmaskodik. A korai ómagyar korban egymás mellett élő két variáns közül pedig lehetetlen az elsődlegeset kiválasztani.

4.3. Kiegészülés

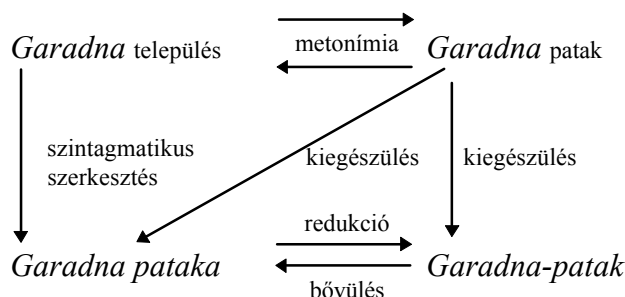
„Kiegészülésnek nevezzük azt a névalkotási eljárást, amelynek során egy meglévő helynevet osztályjelölő földrajzi köznévvvel toldanak meg. A létrejövő új név denotatív jelentése azonos marad a kiindulásul szolgáló helynévével, szerkezete azonban föltétlenül megváltozik: kiegészüléssel mindig olyan kétrészes név keletkezik, amelyben a névrészek funkciója a megnevezés és a hely fajtájának a megjelölése.” (HOFFMANN 1993: 131).

A kiegészülés alapjául mindig már meglévő helynév szolgál, ami idegen eredetű (*Garadna* pataka, *Kremnicbánya*) vagy belső keletkezésű (*Aranyos* pataka, *Apátifölde*, *Padárfölde*) egyaránt lehet.

¹⁷⁵ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy *Füzi* településnév melléknévi származéka alakilag egybeesik az alapalakkal.

Víznevek esetében adatállományunkban - néhány kivételtől eltekintve - a magyarba bekerült idegen eredetű víznevet a magyar névhasználó közösség az objektum fajtájának megjelölésére kiegészítette a földrajzi köznévi lexemával (valamennyi példa Abaúj megyéből származik): *Dubrówka* > *Dubrówka pataka*, *Garadna*¹⁷⁶ > *Garadna-patak* ~ *Garadna pataka*, *Rakaca* > *Rakaca pataka* és esetleg az *Apoka pataka*, *Bisó pataka*, *Kemence pataka* (< m. *Kemence* < szlk. *Kamenica*), *Rakolc pataka* esetében is erről lehet szó, noha ezeknél a neveknél a feltehető elsődleges egyrészes nevet nem tudjuk kimutatni.

A *Garadna* pataknév kétrészes szinonimáinak kapcsolatában is számolhatunk esetleg további szerkezeti változással: *Garadna-patak* > *Garadna pataka* változás esetén bővülésről, a fordított irányú *Garadna pataka* > *Garadna-patak* esetén pedig redukcióról beszélhetünk. A nevet (névbokrot) jellemző esetleges jelentésbeli és szerkezeti változásokat az alábbi ábrával szemléltethetjük:

Az ehhez hasonló ábrákkal a névszerkezeti kapcsolatok elvi lehetőségeit ábrázolhatjuk, az egyes nevek azonban e lehetőségek közül természetesen mindig egy-egy konkrét (de gyakran pontosabban ki nem deríthető) folyamat révén módosulnak.

Belső keletkezésű egyrészes helynevek kiegészülését láthatjuk az *Aranyos* > *Aranyos pataka* vagy a *Komlós* > *Komlós pataka* abaúji víznevek esetében. Az utóbbi szinonim neveinek egymáshoz való történeti, kronológiai viszonya az adatoltság (vö. 1270/272: *Kumlovs*, +1264/324: *Kumlospathaka*) hiányosságai miatt nehezen állapítható meg. A kiegészülés és az ellipszis lehetősége mellett természetesen nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a két névalak párhuzamosan, egyidejűleg született meg a névhasználói közösség ajkán.

A *Szikszó pataka* víznév (vö. 1302>344: *Zekzoupathaka*) többféle értelmezési lehetőséget kínál: a legvalószínűbbnek a *Szik-aszó* víznév > *Szikszó* településnév > *Szikszó pataka* fejlődést tarthatjuk. Azaz a településnév víznévi eredetű, metonimikus névátvitel eredménye. A *Szikszó pataka* víznév pedig alakulhatott településnévi előtaggal, valódi birtokviszonyként éppúgy, mint a (*Szik-aszó* >) *Szikszó* víznév kiegészülésével. Utóbbi esetben az újabb helyfajtajelölő köznévvvel való kiegészülésre azért is szükség lehetett, mert az elsődleges név *aszó* közszava elhomályosult, s a név ennek következményeként deetimologizálódott.

A továbbiakban még néhány településnévről kell szót ejtenünk. Jövevénynév (*Kremnic*) szerkezete módosult a kiegészülés során a *Kremnicbánya* (ma *Körmöcbánya*) név esetében. Az abaúji *Apátifölde* az elsődleges - belső keletkezésű - *Apáti* kiegészülésével keletkezett, bizonyára a megyében szép számmal adatolható *-földe* utótagú helynevek (*Bodófölde*, *Gatafölde*, *Deme föld*, *Gyárfásfölde*, *Kánásfölde*, *Mocsfölde*, *Padárfölde*, *Poszpehfölde*, *Rásfölde*) analógiás hatására, valamelyest tehát divatjelenséggént. A *Semse*

¹⁷⁶ A *Garadna* víznév az azonos nevet viselő település nevéből is alakulhatott, s ez esetben nem jövevénynévről, hanem belső keletkezésű, metonimikus névről kell beszélni.

település szép számú névelőfordulásai között egyetlen ízben előforduló *Semseföld* variánst bizonyára kiegészülés eredményének kell minősítenünk, de egyszerűsége miatt (ami az oklevél lejegyzőjének egyéni, alkalmi alkotása is lehet) biztosak semmiképpen nem lehetünk a változásban. A *Gata* ~ *Gatafölde*, *Padár* ~ *Padárfölde* névpárok esetében bármelyik fejlődési irány elképzelhető, azaz kiegészüléssel (*Gata* > *Gatafölde*, *Padár* > *Padárfölde*) és elliptikus (*Gatafölde* > *Gata*, *Padárfölde* > *Padár*) változást egyaránt feltehetünk, s mindemellett az is lehetséges, hogy párhuzamosan keletkezett a településeknek két azonos funkcionális-szemantikai tartalmat kifejező - de lexikálisan eltérő felépítésű és történetileg is más alakulású - szinonim neve.

A változás irányának eldöntése a víznevek nagy hányadában, a jövevénynévi első névrész esetén többnyire nem okoz gondot, s nem is elsősorban az adatoltság van a segítségünkre, hanem a helynevek lexikális jellege, valamint ennek rendszertani velejárói. Más a helyzet azonban a településnevek, illetőleg a belső keletkezésű előtaggal bíró víznevek esetében. Itt sokkal erőteljesebb támpontokra van szükségünk a folyamatok helyes megítéléséhez. Valószínűleg joggal tételezünk fel kiegészülést azokban az esetekben, amikor az egyrészes, rövidebb névváltozat lényegesen korábbi adatolható, mint a hosszabb, kétrészes alak. Így pl. az *Apátifölde* alak jelentős időbeli távolságban adatolható az *Apáti* formától (1286: *Apáti*, 1329/330/407: *Apatifeulde*). A Bars megyei *Gyürkfölde* előzménye a *Gyürk* puszta személynévi helynév volt, amely közel háromnegyed évszázaddal előzi meg kétrészes szinonimáját, s hogy az alakok egyidejűleg is használatosak lehettek, az 1358-as oklevélbeli előfordulásuk mutatja (1284: *Jurk*, 1358: *Gyurk* ~ *Gyurkfelde*). A csekély időbeli különbség vagy a névadatok változatossága esetén (vö. pl. 1262/273, 1273: *Gutha*, 1294: *Gothafelde*, 1327, 1327/373/762: *Gatha*) mindkét lehetőséggel, a szerkezeti változás folyamatának mindkét irányával egyformán számolnunk kell.

A kiegészülés - mint említettük - mindig kétrészes nevet eredményez. Ugyanígy a névtípus általános jellemzőjének tarthatjuk továbbá azt is, hogy a két névrész között alakilag szinte kizárólagosan birtokos jelzős kapcsolat van. Csupán néhány olyan helynévvel találkoztunk, amelyekben a kiegészülés nem birtokos jelzős összetételben realizálódott: a *Hecse-patak*, *Semseföld*, *Körmöcbánya* mellett az a *Garadna-patak* tartozik ide, amelynek van a típusba szerkezetileg jobban beleillő *Garadna pataka* változata is.

4.4. Bővülés

A helynévnek egy új névelemmel való megtoldását bővülésnek nevezzük. A bővülés a helynév funkcionális szerkezetét nem változtatja meg, csupán az alaki szerkezet módosulásával jár együtt (vö. HOFFMANN 1993: 135). Jellegében és hatásában a redukcióval ellentétes folyamat. Noha bővülés során bármilyen nyelvi elemmel gazdagodhat a névalak, lexikális elem névbe kerülésére a vizsgált korpuszban nem találtunk példát. Valamennyi e kategóriába sorolható helynévben kötött morféma (többnyire képző, ritkábban rag) kapcsolódott a névtesthez. A képzővel történő bővülésről itt nem szólok, minthogy magát a jelenséget és a felmerülő problémákat részletesen tárgyaltam a helynévképzésről szóló részben.

A birtokos személyrag esetleges bekerülésére láthatunk példát az *Aba nagyút* (vö. 1315: *Aba nog wt*, 1316: *Abba nog ut* ~ *Abbanogut*) > *Aba nagyuta* (vö. 1327, 1327/373/762: *Abanogutha*) abaúji út- és a *Patkánytelek* (vö. 1292: *Pathkanteluk*) > *Patkánytelke* (vö. 1294: *Patkanteleke*) barsi településnév esetében. Az adatok között nincsenek jelentős időbeli különbségek, ami a párhuzamos használat jeleként (is) értelmezhető. Ugyancsak a birtokos személyrag névhez kapcsolódására szolgáltathat példát - de a fentiekől némelyest eltérő

módon - az abaúji *Szekeresvölgye-fő* helynév, amely a *Szekeres-völgy* nevet viselő hely valamely részét jelölhette. Ezek a nevek tehát nem ugyanazon objektum megjelölései, mégis számolnunk kell velük ebben a keletkezéstörténeti típusban is, hiszen a *Szekeresvölgye-fő* helynév első névrésze azonosítható a *Szekeres-völgy* néveggel, azaz az előbbiben látható módosulások látenszen ugyan, de az utóbbi nevének (talán ideiglenes, csupán alkalmi) megváltozására utalnak.

A redukció és a bővülés, az ellipszis és a kiegészülés nyelvi síkon szoros kapcsolatban állnak egymással, a két-két kategória között nem húzható éles határ, az egyes nevekről könnyedén kiderülhet, hogy a feltételezettel éppen ellentétes irányú szerkezeti változás ment bennük végbe. Minden névrendszerben egy időben igen sokféle helynévtípus fordul elő, s ezek mindegyike mintául szolgálhat az új nevek kialakulásához, s a meglévők átalakulásához (vö. HOFFMANN 1993: 136-7). Az általánosabbnak bizonyuló változástól pedig mindig van eltérés, s ebből a szempontból az egyes jelenségek megítélésében a statisztikus valószínűségnek nincs jelentősége.

4.5. Deetimologizáció¹⁷⁷

A deetimologizáció a helynevek funkcionális-szemantikai vagy lexikális-morfológiai szerkezetének elhomályosulása következtében jelentkezik, s a hangalak szabálytalan megváltozását eredményezi (vö. HOFFMANN 1993: 139). Ennek egyik jellegzetes megvalósulása az a jelenség, amikor a helynév alapalakját a beszélők, névhasználók ragozott vagy képzett formának tekintik, s a ragnak vagy képzőnek tekintett nyelvi elem téves elvonásával kikövetkeztetnek egy (soha nem létezett) nominativusi tövet.¹⁷⁸ Ennek lehetünk tanúi a Bars megyéből adathozható, különleges nyelvi fejlődést mutató *Keresnye*, *Szilipcse* településnevek esetében is. Az elsődleges *Keresnyen* és *Szelepcsény* helynévi formák szláv jövevénynevek, s a *Keresnyen* > *Keresnye*, valamint a *Szelepcsény* > *Szilipcse* változás talán azzal magyarázható, hogy a nyelvérzék a névvégi *-n(y)*-t határozóagnak fogta fel, s kikövetkeztetve belőle egy alapalakot, elvonta azt.¹⁷⁹ Hasonló nyelvi fejlődés játszódhatott le a szláv személynévi (vö. cseh *Ředivoj*

¹⁷⁷ HOFFMANN ISTVÁNNAK a terminussal való elégedetlenségét jól mutatja, hogy a Sebestyén Árpádnak tisztelegő írásában a folyamatot új fogalommal, a jelenség lényegére közvetlenebbül utaló *deszemantizáció* terminussal jelöli (vö. 1999a: 215). Az idegenszerűség azonban ennek sem írható a javára. Ezeknél a JUHÁSZ DEZSŐ által javasolt *homályosulás* (vö. 2000: 132) számomra jobbnak tűnik. E munkában mégis célszerűnek tartottam a *deetimologizáció* terminus alkalmazását, mivel ez áll összhangban a felhasznált névtipológia kategóriarendszerével.

¹⁷⁸ KISS LAJOS elvonás (kikövetkeztetés) terminus alatt tárgyalja azt a jelenséget, amikor toldaléknak vélt szóvég elhagyásával alkotnak új nevet (vö. 1995a: 10). Az itt bemutatandó helyneveket (JUHÁSZ DEZSŐVEL is egyetértve) magam sem tartom a deetimologizáció tiszta eseteinek. Ide sorolásukat talán az indokolhatja, hogy esetükben a nyelvérzék, névérzék megtévedéséről lehet szó. Az ide való beiktatást emellett a keretül szolgáló névtipológia kategóriális rendszere is kétségkívül befolyásolta.

¹⁷⁹ Ezek a településnevek határesetnek, átmenetet képező jelenségnek tekinthetők a redukciós változás és a deetimologizáció között. Az utóbbi kategóriához tartozásukat az indokolja, hogy esetükben a nyelvérzék, névérzék megtévedéséről lehet szó, amely a *Szelepcsény* esetében ideiglenesnek, egyszerűnek tűnik, a *Keresnye* azonban később ilyen alakban állandósult. Redukcióról viszont talán azért lehet beszélni, mivel az elvonást „végző” névhasználók számára az elvont névvég nyelvi elemnek, morfémának minősül, márpedig a név morfémaanyai csökkenését redukciónak tekintjük. Az már más kérdés, hogy az adott helynév névszerkezetében ezek az elemek soha nem szerepeltek valódi morfémafunkcióban.

szn.) alapú Bars megyei *Rendvej* (vö. pl. 1237: *Renduuey*) ~ *Rendve* (vö. pl. 1297/412: *Rendwe*) településnévben is. A személynévi metonímia vélhetően a *Rendvej* névváltozatot hozta elsődlegesen létre (a név alapjául szolgáló szláv személynév hangalak felépítése és a változatok egymáshoz való kronológiai viszonya egyaránt erre utal), amelyből utóbb (az okleveles adatok alapján mintegy fél évszázadnyi idő elteltével) létrejött a *Rendve* forma - talán a helynévképzőnek felfogott névvég elvonásával. A korai ómagyar kor helynévkincsében (és legfőképpen településnév-állományában) nem ritka *-j,-aj/-ej* képzős nevek analógiát is szolgáltathattak ehhez a névfejlődési folyamathoz. És a változáshoz hozzájárulhatott továbbá az a tényező is, hogy ezek a nevek - jövevény jellegük folytán - soha sem voltak a magyar névhasználó közösség számára etimológiailag áttetsző, „érthető”, világos névalakulatok. Jelentéstani értelemben éppen ezért nem tartom teljességgel a deetimologizáció jelenségkörébe tartozónak őket, hiszen ott elhomályosulási folyamatot tételez fel a fogalom értelmezése.

4.6. Népetimológia¹⁸⁰

A népetimológiás változások okaként elsősorban a változáson átmenő név közszói értelmezhetőségének hiányát szokás megjelölni. A név tehát etimológiai áttetszőségét elveszítve motiválatlanná válik, s a beszélők újfajta motivációt kívánnak számára teremteni (vö. HOFFMANN 1993: 140). Minthogy a közszói jelentésvonatkozás eleve hiányzik az idegen eredetű nevekben, természetes, hogy közöttük gyakrabban fordul elő a népetimológiás átalakulás. A vizsgált névkorpuszból erre mindössze egy példát említhetünk.

A korai ómagyar korban *Bódvakő*-nek nevezett Abaúj megyei település a *Bódva* folyónévből és a *kő* 'hegyi vár' (FNESz. *Boldogkőváralja*) földrajzi köznévből keletkezett, s arra utal, hogy a vár a Bódva mellett fekvő sziklán, hegyen épült. A *kő* 'kúp alakú sziklacsúcs, sziklás hegy' mint helynévi utótag a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is szolgált (vö. FNESz. *Ajnácskő*). A név népetimológiás átalakításával (*Boldvakő* > *Boldókő* > *Boldogkő*) született meg a *Boldogkő(váralja)* elnevezés (vö. KISS LAJOS 1995a: 20, FNESz.), de már korszakunk időhatárain kívül.

5. Névátvétel

Az átvett nevek csoportja névrendszer-tanilag a történeti tipológia előző négy kategóriájával (mint a belső névalkotás formáival) áll szemben (vö. HOFFMANN 1993: 143). Abaújban és Barsban szláv, közelebbről szlovák átvételekkel számolhatunk. E nevek legtöbbje szláv nyelvi alapon megfejtethető, de vannak közöttük régebbi, preszláv nevek is, amelyeket a szlovák nyelv közvetített a magyar számára. A névátvétellel a magyar helynévrendszer elemeivé lett neveket a helyfajta szerint csoportosítva érdemes bemutatni. A nem települést jelölő helynevek körében idegen eredetű víznevek szép számmal találhatók mindkét vármegyében (Abaúj vm. *Béla*, *Bódva*, *Bózsza*, *Bruszó*, *Csermelye*, *Dubróka*, *Gadna*, *Garadna*, *Gölnic*, *Hernád*, *Kanyapta*, *Kolbása*, *Misza*, *Ósza*, *Rakaca*, *Ronkva*, *Ronyva*, *Rudnok*, *Szeleden*, *Tarca*, *Teplece*, *Tereblye*, *Terpesz*, *Vasonca*; Bars vm. *Béla*, *Dervence*, *Garam*, *Kompa*, *Lisza*, *Lukóca*, *Nyitra*, *Rohozsnica*, *Szikince*, *Tepla*, *Topolnyica*, *Zsikva*, *Zsitva*). Abaújban különösen gazdag ez a névcsoport. A határnevek körében kisebb arányban képviseltetik magukat az átvett nevek: Abaújban az *Izra* (tó), *Kednek* (kút vagy forrás), *Baláta*, *Blatan* (mocsár), *Bukova*

¹⁸⁰ HOFFMANN ISTVÁN e terminus helyett újabban a *reszemantizáció* megjelölést ajánlja (vö. 1999a: 215).

(hely), *Dobódél* (hegy), *Ternye* (föld?), *Radimó* (erdő) számítanak jövevényneveknek, Barsban pedig a *Blata* (tó), *Plesivice*, *Tribecs* (hegy) megnevezések.

A víz- és határnevek között Abaúj megyében találunk nagyobb számban jövevényneveket, a települések megjelöléseiben viszont fordított arányt tapasztalunk: Bars megye lényegesen kisebb helynévanyaga ellenére gazdagabb idegen eredetű nevekben, mint Abaújé. Az ide kapcsolható helynevek az alábbiak: Abaúj megyéből a *Biste*, *Büttös*, *Gadna*, *Garadna*, *Hilyó*, *Kelecsény*, *Koksó*, *Krasznok*, *Lebenye*, *Makranc*, *Mislye*, *Olcsvár*, *Papolc*, *Perecse*, *Regéc*, *Regete*, *Regmec*, *Rozgony*, *Rudnok*, *Ruszka* (két denotatív jelentéssel), *Saca*, *Selyeb*, *Szakaly*, *Szedlec*, *Szedlece*, *Szeszta*, *Ternye*; Bars megyéből pedig a *Berzence*, *Bezence*, *Brogyán*, *Cserenyen*, *Csitár*, *Ebedec*, *Geletnek*, *Goznica*, *Hecse*, *Herestény*, *Hrussó*, *Hul*, *Kalacsna*, *Kálna*, *Kelecsény* (két denotatív jelentéssel), *Keresnyen*, *Knyezsic*, *Kosztolány* (ugyancsak két denotatív jelentéssel), *Kremnic*, *Lédec*, *Lócsa*, *Mahola*, *Malonyán*, *Marót*, *Nemcsény*, *Oslány*, *Plosán*, *Podluzsán*, *Porosztolnok*, *Radobica*, *Revistye*, *Rohozsnica*, *Ruda*, *Szelepcsény*, *Szelezsény*, *Szelice*, *Szódó*, *Tajna*, *Tapolcsány*, *Taszár*, *Ugróc*, *Valkóc*, *Varanca*, *Velcsic*, *Velkapolya*, *Veszka*, *Vihnye*, *Zsarnóca*, *Zsemlér*.

Az átvett nevek nagy száma ebben a két vármegyében a magyar és szláv (szlovák) lakosság közötti intenzív kapcsolatot jelzi, illetve ennek nyelvi vetületeként az érintkező nyelvek interferenciájára, a nyelvi kölcsönhatásokra irányítja a figyelmünket.

A keletkezéstörténeti kategóriák kronológiai jellemzői

1. A névalkotási módoknak a kronológia fényében történő áttekintése előtt érdemes ismét bemutatni az egy- és kétrészes helynevek megoszlását, ami a következőképpen alakul az egyes kronológiai rétegekben.

	XI. század	XII. század	XIII. század	XIV. század
egyrészes név	33 (82,5%)	53 (90%)	449 (76%)	520 (70%)
kétrészes név	7 (17,5%)	6 (10%)	144 (24%)	218 (30%)
összes név	40	59	593	738

A korai századokban¹⁸¹ csak elvétve találkozunk kétrészes nevekkal, a későbbiekben azonban ezek aránya folyamatosan emelkedik, s a XIV. században már csaknem minden harmadik név két névrészből áll. Ez a névszerkezeti elmozdulás a településnevek körében korábban már említett településosztódás jelenségével függhet össze, a nem településnévi helynevek (főképpen víznevek) esetében pedig elsősorban egy új névtípus e korra tehető megjelenésének, a jövevénynevek kiegészülési változásának köszönhető.

2. Az egyes fontosabb névalkotó mozzanatok gyakoriságát az egy- és kétrészes helynevekben az alábbi táblázat mutatja (csak a fontosabb csoportokat tüntettem fel):

¹⁸¹ Korábban már említettem, hogy a XI. század adatai kizárólagosan a garamszentbenedeki hamis oklevélből származnak, így hitelük (a kor vonatkozásában) legalábbis kétséges. Azt, hogy a kronológiai rétegekben mégis számoltam velük, az indokolja, hogy beilleszkednek az alábbiakban vázolandó névrendszertani viszonyokba, ami bizonyos mértékben hitelesíti (rendszertani oldalról legalábbis) ezeket az adatokat.

	XI. század	XII. század	XIII. század	XIV. század
egyrészes név				
képzés	21%	15%	12%	9%
metonímia	21%	25%	41%	42%
átvétel	39%	38%	21%	22%
kétrészes név				
szint. szerk.	100%	100%	100%	93%
kiegészülés				5%

A kétrészes helynevek történeti szempontból egynemű csoportot alkotnak: a XIV. századig csakis szintagmatikus szerkesztéssel (csaknem kizárólag jelzős szerkezetből) alakultak e nevek. A XIV. században - amint erre a fentiekben is utaltam - felbukkan e névszerkezeti kategória keletkezéstörténeti típusaként a kiegészülés jelensége, ami a továbbiakban aztán szép számmal hoz létre kétrészes neveket.

Az egyrészes nevek keletkezésében a történeti kategóriáknak gazdagabb, sokszínűbb palettájával találkozhatunk. Ám dominánsnak itt is három névadási eljárást tarthatunk: a helynévképzővel való névalakulás, a metonímia és a névátvétel eredményezte ugyanis az egyrészes nevek 75-80%-át. A névtípusok megoszlása figyelemre méltó. A kezdeti korokban a helynévképzés és a névátvétel magas aránya a későbbi korokban visszaszorulni látszik (az előbbi 21-ről 9%-ra,¹⁸² az utóbbi pedig 39-ről 22%-ra zuhan¹⁸³), míg a metonimikus névadás jelentősége fokozatosan emelkedik, s a XIV. századra megduplázódik az ily módon létrejött helynevek aránya, vagyis a névtípus - a szakirodalom kronológiai megállapításaival összhangban - igazi „divatjelenségnek” bizonyul a XIII-XIV. század helynévadásában.

3. A helynévrendszerben, illetve a helynevek létrejöttét irányító tendenciákban bekövetkező elmozdulásokról csakis úgy kaphatunk pontos képet, ha ezeket az egyes helyfajtákra vetítve is áttekintjük. Ennek a vizsgálatnak az elvégzésekor arra voltunk tehát kíváncsiak, hogy a nyelvet és a névrendszert általában jellemző tendenciák egyforma intenzitással jelentkeznek-e minden objektumfajta esetében, avagy vannak olyan névalkotó eljárások, melyek inkább „helyfajtaspecifikusak”, azaz másképpen viselkednek annak függvényében, hogy a nevet viselő denotátum milyen objektumfajta-hoz tartozik. Abszolút számokban a vizsgálat a névalkotó eljárás szempontjából az alábbi arányokat mutatja:

	XI. század	XII. század	XIII. század	XIV. század
helynévképzés	7	8	53	70
település	4	6	40	61
víz	2	2	9	5
határ	1	-	3	4
metonímia	7	13	184	219
település	7	13	178	215

¹⁸² Ez a változás semmiképpen sem meglepő, hiszen közismert dolog, hogy a nyelv egészét jellemzi a képzés dominanciájának visszaesése, s mivel a helyneveknek mint a nyelv egy speciális szórétégének a létrejöttét is a nyelv általános hatóerői befolyásolják, határozzák meg, ez szükségszerűen a névképzési eljárás hanyatlását eredményezi.

¹⁸³ Abszolút számokban azonban mindegyik jelenség emelkedő tendenciát mutat, ami érthető, hiszen az összes helynevek száma is folyamatosan és jelentősen emelkedik.

víz	-	-	5	1
határ	-	-	1	3
névátvétel	13	20	94	112
település	5	9	57	77
víz	7	9	31	30
határ	1	2	6	5
összes név	33	53	449	520

A táblázat legfontosabb tanulságaként azt szögezhetjük le, hogy a metonimikus névadás igen nagy mértékben településnevek létrehozásában játszott szerepet, a helynévképzés hasonló szerepű (bár jóval kisebb jelentőségű). A névátvétel viszont kiegyensúlyozottabb névadási módnak látszik: mindenféle helyfajta létrejöttében nagy szerepet játszott, de talán a víznevek között tűnik a legmarkánsabban jelenlévőnek.

Az objektumfajta szempontjából a kép a következőképpen alakul:

	XI. század	XII. század	XIII. század	XIV. század
településnevek	16	28	275	353
képzés	4	6	40	61
metonímia	7	13	178	215
átvétel	5	9	57	77
víznevek	9	11	45	36
képzés	2	2	9	5
metonímia	-	-	5	1
átvétel	7	9	31	30
határnevek	2	2	10	12
képzés	1	-	3	4
metonímia	-	-	1	3
átvétel	1	2	6	5
összes név	33	53	449	520

A táblázatból arra derül fény, hogy az egyrészes nem településnévi helynevek s különösen a víznevek között a leggyakoribb névadási módnak a névátvétel minősül, a képzés ugyancsak megtalálható, noha lényegesen csekélyebb mértékben, a metonimikus névátvitel viszont alig-alig képviselteti magát: csupán a korszakunk második felében találhatunk rá egy-két (többnyire a településnév > víznév metonímia esetei közé sorolható) példát. A településnevek létrehozásában mindhárom névalkotó eljárás kiemelten nagy szerepet játszott ugyan, a legjelentékenyebbnek mégis a metonímiát tarthatjuk: a korai ómagyar kor a települések megszületésének korszaka, amikor településnévadást leginkább az jellemezte, hogy a birtokos vagy tulajdonos neve minden névképző formáns nélkül, önmagában vált a falu megjelölésévé. (A birtokosi, tulajdonosi viszony mint funkcionális tartalom áll egyébként többnyire a képzéssel alakult településnevek mögött is.)

3. Név földrajzi vizsgálatok a korai ómagyar korban

1. A nyelvészeti (elsősorban nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti, névtani) kutatások egyik általánosan és régóta alkalmazott, sokrétűen használható módszere a szóföldrajz,¹⁸⁴ a „magyar dialektológiában a nyelv földrajznak egyik, alapjaiban nyelvészeti indítékú és célú ága, amely a szókincs elemeinek területi tagolódását mutatja be általában élőnyelvi gyűjtés alapján” (PESTI 1989: 157, a kiemelés tőlem: T. V.).¹⁸⁵ A szóföldrajznak egy speciálisabb változata a névtípusok vagy egyes nevek földrajzi elterjedését, megoszlását vizsgáló névföldrajz (vö. KÁZMÉR 1964: 174). KÁZMÉR dolgozata a fogalom tágabb értelmezési lehetőségét nyújtja: felfogása szerint nemcsak a nevek és névtípusok szolgálhatnak alapul a névföldrajz számára, hanem a nevekben előforduló lexémák (például a helyet jelölő közszók, a földrajzi köznevek vagy a növénynevek stb.) is.

Ebben a fejezetben a névföldrajzi vizsgálatok felhasználásának lehetőségeit igyekszem bemutatni, s ennek során az elméleti megközelítés (ezzel együtt persze az irodalmi előzmények) bemutatása mellett egyik-másik alkalmazási körre részletesebben, gyakorlati szempontból is kitérek.

A névföldrajz fogalmát - ismereteim szerint - első alkalommal, 1964-ben KÁZMÉR MIKLÓS alkalmazta a fent említett tanulmányában, megadva a terminus pontos definícióját (i. h.), majd a *falu* földrajzi köznévről szóló monográfiájában, mint a névtípusok vagy egyes nevek térbeli viszonyait vizsgáló igen fontos névtörténeti módszert használta (1970b: 12). PESTI JÁNOS a helynévkutatás és a szóföldrajz összekapcsolhatóságát, azaz a névföldrajzi elemzést különösen a földrajzi köznevek leírásában látta kitűzhető feladatnak (i. m. 156). KÁLNÁSI ÁRPÁD a névföldrajzot a nyelvöldrajzzal és a szóföldrajzzal együtt, de azoktól elkülönítve alkalmazta a kiemelkedést jelölő földrajzi köznevek névföldrajzi térképlapjait bemutató tanulmányában (1991).¹⁸⁶

2. A magyar névföldrajznak nincsenek eredményei - figyelmeztetett négy évtizede BÁRCZI (1960: 10), és sürgetően hívta fel a figyelmet arra, hogy el kell végezni személy- és helyneveink földrajzi megoszlásának vizsgálatát (vö. 1958c: 149). Nyilvánvaló ugyanis, hogy minden toponímiai rendszer területi, azaz mindig csak valamely vidék névrendszeréről beszélhetünk (vö. SZUPERANSZKAJA 1964: 59). RUDOLF ŠRÁMEK már korábban említett axiomatikus feltevése is ezt a gondolatot fogalmazza meg: egy adott nyelvben (nyelvjárásban)

¹⁸⁴ MELICH JÁNOS szógeográfia-nak nevezi (1925: 53).

¹⁸⁵ Legfrissebben A nyelvöldrajzi módszer kialakulása, feladatai és eredményei címmel MÁTÉ JAKAB könyvében jelent meg összefoglalás (1997: 131-47), amely a XIX. századra vonatkozóan mutatja be a módszer legjellemzőbb (elsősorban a nyelvatlaskészítésben megnyilvánuló) felhasználási lehetőségeit.

¹⁸⁶ E munkákat megelőzően, illetve velük egy időben igen nagy számban születtek azonban olyan művek is, amelyek valójában már a névföldrajzról szóltak, a névföldrajz módszerét használták, de még a terminus megjelölése nélkül, leginkább a nyelv- és szóföldrajz keretei közé sorolva azt. HEFTY GYULA volt - tudomásom szerint - a módszer első alkalmazója a térszínformák vizsgálatában (1911), majd SZABÓ T. ATTILA (1940a: 122-3), BÁRCZI GÉZA (1947a), BENKŐ LORÁND (1957: 51, illetve 1960: 132) egyaránt a nyelvöldrajzi módszer jelentőségét tárgyalják, de helynevekkel kapcsolatban, tulajdonképpen a névföldrajzot alkalmazva. BÁRCZI (1960: 10) és KÁLMÁN BÉLA (1967) például a víznevek vizsgálata kapcsán hívják fel a figyelmet a névföldrajz hasznosságára.

minden korban létezik a szabályszerűségeknek egy olyan hálózata, amely a helynevek rendszerét jellemzi és keletkezésüket meghatározza (1972/73: 59). Egy-egy vidék névkincse legalábbis részrendszert alkot. Vidékenként és koronként ugyanis különböző helynévtípusokkal találkozhatunk, s az elnevezésekben használt egyes közszók is olykor csak egy-egy vidékre jellemzőek, bár tapasztalataink, benyomásaink azt mutatják, hogy „a helymegjelölésre igénybe vett közszavak nagyobb része az egész országban használatos földrajzi nevekben” (BÁRCZI 1958c: 149).

BÁRCZI GÉZA néhány évtizede még azt állapíthatta meg, hogy „A névtípusoknak adott időben vidékenként mutatkozó eltéréseit eddig nem vizsgálták még meg, de nem is vizsgálhatták, mert ehhez a névanyagnak sokkal bővebb összegyűjtésére volna szükség.” (i. h.). Mára azonban a rendelkezésre álló források, az azóta megszületett helynévi adattárak, megyei és járási kötetek már elegendő forrásanyagot biztosítanak egy ilyen típusú vizsgálat elvégzéséhez. Ezekben az adattárakban ugyanis tíz-, sőt százazres nagyságrendű névállomány áll a kutatók rendelkezésére, amely rendszervizsgálatokra, nyelv- és névföldrajzi kutatásokra kiválóan alkalmas (vö. JUHÁSZ 1997: 48, HAJDÚ 1991).

3. A névföldrajzi vizsgálatok a történeti helynevek felhasználásával azok területi viszonyait, elterjedtségüket, azaz a történeti, az ómagyar kori *n é v j á r á s o k* határait rajzolhatják meg (vö. ehhez HAJDÚ, i. m. 254 is). E terminus használata az alábbiak alapján indokolható. A nyelvjárási vizsgálatok szavakat, mondatokat, szövegeket fognak vallatóra, s ezek hangtani, alaktani, mondattani arculatából kiindulva írják le egyes nyelvjárásokat. Az itt bemutatott vizsgálati elvek azonban csupán a helynevekre terjednek ki, csak a helynevekre irányulnak, ezek lexikai, morfológiai, funkcionális, névkeletkezési típusait veszik szemügyre, s ezért az ezek lokalizálása révén kibontakozó területi jelleget talán indokoltabb névjárásnak nevezni. Azaz a közszavak területi elterjedtségét vizsgáló névföldrajz a nyelvjárások leírási módszere, a helynevek térbeli viszonyait bemutató névföldrajz pedig a névjárásoké. Így a terminus különbözősége már eleve utal a leírandó rendszer kereteire.

A helynévtípusok közül a névtani, nyelvtörténeti szakirodalom a legtöbb eredményt a településnevek és a határnevek vizsgálatában érte el, vagyis e típusok mutatkoztak a legeredményesebben vizsgálhatónak. Erre többen is utaltak már tanulmányaikban. KÁZMÉR a településnevek vizsgálatának fontosságát emelte ki (1964: 178), a nem települést jelölő helynévkincs szerepét pedig HOFFMANN ISTVÁN hangsúlyozta (1997b: 233).

Vizsgálható névföldrajzilag egy-egy helynév szerkezetének egésze, noha a szakirodalomban nem ez volt a domináns, lényegesen gyakrabban találkozhatunk ugyanis azzal, hogy egy-egy név valamely része, eleme szolgál az elemzés, a névföldrajz alapjául. A közszókincshez képest a helynévalkotó lexémák száma korlátozott, s ezt a szókincset többen *t o p o - n o m a s z t i k a i s z ó k i n c s*-nek nevezik (vö. INCZEFI 1973: 466).

4. A helynevek segítségével végzett szó-, illetve névföldrajzi vizsgálat a nyelv több részrendszerére is kiterjeszthető. Képet kaphatunk az illető vidék nyelvjárásának hangtanáról, egyes alaktani jelenségeiről, morfológiai sajátosságairól, tehetünk megállapításokat a szókincsre vonatkozóan (azaz megtudhatjuk, mely szavak mely területeken voltak elterjedtebbek, hol használták őket kevésbé, illetve időben meddig terjedhetett e szavak produktivitása, vagyis milyen volt a használati körük), a nevek keletkezéstörténete pedig általánosabban, a szóalkotás módjainak vonatkozásában is tájékoztathat bennünket. Példáimat e vizsgálati szempontok lehetséges eredményeire a továbbiakban természetesen főként Abaúj és Bars vármegye helynévkincséből merítem. E két vármegye jelentős távolságra van egymástól ahhoz, hogy közöttük nyelvjárási, névjárási különbségek feltehetőek lehessenek, ugyanakkor földrajzi

arculatuk (azaz a megjelölendő denotátumok, a területek „táji” jellege) nagyfokú hasonlóságot mutat, így összehasonlító vizsgálatokra kiválóan alkalmasak.

4.1. A mai nyelvjárási vizsgálatoknak sarkalatos pontját jelentik a hangtani elemzések, hiszen a nyelvjárási eltéréseket hagyományosan leginkább e nyelvi részrendszer felől közelítették meg a dialektusok kutatói. Az így kimutatható nyelvi, területi különbségek nyilvánvalóan az ómagyar korban is léteztek. Voltak például nyelvjárások, melyeket labializáló, másokat illabializáló nyelvjárásoknak nevezhetnénk (vö. BÁRCZI 1958a: 52). Az előbb említett két vármegye többek között e tekintetben is lényegi eltéréseket mutat: Abaúj vármegye névanyaga alapján azt mondhatjuk, hogy ezen a területen az illabiális magánhangzók előfordulási gyakorisága lényegesen nagyobb, azaz illabiális magánhangzót találunk a mai, normanyelvi labiális magánhangzók helyén,¹⁸⁷ Bars vármegyében ugyanakkor a labiális magánhangzók túlsúlya tűnik szembe. Különösen érdekesnek és tanulságosnak látszik a fontos névalkotó lexémaként szereplő *föld(e)* és *völgy(e)* földrajzi köznevek hangtani felépítésének vizsgálata a két vármegye helynévkincsében.¹⁸⁸ Abaújban az egyetlen *Aszú-völgy*¹⁸⁹-gyel szemben számos *velgy* (~ *völgy*) alakot tartalmazó név áll: *Aszú-velgy*, *Nagy-gyűr velgye*, *Rásony velgye*, *Sötét-velgy*, párhuzamos formaként megemlíthetjük a *Deme felde* névalakot is. A *Zarazwlg*, *Zekereswlg*, illetve a *Zeke-reswlg* *gefeu* helynevek helyesírása (a *völgy* szó rövidített formában való előfordulása) labiális magánhangzóra utalhat. Bars vármegyében az illabiális magánhangzót tartalmazó *Haró velgyi* adattal szemben a *Bajka völgyi*, *Füzeg-völgy*, *Gyaki-völgy*, *Hosszú-völgy*, *Nyáras-völgy*, illetve a *Hosszú-föld* névalakokat említhetjük meg. E két lexéma mellett természetesen más nevekben, más szavakban is találkozhatunk labiális-illabiális szembenállással: a *Bik-erdő*, *Dékán gyemülcse*, *Fizi pataka*, *Két-jó kizi* stb. névalakok jellegzetesnek mondhatók Abaúj megyében, noha ritkábban a labiális forma is előfordul (például a *Berük*, *Egrüs pataka* vagy a *Kiüs-rét* helynevekben). Bars vármegyében ugyanakkor az igen csekély számú előfordulást mutató *Hizér-berek* típusú nevek mellett a *Berük*, *Egür* vagy a *Küs-Zsitva* névalakok a tipikusak. A hangtani vizsgálatoknak természetesen nemcsak a területi, hanem az időtényezővel is számolniuk kell. A korai ómagyar korban azonban az adatoknak egy-egy kisebb időintervallumban (például egy-egy generációnyi időben) való előfordulása meglehetősen véletlenszerű és aránytalan. Vannak korszakok, amikor nagy mértékben felszaporodik a számuk, a fennmaradó források mennyisége (pl. a pápai összeírás) következtében, más korokból pedig alig-alig találunk helynévi szórványokat. Ez a tényező lehetetlenné teszi, hogy Barsban és Abaújban a labializáció korai ómagyar kori lefolyásáról árnyaltabb képet kapjunk.

¹⁸⁷ Ez a tényező azért is lehet különösen figyelemre méltó, mert számos kutató hangsúlyozza egyes abaúji nyelvjárásterületek *ö-ző* jellegzetességeit (többek között SZEMKŐ 1904; NYIRKOS 1959). Az *ö-zés* határozott jeleit a korai ómagyar szórványokon még nem találjuk, jóllehet BENKŐ LORÁND feltevése szerint (ld. legutóbb 1996a: 400, illetve bővebben 1967a) a nyelvjárássziget keletkezése leginkább az Árpád-kori gyepűvédelmi rendszer megerősítésével hozható összefüggésbe. Abaúj vármegye azonban az Árpád-kor helynévkincse alapján még kétségtelenül illabializáló nyelvjárásterület lehetett. Másutt BENKŐ (vö. 1957: 88) az *ö-ző* gócokról úgy nyilatkozik, hogy azok a XVI. században már bizonyosan meglehettek. Meg kell jegyezni továbbá azt is, hogy a NYIRKOS ISTVÁN által vizsgált Pusztafalu nyilvánvalóan kései (adatai csak a XVIII. századtól ismertek), a nevéből következtethetően is elpusztult, majd újra benépesített település lehet.

¹⁸⁸ Az e lexémák alkotta helynevek történeti adataihoz ld. a hangtörténeti fejezet labializációról szóló pontját.

¹⁸⁹ A helynevek közlésében többnyire fonologikus szerkezeteket adok meg.

4.2. Alaktani vizsgálat részét képezheti a birtokos személyrag változatainak területi előfordulása. Az említett két megyében e tekintetben is különbségeket láthatunk: amíg Bars megyében a birtokos személyrag *-e* alakjával egyetlen határnévben sem találkozunk, azaz a birtokos jelzős szerkezetek birtokszaván minden esetben az *-i* morfémaaváltozatot láthatjuk (*Bajka völgyi, Haró völgyi, Széki völgyi*), addig Abaújban az *-e* birtokos személyragot tartalmazó határnevek a dominánsak: *Bába szöge, Deme felde, Ida vize, Nagy-gyűr velgye, Sihoka réte, Vanyik szege* stb. Az *-i* morfémat mindössze két névalakban figyelhetjük meg: a *Két-jó kizi* és a *Zsarnó higyi* nevekben, de a személyrag pozíciója lehetővé teszi, hogy mindkét esetben az első szót *i* elemének hatásával is számolhassunk.

4.3. A szókincs területén számtalan lehetőség adódik a névföldrajz számára: vizsgálhatjuk például a helynevek alkotásában legaktívabban részt vevő, így legkönnyebben elemezhető szókincsréteget, a földrajzi közneveket, azaz a helyfajtákat jelölő lexémákat, amelyek önállóan is előfordulhatnak helynévként (*Lak, Eresztvény*), de leginkább a helynevek második, a helyfajtáját megjelölő névrészeként, valamilyen bővítménnyel együtt válnak helynévvé (*Széplak, Búdi-eresztvény*), s olykor maguk is szerepelhetnek bővítményrészként vagy annak névelemeként (*Két-jó köze*).

A földrajzi köznevek névföldrajzi, szóföldrajzi jelentőségét többen is hangsúlyozták. KÁLMÁN BÉLA általában szól a jelentőségükről (vö. 1967: 344), BENKŐ LORÁND szerint pedig azért szolgáltathat e szócsoporthoz jó vizsgálati forrást, mert „a földrajzinév-anyag alapján számos földrajzi köznévként ... viszonylag pontosan kimutatható a területi elterjedtsége.” (1957: 51).

A szó-, illetve névföldrajz szinkrón, főleg későbbi korokra való alkalmazása hasonló módszerrel jár együtt, mint a történeti névföldrajz. Ezt mutatja KÁLNÁSI ÁRPÁD korábban említett tanulmánya (1991), valamint KÁLMÁN BÉLA írása (1967), amely a vízrajzi köznevek kapcsán jegyzi meg, hogy ezek régi és mai rendszerét csak akkor érthetjük meg igazán, ha az adatokat térképeken ábrázoljuk.

Ezt az igen fontos elvet láthatjuk HOFFMANN ISTVÁNNAK, a Kiss Lajos-Emlékkönyvbe írott tanulmányában (1997a), ahol térképlapokat közöl az Árpád-kori Abaúj vármegyéből, a megye egykori helynévkincsét, köztük azok földrajzi közneveit ábrázolva. A földrajzi köznevek mellett azonban a helynevekben egyéb közzói elemek is igen nagy számban fordulnak elő, s ezek a lexémák ugyancsak igen gazdag történeti lexikológiai forrásanyagot jelentenek (i. m. 152).¹⁹⁰ HOFFMANN csak Abaúj vármegyében végzett ilyen vizsgálódásokat, de kiemelte: a többi megyében is megvalósítva, s a megyénkénti áttekintéseket egymásra vonatkoztatva, összesítve, az Árpád-kor szóföldrajzi viszonyainak ábrázolásához jó anyagot kapunk. A szó- és névföldrajzi kutatások egyik, sok eredménnyel kecsegtető útja ez lehet. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az egykori vármegye e vizsgálatokban természetesen csupán praktikus keretben jelenhet, hiszen ezek nem nyelvi, hanem közigazgatási, politikai egységek.

Egy-egy lexéma területi elterjedtségét többnyire csak más lexémákkal együtt, azokkal összevetve célszerű vizsgálni és térképen bemutatni, azaz a különböző lexémák térbeli eloszlását ábrázoló egyes térképlapok csak egymás vonatkozásában, a közöttük lévő egyezések és

¹⁹⁰ A magyar nyelvterület különböző megyéinek helynévállománya alapján RÁCZ ANITA az osztódással, differenciálódással keletkezett településneveket vizsgálta meg (1997). E differenciáló elemek területi különbségeivel részletesen ugyan nem foglalkozott, mindössze egy összefoglaló táblázatban mutatta be a lexémák megyénkénti megoszlását, de bevezető megjegyzéseinek egyikében kiemelte az ilyen típusú összevetés lehetőségét, s ezek alapján az ún. „névjárások” közötti különbségek megrajzolását (vö. i. m. 125).

különbözőségek figyelembevételével eredményezhetnek névtörténeti, névjárástörténeti és egyéb nyelvi tanulságokat.

Egyetlen lexéma névföldrajzi vizsgálatának azonban abban az esetben is lehet nyelvi vonatkozása, ha az illető köznév a különböző vidékeken más-más jelentésben szerepel. Az ilyen poliszém vagy homonim szavak ugyanis beletartoznak a jelentésmezők sorába, s a mezővizsgálatok névföldrajzilag kétségkívül jól használhatók. Más összefüggésükben e szavak tulajdonképpen jelentésbeli tájszóknek is minősülhetnek.

A mai nyelvjárásokban számos olyan szó él, amelyek csak bizonyos vidékek nyelvhasználatára jellemzőek, de a köznyelvben nem fordulnak elő. Az ómagyar korban adatolható földrajzi köznevek - nem lévén köznyelv - az illető terület ómagyar kori tájszavának tekinthetők. S az is nyilvánvaló, hogy „az ómagyar tájszavakra vonatkozóan kétségkívül földrajzi neveink adják a legbiztosabb támpontokat.” (MNYT. 365). A tájszók ma létező valamennyi típusa meglehetett a korai ómagyar korban is (erről ld. BENKŐ 1957: 83 kk.).

Egy-egy földrajzi köznévvvel kapcsolatban nem csupán arra terjedhet ki a szóföldrajzi vizsgálat, hogy mely vidékeken lehetett egy bizonyos korban helynévalkotó lexéma, hanem használatáról egyúttal kronológiai megállapításokat is tehetünk. Ugyanazon vidékek helynévállományát több szinkrón metszetben megvizsgálva, térképre vetítve, majd ezeket egymásra vonatkoztatva arra is választ kaphatunk, hogy egy-egy - mára már kihaltnak minősíthető - szónak hogyan változott időben a területisége. Azaz megtudhatjuk például az *aszó*, a *jó* vagy a *szer* stb. földrajzi köznevek használati idejének felső határát. HAJDÚ MIHÁLY például „mai”, szinkrón névanyagot tartalmazó helynévgyűjteményeket nézett át, s a *szer* közszoí elemet vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy az Alföldön ennek a lexémának a kihalása már a múlt században bekövetkezett, ha élt is valaha ezen a vidéken ez a névelem (ld. ehhez 1986-87). Persze ilyen megállapítás nyilvánvalóan akkor tehető (megközelítően) teljes biztonsággal, ha a történeti nevek körében is szemlét tartunk.

A szinkrón metszetek egymásra vetítésével arra is fény derülhet, hogy vannak (vagy lehetnek) esetleg olyan vidékek, ahol még egy bizonyos korban megtalálható az adott lexéma, máshol pedig már nem. Egy szó (legyen az közszo vagy ezen belül földrajzi köznév) jelentésének elhomályosulása (azaz deetimologizációja) nagyon jól tükröződik a helynevekben (*Berek-jó* > *Berettyó*, *Hév-jó* > *Hejő* ~ *Hájó*, *Keve-aszó* > *Kajászó* stb.) vagy azok népetimológiás megújításában (*Hideg-séd* > *Hidegség*). Erre a lehetőségre utal PESTI JÁNOS is a *ség* kapcsán: „a közszoí eredet elhomályosulása idézhette elő, hogy a *ség*-nek népetimológiás változata támadt: *seg* ~ *segg*” (1987: 51). Ez a változás azonban többnyire akkor következhet be, ha a szónak (esetünkben a *ség*-nek) nincs már meg a közszoí jelentése.

A névföldrajz Abaúj és Bars vármegye helynévkincsében az *aszó* lexéma kronológiájára vonatkozó megjegyzések felvillantását is lehetővé teszi. Köztudott, hogy ez a földrajzi köznév a korai ómagyar korban elhomályosult, s ezt leginkább a helynévrendszerünk bizonyíthatja, támaszthatja alá. Abaúj vármegyében a XIII. században még minden bizonnyal élő, alaki és szemantikai szempontból is áttetsző szó lehetett, ahogy ezt a *Kietlen-aszó* (az 1259/327//402-es oklevélből), illetve az 1271-es datálású *Voson-aszó* mutatja. (Esetleg az ugyancsak a XIII. századból való, ám bizonytalan olvasatú *Rusoso* és a *Scomuch osofa* adatokban is ezt a névelemet láthatjuk.) A XIV. század elejéről származó adataink azonban már a szó jelentésének elhomályosulását jelzik: az 1312-es oklevél *Kietlenszó* névadatának szerkezete az *aszó* deetimologizációjára utal. A további adatok még érdekesebbek lehetnek: a XIV. század elején több oklevélben is előforduló *Szikszó pataka*, illetve az 1326-os évből származó *Vaszó pataka* adatok ugyanis azt mutatják, hogy az eredeti jelentését, az összetételi jellegét elvesztő név (a településnévként a XIV. századtól adatolható *Szikszó*, illetve az önmagában ugyan

adatok nélkül álló, de feltehetően korábban létező *Vaszó*) újabb ‘folyóvíz’ jelentésű utótaggal bővül, azaz a névtudat „újraértelmesíti” a nevet egy közismert, s általánosan használt lexéma hozzákapcsolásával. S ez a fázis már az *aszó* köznévi jelentésének (s ezzel együtt a korábbi név morfológiai összetettségének) elhomályosulását jelzi. Ezek alapján talán nem tűnik elhamarkodottnak azt állítani, hogy Abaúj vármegyében az *aszó* produktivitásának, használati körének felső határa a XIII. század vége, a XIV. század eleje lehetett. A Bars megyei egyetlen *Aszó* névadat nyilvánvalóan nem alkalmas kronológiai következtetések levonására, ám az, hogy ez a név egy XIV. századi oklevélből (1313/339) származik, esetleg arra utal, hogy itt talán később játszódhatott le a fenti folyamat, de e feltételezés megalapozásához további adatokra lenne szükség.

5. Egy-egy lexéma névföldrajzi vizsgálatánál több eredménnyel kecsegtetnek a mezővizsgálatok, azaz egy-egy szemantikailag jól körülhatárolható szócsoporthoz, egy-egy jelentésmező vizsgálata.¹⁹¹ A földrajzi köznevek is egy jelentésmezőt képeznek, s kutathatóságuk ezen a ponton több lehetőségre is kiterjed. Elemezhetők ugyanis a közszei jelentésmezők kategóriáival: a szinonim, a homonim, a poliszém és az alakváltozatokként élő földrajzi közneveket kell elsősorban említenünk.¹⁹² Másrészt lehetőség van a földrajzi köznevek tág csoportján belül bizonyos részkategóriák vizsgálatára is: a vízrajzi köznevek vagy a térszinformanevek számos tudományos munka számára szolgáltak kiindulásként.¹⁹³ Természetesen e két vizsgálódási szempont szoros kapcsolatban is van egymással, hiszen bizonyos mértékben például a vízrajzi köznevek egymással szinonim, homonim stb. viszonyban is állnak, így gyakorlatilag egyszerre végezhető el mindkét elemzés egy-egy névcsoporton vagy köznévcsoporton belül.

Abaúj és Bars megye vízrajzi közneveinek területi megoszlása sok érdekes tanulsággal szolgálhat a névföldrajzi vizsgálatokat végző kutató számára. A területi távolság és az eltérő nyelvi, illetve névadási norma a magyarázata annak, hogy a fenti két megye víznévrendszere is jelentős eltéréseket mutat. Különbségek vannak a víznevek szerkezetében is (az egyrészes, illetve a kétrészes nevek megoszlásában), a nevek keletkezéstörténetében (a névátvétellel, helynévképzővel, metonímiával, hasadással stb. alakult nevek arányában), illetve abban is, hogy

¹⁹¹ A jelentésmező, a mezőösszefüggések és a mezővizsgálatok fogalmát úgy használom, ahogy azt KÁROLY SÁNDOR definiálta (1970).

¹⁹² Ezt a lehetőséget kétségtelenül a legkorszerűbb módon, a legteljesebb névanyagon KÁZMÉR MIKLÓS alkalmazta monográfiájában, amely a *falu* helyfajtajelölő közsónak, valamint alak- (s egyúttal morfológiai) változatainak területi elterjedtségét mutatja be. Az alakváltozatok vizsgálata tehát ugyancsak szolgálhat névrendszertani elemzések névföldrajzi alapjául. Ezt valósítja meg PESTI JÁNOS is (1987), aki a *ság, ség, seg* (~ *segg*) és a *séd* kapcsolatairól, területi, jelentésbeli és használati különbségeiről szól, megyénként külön térképeken ábrázolva a különböző lexémák (alakváltozatok) előfordulási gyakoriságát. Hasonló vizsgálatot végzett LŐRINCZE LAJOS is a *bérc* ~ *börc* területi megoszlását elemezve (vö. 1946).

¹⁹³ Az Árpád-kor vízrajzi közneveivel több munkájában is foglalkozott KÁLMÁN BÉLA. A nevek világában (1989) utal arra, hogy a régi magyar nyelv feltűnően gazdag volt víznevekben s egyúttal vízrajzi köznevekben, amelyek földrajzi megoszlást is mutatnak, s ez a megoszlás esetenként nemcsak a magyar nyelvterület egészén, hanem akár egy-egy vármegyén belül is megfigyelhető (128). A ‘folyóvíz’ jelentésű ómagyar kori lexémákat veszi szemügyre a Helynévkutatás és szóföldrajz című tanulmányában (1967) is, hasonló megállapításokra jutva, mint utóbb a népszerűsítő könyvecskéjében. Térszinformaneveket tárgyalt HEFTY GYULA a korábban már említett tanulmányában. S végül én magam is foglalkoztam korai ómagyar kori szóföldrajzi vizsgálatokkal kilenc Árpád-kori vármegye névanyaga (illetve földrajzi köznévi anyaga) alapján, külön elemezve a vízrajzi, a domborzati és kevésbé részletezően az egyéb helyfajtaikat jelölő közneveket (1997a).

mely területen mely vízrajzi köznevek játszanak szerepet a helynévalkotásban. Ez utóbbi különlegességeként a *völgy* közszó Bars megyei használatát említtem meg, e területen ugyanis a lexéma nagy valószínűséggel 'patakmeder' jelentésben is használatban lehetett: a *Füze-gy-völgy*, *Hosszú-völgy*, *Nyáras-völgy* helynevek ugyanis vizeket, patakokat jelölnek. A *völgy* névrészsalkotó lexéma érdekessége még, hogy településnévi előtaggal (azaz valóban 'völgy' jelentésben: *Haró völgye*, *Széki-völgy*, *Bajka völgye* stb.) a XIII. századból adatolható, míg víznévként a XIV. század második negyedétől hozhatók rá példák. A Bars megyei *völgy* lexéma túlsúlyával szemben Abaújban a *patak(a)* közszó említhető meg óriási többséggel. E helyütt azonban a jelenség részletesebb elemzésébe, s a névföldrajz szempontjainak konkrétabb, meghatározott névanyagon való további tüzetes alkalmazásába nem kívánok bocsátkozni.

6. A helynevek körében gyakran névtípusok változásának is tanúi lehetünk. Egy jelentékeny idő- és térbeli határokat átfogó vizsgálat során módunkban áll egyes toponímiai modellek fejlődését, megvalósulását is megfigyelni. A változásokat az egyes helynévtípusok frekvenciájának, produktivitásának, illetve földrajzi elterjedésének a változásai alapján állapíthatjuk meg (vö. ŠRÁMEK 1972/73: 73).

A névtípusváltás igen sokféle lehet - ahogy erről MEZŐ ANDRÁS áttekintő tanulmányában már részletesen beszámolt (1989) -, s ezek többfélesége (illetve ezek kronológiája és területi változásainak folyamata) névföldrajzi vizsgálattal is jellemezhető. A típusváltások közül a legtöbb eredménnyel talán az alábbiak vizsgálata kecsegtet. A korai ómagyar kor névrendszerének jellegzetes lexikális-morfológiai kategóriáját adták a képzéssel létrejött helynevek (*Kövesd*, *Peterd*, *Mogyorósd*, *Németi* stb.). Ezeket az egyrészes képzett helyneveket igen gyakran kétrészes, összetétellel (szintagmatikus szerkesztéssel) keletkezett helynevek váltják fel, azaz - az általános nyelvfejlődési tendenciával összhangban - a helynévképző helyére földrajzi köznévi utótag kerül. Az ómagyar kor néhány évszázada alatt is észrevehetőek ilyen képző > földrajzi köznévi utótag változások: 1325: *Nempti* > 1453: *Nemetheghaz*, 1214/550: *Cheusci* > 1351: *Cheustelek* stb. Nagy számú helynév lexikális-morfológiai szempontú elemzése talán választ adhat arra a kérdésre, hogy pontosabban mikor és mely területeken (esetleg milyen gócból indulva) következhetett be a váltás.

Ugyancsak jellegzetes névtípust jelentenek a korai ómagyar korban a puszták személynévi eredetű településnevek, amelyek azonban később sok esetben köznévi utótaggal egészültek ki, azaz megkapták a *-falva*, *-háza*, *-telke* stb. földrajzi közneveket második névrészként. Az ilyen általánosnak és közismertnek tűnő tendenciák pontosításában ugyancsak segítségünkre lehet a névföldrajz, s ezáltal megtudhatjuk azt is, hogy melyek egy-egy jellegzetesnek mondható névtípus elterjedtségének területi és időbeli határai. A helynévadási rendszer nagyfokú egyneműsége, folytonossága ellenére ugyanis az egyes nevek szemantikai, morfológiai jellege idővel (a közsavakéhoz hasonlóan) meg is változhat.

A korai ómagyar kori helynevek szinkrón vizsgálatának legfőbb akadályja az, hogy a nevek adatoltsága csupán arra vonatkozóan informál bennünket, hogy mikorról maradtak fenn az illető név adatai, azaz csupán az oklevelekből előfordulásukról kaphatunk képet, s nem arról, hogy az adott helynév tulajdonképpen mikor is keletkezhetett. Nagyszámú névanyag alapján azonban (figyelembe véve az adatoltság hiányából, s az oklevelek fennmaradásának esetlegeségéből adódó torzulásokat is) reálisnak tűnhet az eredetbeli kategóriák térképlapokra vetítése is. Ezek területi vizsgálatának nem feltétlenül kell azt mutatniuk, hogy a különböző névalkotási módok különböző területeken voltak érvényben (noha esetleg juthatunk ilyen következtetésekre, hiszen például SZABÓ T. ATTILA hangsúlyozta a puszták személynévi településnevek egyes vidékeken igen elterjedt, máshol pedig elenyésző mennyiségű voltát; vö. 1940a: 123).

Elképzeltető, hogy a vizsgálatokból az derül ki: keletkezéstörténeti szempontból bizonyos tekintetben a magyar névrendszer egynemű lehetett, hiszen egyes helynevek, helynévtípusok változásai ellenére a helynevek rendszerjellege, típusaik nagyfokú állandóságot mutatnak, a „kiindulási helyzet-modellek”-nek viszonylag nagy állandó értékük van (vö. ŠRÁMEK, i. m. 72), azaz tipológiailag a változásaik kismértékűek: a helynevek funkcionális-szemantikai típusai csak igen lassan változnak. Ez azt jelenti: több évszázad helynévállományát kell tüzetesen szemügyre venni ahhoz, hogy számottevő eredményhez juthassunk. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy „valóságos csoda volna, ha az egyes névjelenségek a hatalmas magyar nyelvterület minden vidékén ... körülbelül azonos időben születtek volna meg, és - amennyiben elhaltak - körülbelül azonos időben haltak volna el, életükben minden vidéken körülbelül azonos jellegzetességeket mutatva.” (BENKŐ 1960: 132).

Az utóbbiakban említett jelenség bemutatására, elemzésére azonban egy-egy vármegyényi terület legfeljebb egy-két ezernyi fennmaradt Árpád-kori helynévállománya nem nyújt kellően megbízható alapot. Ilyen munkára csak a dolgozatomban elvégzett vizsgálatok területi kiterjesztését követően gondolhatunk.

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (1958), A magyar hangtörténeti kutatások 1945-től 1957-ig: MNy. 54: 574-91.
- ABAFFY ERZSÉBET (1968), A magyar hangtörténeti kutatások 1958-tól 1967-ig: MNy. 64: 478-96.
- ABAFFY ERZSÉBET (1974), Szóvégrendszerünk az ős- és az ómagyar korban. A szóvégi redukálódás: MNy. 70: 430-40.
- ABAFFY ERZSÉBET (1991), Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez: Benkő-Eml. 27-30.
- ABAFFY ERZSÉBET (1994a), Ősmagyar jövevényszavaink vallomása egykorú fonémarendszerünkről: Bárczi-Eml. 9-20.
- ABAFFY ERZSÉBET (1994b), Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején: MNy. 90: 421-34.
- ABAFFY ERZSÉBET (1995), A hangváltozások hatása fonémarendszerünkre (Néhány megjegyzés egy speckoll margójáról): Szathmári-Eml. 15-9.
- ABT, GABRIEL (1956), Ein Versuch zur Identifizierung altungarischer und kowarischer Stämme. Kézirat.
- ÁKSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983.
- ÁÚO. = Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. I-XII. Pest, később Bp. 1860-1874.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében: ÁNyT. 1: 41-52.
- BALÁZS JÁNOS (1967), A gazdaságosság a szótagképződésben: ÁNyT. 5: 7-39.
- BALÁZS JÁNOS (1976), *Kies és kietlen*: MNy. 72: 478-9.
- Bárczi-Eml. (1964) = Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bárczi Géza születésének 70. évfordulója alkalmából. NytudÉrt. 40. sz. Bp.
- Bárczi-Eml. (1994) = Bárczi Géza-Emlékkönyv. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN-E. ABAFFY ERZSÉBET-B. LŐRINCZY ÉVA. MNyTK. 200. sz. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1947a), A történeti nyelvjáráskutatás: MNy. 43: 81-91.
- BÁRCZI GÉZA (1947b), Régi magyar nyelvjárások. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1951), A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1956), A magyar történeti nyelvjáráskutatás: Általános nyelvészet - stilisztika - nyelvjárástörténet. A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai. Szerk. KNEZSA ISTVÁN. Bp. 301-24.
- BÁRCZI GÉZA (1958a), Magyar hangtörténet. 2., bővített kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1958b), Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek. Bp.

- BÁRCZI GÉZA (1958c), A magyar szókincs eredete. 2. kiadás. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1960), Megnyitó (a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi konferenciáján): NévtVizsg. 5-16.
- BÁRCZI GÉZA (1966), A magyar nyelv életrajza. 2. kiadás. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958a), Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. NytudÉrt. 42. sz. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958b), A magyar szóképzés története. Bp.
- BELITZKY JÁNOS (1938), A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I-III. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. I, 573-595.
- Benkő-Eml. (1981) = Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének hatvanadik évfordulójára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY-KISS JENŐ. Bp.
- Benkő-Eml. (1991) = Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY-KISS JENŐ. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1944), *Hágó* és társai: ErdMúz. 49: 476-7.
- BENKŐ LORÁND (1947a), A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947b), Két térszinformanév: MNy. 43: 259-63.
- BENKŐ LORÁND (1948), A székelyföldi szláv eredetű víznevek kérdéséhez: MNy. 44: 95-101.
- BENKŐ LORÁND (1949a), *Lejürenci*: MNy. 45: 77-8.
- BENKŐ LORÁND (1949b), *Gerezd*: MNy. 45: 317-8.
- BENKŐ LORÁND (1953a), Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből: NyK. 54: 37-62.
- BENKŐ LORÁND (1953b), A magyar *ly* hang története. NytudÉrt. 1. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1956a), Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszávaiban: MNy. 52: 23-6.
- BENKŐ LORÁND (1956b), A régi magyar nyelvjárások: Nyr. 80: 244-51.
- BENKŐ LORÁND (1957), Magyar nyelvjárástörténet. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1960), Nyelvjárástörténet a névtudományban: NévtVizsg. 132-5.
- BENKŐ LORÁND (1966), Az anonymusi hagyomány - és a *Csepel* név eredete: MNy. 62: 134-46, 292-305.
- BENKŐ LORÁND (1967a), A nyelvföldrajz történeti tanulságai: I. OK. 24: 29-48.
- BENKŐ LORÁND (1967b), Nyelvtörténet és mai nyelv (Adalékok a nyelvi szinkronia és diakronia viszonyához): ÁNyT. 5: 41-67.
- BENKŐ LORÁND (1975), A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről: NyK. 77: 327-44.
- BENKŐ LORÁND (1978), A legkorábbi magyar szövegemlékcsoport: A hangállapot. A mássalhangzó-olvasatok: MNy. 74: 13-27.

- BENKŐ LORÁND (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1982), A név és az ember: Nyr. 106: 391-9.
- BENKŐ LORÁND (1984a), Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól: MNy. 80: 129-43.
- BENKŐ LORÁND (1984b), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Léved* és *Etélköz* kapcsán: MNy. 80: 389-419.
- BENKŐ LORÁND (1987), Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namengebung: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. I. Hrsg. von K. Benda, T. von Bogyai, H. Glassl, Zsolt K. Lengyel. München. 303-15.
- BENKŐ LORÁND (1988a), A történeti nyelvtudomány alapjai. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1988b), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei: MNy. 112: 385-97.
- BENKŐ LORÁND (1992), Mióta lehetnek *Fehérvár* helyneveink: NÉ. 14: 16-21.
- BENKŐ LORÁND (1993a), Megjegyzések víznevekről (Adalékok a székelység történetéhez): NÉ. 15: 50-56.
- BENKŐ LORÁND (1993b), Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban: MNy. 89: 10-19.
- BENKŐ LORÁND (1994), Anonymus *Boronái*: Bárczi-Eml. 35-43. Pótlásokkal, változtatásokkal megjelent a BENKŐ 1998. 76-83 lapjain A korai magyar gyepűvédelem terminológiájához címmel.
- BENKŐ LORÁND (1995), Adalékok várneveink történetéhez (P. mester két szatmári helynevéről): Szathmári-Eml. 59-70.
- BENKŐ LORÁND (1996a), Az Árpád-kori magyarság nyelvföldrajzi helyzete: MNy. 92: 399-403.
- BENKŐ LORÁND (1996b) Ómagyar kori helyneveink néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra: NÉ. 18: 5-14. Átdolgozott, bővített változatát ld. BENKŐ 1998: 111-20.
- BENKŐ LORÁND (1996c), Opponensi vélemény Mező Andrásnak „Magyarország patrocíniumi helynevei” című akadémiai doktori értekezéséről: NÉ. 18: 93-8.
- BENKŐ LORÁND (1996d), Adalékok a sószállítás régi magyar terminológiájához: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Uralisztikai tanulmányok 7. Szerk. BERECSKI ANDRÁS-KLIMA LÁSZLÓ. Bp. 65-72.
- BENKŐ LORÁND (1997a), Névtudományunk (Megnyitó az V. Magyar Névtudományi Konferencián): MNyTK. 209. sz. 5-9.
- BENKŐ LORÁND (1997b), Megjegyzések a *Begej* névhez (Adalék táj- és vízneveink viszonyához): Kiss L.-Eml. 62-70.
- BENKŐ LORÁND (1997c), *Tokaj* - és kapcsolt nevei: Nyíri-Eml. 29-36.
- BENKŐ LORÁND (1997d), A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ebből következik: HonfNyelv. 163-176.

- BENKŐ LORÁND (1997e), A helynevek szerepe az Árpád-kori népességtörténeti kutatásokban: Magyarország történeti demográfiája (Millecentenáriumi előadások). I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Szerk. DR. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 67-72.
- BENKŐ LORÁND (1998), Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES-PETHŐ GERGELY (1998), Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvi elemzése. A Magyar Névtér Kiadványai 2. Debrecen.
- BERRÁR JOLÁN (1961), Az *üdő* ~ *ideje* töltépusról: MNy. 57: 31-9.
- BÓNA ISTVÁN (1995), Az Árpádok korai várairól. Bp.
- ComAbTorn. = NEHRING, KARL, Comitatus Abaujvariensis et Tornensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 7. München, 1977.
- ComBars. = NEHRING, KARL, Comitatus Barsiensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 4. München, 1975.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III., V. Bp., 1890-1913.
- DEME LÁSZLÓ (1944), Hangátvetés a magyarban. MNyTK. 69. sz. Bp.
- DEME LÁSZLÓ (1968), A magyar nyelv történetéhez - „A magyar nyelv története kapcsán”: MNy. 64: 14-23.
- DÉNES GYÖRGY (1997), A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében: MNyTK. 209. sz. 284-8.
- Domokos-Eml. = Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. BEREZKI ANDRÁS-KLIMA LÁSZLÓ. Bp., 1996.
- ERDŐDY JÓZSEF (1975), Egyszerejtés vagy címrövidítés: MNy. 71: 60-1.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch Ungarischen. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I-II. Bp. 1993-1995.
- FÁBIÁN PÁL-SZATHMÁRI ISTVÁN-TERESTYÉNI FERENC (1958), A magyar stilsztika vázlata. Bp.
- FARKAS VILMOS (1971), Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. NytudÉrt. 74. sz. Bp.
- FARKAS VILMOS (1982), A magyar hangtörténet és helyesírás-történet rendszerbeli összefüggése. NytudÉrt. 111. sz. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II. 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FÖLDES LÁSZLÓ (1971), A *-telek* ‘földterület’ jelentéstörténete: MNy. 67: 418-31.
- GLÁZER LAJOS (1937), Kelet-Dunántúl a honfoglalás és a vezérek korában. Fejér vármegye kialakulása. Székesfehérvár.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), Jelentéstan. Bp.
- GREGOR FERENC (1989), Magyar-szlovák nyelvi kapcsolatok: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 141-96.

- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (1963), II-III. (1987), IV. (1998). Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1957), Beszámoló „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkáról: MNy. 53: 42-51.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958), A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig: Századok 1958: 12-87, 565-615.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1960), A magyar törzsi helynevek: NévtVizsg. 27-34.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1961), A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Túrkeve. 35-8.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1963), Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig: Magyarország történeti demográfiája. Bp. 46-49.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1970), A helynevek és a történettudomány: NytudÉrt. 70: 196-200.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1972), Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez: Történelmi Szemle 15: 261-320.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1984), Levedia és Etelköz kérdéséhez: MNy. 80: 385-9.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997a), Népek és nyelvek a honfoglalás térségében: HonfNyelv. 19-24.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997b), Az avarok nyelve: HonfNyelv. 141-4.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997c), A magyar törzsnevek és törzsi helynevek: HonfNyelv. 221-34.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1997d), A honfoglalók száma és az Árpád-kor népessége: Magyarország történeti demográfiája (Millecentenáriumi előadások). I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Szerk. DR. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 31-3.
- GYÖRFFY GYÖRGY-ZÓLYOMI B. (1994), A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt: Honfoglalás és régészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ. Bp. 13-37.
- GYÖRKE JÓZSEF (1940), A -gy névszóképző: MNy. 36: 34-41.
- HA. 1. = HOFFMANN ISTVÁN-RÁCZ ANITA-TÓTH VALÉRIA, Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Abaúj-Csongrád vármegye. Debrecen, 1997.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN-RÁCZ ANITA-TÓTH VALÉRIA, Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. II. Doboka-Győr vármegye. Debrecen, 1999.
- HAJDÚ MIHÁLY (1975), Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata. NytudÉrt. 87. sz. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981a), J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése: MNy. 77: 109-13.
- HAJDÚ MIHÁLY (1981b), Helyneveink -d-féle képzőinek funkcióiról: Benkő-Eml. 161-72.
- HAJDÚ MIHÁLY (1986-87), A szer helyneveinkben 1-2: NÉ. 11: 41-8, NÉ. 12: 55-65.
- HAJDÚ MIHÁLY (1991), A magyar névtudomány a nyelvjárástörténet szolgálatában: TMNyTT. 250-4.
- HECKENAST GUSZTÁV (1970), Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 53. sz. Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben: Nyr. 40: 155-69, 206-16, 259-65, 300-8, 361-70, 458-62.

- HEGEDŰS ATTILA (1989), Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában: MNyTK. 183: 96-9.
- HOFFMANN ISTVÁN (1991), Rendszer és szintézis helynévkutatásunkban: TMNyTT. 275-80.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996a), Névtörténet - nyelvtörténet - társadalomtörténet: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger. MNyTK. 207. sz. 113-23.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996b), Ómagyar kori helynévfeldolgozások: MNyj. 33: 43-52.
- HOFFMANN ISTVÁN (1997a), Név- és nyelvföldrajzi térképlapok az Árpád-korból: Kiss L.-Eml. 141-54.
- HOFFMANN ISTVÁN (1997b), Utak, lehetőségek a történeti helyneveink kutatásában: MNyTK. 209: 227-36.
- HOFFMANN ISTVÁN (1998), Gondolatok a történeti helynévkutatásról: MNyj. 35: 109-17.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999a), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához: MNyj. 37: 207-16.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999b), Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez: NÉ. 21: 66-70.
- HonfNyelv. = Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ-VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Bp., 1997.
- IMRE SAMU (1971), A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp.
- INCZEFI GÉZA (1964), A földrajzi nevek átvitelének néhány kérdése: MNy. 60: 80-6.
- INCZEFI GÉZA (1966), A névadás ökonómiája a föld megnevezésében: MNy. 62: 72-9.
- INCZEFI GÉZA (1967), Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései: MNy. 63: 64-71.
- INCZEFI GÉZA (1970), Földrajzi neveink névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján). Bp.
- INCZEFI GÉZA (1972), Az elliptikus földrajzi nevekről: MNy. 68: 310-5.
- INCZEFI GÉZA (1973), A határneveket alkotó lexémák sajátosságai: MNy. 69: 465-9.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1991), *Dentümogyer*: Benkő-Eml. 300-3.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1993), Névtan és nyelvföldrajz: MNy. 89: 72-7.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1996), Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében: SzabSz. 31: 171-8.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1997), A nyelvtörténet a magyar dialektológiában: MNyj. 34: 43-50.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2000), Opponensi vélemény Tóth Valéria Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye helynevei) című doktori (PhD) dolgozatáról: NÉ. 22: 129-134.

- KÁLMÁN BÉLA (1953), A szókezdő mássalhangzócsoporthoz egyik feloldási módja a magyarban: MNy. 2: 59-70.
- KÁLMÁN BÉLA (1965), A magyar mássalhangzó-rendszer kialakulása: MNy. 61: 384-8.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz: NytudÉrt. 58: 344-50.
- KÁLMÁN BÉLA (1968), Hangrendszer és hangváltozások: MNy. 64: 5-8.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *Bicske*: MNy. 69: 478.
- KÁLMÁN BÉLA (1975), Pusztai helynevek családnévként: MNy. 71: 453-6.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. 4., átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1991), Névöldrajzi térképlapok Szatmárból: Benkő-Eml. 321-5.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1997), Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük: NÉ. 19: 26-30.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1925), *A magyar nemzet honalapítása 896-997*. Nagyvárad.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. MNyTK. 95. sz. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1964), A *fa* 'falva' névföldrajza és megterhelése: Bárczi-Eml. 174-80.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970a), A XIV-XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése (A *-si* képző kialakulása): NytudÉrt. 70: 60-9.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970b), *A falu* a magyar helységnevekben. Bp.
- KENESEI ISTVÁN (1995), Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat: MNy. 91: 281-91.
- KERTÉSZ MANÓ (1938), Árokszállás: Nyr. 67: 41-4.
- KERTÉSZ MANÓ (1939), A magyar helynévadás történetéből: Nyr. 68: 33-9, 67-77.
- KESZLER BORBÁLA (1969), A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. NytudÉrt. 63. sz. Bp.
- KISS JENŐ (1993), A magyar nyelv történeti nyelvtana: MNy. 89: 257-80.
- Kiss Lajos-Eml. = Szavak - nevek - szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. KISS GÁBOR-ZAICZ GÁBOR. Bp., 1997.
- KISS LAJOS (1970), Az európai névtudomány fontosabb eredményei: NytudÉrt. 70: 16-26.
- KISS LAJOS (1978), *Kies, kietlen*: Nyr. 102: 470-2.
- KISS LAJOS (1979a), Tautologisches slawisch-ungarische Mischnamen: StudSl. 25: 231-9.
- KISS LAJOS (1979b), Székelyföldi víz- és helységnevek: Nyr. 103: 468-72.
- KISS LAJOS (1979c), Egy állítólagos tájnév: *Apoka*: Nyr. 103: 364-5.
- KISS LAJOS (1981), Szilágysági hegynevek: Nyr. 105: 97-101.
- KISS LAJOS (1982), Régi földrajzi nevek - régi térképek: Nyr. 106: 477-83.
- KISS LAJOS (1984a), Fenőkövel kapcsolatos földrajzi nevek: Nyr. 108: 236-40.

- KISS LAJOS (1984b), *Mátra. Hernád*: Nyr. 108: 98-101.
- KISS LAJOS (1987a): Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok: MNy. 83: 331-45.
- KISS LAJOS (1987b), Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl: Nyr. 111: 215-233.
- KISS LAJOS (1988a), Földrajzinév-magyarázatok: MNy. 84: 453-60.
- KISS LAJOS (1988b), Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban: MNy. 84: 129-55.
- KISS LAJOS (1989), Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink: Nyr. 113: 110-5.
- KISS LAJOS (1990a), Középkori földrajzi nevek magyarázata: MNy. 86: 161-72.
- KISS LAJOS (1990b), *Makszond, Zsarnószeg*: MNy. 86: 221-3.
- KISS LAJOS (1991), Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből: MNy. 87: 73-7.
- KISS LAJOS (1992), *Mosztonga*: MNy. 88: 483.
- KISS LAJOS (1994), A Felvidék víznevei: MNy. 90: 1-19.
- KISS LAJOS (1995a), Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. NytudÉrt. 139. sz.
- KISS LAJOS (1995b), Földrajzi nevek kontinuitása a Dunántúlon: MNy. 91: 192-4.
- KISS LAJOS (1996a), Kiegészítések a FNESz.-hez: MNy. 92: 228-36, 367-76, 489-501.
- KISS LAJOS (1996b), Fehér megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata: Nyr. 120: 325-30.
- KISS LAJOS (1996c), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében: Magyar Tudomány 41: 964-71.
- KISS LAJOS (1996d), Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helynevei (11-15. század) című doktori értekezéséről: NÉ. 18: 98-111.
- KISS LAJOS (1996e), A Kárpát-medence régi helynevei: Nyr. 120: 440-50.
- KISS LAJOS (1997a), Korai magyar helységnévtípusok: HonfNyelv. 177-85.
- KISS LAJOS (1997b), Pannónia helyneveinek kontinuitása: HonfNyelv. 187-97.
- KISS LAJOS (1997c), Erdély vízneveinek rétegződése: HonfNyelv. 199-210.
- KISS LAJOS (1997d), Hegynevek a történelmi Magyarországon: MNy. 93: 154-68.
- KISS LAJOS (1999), Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 1. Piliscsaba.
- KMTL. = Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig: MNy. 24: 188-97.
- KNIEZSA ISTVÁN (1934), Csősz: MNy. 30: 104-6.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI. században: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I-III. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. II, 365-472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), Erdély víznevei. Kolozsvár.

- KNIEZSA ISTVÁN (1943), Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok. I-II. Szerk. DEÉR JÓZSEF-GÁLDI LÁSZLÓ. Bp. I, 111-313.
- KNIEZSA ISTVÁN (1944), A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Településtörténeti Tanulmányok 2. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1948), Szláv eredetű víznevek a Székelyföldön: MNy. 44: 1-11, 101-5.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az *-i* helynévképző a magyarban: MNy. 45: 100-7.
- KNIEZSA ISTVÁN (1950), *Boldva*: MNy. 46: 260-3.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1960), A szlovák helynévtípusok krronológiája: NévtVizsg. 19-26.
- KOROMPAY KLÁRA (1998), E. Abaffy Erzsébet köszöntése 70. születésnapján: MNy. 94: 230-3.
- KRISTÓ GYULA (1973), Heckenast Gusztáv, Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 53. sz. Bp., 1970: Századok 107: 742-6.
- KRISTÓ GYULA (1975), *Üzbég és Tolvaj*: MNy. 71: 62-66.
- KRISTÓ GYULA (1976), Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica, tomus LV. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1977), Törzsek és törzsnévi helynevek: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA ANTAL-CZEGLÉDY KÁROLY-RÓNA-TAS ANDRÁS. Bp. 211-23.
- KRISTÓ GYULA (1980), A magyar névtudomány és az objektív kritika: Nyr. 104: 250-6.
- KRISTÓ GYULA (1983), Tanulmányok az Árpád-korról. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1985), A Kárpát-medencei névanyag kontinuitásának kérdéséhez: MNyTK. 170: 15-22.
- KRISTÓ GYULA (1995), A magyar állam megszületése. Szeged.
- KRISTÓ GYULA (1996), Opponensi vélemény Mező András: Magyarország patrocíniumi helynevei (11-15. század) című doktori értekezéséről: NÉ. 18: 112-7.
- KRISTÓ GYULA (1997a), Magyarország lélekszáma az Árpád-korban: Magyarország történeti demográfiája (Millecentenáriumi előadások). I. A honfoglalás és az Árpád-kor népessége. Szerk. DR. KOVACSICS JÓZSEF. Bp. 35-65.
- KRISTÓ GYULA (1997b), A Kárpát-medence X. századi helyneveiről: MNy. 93: 129-35.
- KRISTÓ GYULA (2000), Magyarország népei Szent István korában: Századok 134: 3-44.
- KRISTÓ GYULA-MAKK FERENC-SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973), Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. Acta historica, tomus XLIV. Szeged.
- KUBÍNYI LÁSZLÓ (1958), A magyar nyelvtörténeti változások vélhető összefüggéséről: MNy. 54: 213-32.
- KULCSÁR PÉTER (1991), *Bálványos sive Kapufa*: MNy. 87: 217-8.
- LAZICZIUS GYULA (1943), Egy nagy pör felújítása. MNyTK. 65. sz.
- LIGETI LAJOS (1986a), A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp.

- LIGETI LAJOS (1986b), A pannóniai avarok etnikuma és nyelve: MNy. 82: 129-51.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1915-20), Az ő-zés története: NyK. 44: 373-406, 45: 45-116, 195-266.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1942), Az ómagyar névszótövek egyik csoportja: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születése napján. Bp. 238-53.
- LŐRINCZE LAJOS (1946), *Bérc ~ Börc*: MNy. 42: 22-6.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), Földrajzineveink élete. Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1962), Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. NyudÉrt. 33. sz. Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA (1979), A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Bp.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1957), A -telke utótagú helynevek: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár. 471-8.
- MAKKAI LÁSZLÓ (1979), Kristó Gyula, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához: Nyr. 103: 97-106.
- MÁTÉ JAKAB (1997), A 19. századi nyelvtudomány rövid története: Elméletek, irányzatok és módszerek. I. Bp.
- MELICH JÁNOS (1898), *Rákos*: NyK. 28: 357.
- MELICH JÁNOS (1901), *Horgas*: Nyr. 30: 434.
- MELICH JÁNOS (1906), Adatok hazánk honfoglaláskori s X-XII. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy. 2: 49-58, 97-106.
- MELICH JÁNOS (1907), -va végű folyóneveink: MNy. 3: 47.
- MELICH JÁNOS (1908), *Tilutoa, munda*: Nyr. 32: 409-14.
- MELICH JÁNOS (1909a), *Cuzberch*: MNy. 5: 283.
- MELICH JÁNOS (1909b), *Tisza*: MNy. 5: 369.
- MELICH JÁNOS (1911), *Ság*: MNy. 7: 192.
- MELICH JÁNOS (1912), *Omsóér*: MNy. 8: 364.
- MELICH JÁNOS (1916), Hely-, folyó- és pataknev: MNy. 12: 331-2.
- MELICH JÁNOS (1917), *Hernád*: MNy. 13: 301-3.
- MELICH JÁNOS (1923), *Tisza*: MNy. 19: 37-8.
- MELICH JÁNOS (1924), Állatnevekből folyónevek: MNy. 20: 43.
- MELICH JÁNOS (1925), Ómagyar nyelvjárások: MNy. 21: 52-3.
- MELICH JÁNOS (1925-29), A honfoglaláskori Magyarország. Bp.
- MÉSZÖLY GEDEON (1918), A Halotti Beszéd *hazoa* szaváról és a -vá, -vé rag hangtörténetéről: MNy. 14: 257-65.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956), Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1981), Földrajzinév-kutatásunk helyzete és feladatai: MNyTK. 160: 85-99.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), A magyar hivatalos helységnévadás. Bp.

- MEZŐ ANDRÁS (1989), A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából: MNyTK. 183: 143-6.
- MEZŐ ANDRÁS (1993), A helynevek új kézikönyve: MNy. 89: 1-10.
- MEZŐ ANDRÁS (1996a), A templomcím a magyar helységnevekben (11-15. század). Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996b), Válasz Benkő Loránd, Kiss Lajos és Kristó Gyula opponensi véleményére: NÉ. 18: 118-26.
- MEZŐ ANDRÁS (1996c), Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához: MNy. 92: 11-21.
- MEZŐ ANDRÁS-NÉMETH PÉTER (1972), Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza.
- MIKOS JÓZSEF (1935), A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék: MNy. 31: 288-309.
- MMNy. = BENCZÉDY JÓZSEF-FÁBIÁN PÁL-RÁCZ ENDRE-VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar nyelv. 8. kiadás. Bp., 1991.
- MNyT. = BÁRCZI GÉZA-BENKŐ LORÁND-BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967.
- MOÓR ELEMÉR (1936a), Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged.
- MOÓR ELEMÉR (1936b), Magyar helynévtípusok: NéNy. 8: 110-7.
- MOÓR ELEMÉR (1944), A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged.
- MOÓR ELEMÉR (1970), A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében: NytudÉrt. 70: 45-50.
- MSzFgrE. = A magyar szókészlet finnugor elemei. I-III. Etimológiai szótár. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967-1978.
- NÉMETH GYULA (1930), A honfoglaló magyarság kialakulása. 1. kiadás: Bp., 1930. 2., bővített és átdolgozott kiadás: Bp., 1991.
- NévtVizsg. = Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája. 1958. Szerk. MIKESY SÁNDOR-PAIS DEZSŐ. Bp., 1960.
- NYÍRI ANTAL (1980), A *hosszú* és az *aszó*, *asszú* történeti tanulságai: NytudÉrt. 104: 607-17.
- Nyíri-Eml. = Nyíri Antal kilencvenéves. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged, 1997.
- NYIRKOS ISTVÁN (1959), Az abaúji Pusztafalu ő-zése: MNyj. 5: 153-63.
- NYIRKOS ISTVÁN (1964), A munka- és szótörténet összefüggésének kérdései: MNy. 60: 162-7.
- NYIRKOS ISTVÁN (1972), Az inetimologikus hangokról: MNy. 68: 66-77.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987), Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen.
- NYIRKOS ISTVÁN (1992), Az inetimologikus magánhangzó: MNyj. 30: 69-82.
- NYIRKOS ISTVÁN (1993), Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen.

OkI Sz. = SZAMOTA ISTVÁN-ZOLNAI GYULA, Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902-1906.

PAIS DEZSŐ (1914), „Sok” mint falunév-képző: MNy. 10: 255-9.

PAIS DEZSŐ (1916), A *Sixtus* keresztnév magyarosításai: MNy. 12: 365-70.

PAIS DEZSŐ (1923), A Turóci-fennsík helynévtörténete: MNy. 19: 72-6.

PAIS DEZSŐ (1936), A *fa* alakváltozásaihoz: MNy. 32: 106-10.

PAIS DEZSŐ (1941), Jelentés az 1940. évi Szily-jutalomról: MNy. 37: 60-1.

PAIS DEZSŐ (1943), A szóvégi *-d* > *-gy* változáshoz és *gy* ~ *d* váltakozáshoz: MNy. 39: 64.

PAIS DEZSŐ (1957), A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: MNy. 53: 52-66.

PAIS DEZSŐ (1960), Megjegyzések a hangrend-különböztető szó-alakpárok jelenségéhez: MNy. 56: 311-5.

PAIS DEZSŐ (1964), *Ola*: MNy. 60: 282-90.

K. PALLÓ MARGIT (1979), A *kies*, *kietlen* etimológiájához: Nyr. 103: 472-3.

PAPP ISTVÁN (1963a), A szóalkotás problémái: MNyj. 9: 3-31.

PAPP ISTVÁN (1963b), Voltak-e sorvadó magánhangzók nyelvünkben? NytudÉrt. 40: 288-95.

PAPP ISTVÁN (1963c), Rövid véghangzóink sorsa és a nyelvi szerep: MNy. 59: 393-408.

PESTI JÁNOS (1969), Földrajzi neveink *alsó*-, *felső*-, (*al*-, *fel*-) helyzetviszonyító elemei: Nyr. 93: 229-31.

PESTI JÁNOS (1987), A *ság*, *ség*, *seg* (~ *segg*) és a *séd* a Dél-Dunántúl földrajzi neveiben: NÉ. 12: 32-53.

PESTI JÁNOS (1989), Szóföldrajzi szempontok a történeti és mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában: MNyTK. 183: 156-9.

PRT. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I-V., VII-XII. Bp. 1902-1912. VI/1-2. Bp. 1916.

RÁCZ ANITA (1997), Az ómagyar kori településnevek differenciálódásáról: MNyj. 34: 125-46.

REUTER CAMILLO (1972), A személynévi helynévadás egy esete a magyar névanyagban. Pécs.

RÓNA-TAS ANDRÁS (1996), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1955), Földrajzi nevek Gacsályból: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Tom. II. Bp. 55-69.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1960), Egy s más az élő dűlőnévanyagról: NévtVizsg. 82-5.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1967), Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 47. sz. 19-54.

SEBESTYÉN ÁRPÁD (1994), Értsünk szót! Debrecen.

- SIMONYI ZSIGMOND (1913), *A jelzők mondattana*. Bp.
- SIPOS ISTVÁN (1970), Analógiás hatások a településnevek kialakulásában: *NytudÉrt.* 70: 277-81.
- ŠMILAUER, PřSITop. = ŠMILAUER, VLADIMÍR, *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik*. Praha, 1970.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1972), Árpád-kori helyneveink felhasználásáról: *MNy.* 68: 179-90.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ (1997), *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon: Kiss Lajos-Eml. 372-86.
- ŠRÁMEK, RUDOLF (1972/73), Zum Begriff „Modell” und „System” in der Toponomastic: *Onoma* 1972/73: 55-75.
- SZABÓ G. FERENC (1994), A hét napjai a helységnevekben: *NÉ.* 16: 51-5.
- SZABÓ G. FERENC (1998a), A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. *Nyíregyháza*.
- SZABÓ G. FERENC (1998b), A *Vámos*- jelző középkori helységneveinkben: *MNyj.* 35: 133-44.
- SZABÓ G. FERENC (1999), A *vám* a középkori magyar helységnevekben: *MNyj.* 36: 59-65.
- SZABÓ ISTVÁN (1971), *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1940a), Személynevek helyneveinkben: *MNny.* 2: 82-123.
- SZABÓ T. ATTILA (1940b), A magyar helynévadás történetéhez: *MNy.* 36: 127-9.
- SZABÓ T. ATTILA (1988), A személynevek helyneveinkben: *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek.* VII. Bp. 433-72.
- Szathmári-Eml. = Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. LACZKÓ KRISZTINA. Bp., 1995.
- SZEMKŐ ALADÁR (1904), Egy Abaújmegyei őző nyelvjárás: *Nyr.* 33: 10-24.
- SzlJsz. = KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1-2. Bp., 1955.
- Sztp.KritJ. = SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II/1-4. Bp. 1923-1987.
- SZUPERANSZKAJA (1964), A földrajzi nevek struktúrája és típusai. Moszkva.
- TAGÁNYI KÁROLY (1913), Gyepü és gyepüelve: *MNy.* 9: 97-104, 145-52, 201-6, 254-66.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I-III. Bp. 1967-1976. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMNyTT. = Tanulmányok a magyar nyelv történetének témaköréből. A magyar nyelvészek V. kongresszusának előadásai. Szerk. KISS JENŐ-SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., 1991.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TOMPA JÓZSEF (1984), A zárt e jelöléstörténetéhez: *MNy.* 80: 25-36.

TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban: MNyj. 33: 59-70.

TÓTH VALÉRIA (1997a), Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban: MNyTK. 209: 262-5.

TÓTH VALÉRIA (1997b), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett helyneveinek körében: MNyj. 34: 147-70.

TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben: MNyj. 37: 435-42.

TÓTH VALÉRIA (2001a), Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen.

TÓTH VALÉRIA (2001b), A helynevek lexikális szerkezetéről: FUD. 8: 643-655.

TÖRÖK SÁNDOR (1982), Mi volt a neve a három kabar törzsnek?: Századok 119: 995-1057.

ÚMNyt. = É. KISS KATALIN-KIEFER FERENC-SIPTÁR PÉTER, Új magyar nyelvtan. Bp., 1998.

VÉRTES O. ANDRÁS (1962), Ómagyar magánhangzó-változások egy közös sajátosságáról: MNy. 58: 208-9.

VÉRTES O. ANDRÁS (1988), Az ómagyar *á* > *a* hangváltozás akusztikumáról: MNy. 84: 63-5.

VMFN. II. = Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás. Szerk. BALOGH LAJOS-ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 171. sz. Bp. 1987.

VSOS. = Vlastivedný slovník obcí na Slovensku. I-III. Bratislava 1977-1978.